REFERENCE
Not to be lent out

বেজবৰুৱাৰ প্ৰবন্ধ বাছনি

সম্পাদনা
শ্ৰীযতীন্দ্ৰনাথ গোস্বামী

অসম সাহিত্য সভা

CENTRAL LIBRARY

যোৰহাট : অসম

Bezbaroar Prabandha Bachhani—A collection of studied articles by Sahityarathi Lakshminath Bezbaroa, compiled and edited by Sri Jatindranath Goswami, M. A., published on the occasion of the Bezbaroa Centinary by Asom Sahitya Sabha, Jorhat, Assam

প্ৰকাশক :
অসম সাহিত্য সভা
চন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ ভৱন
যোৰহাট, অসম

প্ৰথম তাঙৰণ : অক্টোবৰ, ১৯৬৮

মূল্য : সাত টকা

ছপা কৰিছে :
শ্ৰীৰাধাৰমণ বসাক
শ্ৰীকান্ত প্ৰেছ
৭৫, বৈঠকখানা ৰোড
কলিকতা - ৯

বেটুপাত ৰূপায়ন :
শ্ৰীবিজয় মণ্ডল
কলিকতা

প্ৰধান সম্পাদকৰ নিবেদন

সাহিত্যৰথী লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা জন্ম-শতবাৰ্ষিকী উপলক্ষে হাতত লোৱা প্ৰকাশন আঁচনিত এই গ্ৰন্থখনি পঢ়ুৱৈৰ সমাজলৈ আগবঢ়োৱা হ'ল। আধুনিক অসমীয়া ভাষা সাহিত্যৰ যুগ-প্ৰবৰ্ত্তক মহান সাহিত্যিক ব্যক্তিজনাৰ সাহিত্য সম্ভাৰৰ মাজৰপৰা বাছকবনীয়া প্ৰবন্ধসমূহ গোটাই এখন উন্নত মানবিশিষ্ট গদ্য-বাছনি যুগুত কৰাই এই আঁচনিৰ প্ৰধান লক্ষ্য। জোনাকী কালৰ সাহিত্যিকসকলৰ ভিতৰত শুদ্ধ অসমীয়া প্ৰয়োগৰ বাবে যিসকলে নেতৃত্বৰ বাঘজৰী হাতত লৈছিল সিসকলৰ ভিতৰত বেজবৰুৱা আছিল অন্যতম। সেইবাবেই সাহিত্য সৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত বেজবৰুৱা সকলোৰে বাবে আদৰ্শস্বৰূপ আছিল। প্ৰকৃতপক্ষে ৰচনাৰীতিৰ মাজতহে প্ৰকৃত মানুহজন ওলাই পৰে। অন্যান্য সাধাৰণ প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ বহন কৰা সাহিত্যৰথী বেজবৰুৱাক জানিবলৈ হ'লে সেইবাবেই তেওঁৰ ৰচনাৱলী অধ্যয়ন কৰা নিতান্তই প্ৰথম কাম হ'ব।

অসম সাহিত্য সভাৰ বেজবৰুৱা শতবাৰ্ষিকী সমিতিয়ে পোন প্ৰথমে অধ্যাপক যতীন্দ্ৰনাথ গোস্বামীক আহ্বায়ক স্বৰূপে লৈ গঠিত হোৱা এখন উপ-সমিতিক বেজবৰুৱা প্ৰবন্ধ-বাছনি সম্পৰ্কীয় এখন আঁচনি যুগুত কৰিবলৈ ভাৰ দিয়ে। পিছত কাৰ্য্য-নিৰ্ব্বাহক সমিতিয়ে উক্ত আঁচনিখন অনুমোদন কৰি কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰিবৰ বাবে অধ্যাপক যতীন্দ্ৰনাথ গোস্বামীক সম্পাদক আৰু অধ্যাপক নগেন শইকীয়াক সহযোগী সম্পাদক স্বৰূপে মনোনীত কৰে। গ্ৰন্থখনৰ সম্পাদক হিচাপে অধ্যাপক গোস্বামীয়ে অশেষ কষ্ট স্বীকাৰ কৰিছে, কাৰণ এই কথা সত্য যে বেজবৰুৱা সাহিত্যৰ অগাধ সমুদ্ৰমন্থন কৰি তাৰপৰা সাৰ সংগ্ৰহ কৰাটো একেবাৰে সহজসাধ্য বিষয় নহয়।

বেজবৰুৱা ৰচনাৱলী একত্ৰসঙ্কলন ইতিমধ্যে অসম সাহিত্য সভাৰ দ্বাৰা সম্পাদিত হৈছে আৰু সঙ্কলনটি দুটা খণ্ডত গুৱাহাটীৰ 'সাহিত্য প্ৰকাশে' প্ৰকাশ কৰিছে। স্বৰূপতে বেজবৰুৱাৰ এই প্ৰবন্ধসমূহো "গ্ৰন্থাৱলীত" অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব লাগিছিল। কিন্তু এচাম পঢ়ুৱৈৰ কাৰণে একেধৰণৰ বাছনিৰপৰা জ্ঞান আহৰণৰ বিশেষ প্ৰয়োজন। এই কথা উপলব্ধি কৰিয়েই সঙ্কলনটি প্ৰকাশ কৰা হ'ল। আমাৰ বিশ্বাস সংগৃহীত প্ৰবন্ধসমূহৰপৰা বেজবৰুৱা

প্ৰতিভাৰ বিভিন্ন দিশৰ ওপৰত অধ্যয়ন কৰিবলৈ এচাম অনুসন্ধিৎসু পাঠকে বিশেষ সুযোগ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

প্ৰবন্ধসমূহত বেজবৰুৱাই যে অসমীয়া সাহিত্যত এগৰাকী ব্যাখ্যাত্মক সমালোচক হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিব পাৰিছে এই কথা প্ৰতীয়মান হৈছে। অসমীয়া সমালোচনা সাহিত্যৰো বুনিয়াদ বেজবৰুৱাই ৰচনা কৰিছিল। তেখেতৰ ৰচনাৰ মাজত ব্যঙ্গ থাকিলেও ঘৃণা নাছিল। আছিল গভীৰ সহানুভূতি। কিন্তু সাহিত্যৰথীজনাৰ গধুৰ ৰচনাসমূহে তেখেতৰ পাণ্ডিত্য, বিশাল অধ্যয়ন আৰু গভীৰ অন্তৰ্দৃষ্টিৰ সম্যক পৰিচয় দাঙি ধৰে। এইফালৰপৰা বেজবৰুৱাৰ ৰচনাৰ ঐতিহাসিক স্বীকৃতি চিৰদিনৰ বাবে থাকিব।

কলিকতাৰ শ্ৰীকান্ত প্ৰেছে সঙ্কলনটিৰ ছপা নিয়মিতভাৱে সম্পন্ন কৰাত প্ৰেছৰ কৰ্ম্মকৰ্ত্তাসকল আৰু কৰ্ম্মীবৃন্দৰ শলাগ লৈছোঁ।

চন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ ভৱন
যোৰহাট-১
৩০ চেপ্টেম্বৰ, ১৯৬৮

শ্ৰীহৰিপ্ৰসাদ নেওগ
প্ৰধান সম্পাদক
অসম সাহিত্য সভা

সম্পাদকৰ একেষাৰ

সাহিত্যৰথী লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাৰ জন্ম-শতবাৰ্ষিকী উপলক্ষে অসম সাহিত্য সভাই "বেজবৰুৱাৰ প্ৰবন্ধৰ বাছনি" এখন যুগুত কৰাৰ ভাৰ আমাৰ ওপৰত ন্যস্ত কৰে, আৰু লগ'ত অধ্যাপক শ্ৰীনগেন শইকীয়াক সহযোগী সম্পাদক নিযুক্ত কৰে।

অসমীয়া বিভিন্ন আলোচনীত সিচৰতি হৈ থকা (কিন্তু বেজবৰুৱাৰ কোনো গ্ৰন্থৰ অন্তৰ্ভুক্ত নোহোৱা) লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাৰ প্ৰবন্ধসমূহ অধ্যয়ন কৰি তাৰ মাজৰপৰা "সামাজিক, ৰাজনৈতিক, সাহিত্য-সম্পৰ্কীয়, ধৰ্ম্মমূলক আৰু তত্ত্বমূলক" প্ৰবন্ধ নিৰ্ব্বাচন কৰাটো বৰ সহজ কাম নহয়, আৰু এই বিষয়ত আমি আমাৰ অক্ষমতা স্বীকাৰ কৰিছোঁ।

সংস্কৃতত প্ৰবন্ধ শব্দটোৰ অৰ্থ অতিশয় ব্যাপক। যিটো প্ৰকৃষ্ট বন্ধনযুক্ত সেয়ে প্ৰবন্ধ। এই অৰ্থত গদ্য-পদ্য উভয়বিধ ৰচনাই প্ৰবন্ধ আখ্যা পাবৰ যোগ্য, কিন্তু ৰচনাৰ বিভিন্ন অংশৰ ভিতৰত অন্বয় সাধিত হৈছে নে নাই সেই কথাটোহে লক্ষ্য কৰিব লাগিব। এই মানদণ্ডত উত্তীৰ্ণ হ'লে সকলো ৰচনাকে প্ৰকৃতিগত অৰ্থত প্ৰবন্ধ বুলিব পাৰি। আমাৰ ভাষাত প্ৰবন্ধ এবিধ ভাবাত্মক ৰচনা আৰু ই লঘু গদ্য সাহিত্যৰ কোঠাতে সীমাবদ্ধ। ই বিদেশী সাহিত্যৰ যুক্তিপন্থী বক্তব্যমূলক মননশীল ৰচনাৰ আদৰ্শত বাট নুবুলি নিজৰ মাৰ্গ নিজে বিচাৰি লৈছে। এইটো হৈছে মধ্যবৰ্ত্তী পথ। ইয়াৰ এফালে আছে নীৰস কঠোৰ যুক্তিবাদী গদ্যৰ ধাৰা আৰু আনফালে আছে একান্ত ব্যক্তিগত "খেয়ালি" মনোভাৱ প্ৰকাশৰ উজ্জ্বল ধাৰা। প্ৰবন্ধত ব্যক্তিত্ব অৰ্থাৎ ব্যক্তিগত বিশেষত্বও প্ৰকাশ পায়। এইখিনিতে উনুকিয়াব পাৰি যে আমাৰ সাহিত্যত প্ৰবন্ধৰ স্বৰূপ সম্পূৰ্ণ অৰ্ব্বাচীন।

লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা বৰ্ত্তমান যুগৰ শ্ৰেষ্ঠ প্ৰবন্ধ-লেখক। প্ৰকাশিত পুথিৰ উপৰি জোনাকী, বাঁহী, উষা, অসম-বন্তি, মিলন, আৱাহন, আলোচনী,

ৰৰদৈ-চিলা আদি বিভিন্ন আলোচনীত তেওঁৰ তত্ত্বালোচনামূলক আৰু লঘু দুয়োবিধৰে প্ৰবন্ধ পোৱা যায়, আৰু সেইবোৰৰ মাজেদি তেওঁৰ বিশাল ব্যক্তিত্ব ফুটি উঠে। তেওঁ গহীন আৰু লঘু দুয়োটাৰে অপূৰ্ব্ব সংমিশ্ৰণ। তেওঁ পোনতে জোনাকীত কৃপাবৰ বৰুৱা (পিছত বৰবৰুৱা) নামৰ যি ৰচনা-ৰীতি আৰম্ভ কৰিলে সেই ৰীতি অব্যাহত ৰাখি তেওঁ অসমীয়া সাহিত্যত চিৰস্মৰণীয়, চিৰশক্তিমান আৰু চিৰজীৱী, কৃপাবৰৰ নিচিনা, অমৰ চৰিত্ৰ সৃষ্টি কৰিলে। কৃপাবৰ বৰুৱা এটা 'কমিক' চৰিত্ৰ আৰু সেই-ফালৰপৰা বিচাৰ কৰিলে তেওঁ অনন্যসাধাৰণ। কৃপাবৰ বৰুৱাৰ সাৰ্থকতাৰ মূলতে হ'ল তথ্য আৰু ৰসৰ অব্যবহিত মিলন। কৃপাবৰী ৰচনাৰ অপাৰ শক্তি। জাতীয় ত্ৰুটী-বিচ্যুতিবিলাক ধুই নিকা কৰি সবল সুস্থ অসমীয়া জাতি গঢ়াৰ কৃপাবৰী ৰচনা যেন ভেলেকি বাণ, হাঁহি-কৌতুকৰ মাজেদি কেতিয়াবা বেদনামিশ্ৰিত সহানুভূতিও প্ৰকাশ পায়। মুঠৰ ওপৰত তথ্য পৰিবেষণৰ অভিনৱত্ব, আঙ্গিকৰ কৌশল, ইয়াৰ উপৰি এক বিস্ময়কৰ ব্যক্তিত্বৰ প্ৰসাদত সদানন্দ পুৰুষ কৃপাবৰ বৰুৱা আমাৰ সাহিত্যত অমৰ সৃষ্টি।

'বেজবৰুৱাৰ প্ৰবন্ধ বাছনি'ত একুৰি পাঁচোটা প্ৰবন্ধ আছে। আৰু আলোচ্য বাছনিৰ প্ৰবন্ধসমূহৰ বিশেষত্ব সম্পৰ্কে কিছু কথা নক'লে আমাৰ বক্তব্য অসম্পূৰ্ণ হ'ব যেন লাগে।

আমাৰ সংগ্ৰহৰ "অসমীয়া ভাষা" শীৰ্ষক প্ৰথম প্ৰবন্ধটো বেজবৰুৱাই অসমীয়া ভাষা উন্নতিসাধিনী সভাত দিয়া প্ৰথম বক্তৃতা, আৰু ১৮৯৫ চনৰ জোনাকীত এই প্ৰবন্ধটো প্ৰকাশ হয়। সম্ভৱ এইটোৱেই বেজবৰুৱাৰ প্ৰথম প্ৰবন্ধ। "অসমীয়া ভাষা" শীৰ্ষক এলানি বক্তৃতাৰ প্ৰথমটো তেওঁ ১৮৯৪ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত লেখা আৰম্ভ কৰে, আৰু ১৮৯৫ চনৰ ১ জানুৱাৰীত ইয়াক ভালকৈ লিখি শেষ কৰে। জানুৱাৰী মাহৰ ৫ তাৰিখে তেওঁ 'অ ভা. উ সা,'-সভাত এই বক্তৃতাটো দিয়ে। এই বক্তৃতাটোৰ এটা ঐতিহাসিক মূল্যও আছে। এই বক্তৃতাত তেওঁ "নপঢ়ি-শুনি ওজা হোৱা" লোকসকলক তীব্ৰ আক্ৰমণ কৰিছে। অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰাচীনতা সন্দৰ্ভত তেওঁ কৈছে, "অসমীয়া ভাষা পুৰণি ভাষা। ই প্ৰাচীন কালতো আছিল। সেই কালৰপৰা

আজিলৈকে উন্নতি অৱনতিৰ চাকনৈয়াত ঘূৰি ঘূৰি ই চলি আহিব লাগিছে, আৰু চলি থাকিব। ই আজি পাঁচ শ বছৰৰপৰা অতি উন্নত কথিত আৰু লিখিত ভাষাৰূপে চলি অহাটো আমি নিৰ্ভুলকৈ জানো। অসমীয়াৰ তেজৰ সৈতে, অসমৰ সন্তানসকলৰ মঙহৰ সৈতে, অসমীয়া জাতিৰ প্ৰাণৰ সৈতে ই অভেদৰূপে কালৰ অনিবাৰ্য্য সোঁতত বৈ আহিছে, আৰু বৈ থাকিব। কিন্তু এই ভাষাৰ হৈ ধেনু-কাঁড় ধৰোঁতা তুমি-সেনাপতি, মই-সেনাপতি আৰু তেওঁ-সেনাপতি আৰু এই ভাষাৰ বিৰুদ্ধে গদাধাৰী ৰাম গদাধৰ শ্যাম-গদাধৰ, আৰু হৰি-গদাধৰ সেই সোঁতত ক'ৰবালৈ উটি-বুৰি গৈ ক'ত নিৰ্ম্মূল হ'ব তাক সেই নেদেখাজনেহে লেখিছে।" এই প্ৰবন্ধত তেওঁ হিন্দী ভাষা-সন্দৰ্ভত কৰা মন্তব্য আজিও সবৰ-ন হৈ আছে, —"হিন্দী ভাষা অতি শ্ৰেষ্ঠ ভাষা। সি যেনে তেজী তেনে কোমল, যেনে তপত তেনে চেঁচা, যেনে কটু তেনে মধুৰ। মৃত ভাৰতবাসীৰ শৰীৰত প্ৰাণৰ সঞ্চাৰ কৰিবলৈ ইয়াতকৈ উৎকৃষ্ট আৰু যোগ্য ভাষা নাই।" প্ৰবন্ধটিত লেখকৰ "লনি আৰু ৰসাল ভাষাৰ আৰু সবল সুযুক্তিৰ আস্বাদ" পোৱা যায়। এই বক্তৃতা সম্পৰ্কে ৫ জানুৱাৰীৰ দিন-লিপিত আছে, "বক্তৃতা শুনি সকলোৱে আনন্দ পালে। কিন্তু মনত কিবা এটা যেন উহু হৈ ৰ'ল। আৰু এটা বক্তৃতা দিব লাগিব বুলি মনতে ভাবিলোঁ।" (প্ৰজ্ঞাসুন্দৰী দেৱীৰ দ্বাৰা অনূদিত বেজবৰুৱাৰ দিন-লিপি)। এই প্ৰবন্ধটো লেখকৰ মাতৃভাষাৰ প্ৰতি অনুৰাগৰ জ্বলন্ত নিদৰ্শন। অসম সাহিত্য সভাৰ সভাপতিৰ অভিভাষণৰপৰা উদ্ধৃত "সাহিত্যৰ সাধাৰণ লক্ষণ" শীৰ্ষক প্ৰবন্ধটোত সাহিত্য-তত্ত্বৰ কথা আলোচনা কৰা হৈছে। এই অভিভাষণৰ বিষয়ে গীতি-কবি যতীন্দ্ৰনাথ দুৱৰাই মন্তব্য কৰিছে।—" addressখন বৰ বিতোপন হৈছে। ই এটা piece of Literature হ'ব। আৰু ইয়াৰ প্ৰত্যেক pointবিলাকৰ ওপৰতে ভবিষ্যৎ লিখাকসকলে একো-একোখন নতুন ৰচনা লেখিব পাৰিব" (দুৱৰাৰ লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱালৈ ১৩।১২।২৪ তাৰিখৰ চিঠি)। দৰাচলতে এই প্ৰবন্ধত সাহিত্য বিষয়ক বহুত কথা আলোচনা কৰা হৈছে।

বেজবৰুৱাৰ আধ্যাত্মিক আৰু তত্ত্বমূলক আলোচনাখিনি সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ আৰু এই প্ৰবন্ধসমূহৰ মূল্য সৰ্ব্বাধিক। "দক্ষিণ পশ্চিম ভাৰতত প্ৰচলিত মুখ্য

ধৰ্ম্ম গোটাচেৰেক" শীৰ্ষক প্ৰবন্ধত শাক্ত, শৈৱ, বৈষ্ণৱ, স্বামীনাৰায়ণ সম্প্ৰদায়, ৰাধাবল্লভী সম্প্ৰদায়, আৰ্য্যসমাজ, জৈনধৰ্ম্ম, ধুন্দিয়া, পাৰ্চী, চিয়া, চুন্নী আদি বিভিন্ন ধৰ্ম্ম আৰু সম্প্ৰদায়ৰ কথা আলোচনা কৰাৰপৰা তেওঁৰ ধৰ্ম্ম-বিষয়ক গভীৰ জ্ঞানৰ কথা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। "আত্মতত্ত্বজ্ঞান আৰু আত্মসংযম" নামৰ প্ৰবন্ধত ঈশ্বৰোপলব্ধিৰ উপায়ৰ ইঙ্গিত দিছে। ভগৱন্ত বস্তুক কিদৰে উপাসনা কৰিব পাৰি, ঈশ্বৰৰ ঐশ্বৰ্য্য কি, শ্ৰীকৃষ্ণ মূৰ্ত্তিৰ স্বৰূপ কি ইত্যাদি কথা প্ৰাঞ্জলভাৱে "ঈশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণ" প্ৰবন্ধত বেজবৰুৱাই আলোচনা কৰিছে। "শ্ৰীকৃষ্ণ-কথা" প্ৰবন্ধটিৰ আলোচ্য বিষয় হৈছে পৰমেশ্বৰৰ বিভাৱ তেওঁৰ স্বৰূপ, ব্ৰহ্মানন্দ অনুভৱৰ অৱস্থা, পূৰ্ণব্ৰহ্ম কৃষ্ণৰ স্বৰূপ ইত্যাদি। বেজবৰুৱাই তত্ত্বদৰ্শীৰ দৰে কৈছে, "পৰম ব্ৰহ্ম আনন্দস্বৰূপ। 'প্ৰশান্ত পুৰুষ আনন্দময়' (কীৰ্ত্তন)। তেওঁ সুখস্বৰূপ, ভূমা, অনন্ত, দ্ৰষ্টা আৰু দৃশ্যৰ বিষয়ীৰ আৰু বিষয়ৰ একাকাৰ অৱস্থা। 'যো বৈ ভূমা তৎ সুখং। নাল্পে সুখমস্তি। ভূমৈৱ সুখং' (ছান্দোগ্য উপনিষদ) অৰ্থাৎ যি ভূমা তেৱেঁই সুখ, অল্পত সুখ নাই, ভূমাই সুখ। তেওঁ অনন্ত, পৰিপূৰ্ণ, সৰ্ব্বতোভাৱে পূৰ্ণ, তেওঁত কোনো ক্ৰুটী বা অভাৱ নাই, এতেকে তেওঁ সুখস্বৰূপ আনন্দস্বৰূপ। জীৱ যেতিয়া তেওঁত প্ৰবিষ্ট হয়, তেতিয়া জীৱ ভয়ৰ অতীত হয়, কাৰণ যি অলপ সিহে ভয়ৰ পাত্ৰ, যি ভূমা সি অভাৱ।" "ভক্তিমাৰ্গ" প্ৰবন্ধত ঈশ্বৰপ্ৰাপ্তিৰ মাৰ্গ, ভক্তিমাৰ্গৰ স্বৰূপ, প্ৰকৃত ভক্তিৰ স্বৰূপ ইত্যাদি কথা লেখকে বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰিছে। "ৰাস-লীলা" প্ৰবন্ধত ৰাস-তত্ত্বৰ কথা আলোচনা কৰি তেওঁ কৈছে, "বৃন্দাবনত শ্ৰীকৃষ্ণ ভগৱন্তৰ নিত্য-লীলা আৰু দ্বাৰকাত সংসাৰ-লীলা। এই দুই প্ৰকাৰ লীলা কৰি দুইবো ভিতৰত আনন্দৰ তাৰতম্য দেখুৱালে। বৃন্দাবনত শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু গোপীসকলৰ সন্মিলনত মধ্যবৰ্ত্তী বস্তু নাই, বিবাহ নাই, মন্ত্ৰ নাই, সম্প্ৰদায় নাই। গোপীসকলৰ এহাতীয়া মধুৰ প্ৰেমেই মধ্যবৰ্ত্তী বস্তু, কৃষ্ণৰ গুণানুকীৰ্ত্তন মন্ত্ৰ, তেওঁলোকৰ বিশুদ্ধ চিত্তই সম্প্ৰদান কৰোঁতা আৰু কৃষ্ণত তেওঁলোকৰ দেহে-কেহে নিষ্কাম সমৰ্পণেই বিবাহ। দ্বাৰকাত ৰুক্মিণীকে প্ৰমুখ্য কৰি প্ৰধান অষ্ট-মহিষীৰ সন্মিলনত, বেদনিধি বিপ্ৰৰ মধ্যবৰ্ত্তিতা প্ৰভৃতি সকলোবোৰ লৌকিক ব্যৱস্থা আছিল। বৃন্দাবনত গোপীসকলৰ বিহাৰত কাৰো কোনো এটি সন্তান

হোৱা নাছিল, কিন্তু দ্বাৰকাত ৰুক্মিণী প্ৰভৃতি অষ্ট-মহিষীকে আদি কৰি ষোল হেজাৰ মহিষীৰ প্ৰত্যেকৰে 'দশ দশ পুত্ৰ এক জীৱ ভৈলা জাত'। নিষ্কাম প্ৰেম আৰু সকাম প্ৰেমৰ ফলৰ বৈষম্য এইখিনি।" শ্ৰীকৃষ্ণ ভকতৰ বশ্য। গৰ্ব্বত চেকা লাগি যাতে ভকতৰ মন মলিয়ন নহয় তাৰ প্ৰতি তেওঁৰ সজাগ দৃষ্টি ; আৰু আমি এই কথাৰ প্ৰমাণ পাওঁ "পৰিহাস" প্ৰবন্ধত। "মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্ম" প্ৰবন্ধত ভক্তি আৰু নাম-কীৰ্ত্তনৰ স্থান, ভকতৰ আকাঙ্ক্ষা, ৰসময়ী ভক্তি আদি কথা আলোচনাৰ দ্বাৰা উক্ত ধৰ্ম্মৰ লক্ষণ প্ৰকট কৰা হৈছে। সাকাৰ বা সগুণ উপাসনাৰ দ্বাৰা নিৰাকাৰ বা নিৰ্গুণ উপাসনাৰ স্তৰ কেনেকৈ পাব পাৰি তাক "শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্ম সাকাৰ উপাসনা নে নিৰাকাৰ উপাসনা" প্ৰবন্ধত বিশদভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। "জৰ্ম্মানিৰ ৰাষ্ট্ৰনীতিবাদ" শীৰ্ষক ৰাজনৈতিক প্ৰবন্ধত ফৰাচী বিপ্লৱে জড় জৰ্ম্মানিৰ গাত কিদৰে চেতনা দিলে তাকে ফঁহিয়াই দেখুৱা হৈছে। "ফ্ৰান্স্ আৰু এই মহাযুদ্ধ" প্ৰবন্ধত লেখকে 'সভ্যতাৰ শিৰৰ মুকুট' স্বৰূপ ফ্ৰান্সৰ ঐতিহ্য আৰু আদৰ্শ সগৌৰৱে স্মৰণ কৰিছে। "হেৰা পোৱা 'ডায়েৰিৰ' পাঁচপাত" প্ৰবন্ধটোত বোম্বাইত বৰদিনৰ উখল-মাখল, সেই ঠাইৰ তিৰোতাৰ সাজ-পাৰ আদি কথা আকৰ্ষণীয়ভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাৰ পৰিপূৰক ব্যক্তিত্ব হ'ল কৃপাবৰ বৰুৱা। প্ৰবীণ সাহিত্যিক শ্ৰীবেণুধৰ শৰ্ম্মাৰ ভাষাৰে ক'ব পাৰি 'কৃপাবৰী সাহিত্যৰ স্ৰষ্টা লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা আৰু কৃপাবৰ বৰুৱা বা কৃপাবৰ বৰবৰুৱা হ'ল তেওঁৰ মানসপুত্ৰ। স্বয়ং স্ৰষ্টাতকৈ সৃষ্টজনৰ নামত যোৱা সাহিত্যৰাজিত হে স্ৰষ্টাজনৰ স্বৰূপটো ফট্‌ফটীয়াকৈ প্ৰতিফলিত হৈছে। ফঁহিয়াই ক'বলৈ হ'লে লক্ষ্মীনাথ খোলা, কৃপাবৰ শাহ, লক্ষ্মীনাথ সঁফুৰা, কৃপাবৰ তাৰ ফুৰ্ফুৰীয়া গোন্ধ; লক্ষ্মীনাথ কৰ্ত্তা, কৃপাবৰ কাৰণ। বাহিৰত দেখি থকা লক্ষ্মীনাথ যিটি ভাৱৰীয়া মাত্ৰ, কৃপাবৰ ৰূপত দেখা দিয়াটিহে নিভাঁজ, নিঘুণী অসমীয়া 'ৰসৰাজ লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা'। কৃপাবৰ বৰুৱাৰ (বা বৰবৰুৱা) নামত ওলোৱা প্ৰবন্ধসমূহ বিভিন্ন বিষয়ক। এই প্ৰবন্ধসমূহত ৰাজনীতিৰপৰা কানি-খোলাৰ চিত্ৰলৈকে নানা বিষয়ৰ। আমাৰ বাছনিৰ "কৃপাবৰ বৰুৱাৰ প্ৰত্যাগমন" শীৰ্ষক ঘাই প্ৰবন্ধৰ তলে 'হিন্দু আৰু মুছলমান'

নামে প্ৰকাশ হোৱা পালি প্ৰবন্ধত সাম্প্ৰদায়িক ঐক্যৰ কথা কোৱা হৈছে। "বিহু" প্ৰবন্ধত 'সাতামপুৰুষীয়া' বিহুৰ কথা লেখকে সগৌৰৱে স্মৰণ কৰিছে। "বিচ্ছেদ" প্ৰবন্ধত স্বাৰ্থজড়িত লোকৰ চৰিত্ৰ আওপাকে সমালোচনা কৰা হৈছে। বৰবৰুৱাৰ ভাবৰ বুৰ্‌বুৰণি আৰু বৰবৰুৱাৰ চিন্তাৰ বুৰ্‌বুৰণি যাই প্ৰবন্ধৰ তলে প্ৰকাশ হোৱা পালি প্ৰবন্ধসমূহত একো একোটা সাময়িক প্ৰশ্নক কেন্দ্ৰ কৰি ভাব-চিন্তাক লঘুবাটে নিয়াৰ চেষ্টা পৰিলক্ষিত হয়। ভাবৰ বুৰ্‌বুৰণি শীৰ্ষক যাই প্ৰবন্ধৰ তলে "সাহিত্য" নামৰ পালি প্ৰবন্ধত ভাষাৰ ভুল প্ৰয়োগৰ কথা উল্লেখ কৰি সাহিত্যনো কি তাক আলোচনা কৰিছে। এই প্ৰসঙ্গত লেখকে কৈছে, "যিহকে পায় তাকে লেখি গ'লেই সি সাহিত্য নহয়। সাহিত্যৰ দেহ-লাওটো বিষয়-বস্তুত নহয়, আকাৰ-প্ৰকাৰত হে। অৰ্থাৎ ইংৰাজীত যাক কয় matter, তাত নহয়, form-অত হে। ৰচনাৰ উৎকৰ্ষ অপকৰ্ষৰ ওপৰত সাহিত্যৰ জাতে ভৰি দি চলে।" "বুৰঞ্জীৰ দৌৰাত্ম্য" প্ৰবন্ধত আৰ্য্যসকলে বুৰঞ্জী ৰচনা নকৰাৰ কাৰণ, পুৰাণৰ মূল্য আদি কথা আলোচনা কৰিছে। "তিনি-তত্ত্ব" প্ৰবন্ধৰ অন্তৰ্গত তিনিটা বুৰ বুৰণিৰ প্ৰথম দুটা ৰাজনৈতিক আৰু তৃতীয়টোৰ বিষয়-বস্তু সাধাৰণ। প্ৰথম বুৰ্‌বুৰণিৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল ঘূৰণীয়া মেজমেল আৰু দ্বিতীয়টোৰ হ'ল মুচলনিৰ আদৰ্শবাদৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰেৰণা লাভ কৰি ভাৰতবাসীৰ মাজত জাতীয় ঐক্য সাধন। প্ৰথমটো বুৰ্‌বুৰণিত আছে, "ৰাউণ্ড টেবোল মানে যদি ঘূৰণীয়া মেজ হয়, সেইখন মই নেদেখিলোঁ। যি হওক, তাৰ কাষে কাষে বহি শাস্ত্ৰী, চাপ্ৰু, জয়াকৰ, জিন্না, মুঞ্জে প্ৰভৃতি মেলুৱাইসকলে মেল মাৰিব লাগিছে" ইত্যাদি। "হাঁহি" প্ৰবন্ধত লেখকে জীৱন ৰস হাঁহিৰ গুণ-কীৰ্ত্তন কৰিছে। "মনুষ্যপুৰাণৰ টোকা" (দ্বিতীয় অধ্যায়) শীৰ্ষক প্ৰবন্ধটি বেজবৰুৱাৰ সৰল হাস্যৰসৰ চানেকিৰূপে সন্নিবেশ কৰা হৈছে। "বৰবৰুৱাৰ ফু" প্ৰবন্ধত জাতিভেদৰ বৈষম্য দূৰ কৰাত মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মৰ বৰঙণি সন্দৰ্ভত জাতকৰ আখ্যান এটি উল্লেখ কৰা হৈছে। "পিতামহ ভীষ্ম" শীৰ্ষক প্ৰবন্ধটো বেজবৰুৱাৰ শেষ ৰচনা। সম্ভৱ এই প্ৰবন্ধটো ১৯৩৭ চনৰ চেপ্টেম্বৰ মাহৰ ভিতৰতে বা তাৰ আগতে ৰচনা কৰা। এই বছৰৰ মাজভাগত বেজবৰুৱাৰ শৰীৰ অসুস্থ হয়, আৰু চিকিৎসা আৰু জিৰণিৰ কাৰণে আগষ্ট মাহত ডিব্ৰুগড়লৈ আহে। পিতামহ ভীষ্মই শৰশয্যাত পৰি যি স্তুতি কৰিছে সেই স্তুতিত

ৰোগশয্যাত পৰি থকা শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলা কীৰ্ত্তন কৰা তত্বদৰ্শী বেজবৰুৱাৰ অন্তৰ-দাপোণ যেন প্ৰতিফলিত হৈছে। এই প্ৰবন্ধটোৰ ভাষাও বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ। ইয়াৰ গুৰুগম্ভীৰ ভাষা বেজবৰুৱাৰ সৰ্ব্বসাধাৰণ ৰচনাৰ ভাষাৰপৰা পৃথক। যেনে—" হে পদ্মপলাশলোচন! এতিয়া এই নৰাধমে অভিলষিত গতিপ্ৰাপ্ত হ'বৰ নিমিত্তে ভক্তিৰে সৈতে তোমাৰ শৰণাপন্ন হৈছে। তুমি তাৰ মঙ্গল কৰাঁ। তুমি বিদ্যা আৰু তপস্যাৰ উৎপত্তি স্থল আৰু স্বয়ম্ভূ; এতিয়া মোৰ এই কাকুতিত প্ৰসন্ন হোৱাঁ। বেদ, তপস্যা আৰু বিশ্ব-সংসাৰ সকলো নাৰায়ণাত্ম। হে নাৰায়ণ! তুমি সদায় সকলো বস্তুতে বিৰাজমান আছা। এতিয়া মোক কৃপা কৰাঁ।"

“বেজবৰুৱাৰ প্ৰবন্ধ বাছনিত” সন্নিৱিষ্ট প্ৰবন্ধসমূহৰপৰা পাঠকবৰ্গই বেজবৰুৱাৰ ৰচনা-ৰীতিৰ এটি আভাস পাব। বেজবৰুৱাই তত্বালোচনাত যি গহীন গম্ভীৰ ৰীতি প্ৰয়োগ কৰিছে তাৰ বিপৰীতে কৃপাবৰ বৰুৱা বা বৰবৰুৱাৰ নামত ৰচনা কৰা প্ৰবন্ধসমূহত হাস্যৰস পৰিৱেশন কৰিছে। হাস্যৰস যেন প্ৰবন্ধৰ দীঘে-বাণিয়ে সোমাইছে।

প্ৰবন্ধ-বাছনিৰ পাণ্ডুলিপিখন এবাৰ চাই দিয়াৰ বাবে নগাওঁ কলেজৰ অধ্যক্ষ শ্ৰীযজ্ঞেশ্বৰ শৰ্ম্মা, অসম সাহিত্য সভাৰ প্ৰাক্তন সভাপতি শ্ৰীবিনন্দ চন্দ্ৰ বৰুৱা আৰু বকুলবনৰ কবি শ্ৰীআনন্দ চন্দ্ৰ বৰুৱাক মোৰ আন্তৰিক শলাগ জনাইছোঁ। এই কামত অসম সাহিত্য সভাৰ প্ৰাক্তন সভাপতি শ্ৰীঅতুল চন্দ্ৰ হাজৰিকা, অসম সাহিত্য সভাৰ প্ৰধান সম্পাদক শ্ৰীহৰিপ্ৰসাদ নেওগ আৰু এই পুথিৰ সহযোগী সম্পাদক শ্ৰীনগেন শইকীয়াই দিহা-পৰামৰ্শ দিয়াৰ বাবে ধন্যবাদ জনাইছোঁ। এই পুথিৰ লগত অসম সাহিত্য সভাৰ প্ৰাক্তন সভাপতি ৺নকুল চন্দ্ৰ ভূঞাৰ নামো জড়িত হৈ থাকিব। তেখেতে আমাক মাজে-সময়ে ব্যক্তিগত পুথি-ভঁৰালৰ আলোচনী পঢ়িবলৈ দি এই কামত ভালেখিনি সহায় কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰি বালিগাওঁ মিলন মন্দিৰৰ পুথি-ভঁৰালৰপৰাও মাজে সময়ে দুই-চাৰিখন আলোচনী আনি আমি এই কাৰ্য্যত আগবাঢ়িব পাৰিছোঁ। উক্ত অনুষ্ঠানৰ পুথি-ভঁৰালীক তাৰ বাবে ধন্যবাদ জনাইছোঁ। “অসমীয়া ভাষা” শীৰ্ষক প্ৰবন্ধটো অসম সাহিত্য সভাৰ প্ৰাক্তন সভাপতি শ্ৰীবেণুধৰ শৰ্ম্মাই যোগান ধৰাৰ কাৰণে তেখেতৰ শলাগ লৈছোঁ। এই প্ৰবন্ধটোৰ নকলৰ ওপৰত শ্ৰীশৰ্ম্মা আৰু অসম সাহিত্য সভাৰ প্ৰাক্তন সভাপতি

৺ৰত্নকান্ত বৰকাকতী দুয়োৰে নাম আছে। এসময়ত তেখেতসকলে লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাৰ 'অ ভা উ সা'-সভাৰ বক্তৃতাকেইটা পুথিৰ আকাৰে উলিয়াবলৈ সাহিত্যৰথী বেজবৰুৱাৰ অনুমতি লৈছিল। কিন্তু নানা কাৰণত সেই পুথি প্ৰকাশ নহ'ল। শ্ৰীমান (সকল) আমিৰ আলি, মুক্তেশ্বৰ নেওগ, ভূপেন গোস্বামী, হেম শইকীয়া, বোধৰাম ৰাজখোৱা, শ্ৰীমতী নিৰ্ম্মলা গোস্বামী, আৰু শ্ৰীমতী অপৰাজিতা গোস্বামীয়ে প্ৰবন্ধ নকল কৰি এই কাৰ্য্যত সহায় কৰাৰ বাবে তেওঁলোকৰ শলাগ লৈছোঁ।

"ৰ'দালি"
নতুন পাৰা
যোৰহাট-১

ইতি
শ্ৰীযতীন্দ্ৰনাথ গোস্বামী
১৯-৫-৬৮

সূচী

	বিষয়		পৃষ্ঠা
১।	অসমীয়া ভাষা	জোনাকী, ৫ম ভাগ, ১৮১৬-১৭ শক	১
২।	সাহিত্যৰ সাধাৰণ লক্ষণ	অসম সাহিত্য সভাৰ সভাপতিৰ অভিভাষণ, ১৯২৪ চন	১৬
৩।	দক্ষিণ-পশ্চিম ভাৰতত প্ৰচলিত মুখ্য ধৰ্ম্ম গোটাচেৰেক	বাঁহী, ২৪শ বছৰ, ৮ম সংখ্যা	৩৫
৪।	তত্ত্ব কথা—আত্মতত্ত্বজ্ঞান আৰু আত্মসংযম	বাঁহী, ১৪শ বছৰ, ৫ম সংখ্যা	৫০
৫।	ঈশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণ	বাঁহী, ৭ম বছৰ, ৪ৰ্থ সংখ্যা	৬২
৬।	শ্ৰীকৃষ্ণ কথা	বাঁহী ৯ম বছৰ, ২য়, ৩য়, ৪ৰ্থ, ৫ম আৰু ষষ্ঠ সংখ্যা	৬৯
৭।	ভক্তি মাৰ্গ	আৱাহন, ষষ্ঠ বছৰ, ১ম, ২য় আৰু ৩য় সংখ্যা	৮৩
৮।	ৰাসলীলা	আৱাহন, ৩য় বছৰ, ১০ম, ১২শ সংখ্যা, ৪ৰ্থ বছৰ, ১ম, ২য় "	১০০
৯।	পৰিহাস	বাঁহী, ২৩শ বছৰ, ১১শ সংখ্যা	১৩৪
১০।	মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্ম	বাঁহী, ২৪শ বছৰ, ৯ম সংখ্যা	১৪১
১১।	শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্ম সাকাৰ উপাসনা নে নিৰাকাৰ উপাসনা	বাঁহী, ২৪শ বছৰ, ৯ম সংখ্যা	১৫১
১২।	জৰ্ম্মানিৰ ৰাষ্ট্ৰনীতিবাদ	বাঁহী, ৭ম বছৰ, ৪ৰ্থ সংখ্যা	১৬০
১৩।	ফ্ৰান্স আৰু এই মহাযুদ্ধ	বাঁহী, ৯ম বছৰ, ৩য়, ৪ৰ্থ সংখ্যা	১৬৯
১৪।	হেৰাপোৰা 'ডায়েৰি'ৰ পাচপাত	বাঁহী, ২১শ বছৰ, ১০ম সংখ্যা	১৭৬
১৫।	কুপাবৰ বৰবৰুৱাৰ প্ৰত্যাগমন—হিন্দু আৰু মুছলমান	আৱাহন, ৯ম বছৰ, ১২শ সংখ্যা পুনৰ্মুদ্ৰণ	১৮৫
১৬।	কুপাবৰ বৰবৰুৱাৰ প্ৰত্যাগমন (ঐক্য)		১৯২
১৭।	বিহু	আলোচনী, ৭ম বছৰ, ৬ষ্ঠ সংখ্যা	১৯৮
১৮।	বিচ্ছেদ	আলোচনী, ৭ম বছৰ, ২য় সংখ্যা	২০২

	বিষয়		পৃষ্ঠা
১৯ ।	কৃপাবৰ বৰুৱাৰ ভাবৰ বুৰ্‌বুৰণি (সাহিত্য)	আৱাহন, ৬ষ্ঠ বছৰ, ২য় সংখ্যা	২০৮
২০ ।	কৃপাবৰ বৰুৱাৰ ভাবৰ বুৰ্‌বুৰণি (বুৰঞ্জীৰ দৌৰাত্ম্য)	দৈনিক বাতৰি, ১৮ মাঘ, ১৮৫৮ শক	২১৩
২১ ।	কৃঃ বঃ ভাঃ বুঃ তিনি তত্ত্ব	বাঁহী, ১৯শ বছৰ, ৪ৰ্থ সংখ্যা	২১৯
	” (১) মেজমেল	” ৫ম সংখ্যা	২২২
	” (২) জাতীয় ঐক্য	” ৬ষ্ঠ সংখ্যা	২২৬
	” (৩) টেকেলা বৃত্তান্ত	” ৭ম সংখ্যা	২২৯
২২ ।	কৃঃ বঃ ভাঃ বুঃ—হাঁহি	বাঁহী, ২৪শ বছৰ, ২য় সংখ্যা	২৩৩
২৩ ।	কৃঃ বঃ ভাঃ বুঃ—মনুষ্য পুৰাণৰ টোকা (দ্বিতীয় অধ্যায়)	মিলন, ৮ম বছৰ, ৩য় সংখ্যা	২৪০
২৪ ।	বৰবৰুৱাৰ ফু	আৱাহন, ৩য় বছৰ, ৬ষ্ঠ সংখ্যা	২৪৬
২৫ ।	পিতামহ ভীষ্ম	প্ৰবন্ধ সংগ্ৰহ, ১০ পুহ, ১৮৫৯ শক	২৫২

বেজবৰুৱাৰ

প্ৰবন্ধ বাছনি

অসমীয়া ভাষা

আগেয়ে মাজে মাজে ভাবিছিলোঁ, অসমীয়া জাতিৰ হৃদয়ত কৃতজ্ঞতা বুলি এটা পদাৰ্থ বোধ কৰোঁ নাই, বিশেষকৈ লিখাপঢ়া জনা শিক্ষিত অসমীয়াৰ হৃদয়ত। আৰু এটা ভাব সদায় মোৰ মনত আহিছিল, যে অসমীয়া মানুহ যিমান উচ্চশিক্ষা পাই ওপৰলৈ উধায়, সিমান তেওঁৰ মন নাহৰ গছৰ নিচিনাকৈ সৰু হৈ চিয়াঁ হৈ যায়। এইদৰে ভাবিবৰ কাৰণ আছিল। প্ৰথম ঘাই কাৰণ, উদাৰমতি বঙ্গভ্ৰাতাসকলে প্ৰতিবাদ কৰি থকাতো অসমীয়া ভাষাক বঙ্গালী ভাষাৰপৰা বেলেগ কৰিবলৈ অসমীয়াৰ প্ৰাণপণে চেষ্টা। বঙ্গালীয়ে বাহু মেলি ভাই বুলি আঁকোৱাল মাৰি ধৰিবলৈ খেদি আহে অসমীয়াই দূৰ দূৰ কৈ আতৰি যায়। বঙ্গালীয়ে কয়, “অসমীয়া ভাই, তোমাৰ ভাষা আৰু আমাৰ ভাষা একেই . তোমাৰ ভাষা আমাৰ ভাষাৰ অপভ্ৰংশ মাথোন , বঙ্গালী ভাষাই ভগা-ছিগা হৈ অসমীয়া ভাষা হৈছে , তোমাৰ ভাষা নামৰ অযোগ্য , এতেকে তুমি আমাৰ ভাষা গ্ৰহণ কৰাঁ। ভাই ভাই, ঠাই ঠাই হৈয়েই আমাৰ ভাৰতবৰ্ষ ৰসাতললৈ গৈছে। ইংৰাজ গৱৰ্ণমেণ্টৰ নীতিয়েই হৈছে, “Divide and rule” তোমালোকে এই ঘৰ-ভঙ্গা কূট ৰাজনীতিৰ গূঢ় মৰ্ম্ম বুজিব নোৱাৰি মহা ভ্ৰমত পৰিছা,” ইত্যাদি। কথা কেষাৰ শুনিবলৈ অতি মধুৰ, অতি সুৰলা, অতি শীতল, অতি জুৰ। এনে কথাই যি জাতিৰ হৃদয়ৰ তলৈলকে সোমাই তাত প্ৰেম আৰু ভাতৃভাৱৰ ঢৌ তুলি দিব নোৱাৰে, এনে মৰ্ম্মস্পৰ্শী সাদৰি কথাই যি মানুহৰ অন্তৰ গদ্‌গদ্ কৰি চকুৰপৰা আনন্দ-লোতকৰ সোঁত বোৱাই দিব নোৱাৰে, এনে মৌ-সনা বচন শুনি যাৰ মন কৃতজ্ঞতা ৰসত বুৰি নাযায়, সেই মানুহে, সেই জাতিয়ে উন্নতিৰ স্বৰ্ণপুৰী লঙ্কাত উপস্থিত হবলৈ যে এতিয়াও এশ যোজন সমুদ্ৰ সেতু বান্ধি পাৰ হব লাগিব তাক যেয়ে সেয়ে সহজে অনুমান কৰিব পাৰে। এই কথাৰ পিছত স্বভাৱতেই সকলোৰে মনত প্ৰশ্ন উঠে যে সঁচাসঁচিকৈয়ে অসমীয়াৰ মনত কৃতজ্ঞতা, ভাতৃভাৱ আদি ওখ বৃত্তিবিলাকৰ অভাৱ নে কি? সঁচাকৈয়ে আমি আমাৰ লাভৰ ফালে দিন দুপৰতে কনা নে কি? বাস্তৱিকতে আমি আমাৰ উন্নতি আৰু মঙ্গলৰ

বাটত কাঁইট পুতি চকু দুটা বেশ এঠাৰে এঠাই বহি আছো নে যে লোকে চকুত আঙুলি দি ঘোকোটা মাৰি দিলেও নেদেখোঁ? সঁচা হলে আমাতকৈ পুতৌ কৰিবলগীয়া মূৰ্খ মানুহ আৰু কোন আছে? আজি কালি উন্নতিৰ বাটত বঙ্গালী কিমান উজাইছে, বঙ্গালী ভাষা জঁাপত জঁাপে কিমান আগুৱাইছে, বঙ্গালী সাহিত্য দিনে দিনে কিমান লোদোৰ-পোদোৰ হৈ আহিছে, এনে বাঢ়নি সাহিত্য, এনে চহকী ভাষাৰ ভাগ লবলৈ উদাৰ হৃদয় বঙ্গ ভাইসকলে আমাক নিমন্ত্ৰাৰ উপৰি নিমন্ত্ৰণ কৰি থাকোঁতেও আমি সাদৰক নেওচি এনে উদাৰ নিমন্ত্ৰণ অৱজ্ঞা ভাৱেৰে ভৰিৰে ঠেলি পেলাই নিজে এটা ন-কৈ অদ্ভুত অসমীয়া ভাষা গঢ়ি-পিটি উলিয়াবলৈ গৈছোঁ, উন্নতিৰ লগে সুজাই আকৌ পাতনিৰে পৰা ভাষা পাতিবলৈ গৈ উৎসাহ, পৰিশ্ৰম, অধ্যৱসায় আৰু শক্তিৰ অপব্যৱহাৰ আৰু অপব্যয় কৰি উন্নতিৰ বাটত পিছুৱাই পৰিছোঁ। সঁচা হলে কি দুখৰ, কি বেজাৰৰ কথা। কিন্তু সুখৰ বিষয় এই কথা সঁচা নহয়, গতিকে ইয়াত বেজাৰৰ কথাও একো নাই। আমি কমাৰশালত বা ভাষাৰশালত হাতুৰি-নিয়াৰী লৈ নকৈ এটা অসমীয়া ভাষা আউটি, গঢ়ি, পিটি উলিয়াবলৈ যোৱা নাই। সেই কাৰ্য্য আমাৰ পৰা অসম্ভৱ, অসমৰ আমেৰিকান বেপ্টিষ্ট মিছনেৰীসকলৰ পৰা অসম্ভৱ, আৰু পৃথিৱীৰ আন কোনো দুঠেঙ্গীয়া মানুহৰ পৰাও অসম্ভৱ। ভাষাক কোনেও ইচ্ছা কৰি সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। সি স্বভাৱৰ নিয়ম অনুসৰি আৱশ্যক মতে আপোনা-আপুনি উৎপন্ন হয়। "Necessity is the mother of invention" কথাটো ভাষা উৎপত্তিৰ সম্বন্ধে যেনেকৈ নিৰহ নিপানীকৈ খাটে, আন বিষয়ত তেনেকৈ খাটে নে নেখাটে কব নোৱাৰোঁ। অসমীয়া ভাষা কেতিয়া, কেনেকৈ উৎপন্ন হল তাক কোনেও কব নোৱাৰে। সম্ভৱতঃ আন আন ভাষা যেনেকৈ উপজিল ইও সেই দৰেই উপজিল। অসমীয়া ভাষা পুৰণি ভাষা। ই প্ৰাচীন কালতো আছিল সেই কালৰ পৰা আজিলৈকে উন্নতি অৱনতিৰ চাকনৈয়াত ঘূৰি ঘূৰি ই চলি আহিব লাগিছে, আৰু চলি থাকিব। ই আজি পাঁচশ বছৰৰপৰা অতি উন্নত কথিত আৰু লিখিত ভাষাৰূপে চলি অহাটো আমি নিভুলকৈ জানো। অসমীয়াৰ তেজৰ সৈতে, অসমৰ সন্তানসকলৰ মঙ্গহৰ সৈতে, অসমীয়া জাতিৰ প্ৰাণৰ সৈতে ই অভেদৰূপে কালৰ অনিবাৰ্য্য সোঁতত বৈ

আহিছে আৰু বৈ থাকিব। কিন্তু এই ভাষাৰ হৈ ধনু-কাঁড় ধৰোঁতা ভুমি-সেনাপতি, মই সেনাপতি আৰু তেওঁ-সেনাপতি, আৰু এই ভাষাৰ বিৰুদ্ধে গদাধাৰী ৰাম-গদাধৰ, শ্যাম গদাধৰ আৰু হৰি-গদাধৰ সেই সোঁতত কৰবালৈ উটি-বুৰি গৈ ক ত নিৰ্ম্মূল হব তাক সেই নেদেখা জনেহে দেখিছে।

আমাৰ ভাষা এৰি বঙ্গালা ভাষা গ্ৰহণ কৰিবলৈ বঙ্গালী ভাইসকলৰ নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰি আমি পৰম সন্তাপিত হলো, সেই বাবে তেওঁবিলাকে নিজ নিজ উদাৰতা গুণে আমাক ক্ষমা কৰিব। আমি কওঁ যে তেওঁবিলাকে বৰং এনে অদ্ভুত নিমন্ত্ৰণ নকৰি অনুগ্ৰহ কৰি আমাক এৰি দি নিশ্চিন্ত হলে আমি তেওঁবিলাকৰ ওচৰত চিৰকৃতজ্ঞতা পাশত আবদ্ধ হৈ থাকিম। আমি আমাৰ খোৰাভাষা লৈয়েই উন্নতিৰ বাটত লাখুটী লৈ খোৰাখুৰিকৈ বাট বোলো, তেওঁবিলাকে আমাক তেওঁবিলাকৰ ভাষাৰ ৰেলগাড়ীত উঠিবলৈ দয়া বিতৰণ কৰি নামাতিব।

কোন হিচাপে যে বঙ্গালী ভাইসকলে আমাৰ ভাষা অৰ্থাৎ অসমীয়া ভাষা এৰি বঙ্গালী ভাষা লবলৈ কয় আমাৰ চুটি বুদ্ধিৰে তাক ঢুকি পাব নোৱাৰোঁ। অলপ পৰিশ্ৰম কৰি যদি তেওঁলোকে ভাষাবিজ্ঞানশাস্ত্ৰৰ দুপাত-চাৰিপাত লুটিয়াই চায় যে ভাষাৰ বিভিন্নতা কি কি কথাৰ দ্বাৰা হয় আৰু কি কি বিষয়ৰ ওপৰত সি নিৰ্ভৰ কৰে, বৃথা অহঙ্কাৰ পৰিহাৰ কৰি এখুদমান কষ্ট স্বীকাৰ কৰি যদি তেওঁবিলাকে অসমীয়া ভাষাটো সঁচাসঁচিকৈয়ে, শিকিবৰ চেষ্টা কৰে, তেন্তে আমি নিশ্চয়কৈ কব পাৰোঁ, যে তেওঁলোকে নিজৰ অবিমৃষ্যকাৰিতা, অনভিজ্ঞতা আৰু অসাৰতা দেখি আপোনা-আপুনি অনুতাপিত আৰু লজ্জিত হব। আমি দেখিছোঁ এই শাৰীৰ বঙ্গালী critic-সকলে অসমীয়া বাতৰিকাকতৰ বা অসমীয়া পদ্যপুথিৰ চাৰিশাৰী পঢ়িয়েই জপিয়াই উঠি কয়, "যে এইটো দেখোন বঙ্গালী ভাষা, আমি পঢ়ি দেখোন অধিক ভাগ বুজিব পাৰিলো, বিভিন্নৰ ভিতৰত কেৱল দেখিছোঁ 'ৰ' বোৰ পেট-কটা।" এই critic বাবুসকলৰ অজ্ঞতা প্ৰতিবাদৰ যোগ্য নহয়, কেৱল মাথোন হাঁহিৰ যোগ্য। বৰ বেছি এওঁবিলাকে আমাৰপৰা এষাৰ উপদেশ পাব পাৰে, যাৰ দ্বাৰা এওঁলোকৰ মানৱজীৱনৰ বাকীডোখৰৰ অলপ-অচৰপ উপকাৰ হোৱাৰ সম্ভৱ, যথা, "আপোনালোকে অনধিকাৰ-চৰ্চ্চা কৰা স্বভাৱটি এৰি গহীন হৈ অসমীয়া ভ্ৰাতাসকলৰ পৰা সম্মানৰ

অধিকাৰী হওক," অলপ মুখ-চোকা মানুহে হলে কিন্তু এওঁবিলাকক এনে কথাৰ উত্তৰত শুনাই দিলেহেঁতেন "তোমালোকে যদি ভাৰতবৰ্ষীয় সংস্কৃত-ভাষী পুৰণি আৰ্য্যসকলৰ সন্তান হৈ অসমীয়া পটি অধিকথিনি বুজিব নোৱাৰিলাহেঁতেন আমি তোমালোকক মহামূৰ্খ নহয় আন কিবা এটা বুলি সম্বোধন কৰিলোঁহেতেন। তুমি ৰীতিমতে নিশিকাকৈয়ো হিন্দীভাষাত কি উড়িয়াভাষাত, কি মাৰাঠীভাষাত কোৱা বা লিখা-কথা বুজিব নোৱাৰানে? অসমীয়া আগৰকেইটা বঙ্গালী আখৰৰ নিচিনা হোৱা বাবেই জগৰ লাগিল নেকি? তোমালোকৰ ল'ৰালি দেখি এনেহে মনত ধৰে যে ৰোমান বৰ্ণমালাৰ দৈবাৎ তোমালোকৰ বৰ্ণমালাৰ লগত অলপ সাদৃশ্য থাকিলহেঁতেন তেন্তে ইংৰাজী, ফ্ৰেঞ্চ, জাৰ্ম্মান আদি গোটেই ইউৰোপৰ ভাষাকে তোমালোকৰ ভাষাৰ অপভ্ৰংশ বুলি তোমালোকৰ কাকতত প্ৰবন্ধ লিখিলাহেঁতেন। তোমালোকক বৃথা অহঙ্কাৰে ইমান অন্ধ কৰি থৈছে যে কি কাৰণৰ বাবে অসমীয়া বৰ্ণমালাই বঙ্গালী বৰ্ণমালাৰ আকাৰ ধৰিলে তাক দেখিবলৈ নোপোৱাও আৰু চেষ্টাও নকৰা।"

সকলো জাতিৰ মানুহৰ মাজতেই নগটি-মুণ্ডনি ওজা হোৱাৰ ভাৱটি নূণ্যাধিকৰূপে আছে: কিন্তু সি আমাৰ বঙ্গদেশীয় ভাইসকলৰ হৃদয়ত অলপ প্ৰবলৰূপে বিৰাজমান যেন অনুমান হয়। সি বঙ্গদেশৰ জলবায়ুৰ গুণেই হওক বা অসমীয়াৰ অদৃষ্টমন্দৰ গুণেই হওক, এই ঠাইত তাক আলচ কৰিবৰ আমাৰ অভিলাষ নাই। বঙ্গভ্ৰাতাসকলে আমি কৰিব পাৰোঁ বা নোৱাৰোঁ আমাৰ ওচৰত, থাকি থাকি, মুখ্যে আমাৰ আৰু গৌণে ভাৰতবৰ্ষ বা জম্বুদ্বীপৰ উন্নতিৰ অৰ্থে নানা নতুন প্ৰস্তাৱ কৰে। তেওঁলোক আমাৰ জ্যেষ্ঠভ্ৰাতাৰ স্থানীয় জ্যেষ্ঠই কনিষ্ঠক উপদেশ দিয়া শাস্ত্ৰসঙ্গত আৰু অতি শোভন কাৰ্য্য। কিন্তু আজি আমি ছাল-ছিগা কনিষ্ঠয়ো জ্যেষ্ঠভ্ৰাতাৰ ওচৰত মূৰ দোঁৱাই প্ৰণাম কৰি দুখীৰ দুখ অৱস্থাৰে এটা ছাল-ছিগা প্ৰস্তাৱ কৰোঁ, যে তেওঁবিলাকে তেওঁবিলাকৰ দুৰ্ব্বল স্ত্ৰী-প্ৰকৃতি বঙ্গালী ভাষা এৰি হিন্দী ভাষা গ্ৰহণ কৰক। হিন্দী ভাষা অতি শ্ৰেষ্ঠ ভাষা। সি যেনে তেজী, তেনে কোমল, যেনে তপত তেনে চেঁচা, যেনে কটু তেনে মধুৰ। একাধাৰে হিন্দী ভাষাত যে সকলো ৰস বিদ্যমান, যি হিন্দী ভাষা শুনিছে, পঢ়িছে, শিকিছে আৰু আলচ কৰি চাইছে সিয়েই

তাৰ সাক্ষী দিব পাৰে। ভাৰতবৰ্ষৰ অধিক সংখ্যক মানুহে হিন্দী ভাষা বুজে আৰু কয়। ইংৰাজ প্ৰভৃতি ইউৰোপীয়সকলে হিন্দী ভাষা অতি আদৰেৰে শিকে আৰু কয়। ভাৰতেশ্বৰী মহাৰাণী ভিক্টোৰীয়াই মৌলবী ৰাখি অতি যত্নেৰে হিন্দী ভাষা শিকিছে, আৰু সেই ভাষাত কথা ক'ব পৰা হৈছে। আমাৰ খং উঠিলে আমি হিন্দী ভাষাৰ আশ্ৰয় নললে আমাৰ খং ভোটা হৈ ওলায়। মিঠা সুৰ, মিঠা গান এটা শুনিব লাগিলেও আমি হিন্দী ভাষাৰ ওচৰত হাত নেপাতিলে আমাৰ মনকাম পূৰ্ণ নহয়। যদি ইংৰাজী ভাষাৰ বাহিৰে ভাৰতবৰ্ষত কোনবা ভাষা গোটেই ভাৰতবাসীৰ পৰস্পৰ কথা কবৰ আৰু ভাব সলনাসলনি কৰিবৰ উপযোগী তেন্তে সি হিন্দী ভাষা। হিন্দী ভাষা দেশউদ্ধাৰৰ ভাষা, ল'ৰা-শুউৰা, টোপনি-মতা, মৃদু-মধুৰ বঙ্গালীভাষা প্ৰতাপসিংহ, ৰণজিৎসিংহৰ ভাষা নহয়। মৃত ভাৰতবাসীৰ শৰীৰত প্ৰাণৰ সঞ্চাৰ কৰিবলৈ, সাম্য, মৈত্ৰী, আৰু ভাতৃভাব বিস্তাৰ কৰি ভাৰতভূমিত একতা স্থাপন কৰিবলৈ ইয়াতকৈ উৎকৃষ্ট আৰু যোগ্য ভাষা নাই। তেওঁবিলাক আজিকালি উন্নত, শিক্ষিত আৰু সভ্য হৈছে, তেওঁলোকে আগেয়ে আমাক বাট দেখুৱাওক, আমি ৰাম-কৃষ্ণ-গোপাল-গোবিন্দ একোকে নকৈ সকভাইৰ কৰ্ত্তব্য ভাবি তেওঁবিলাকৰ আহিঁ অনুসৰণ কৰিম। হিন্দীভাষা লবলৈ যদি তেওঁবিলাক অনিচ্ছুক, তেনেহলে আমি দ্বিতীয় প্ৰস্তাৰ কৰোঁ, 'তেওঁবিলাকে ইংৰাজী ভাষা লওক।' আজিকালি তেওঁবিলাকে ইমান ইংৰাজী শিকিছে, বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ইমান ইংৰাজী মহলাত উঠিছে যে অনায়াসে তেওঁবিলাকে ইংৰাজী ভাষা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। আমি চকুৰ আগতে দেখিছোঁ, তেওঁবিলাকৰ ভিতৰত বিলাতৰ পৰা অহা অনেকেই ইংৰাজীকেই একেবাৰেই গ্ৰহণ কৰিছে। সেইদেখি কৈছোঁ এইটো তেওঁবিলাকৰ অলপ আয়াসতে হব। ইংৰাজী ভাষা, ইংৰাজী সাহিত্য আজি জগতত অতুলনীয়। এনে ভাষা তেওঁবিলাকে গ্ৰহণ কৰিলে একে দোপেই তেওঁবিলাক চহকী হব। তেওঁবিলাকে যদি 'ৰাতাৰাতি বড মানুষ' হব খোজে, একে নিশাৰ ভিতৰতে যদি তেওঁবিলাকৰ সাহিত্য-ভঁড়ালৰ ধন-কুবেৰ বা ৰথ্‌চাইল্ড হবলৈ অভিলাষ কৰে তেন্তে আমাৰ এই সোণ-ৰূপৰ মুখেৰে কোৱা উপদেশ শুনক। আমাৰ এই উপদেশটি তেওঁবিলাকৰ কাণত কেনে বাজে, অনুগ্ৰহ কৈ তেওঁবিলাকে আমাক জানিবলৈ দিলে পৰম বাধিত

হয়। তেওঁবিলাকে কব পাৰে যে ইংৰাজী আৰু বঙ্গালীৰ ভিতৰত বিস্তৰ প্ৰভেদ, কেনেকৈ হব? উত্তৰত কওঁ বেছি প্ৰভেদ নাই, মেক্সমূলাৰ আদি ভাষাবিদ্ পণ্ডিত সকলে স্পষ্টকৈ প্ৰমাণ কৰিছে যে ইংৰাজী, অসমীয়া, বঙ্গলা হিন্দী, জৰ্ম্মান, ফ্ৰেঞ্চ ইত্যাদি ভাষা একে পৰিয়ালৰে, আৰু সিহঁতৰ ভিতৰত ভাই ভাই সম্বন্ধ। বঙ্গালী ভাইসকলৰ এইবিলাক কথাৰ প্ৰতিবাদ কৰিবৰ আমি চেষ্টা নকৰিলোঁহেঁতেন যদি, আজিও দুজন এজন ব-চেৰা অসমীয়াক এইবিলাক পলসুৱা বঙ্গালীৰ কথাত কাণদি সন্দেহ কৰা আৰু বিপৰীত ভবা নেদেখিলোঁহেঁতেন। দুখৰ বিষয় আজিও শিক্ষিত অসমীয়াৰ ভিতৰত কোনবা কাচিৎ দুজন এজন অসমীয়া ভাষাতঙ্ক-ৰোগগ্ৰস্ত বগলী দেখিবলৈ পোৱা যায়। ঈশ্বৰৰ চৰণত প্ৰাৰ্থনা, যেন সোনকালে তেওঁবিলাকক তেওঁ সুমতি প্ৰদান কৰি হাঁহৰ শ্ৰেণীলৈ আনে। সত্য, দ্বাপৰ আৰু ত্ৰেতাযুগৰ কথা কব নোৱাৰোঁ, কিন্তু কলি যুগত হলে দিনক দিন, ৰাতিক ৰাতি, ঘোঁৰাক ঘোঁৰা, হাতীক হাতী, আগম পুৰাণ আৰু ন্যায় ব্যাকৰণ দি প্ৰমাণ নকৰিলে কলিকলীয়া মানুহে সেইবোৰক দিন, ৰাতি, হাতী ঘোঁৰা বুলি বিশ্বাস কৰিব নোখোজে। আমাৰ দেশীয়ৰ ভিতৰতো মাজে মাজে এনে কলিকলীয়া ওলায়, যাক অসমীয়া ভাষাটো ভাষা, আৰু সি বঙ্গালী ভাষাৰ সৰিপৰা দাঁত বা কাটিপেলোৱা নখ নহয় বুলি প্ৰমাণ কৰি নেদেখুৱালে পতিয়াবলৈ কেৰোজেৰো কৰে। যাওক, আমি এনে দুজন এজন বগলীৰ কথা লৈ মূৰ নঘমাওঁ কাৰণ আমাৰ দৃঢ় বিশ্বাস যে এই জাতৰ বগলী অচিৰকালতে কঙ্কাল বা জঁকাত পৰিণত হৈ পৰ্ব্বতৰ গুহাত আশ্ৰয় লৈ ভবিষ্যত প্ৰাণীতত্ত্ববিদসকলৰ অনুসন্ধানৰ বিষয় হব।

সঁচাকৈয়ে যদি বঙ্গালীয়ে অসমীয়াক ভ্ৰাতৃভাৱে আকোঁৱাল মাৰি ধৰি আলিঙ্গন কৰিবলৈ ব্যগ্ৰ তেন্তে কেৱল ভাষাটোৱেই মাজত পৰি প্ৰতিবন্ধকতাচৰণ কৰি আছে? প্ৰকৃতপক্ষেই অসমীয়া ভাষাটোৱেই বঙ্গালী আৰু অসমীয়াৰ মাজত বিন্ধ্যপৰ্ব্বত পৰি থকাদি অলঙ্ঘ্য হৈ পৰি থাকি দুই ভাইক কোলাকুলি কৰিব নিদিয়াকৈ বেলেগ কৰি থৈছে নে? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ আমাক কোনে দিব? আমি হলে কম, বুজা গৈছে "গড়গঞা মিত্তিৰৰ ভাও, মুখে বোলে থাক থাক, ভৰিৰে হেচোকে নাওঁ।" আসামৰ

আসামবাসী বঙ্গালীৰ ভাতৃভাৱক খুৰাতো সেৱা, চৰণতো সেৱা। পোন্ধৰ-টকীয়া কাম এটা খালি হলেও দেশৰ পৰা বঙ্গভায়াৰ আমদানী. নোৱাৰা পক্ষতহে অসমীয়া। কথাই কথাই অসমীয়াক "আসামী ভূত।" নামে সম্বোধন নকৰিলে তেওঁবিলাকৰ গা মুজুৰায়। মগ্মপোৱা গৈছে বঙ্গালী ভাই, তোমাৰ চেনেহৰ চুমাৰ, সি আমাৰ নাকটি ছিঙিলে, আৰু তেনে চুমা আমাক নেখাবা, ৰক্ষা কৰা। তুমি অসমীয়াৰ সৈতে খোৱা-লোৱা, ফুৰা-চকা, মিলা-প্ৰীতি প্ৰণয়, সম্বন্ধ, সম্পৰ্ক সকলোকে পৰিপাটীৰূপে ৮৶৯ কৰিছা; কেৱল ভাষাটোৰ বাবেহে এটা পইচাৰ অমিল হৈ আছে। আচলত ৰাগৰ গুৰিত টা না না-না, এই কথাৰ গুৰিটো vanity বা বৃথা গৰ্ব্ব নামেৰে টা-না-না না পদাৰ্থ। তোৰ ভাষা মোৰ ভাষাৰ ভগা ছিগা নেগুৰ এডোখৰ মোৰ ভাষাই মূল, ময়েই মূল, তই গেলি-পৰা ডাল-পাত। মানুহৰ অন্তৰ্নিহিত বৃথা গৰ্বৰ পৰা এনেবিলাক ভাৱৰ উৎপত্তি। বঙ্গালীয়েই বঙ্গালীক, কলিকতাৰ বঙ্গালীয়েই কলিকতাৰ চাৰিবেৰৰ বাহিৰৰ মানুহক যেনে ঘৃণাৰ চকুৰে চায়, ভাষা লৈ আপোনাৰ তেজ-মঙহকে যেনেকৈ বিদ্ৰুপ কৰে, দেখিলেই অনায়াসে এই কথাৰ মৰ্ম্ম বুজিব পাৰি। বঙ্গালীৰ চকুত "বঙ্গাল মনুষ্য নয়, উড়ে এক জন্তু, লম্ফ দিয়ে গাছে উঠে লেজ নাই কিন্তু।" অসমীয়া কোন ছাৰ। অৱশ্যে ভাল বঙ্গালীয়ে এনেবিলাক নীচ প্ৰমোদ উপভোগ কৰে বুলি আমি কোৱা নাই। "ভালৰ ভাল সৰ্ব্বত্তি কাল।" ভাল বঙ্গালীলৈ টোৱাই আমি আমাৰ এইবিলাক কাঁড় মৰাও নাই। অসমীয়া ভাষা বিৰোধী বিলাকে আমাক উপদেশ দি কয় "তোমালোকক বঙ্গালী ভাষা গ্ৰহণ কৰিবলৈ কোৱা বুলি আমি এনে মানে কৰা নাই যে তোমালোকে হঠাৎ তোমালোকৰ স্থানীয় মাত একেবাৰেই এৰি বঙ্গালী কোৱাঁ, আমি মাথোন তোমালোকক এই কথা কৈছোঁ যে তোমালোকে বঙ্গালীটো শ্ৰীহট্টীয়া, বাখৰগঞ্জীয়', ময়মনসিংহীয়াৰ দৰে লিখিত ভাষা ৰূপে গ্ৰহণ কৰি -৪ ঘণ্টা তোমালোকৰ দেশীয় ভাষাৰে যিমান পাৰা কথা কৈ থাকা, তাত আমাৰ একো আপত্তি নাই।" এনে চকু থাকি খালত পৰা উপদেশ দিয়া বাবে আমাৰ এই পৰম বন্ধুসকলক আমি নিঃকিন অসমীয়াই আমাৰ কি দিম কি আছে, একেষাৰ ধন্যবাদকে দিওঁহক। লিখা-ভাষাৰ পৰা কোৱা-ভাষাক বেলেগাই বঙ্গালী ভাইহঁত

যে মহা ভ্ৰমত পৰিছে তাক আজিকালিৰ শিক্ষিত চিন্তাশীল অধিক বঙালীয়েই বুজিছে বঙালীয়ে বিষম ভুল কৰি ভাষাৰ হৈ যদি কোনবা প্ৰকৃতপক্ষে লৰিছিল, সি গবৰ্ণমেণ্ট নহয়, সি বিদেশী সদাশয় আমেৰিকান মিচনৰী সকল, যাৰ Divide and rule পলিচিৰ কোনো স্বাৰ্থ নাই বা অতি সামান্য স্বাৰ্থ। গবৰ্ণমেণ্টৰ অধিকাংশ ওখ কৰ্মচাৰীয়ে আজিলৈকে ভ্ৰূকুটী কুটীল আননেৰে অসমীয়া ভাষাৰ ফালে দৃষ্টিপাত কৰিবলৈ এৰা নাই আৰু আজিলৈকে থাকি থাকি চেলু চাই তেওঁবিলাকে অসমীয়া ভাষাৰ ওপৰত বিদ্ৰূপ বাণ বৰষে। মানুহৰ দুৰ্দ্দশা, দিন মন্দ হলে এনে চোকা কাঁড় অদৃষ্টত অনেক ঘটে। অসমীযা মানুহ আৰু অসমীয়া ভাষাৰ দুৰ্দ্দশা, দিন মন্দৰ কাল এতিয়াও অন্ত হোৱা নাই। সেই দেখি অসমীয়া মানুহ যে মানুহৰ লগৰ মানুহ নহয়, অসমীয়া সমাজ যে সমাজ নহয়, অসমীয়া ভাষা যে ভাষা নহয় এনে কথা মুখ দোৱাই নিতাল মাৰি শুনিবলৈ আমি সততে প্ৰস্তুত। উন্নতমনা ন্যায়বান 'স্তাৰ জজ কেম্বেলে' অসমীয়া ভাষাৰ ওপৰত যি ফেৰা সুদৃষ্টি কৰি গল সেই ফেৰাৰ পৰা সাৰ টানি আজি অসমীয়া ভাষা পোখাই উঠিছে। সঁচাসঁচিকৈ যদি অসমীয়া ভাষাই আসাম গবৰ্ণমেণ্টৰ উচ্চ কৰ্মচাৰীসকলৰ সম্পূৰ্ণ অন্তৰঙ্গ সহানুভূতি পালেহেঁতেন তেন্তে সি আজি বঙালী ভাষাৰ সমান হব নোৱাৰিলেও যে তাৰ ওচৰা ওচৰি হব পাৰিলেহেঁতেন এই কথা আমি ডাঠকৈ বিশ্বাস কৰোঁ। মাকৰ মৰমীয়াল পাখিৰ তলত চৰাই পোৱালী বাঢে ৰজাৰ মৰমীয়াল পাখিৰ তলত প্ৰজা আৰু প্ৰজাৰ সুখ, সম্পদ, সাহিত্য আৰু ভাষা বাঢে। গবৰ্ণমেণ্টে পাখি ডাঙ্গি দি প্ৰজা আৰু প্ৰজাৰ অন্তৰৰ ধন ভাষাৰ মূৰত ৰ'দ, বতাহ, বৰষুণ, শিল পৰিবলৈ দিলে সি বঢা দূৰত যাওক নিৰ্ব্বিঘ্নে জীয়াই থকাও টান। গবৰ্ণমেণ্টৰ ওখ বিষয়াসকলে সঁচাকৈয়ে অসমীয়া ভাষা আৰু সাহিত্যৰ উন্নতি কামনা কৰা হেঁতেন, 'টেক্সট্‌বুক্‌ কমিটি' নগাৰঁত পৰি এনেকৈ ভেকুৰা নালাগিলহেঁতেন, আৰু সেই অপৰূপ পচা কমিটিৰ পচা হাতত পৰি অসমীয়া ভাষা, অসমীয়া সাহিত্যৰ এনে বিলাই বিপত্তি লঘু লাঞ্ছনা নঘটিলহেঁতেন। অসমীয়া পঢ়াশালি পৰিদৰ্শন কৰিবলৈ বুকুত কুঠাৰ মাৰিলেও শুদ্ধ অসমীয়া এফাকি নোলোৱা ভাবনাৰ-চো বঙালী চৰ্‌ ইন্‌স্পেক্টৰ নিযুক্ত নহলহেঁতেন। অসমীয়া

শিক্ষিত ডেকাই অসমৰ স্কুলবিলাকত ভাল ভাল কাম পালেহেঁতেন। অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰবীণ লেখক শ্ৰীযুত হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা বঙ্গদেশৰ বঙ্কিমচন্দ্ৰৰ নিচিনাকৈ গবৰ্ণমেণ্টৰ দ্বাৰা যথোচিত সন্মানিত হলহেঁতেন। উৎসাহেই পৃথিৱীৰ সকলো। বিশেষকৈ ৰজাৰপৰা পোৱা উৎসাহ। উৎসাহৰ অভাৱত সাৰুৱা মাটিৰ পৰা ওলাই অহা শকত কেঁওটিও জয় পৰি যায়, উৎসাহ পালে শুকান কৰ্কৰীয়া মাটিৰ পৰাও শকত কেঁও ওলায়। প্ৰকৃত কথা কবলৈ গ'লে অসমীয়া ভাষা আজি যি এফেৰা টোক্ টোক্ টাক টাক কৈ মূৰ দাঙি উঠিছে সি শিক্ষিত দেশহিতৈষী ডেকা সকলৰ উৎসাহ আৰু যত্নত, সি গবৰ্ণমেণ্টৰ Divide and rule পলিচিৰ ফলতো নহয়, গবৰ্ণমেণ্টৰ ওখ বিষয়াসকলৰ কৃপাদৃষ্টিৰ গুণতো নহয়। আসাম গবৰ্ণমেণ্টৰ উচ্চ কৰ্মচাৰী সকলৰ অনাস্থাত অসমীয়া ভাষা যে মৰি যাব এনেও নহয়, অসমীয়া ভাষা বাটৰ দুবৰি, তেওঁবিলাকৰ গচকাত অলপ লেৰেলা পৰিব মাথোন। সুনিশাৰ নিয়ৰ পালে সি আকৌ ঠন্ ধৰি উঠিব। তাৰ শিপা ৰদত শুকাই জুই দি নুপুৰিলে যি দোষৰ হাড়-মলা তেওঁলোকৰ ভাষাৰ ডিঙিত পিন্ধাই দিছে, তেনে হাড়-মলা অসমীয়া ভাষাকো পিন্ধাবলৈ কৈ কি অন্যায় কাম কৰিছে। লিখা-ভাষাৰ পৰা কোৱা-ভাষা বেলেগ কৰিলে যে ভাষাৰ উদ্দেশ্যই নষ্ট হয়, সেই কথা তেওঁবিলাকে গমি নোচোৱাকৈ তেওঁবিলাকৰ যি আছে সেয়ে অতি উৎকৃষ্ট বুলি ভাবি লোককো তাক লবলৈ পৰামৰ্শ দিয়ে। ভাষাৰ উদ্দেশ্যই হৈছে মনৰ ভাবটো শব্দেৰে প্ৰকাশ কৰি আনক বুজোৱা। শব্দটো কৈ অঁতালেই শেষ হল, অথনিকৈ বা কাইলৈ সেই শব্দটো অৰ্থাৎ সেই শব্দটোৰে প্ৰকাশ কৰা মনৰ ভাবটো পাহৰি যোৱা সম্ভৱ. এই দেখি চিৰস্থায়ী কৰি তাক বান্ধি থৈ দিবলৈ লিখাৰ বা সঙ্কেতৰ সৃষ্টি। সেই লিখাই যদি সেই শব্দটো যেনেকৈ মানুহৰ মুখৰপৰা ওলায় তেনেকৈ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিলে, তেন্তে সেই লিখা বা সঙ্কেত অসম্পূৰ্ণ বা নিষ্ফল হল। কাণৰ ভাষাটো (language of the ear) চকুৰ ভাষালৈ (language of the eye) তৰ্জ্জমা কৰি অনাকে লিখা ভাষা কয়। সেই তৰ্জ্জমাই যদি কাণৰ ভাষাটো যেনে আছে তেনে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিলে তেন্তে সেই তৰ্জ্জমা ভুল, নিষ্ফল আৰু হানিকাৰক। বঙ্গালীয়ে মুখেৰে কওঁতে এক ভাষা কয়, লিখোঁতে এক ভাষা লিখে। তেওঁবিলাকৰ

লিখা প্ৰকৃত বঙালী ভাষা নহয়। ভাষাটো এটা জীয়া বস্তু। কাকতৰ ওপৰত বচা মৰা কলা বগা ফুলবিলাক বা আখৰবোৰ ভাষা নহয়। খনিকৰে কাকতৰ, কাপোৰৰ বা আন বস্তুৰ ওপৰত জীয়ামানুহৰ যিটো সাধ্যমতে নকল কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে সেইটো জীয়া মানুহ নহয়, মৰা মূৰ্ত্তিহে। সেই মূৰ্ত্তিটো জীয়া মানুহটোৰ আহিৰে হব লাগে। জীয়া মানুহটো সেই মূৰ্ত্তিটোৰ আহিঁৰে হব নোৱাৰে। খনিকৰৰ যদি সেই মূৰ্ত্তিটো যতদূৰ সম্ভৱ জীয়া মানুহটোৰ অবিকল নকল নহয় তেন্তে সেই মূৰ্ত্তি ভুল, আৰু অসাৰ্থক। লেখা ভাষাটোও যদি যতদূৰ সম্ভৱ কোৱা ভাষাৰ অবিকল নহয় তেন্তে তাৰ উদ্দেশ্য আৰু কাৰ্য্য বিফল। ইংৰাজী ভাষা আৰু ফ্ৰেঞ্চভাষাৰ বৰ্ণবিন্যাস একপ্ৰকাৰৰ আৰু উচ্চাৰণ একপ্ৰকাৰৰ সেইবাবে সেই ভাষাই সুন্দৰকৈ 'পস্তাই'ছে। ভাষাতত্ত্ববিদ্ পণ্ডিত চেইচে কয়, যে এইবাবেই ইংৰাজ আৰু ফ্ৰেঞ্চ ইউৰোপৰ ভিতৰত অধম ভাষাবিদ্ হয়। এইবাবেই বিদেশীয়ে ইংৰাজী ভাষা শিকিবলৈ ইমান টান পায়। আমাৰ জীৱনতে দেখিছোঁ, ইংৰাজী ভাষাৰ এনে অদ্ভূত বৰ্ণবিন্যাস হোৱা বাবেই, অৰ্থাৎ শব্দটোৰ উচ্চাৰণ পূবে যোৱা আৰু বানান পশ্চিমে যোৱা হোৱা বাবেই আমি ইংৰাজী পঢ়ি আদহীয়া হলোঁহি তেওঁ তাৰ বানান আৰু উচ্চাৰণৰ আউল ভাঙিব নোৱাৰিলোঁ। এনেবিলাক দোষৰ বাবেই আমি পাঁচবছৰৰপৰা শৰীৰপাত কৰি ইংৰাজী শিকি বুঢ়ালৈকে, ইংৰাজী ভাষা পিঠিত লৈ এৰাল চিঙি এটা সকস্মৰা চেকুৰো মাৰিব নোৱাৰোঁ। আমি কোন কুটা, ইংৰাজেই ইংৰাজী ভাষাৰ আখৰ জোটনিৰ এনে দৌৰাত্ম্যত ত্ৰিভূবন দেখি তাৰ সংস্কাৰৰ অৰ্থে চিঁয়ৰ বাখৰ কৰিব লাগিছে। আমাৰ সুকপালৰ গুণে অসমীয়া ভাষাত এনে গোলমাল আজিলৈকে ঘটা নাই। আমি যেনে কওঁ তেনে লেখোঁ। আশা কৰোঁ, আৰু ঈশ্বৰৰ চৰণতো খাঁটো যেন এনে গোলমাল আমাৰ ভাষাত ঘটাবলৈ কাৰো কুমতিয়ে নধৰে। বঙালীৰ লিখা আৰু কোৱা ভাষাৰ এনে প্ৰভেদ দেখি আমাৰ এনেহে মনে ধৰে যে আৰু এই শতিকাৰ ভিতৰতে বঙালী লিখিত ভাষা সংস্কৃতৰ নিচিনা হৈ সৰ্ব্বসাধাৰণ বঙালীৰ বোধৰ অগম্য হব, আৰু বঙালী সৰ্ব্বসাধাৰণৰ ভাষা প্ৰাকৃত ভাষাৰ নিচিনা এটা সম্পূৰ্ণ বেলেগ হবগৈ। কিতাপত বিদ্যাসাগৰে যিমান সীতাৰ বনবাসী ভাষা লিখক কথা কোৱাত হৰিমণ্ডল, প্ৰহ্লাদ পৰমাণিক আৰু

বৃন্দাবন সন্দোপে সেই কথা কেতিয়াও ব্যৱহাৰ নকৰে বা কৰিব নোৱাৰে। শিক্ষিত বিদ্যাসাগৰ পাচোটা, কিন্তু সীতাৰ বনবাস পঢ়ি গ্ৰীক নে লেটিন ভাষাত লিখা ঠাৱৰ কৰিব নোৱাৰা প্ৰহ্লাদ পৰামাণিক বৃন্দ বৃন্দ। এটা গল্প কওঁ। এজন এই শ্ৰেণীৰ প্ৰহ্লাদ পৰামাণিকে আৰ তাৰ মুখৰপৰা শুনিছিল যে ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ বঙ্গলা ভাষাত সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট লেখক। পৰমাণিক অলপ লিখা-পঢ়া জনা সাহিত্য অনুৰাগী লোক। কথাটো শুনি অতি যত্নেৰে এখন সীতাৰ বনবাস কিতাপ কিনি আনি গাৱঁৰ তেওঁৰ নিচিনা সাহিত্য-অনুৰাগী বন্ধু-বান্ধৱ গোটাই কিতাপ মেলিলে। দহমিনিটমান খুটিয়াই খুটিয়াই "ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ সঙ্কলিত" এই কথাটো পঢ়ি আনন্দত গদগদ হৈ হুক্ হুক্ কৰে কান্দিবলৈ ধৰি কিতাপ সামৰি থলে, বন্ধু অবাক! দূৰৰ কথা নেলাগে আমাৰ ঘৰৰপৰাই এটা উদাহৰণ দিওঁ। অসমীয়া ল'ৰাবিলাকে আসামত প্ৰায়েই বঙ্গলা কিতাপ পঢ়ি বঙ্গলা শিকে, অনেকে সংস্কৃতৰ সলনি বঙ্গলাতে এণ্ট্ৰেন্স পৰীক্ষা দি উত্তীৰ্ণ হৈ আছে। কিন্তু কলিকতাত প্ৰথমে বঙ্গালীৰে সৈতে, কথা কবলৈ আৰম্ভ কৰিবলৈ মুখ মেলোতেই তেওঁবিলাক কেনে সঙ্কটত পৰে, তাক তেওঁলোক সকলোৱেই জানে। বঙ্গালী বেটী, লগুৱা আৰু ভাত-ৰন্ধা বামুনৰ সৈতে আৱশ্যকীয় কথাৰে বস্তু বাহানি খোজা বা ভাব সলনা-সলনি কৰাত তেওঁবিলাকে প্ৰায়েই "ঠাকুৰ মৎস্য একখণ্ড লইয়া আইস", "ঝি দুগ্ধেৰ উপৰে পুস্তকটা ৰাখিয়াছে কে?" এনেবিলাক কথাকৈ হাস্যাস্পদ হয়। লিখা ভাষা আৰু কোৱা-ভাষা বেলেগ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা দূৰত থাওক বেলেগ নহবলৈ আমাৰ প্ৰাণপনে যত্ন কৰিব লাগে।

ভাৰতবৰ্ষ শাসনৰ সম্পৰ্কে গৱৰ্ণমেণ্টৰ অন্তৰত "Divide and rule" 'পলিচি' লুকাই ৰাখিছেনে নাই কব নোৱাৰোঁ কিন্তু ভাষা পৃথক কৰা বিষয়ত যে সেই সৰ্ব্বনশীয়া পলিচিৰ ছাঁ মাত্ৰও নাই তাক আমি বুকু ডাঠ কৈ ক'ব পাৰোঁ। গবৰ্ণমেণ্টে সকলো দেশৰ ভাষা ৰক্ষা কৰিবলৈ যতন কৰি উনৈশ শতিকাৰ উন্নত আৰু উদাৰমনা শাসন কৰ্ত্তাৰ চিনাকী দিছে মাথোঁন। "Divide and rule" 'পলিচি' অনুসৰণ কৰি অসমীয়া ভাষাক যে বঙ্গালী ভাষাৰ পৰা বেলেগাব লাগে এনে ভাব গবৰ্ণমেণ্টৰ 'মচতো নাই সঁচতো নাই; সি বঙ্গালী ভাই সকলৰ সাকৰা মূৰৰ বিকৃত কল্পনা-প্ৰসূত হে'। গবৰ্ণমেণ্টে চিৰকাল যুদ্ধ কৰি আহিছিল অসমীয়া ভাষাক ঠেলি বঙ্গালী ভাষাক

আসামৰ ভাষা কৰিবলৈ। আজিও আসাম গবৰ্ণমেণ্টে পাৰিলে অসমীয়া ভাষাৰ গুৰিত বৰকুঠাৰ মাৰি বঙ্গালী ভাষা অসমত বোৱে। অসম গবৰ্ণমেণ্টৰ বঙ্গালী ভাষাৰ ওপৰত অশেষ মমতা। তাৰ সাক্ষীস্বৰূপে আজিলৈকে, সাপ মাৰি নেগুৰত বিষ থৈ অনাহকত অসমত বঙ্গলা স্কুলবোৰ ৰাখি অসমীয়া ল'ৰাক বঙ্গলা শিক্ষা দিবৰ চেষ্টা কৰি অসমীয়া ভাষাৰ আৰু অসমীয়া মানুহৰ মহা অনিষ্ট অসম গবৰ্ণমেণ্টে কৰিব লাগিছে। ব্যাধিৰ শেষ বৈৰীৰ শেষ-এই অকামিলা বঙ্গলা স্কুল অসমৰপৰা সমূলি নিৰ্ম্মূল নহলে অসমীয়া ভাষাৰ ৰাজ্য অকণ্টকা নহয়। অসমৰ কমিশ্যনৰ কৰ্ণেল্ হকিন্‌চনৰ পৰা চীফ কমিশ্যনৰ ওৱাৰ্ড চাহাবলৈকে অসম গবৰ্ণমেণ্টৰ ডাঙৰ মূৰীয়া বিষয়া সকলে সময় বুজি অসমীয়া ভাষাৰ বিৰুদ্ধে টোকোন ধৰি আহিবলৈ ক্ৰুটী কৰা নাই। গবৰ্ণমেণ্টে মহাভ্ৰমত পৰিয়েইতো এসময়ত অসমীয়া ভাষা খেদি বঙ্গালী ভাষা সুমাবলৈ যথেষ্ট চেষ্টা কৰি আসামত বিষময়ফল উৎপন্ন কৰিছিল। সেই চেষ্টাৰ ফলস্বৰূপে আজিও খিচিৰি লিখা ভাষা মাজে সময়ে অসমৰ কৰবাত লগ পোৱা যায়। স্বভাবৰ সোঁতৰ বিৰুদ্ধে সাঁতুৰি ভাগৰি, হাৰি, নিজৰ ভ্ৰম বুজিব পাৰি গবৰ্ণমেণ্টে আকৌ অসমীয়া ভাষাক তাৰ প্ৰাপ্য ন্যায্য সিংহাসন দিলে। অসমীয়া ভাষাক মাৰিব নোৱাৰি। কঠিন ব্যৱহাৰত তাৰ উন্নতি অলপ পিছুৱাই পৰিব মাথোন কিন্তু তাৰ বিনাশ নঘটে। যেতিয়ালৈকে অসমীয়া জাতি মৰি উচ্ছন নহয়, তেতিয়ালৈকে অসমীয়া ভাষা থাকিব। যি ভাষাত শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ, অনন্ত কন্দলীয়ে লেখিছিল, যি ভাষাত দশম কীৰ্ত্তন, ঘোষা, ৰত্নাৱলী আছে, যি ভাষাত আদি কবি বাল্মীকিৰ সাতকাণ্ড ৰামায়ণ, বেদব্যাসৰ অষ্টাদশ পৰ্ব্ব, মহাভাৰতৰ সুমধুৰ ভাঙনি আছে, যি ভাষালৈ শাস্ত্ৰশ্ৰেষ্ঠ শ্ৰীমদ্ভাগবত, আৰু হিন্দুধৰ্ম্মৰ কহিনুৰ ভগবদ্গীতা মধুৰ ছন্দত তৰ্জ্জমা হৈছে, যি ভাষাত বিস্তৰ পুৰাণ, বুৰঞ্জী, ইতিহাস, কাব্য আছে, যি ভাষা আজি পাঁচশ বছৰৰপৰা উন্নত লিখিত ভাষাৰূপে চলি আহিছে, সেই ভাষা যে মতিভ্ৰম দুজন এজন গবৰ্ণমেণ্টৰ কৰ্ম্মচাৰী বা নপটি মুণ্ডনি ওজাৰ অৱহেলা, উপহাস বা বিদ্ৰূপত মৰি যাব এনেভাবৰ এটি কণিকা পৰ্য্যন্ত আমাৰ শৰীৰত এটোপা অসমীয়া তেজ থাকে মানে ঠাই পাব নোৱাৰে।

ইংৰাজ হাতীৰ আহি লৈ আজিকালি ভাৰতবৰ্ষৰ নিগনিয়েও ভ্ৰমণ বৃত্তান্ত

লেখিবলৈ শিকিছে। তাক জাহাজৰ অনুগ্ৰহত অসমলৈকে মাজে মাজে ভ্ৰমণ বৃত্তান্ত লেখা-ৰোগগ্ৰস্ত বঙ্গালী গৈ দুই চাৰিদিন থাকি ধুবুৰীৰ পৰা সদিয়ালৈকে অসমৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক, ঐতিহাসিক প্ৰভৃতি কথা সেই দুই চাৰি দিনৰ ভিতৰতে কপ্ কপ্ কৰে ধৰি টোটোলাত ভৰাই উভতি আহি কলিকতাৰ সস্তা ছাপাখানাত উদ্গাৰ কৰি দিয়ে। ছাপাখানাৰ কলত পৰি অচিৰতে সেই বিলাক শকত শকত 'আসাম ভ্ৰমণ' কিতাপ হৈ ওলায়। সেই ভ্ৰমণবিলাকত অসমৰ সম্পৰ্কে অনেক নতুন অদ্ভূত অদ্ভূত কথা থাকে, পঢ়িলে কেতিয়াবা হাঁহি উঠে, আৰু কেতিয়াবা ভ্ৰমণকাৰী সকলৰ আস্পৰ্দ্ধা আৰু সাধুকথা লেখিবৰ ক্ষমতাক প্ৰশংসা কৰিবৰ মন যায়। এনেবিলাক 'বটতলীয়া' কিতাপৰ পৰা আসামৰ লাভো নাই, লোকচানো নাই, লাভ লোকচান 'বটতলাৰ'।

গবৰ্ণমেণ্টৰ বিষয়া বা বাহিৰা লোকৰ নিষ্ঠুৰ আক্ৰমণত একপ্ৰকাৰে চাবলৈ গ'লে অসমীয়াৰ ভাষাৰ ভালেমান উপকাৰ হ'ল। তেওঁবিলাকে যিমান উপলুঙা কৰি ভাষাটো উৰাই দিবলৈ চেষ্টা কৰিছে, সিমান আমি মুঠ বান্ধি তাৰ উন্নতি কৰিবলৈ সাধ্যমত চেষ্টা যত্ন কৰিছোঁ। তেওঁবিলাকৰ শাপ, অসমীয়া ভাষাৰ কাৰণে বৰ, তেওঁবিলাকৰ নাগপাশৰ বান্ধ আমাৰ ভাষাৰ পক্ষে পৰম প্ৰসাদ। এইটো স্বাভাবিক নিয়ম। অসমীয়া ভাষাৰ বিৰুদ্ধবাদীসকল পৰোক্ষভাবে অসমীয়া ভাষাৰ পৰম বন্ধু। তেওঁবিলাকে চোকা সাংচিঙেৰে অসমীয়া ভাষাৰ কূমত যিমান খুচিব, অসমীয়া ভাষা সিমান বেগেৰে উন্নতিৰ বাটত আগবাঢ়িব। মিছাক আক্ৰমণ কৰিলে সি ধ্বংস পায়, কিন্তু সত্যক আক্ৰমণ কৰিলে তাৰ তেজ শক্তি বাঢ়ি সি দোপতদোপে আগবাঢ়ি যায়। সংসাৰৰ ই এক বিচিত্ৰ নিয়ম। 'ইণ্ডিয়ান নেশ্যনেল কংগ্ৰেছৰ' শত্ৰুবিলাক কংগ্ৰেচৰ পৰম বন্ধু, অশেষ উপকাৰী। কংগ্ৰেচৰ যদি বেচি উপকাৰ কোনোবাই কৰিছে তেন্তে তাক চৈয়দ আহমদ, 'পাইৰনিয়েৰ' আৰু ইংলিচমেন আদি কংগ্ৰেচৰ দুৰ্দ্দান্ত শত্ৰুবিলাকে। দূৰলৈ নগৈ আমাৰ ঘৰৰ উদাহৰণকে এটা দিওঁ। বছৰচেৰেকৰ আগেয়ে এবাৰ শ্ৰীহট্টিয়া ডেকা জনচেৰেকে অসমীয়া ভাষা আক্ৰমণ কৰি ইংৰাজী কাতৰি কাকতত খনদিয়েক চিঠি লেখিছিল। তাৰ দ্বাৰা যে আমাৰ ভাষাৰ কিমান উপকাৰ হ'ল বৰ্ণাই শেষ কৰিব নোৱাৰোঁ। সেই আক্ৰমণো

আমাৰ পক্ষে শাপ নহৈ বৰ হৈছিল, আৰু তাৰ ফলস্বৰূপে এই "অসমীয়া ভাষা উন্নতি সাধিনী সভা" আৰু 'জোনাকী' কাকত পালোঁ। এই সভাৰ আৰু এই কাকতৰপৰা যে অসমীয়াৰ ভাষাৰ কিমান উপকাৰ হ'ল, হৈছে আৰু হ'ব তাক সকলো চিন্তাশীল অসমীয়াই বুজিব পাৰিছে। এই সভা যদিও এতিয়া ক্ষুদ্ৰ অৱস্থাত আছে, তথাপি সময়ত ই যে এক প্ৰকাণ্ড অনুষ্ঠান হ'ব এনে আশা দেশহিতৈষী প্ৰত্যেক অসমীয়াই মনত পুহিছে। ক্ষুদ্ৰ গুটিটিৰ পৰা বিশাল বৰগছ হয়। "Do not despise small things" —উনৈশ শতিকাৰ বিৰাট বাৰপুৰুষ নেপোলিয়ন বোনাপাৰ্টিৰ কথা।

বঙ্গদেশতো আধুনিক বঙ্গভাষাৰ আদি অৱস্থাৰ সময়ত সেই ভাষাৰ অনেক বাক্-বিতণ্ডা, বাদ-প্ৰতিবাদ, সমৰ্থন-আক্ৰমণ প্ৰখৰৰূপে চলিছিল। সেইবিলাকে পৰোক্ষভাবে বঙ্গভাষাৰ গাৰত ইমান এটা প্ৰবল শক্তি উৎপন্ন কৰি দিলে, যাৰ নিমিত্তে বঙ্গভাষা উন্নতিৰ বাটত সোঁ-সোঁ কৰে আগবাঢ়ি আহিবলৈ ধৰিলে। বঙ্গ ভাষাই দুই শ্ৰেণীৰ লোকৰপৰা প্ৰতিবন্ধক পাইছিল—সংস্কৃতানুৰাগী বঙ্গালী পণ্ডিত আৰু ইংৰাজী ভাষানুৰাগী শিক্ষিত বঙ্গালী। কালৰ সোঁতত সেইবোৰ আজি কলৈ উটি গ'ল কোনে ক'ব পাৰে?

অসমীয়া ভাষা বঙ্গালা ভাষাৰপৰা ওলাইছে নে চাইনীজ ভাষাৰ পৰা ওলাইছে এই কথা এতিয়া আমাক নালাগে (যদিও আমি সুন্দৰকৈ জানো, আৰু যদিও ভাষাবিদ পণ্ডিত সকলে সুন্দৰকৈ প্ৰমাণ কৰিছে যে বঙ্গালী, উড়িয়া হিন্দী আদি ভাষাৰ সৈতে তাৰ ভাই ভাই সম্বন্ধ)। আমি দেখিছোঁ, আমি পাইছোঁ আমি বুজিছোঁ অসমীয়া এটা বিভিন্ন ভাষা, অসমীয়া আমাৰ মাতৃভাষা। মাতৃভাষাৰ উন্নতি, আমাৰ সাধ্যমতে, অদম্য উৎসাহ, অশেষ যত্ন অশেষ পৰিশ্ৰমেৰে আমি কৰি যাব লাগে। এয়েই আমাৰ কৰ্ত্তব্য কাম। আমি কাৰো নিন্দা বা প্ৰশংসালৈ হাঁ কৰি মুখ মেলি নাথাকোঁ। বঙ্গালী কাকতত বঙ্গালীয়ে যিমান পাৰে কাকত কাপ, আৰু মহী খৰচ কৰি প্ৰবন্ধ লেখি অসমীয়া ভাষাক ভাষা নোহোৱাটো প্ৰমাণ কৰক। বঙ্গালী ভ্ৰমণকাৰী কি ইংৰাজী ভ্ৰমণকাৰীয়ে যিমান পাৰে অসমীয়া সমাজক, অসমীয়া ভাষাক আক্ৰমণ কৰক, সেইবিলাক আক্ৰমণলৈ, সেইবিলাক ৰৰলৰ কামোৰলৈ, আমি ভ্ৰুক্ষেপ নকৰাকৈ প্ৰাণপণে মাতৃ-ভাষা, মাতৃভূমিৰ উন্নতি সাধিবলৈ কায়মনোবাক্যে একচিত্তে, আহা অসমীয়া ভাইইত লাগি যাওঁহক।

আমাৰ এতিয়া তৰ্ক বিতৰ্ক বা বাক্-বিতণ্ডাত লাগি সময় আৰু শক্তিৰ অপব্যৱহাৰ কৰিবৰ সময় নহয়। তৰ্ক কৰাই তৰ্ক কৰি যাওক, প্ৰমাণ কৰাই যি পাৰে প্ৰমাণ কৰি যাওক, সেই বিলাকৰ উত্তৰ প্ৰত্যুত্তৰত সময় নকটাই আঁহা আমি অদম্য উৎসাহেৰে অসমীয়া ভাষাত পুথি, প্ৰবন্ধ, ৰচনা প্ৰভৃতি লিখিবলৈ ধৰি যাওঁহক। অসমীয়া ভাষা ভাষা নহয় বুলি প্ৰমাণ কৰিবলৈ যি যায় তাৰ কথাৰ উত্তৰ দিবলৈ যদি আজি আমি যাওঁ কাইলৈ যেতিয়া সি, অসমীয়া মানুহৰ মূৰ নাই, যদিও আছে, সি কাৰলতিৰ তলত, এনে কথা প্ৰবন্ধ কি কিতাপ লেখি প্ৰমাণ কৰিবলৈ যাব তেতিয়া আমি কি কৰিম? আপুনি শকত হলে কেতিয়াও নেলাগে পৰৰ ভকত। অসমীয়া শিক্ষিত ভাই, যেয়ে যিহকে কওক, সেইবিলাক কথালৈ আওকান কৰি আহা আমি অসমীয়া সাহিত্যৰ অসমীয়া ভাষাৰ উন্নতিৰ অৰ্থে দিনৰাতিয়ে পৰিশ্ৰম কৰি কিতাপ লেখো , কাকতত সাৰুৱা প্ৰবন্ধ লেখোঁ, সভাত অসমীয়া ভাষাৰ ৰচনা পাঠ কৰোঁ, অসমীয়াৰে বক্তৃতা দিবলৈ শিকোহঁক, ইংৰাজী আদি ভাষাৰ ভাল ভাল সাৰুৱা পুথি আমাৰ ভাষালৈ ভাঙ্গি আমাৰ ভাষা শকত আৰত কৰোহঁক, অভিধান ব্যাকৰণ নাই বুলি গালত হাত দি বেজাৰ কৰি সময় নকটাবাহঁক। অভিধান ব্যাকৰণৰ অভাৱত ভাষাৰ উন্নতিৰ সোঁত বৈ নাথাকে। সকলো ভাষাৰ ইতিহাসলৈ চাই পঠিয়ালেই কথাৰ সঁচা-মিছা বুজিব পাৰি। ইংৰাজী ভাষাৰ ভাল অভিধান ব্যাকৰণ হবৰ কেইদিন হ'ল। কতা, ইংৰাজী ভাষা ইংৰাজী সাহিত্য অভিধান, ব্যাকৰণৰ অপেক্ষাত বহি থকা নাছিল। বহি থকাহেঁতেন ইংৰাজী ভাষা ইংৰাজী সাহিত্য হ'ব পাৰিলেহেঁতেন নে? অভিধান ব্যাকৰণ যেতিয়া হয় হব, সম্প্ৰতি সি নোহোৱা বাবে অসমীয়া ভাষাৰ উন্নতি পথত একো প্ৰতিবন্ধক নাই। প্ৰথমে ভাষা তাৰ পাছতহে অভিধান, ব্যাকৰণ। অভিধান, ব্যাকৰণ ভাষাৰ লেম্‌টো, ভাষা অভিধান ব্যাকৰণৰ লেম্‌টো নহয়। সময়ত অভিধান ব্যাকৰণৰ অভাৱ আমাৰ আপুনি গুচিব। হ্ৰস্ব ই দীৰ্ঘ ঈ, মূৰ্দ্ধণ্য ণ দন্ত্য ন ইত্যাদি বিষয় লৈয়ো দন্দ হাই কিলাকিলি পৰিত্যাগ কৰি আহা আমি প্ৰকৃত সাহিত্য ৰচনাৰ ফালে চকু দিওঁহক। শ্বেক্সপীয়ৰ মিল্টনৰ লেখাৰ বাটত আখৰ-জোটনিয়ে ব্যাঘাত জন্মোৱাহেঁতেন, ইংৰাজী সাহিত্যই শ্বেক্সপীয়েৰ মিল্টন নাপালেহেঁতেন।

সাহিত্যৰ সাধাৰণ লক্ষণ

সাহিত্যৰ দুটা অঙ্গ। এটা গদ্য আৰু এটা পদ্য। বাস্তৱিকতে দুটা অঙ্গ নুবুলি এটা অঙ্গৰে দুটা ফাল বুলিলেহে ঠিক কোৱা হব। ইংৰাজীত কৰব নিচিনা better-halt অৰ্থাৎ উত্তমাঙ্গ বুলিলে বোধ কৰোঁ শুনিবলৈ আপচু নহব। পদ্য মানে কবিত্বৰ আৰু কাব্যৰ কথাহে বুজাইছোঁ। য়ুৰোপীয় কাব্য প্ৰতিভাত, আৰু ভাৰতীয় কাব্য প্ৰতিভাতো তিনটা সুঁতি দেখা যায়। আমাৰ ইংৰাজী শিক্ষিত সকলে য়ুৰোপীয় সাহিত্য-চৰ্চ্চা সৰুৰেপৰা কৰি আহিছে। আমাৰ ভিতৰত ৰবং এনেকুৱাও অনেক আছে, যি ইংৰাজ কবি চছাৰৰপৰা, টেনিছন, ব্ৰাউনিং আৰু স্যুইনবৰ্ণলৈকে সকলো য়ুৰোপীয় কবিৰ কবিতা পঢ়ি খাটিখুটি গিলি কবিতাৰ ভাবত একেবাৰেই চৈধ্য-অনা য়ুৰোপীয় হৈ আছে, অথচ কালিদাস ভবভূতিৰ নামহে শুনিছে, বা দুশাৰী-চাৰিশাৰীহে পঢ়িছে, আৰু আনবোৰ ভাৰতীয় কবিৰ কাব্য তেওঁলোকৰ পক্ষে "কৰবাৰ কোনোবা"। ভাললৈকে হওক বা বেয়ালৈকে হওক, আমাৰ যেতিয়া এনে অৱস্থা ঘটিছে, তাক অস্বীকাৰ কৰিবৰ উপায় নাই। সেই দেখি আমি য়ুৰোপীয় কবি-প্ৰতিভাৰ সুঁতি তিনিটাৰ কথাকে কওঁ।

য়ুৰোপীয় সাহিত্য

য়ুৰোপৰ কাব্য প্ৰতিভাৰ প্ৰথম সোঁতা আহিছে গ্ৰীছৰপৰা। দ্বিতীয় সোঁতা ৰোমৰপৰা। তৃতীয় সোঁতা কেল্‌টিক্। ভাবৰ নিপুতা ধীৰ, স্থিৰ, শান্ত বিচাৰ-বিবেকতা গ্ৰীচৰ দান। শক্তি, সংযম মনুষ্যত্ব আৰু মহত্ত্ব ৰোমৰ দান। কেল্‌টিক্ দান হৈছে:—মানুহৰ বিচাৰ-বিবেকতাই যিটো ধৰিব নোৱাৰে, এনে এটা ইন্দ্ৰিয়াতীত মুক্ত অসীম শান্ত শিৱম্ ৰহস্যময় প্ৰহেলিকাময় বস্তু। এই কেল্‌টিক্ প্ৰতিভাৰে সৈতে ভাৰতীয় প্ৰতিভাৰ সাদৃশ্য আছে। এই দানে ভাৰতৰ প্ৰাণৰ বস্তুটিকো য়ুৰোপীয় সাহিত্যৰ কাষচপাই দিছে। গ্ৰীক প্ৰেৰণাই বস্তুক সুন্দৰ সুঠাম ভঙ্গিমা দি নয়নৰঞ্জন কৰি সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰকাশ কৰে। প্ৰকৃতিৰ প্ৰতিকৃতি চকুৰ আগত দাঙি ধৰে। অৰ্থাৎ ইংৰাজীৰে কবলৈ গলে "Holding mirror upto Nature"। ৰোমৰ ভঙ্গিমাই বস্তুৰ গধুৰ, গম্ভীৰ, চমু, দৃঢ় আৰু শান্তিপূৰ্ণ

কৰি দেখুৱায়। ৰূপৰ সহায়ত অৰূপৰ আভাস দিয়া, ৰূপ সাগৰত বুৰ মাৰি অৰূপ-ৰতনক তুলি চকামকাকৈ চকুৰ আগত ধৰা, বাক্য মনৰ অগোচৰ এটা অসীম অনির্দ্দিষ্ট বস্তুৰ ঐন্দ্ৰজালিক ভাব প্ৰকট কৰিবৰ প্ৰয়াস, যিটোক মানুহে অন্তৰাত্মাৰেহে ধৰিব চুব পাৰে, বুজিবে নোৱাৰে, অৰ্থাৎ "প্ৰখৰ বুদ্ধি নাপায়ে আসে ফিৰে"—এইটো কেলটিক্। প্ৰাচীন ভাৰতীয় কাব্যত এই ভাবটো সম্যকৰূপে পৰিস্ফুট। অৰ্থ-গৌৰৱত যদিও বাক্য ভৰপূৰ, কিন্তু অৰ্থৰ মাজতে কবিৰ বক্তব্যৰ অশৰীৰী বস্তুবোৰ ওৰ নপৰে। কাব্যক সম্পূৰ্ণ ভৰা সোঁতা কৰিবৰ হ লে, সত্য শিৱ সুন্দৰ আৰু ৰসময় কৰিবৰ হলে. এই তিনিওটা সুঁতিৰ সঙ্গমৰ আৱশ্যক। য়ুৰোপীয় সকলৰ ভিতৰত ফ্ৰেন্স্ সাহিত্যত গ্ৰীক প্ৰতিভাৰ সম্যক পৰিস্ফুৰণ। ফ্ৰেন্স জাতিৰ স্বভাৱ লঘু, আৰু ভাব প্ৰকাশ কৰিবৰ ক্ষমতা অতুলনীয়। সেইবাবে ফ্ৰেন্স্ ভাষা য়ুৰোপীয় সকলৰ ভিতৰত সন্ধিপত্ৰ আৰু "দলিল দস্তাবিদ্" লেখাত প্ৰায়ে ব্যৱহাৰ হয়। তাত কেল্‌টিক সুলভ অটলস্পৰ্শিতা আৰু ঐন্দ্ৰজালিকতা নাই। অৱশ্যে ভিক্তৰ হুগো আৰু তেওঁৰ পন্থানুবৰ্ত্তী ফ্ৰেন্স্ লেখক সকলে এই অভাৱবোৰ অনেক অংশে পূৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে যদিও, তথাপি ইংৰাজীত, শ্বেক্সপীয়েৰ ৱৰ্ডছৱৰ্থ, শ্বেলি, কীটছৰ কবিতাৰ ভিতৰত যেনেকৈ এটা স্বকীয়া বিশেষত্ব প্ৰহেলিকাময় ভঙ্গিমা আৰু নিগূঢ় ৰসৰ অন্তপ্ৰৱাহ আছে, ফ্ৰেন্স্ কবিসকলৰ ভিতৰত তাৰ অনেকখিনি অভাৱ। ফ্ৰান্সৰ সুব্যক্ত, সুস্পষ্ট, স্বচ্ছ আৰু প্ৰাঞ্জল ভাবেই ফ্ৰেন্স গদ্য সাহিত্যক জগতত অতুলনীয় কৰি তুলিছে। ৰবীন্দ্ৰনাথৰ কবিতা বাদ দি ধৰিলে, বঙ্গীয় কাব্য-সাহিত্যৰো প্ৰায় এনেকুৱা লক্ষণকে দেখা যায়। তূৰীয় বিৰাট আবেগ আৰু ভাবৰ ইন্দ্ৰজাল বঙ্গ-সাহিত্যত নাই, আছে প্ৰাঞ্জলতা, নিৰ্ম্মলতা আৰু কোমলতা। অৱশ্যে ৰবীন্দ্ৰনাথৰ কবিতা এই কথাৰ ব্যতিক্ৰম। ৰবীন্দ্ৰনাথৰ কবিতাত কঠোৰ বুলি বস্তু এটা নাই। তেওঁৰ কল্পনা স্থূল জগতৰ পৰা উৰিগৈ, নেদেখা, নজনা, নুশুনা দেশত বিহাৰ কৰে। তেওঁৰ exquisitely refined বীণাৰ তাঁৰ সূক্ষ্ম সুদূৰ "অবাঙ্ মনসগোচৰ"ৰ আঙুলি বুলনিত বাজি উঠে। তেওঁৰ আকাঙ্ক্ষা আৰু বাক্য (অন্ততঃ আজি-কালি) এনে :—"আমি চঞ্চল হে সুদূৰেৰ পিয়াসী। দিন চলে যায়, আমি অন্ত মনে, তাঁৰি পথ চেয়ে থাকি বাতায়নে।

ওগো সুদূৰ! বিপুল সুদূৰ! তুমি যে বাজাও বিপুল বাঁশৰী, কক্ষ আমাৰ, কক্ষ দুৱাৰ, সে কথা যে যাই পাসৰি।" বঙ্গৰ বিখ্যাত আনজন কবি মাইকেল মধুসূদনৰ কবিতাত ৰোমীয় প্ৰভাৱ প্ৰকট। যেনে :—

"সমুখ সমৰে পৰি বীৰ চূড়ামণি,
বীৰবাহু, চলি যবে গেল যমপুৰে
অকালে, কহ হে দেবী অমৃতভাষিণী।
কোন বীৰবৰে বৰি পাঠাইল লঙ্কেশ্বৰ।"

আমাৰ নিজৰ সাহিত্য

কিন্তু কাব্য প্ৰতিভাৰ গ্ৰীকভঙ্গী আৰু ৰোমীয় ভঙ্গীৰ কথা যে কৈছোঁ, প্ৰাচীন ভাৰতীয় কাব্য-প্ৰতিভাত যে স্বাধীনভাৱে অৰ্থাৎ কাৰোপৰা ঋণ-কৰ্জ্জা নকৰাকৈ সেই দুই ভঙ্গী নাছিল এনে ভাবিলে নচলিব। ভাৰতীয় 'ৰসাত্মকং বাক্যং' প্ৰাচীন সংস্কৃত কাব্যত এই তিনিওটা সদায় স্বতঃস্ফূৰিত। নটা ৰসেৰে কবিতাৰ ভৰা সোঁতা ভাৰতত বৈদিক কালৰেপৰা বৈ আছে। বেজাৰৰ কথা হৈছে যে ভাৰতত এই অৱনতিৰ দিনত ভাৰতৰ সন্তান সকলে পাশ্চাত্য মৃগতৃষ্ণাৰ্ণৱজলত স্নান, পান, আচমন, ৰমণ কৰি ওপঙিব লাগিছে, তল যাব লাগিছে," অথচ নিজৰ দেশৰ কৌটী কলীয়া :—

"শান্ত চিদানন্দ শুদ্ধ　　অনন্ত মহিমান্বিত
নিশ্মল তৰঙ্গচয় হীন।
হেনয় পৰমানন্দ (কবিতাৰ)　অমৃত সাগৰে মজি
আচন্ত নকৰে বুদ্ধি ক্ষীণ॥"

আগতে চাওক—ৰোমৰ শক্তি, গ্ৰীছৰ প্ৰাঞ্জলতা, দূৰ বাহিৰত থেপিয়াই ফুৰিছোঁ, অথচ আমাৰ ঘৰৰ শঙ্কৰ-মাধৱ আৰু কন্দলি সকলৰ কবিতালৈ হাত মেলা নাই। বোলোঁ মেলা, ভাই, হাত মেলা, কবিতালৈ হাত

মেলা,—আৰু ভাবে ভাবে চপোৰা। শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ কাব্য-প্ৰতিভাৰ বজ্ৰনিৰ্ঘোষ শক্তিৰ চানেকী চাবনে ?

“ঘোৰ মূতি ধৰি নৰসিংহ হৈল ৰাজ ।
মহাত্ৰাসে কম্পে দেখি দানৱ সমাজ ॥
তপ্ত সুবৰ্ণৰ বৰ্ণ জ্বলে চক্ষু দুই ।
পৰ্ব্বত সমান কায় আছে স্বৰ্গ ছুই ॥
শৰীৰৰ লোম চন্দ্ৰ সম শুক্ল বৰ্ণ ।
তুলি আছে উৰ্দ্ধক স্তবধ দুই কৰ্ণ ॥
বহিল মুখ যেন গিৰি গহ্বৰ নচাই ।
প্ৰচণ্ড বতাস যেন নিশ্বাস বজাই ॥
প্ৰকাশয়ে কেশ শিৰে ৰবিৰ কিৰণ ।
ভ্ৰুকুটি কুটিল মুখ বিকট দশন ॥
লহ লহ কৰে জিহ্বা যেন ক্ষুৰধাৰ ।
জ্বলে বাহু শত তীক্ষ্ণনখে চমৎকাৰ ॥
বহল হৃদয় দীৰ্ঘ গ্ৰীৱা কৃশ কটি ।
জিহ্বা মেলি আছে দুই দশন প্ৰকটী ॥

আকৌ চাওক :—

“দানৱ ফুৰন্তে যেবে আছে । দেখি থজে নৰসিংহ পাছে ॥
কম্পাই শিৰ কেশৰ উল্লাসি । তুলিলা আটোপে ঘোৰ হাসি ॥
স্বৰ্গকো ভেদিলা ঘোৰ ৰিঙ্গে । ৰেগে চাম্প দিয়া নৰসিংহে ॥
আলগতে দৈত্যক ধৰিল । নাহি মাত চেতন হৰিল ॥
সৰ্পে যেন ধৰিল ইন্দুৰ । নিশবদ দানৱ দন্দুৰ ॥
চিত কৰি উৰুত থাপিল । নখে তাৰ হিয়া বিদাৰিল ॥
যেহেন সৰ্পক পাৰেভিৰি । গৰুড়ে পেলাইল ঠোঁটে চিৰি ॥
চক্ষু পকাই দৈত্য অন্তকাৰী । চেলেকন্ত জিহ্বায়ে কোবাৰি ॥
ৰুধিৰে দিগিধ দেহা হুই । শিৰত মেৰাইলা আন্ত দুই ॥
দেখি দৈত্য কটক কিটাইল । অস্ত্ৰ শস্ত্ৰ ধৰি ক্ৰোধে ধাইল ॥
নৃসিংহ পেলাইল দৈত্যেন্দ্ৰক । গৈল খেদি দানৱগণক ॥

কাকো নখে কৰি দুই চিৰ।   টোকৰে ছিণ্ডিলা কাৰো শিৰ ॥
কাকো গোৰে মাৰি ঘৰাকাতি।   সংহৰিলা দানৱ পদাতি ॥
দৈত্য জিনি ত্যাজিলা আটাস।   পলায় দিগ্‌গজ হুয়া ত্ৰাস ॥
ঝাকাৰণে শিৰৰ কেশৰ।   ভৰায়সবে বিমান স্বৰ্গৰ ॥
খলকে সাগৰ শ্বাস লাগি।   বেগত পৰ্ব্বত পৰে ভাগি ॥
নৃসিংহৰ চৰণৰ গতি।   উলবল কৰে বসুমতী ॥
চক্ষুৰ ৰশ্মিত ভৈল ছন্ন।   নিষ্প্ৰভ সমস্তে গ্ৰহগণ ॥”

বৰ্ণনাৰ প্ৰাঞ্জলতা চাওক :—“পাছে ত্ৰিনয়ন দিব্য উপবন”—ইত্যাদিত।

আকৌ চাওক—“সৈৰিন্ধ্ৰীৰ সিটো   বিচিত্ৰ মন্দিৰ
সূৰ্য্য যেন কৰে কান্তি।
স্বৰ্ণ আসনে   ৰঞ্জিত ভাজনে
প্ৰকাশে প্ৰদীপ পান্তি ॥
স্বৰ্ণ খাটত   বিছাই হংস-তুলি
পুষ্প সিঞ্চি আছে চানি।
মূৰালি মুহতা   খোপা আঁৰি চাৰু
চন্দ্ৰতাপ আছে টানি ॥
মলয় চন্দন   সুগন্ধিত ঘ্ৰাণ
মালতী চম্পা শিৰীষ।
অগুৰু ধুপৰ   ধুমে আমোদিত
বাসয় দিশ বিদিশ ॥
চৌপাশে পুতলা   লেখিছে বাৰত
কৰস্তে আছে সুৰত।
যাক দেখি হোৱে   কামী পুৰুষৰ
কামে চিত্ত উনমত্ত ॥
হেন মন্দিৰৰ   মধ্যত সুন্দৰী
বসিয়া আছে আসনে।
চৌপাশে বেঢ়িয়া   সেৱা কৰিয়াছে
সালঙ্কৃতা দাসীগণে ॥

বৰ্ণনাৰ প্ৰাঞ্জলতা, শক্তিমন্ততা, ওজস্বীতা আৰু তাত গভীৰ আধ্যাত্মিক ভাৱৰ সংমিশ্ৰণতাৰ নমুনা এটা চাওক :—

বাৰিষাৰ বৰ্ণনা :—

বিবিধ মণ্ডলে হৰে সূৰ্য্যাৰ প্ৰকাশ ।
তাৰ ৰশ্মি চিকিমিকি চৰয় আকাশ ॥
বহে খৰ্ব্ব বায়ু মুশুনয় মাতবোল ।
গগনক ঢাকি মহা মেঘৰ আন্দোল ॥
ঘনে ঘনে দেয় অতি বিজুলী চমক ।
লাগে তিৰিমিৰি আসি চকুত জমক ॥
নাকৰয় চন্দ্ৰ সূৰ্য্য জ্যোতি তাৰাগণ ।
যেন জীৱআত্মা শৰীৰত ভৈল ছন ॥
আঠ মাস নিলে শুষি পৃথিৱীৰ সত্ব ।
দুনাই সূৰ্য্যে এৰি দেন্ত বাৰিষা কালত ॥
বিদ্যুত সঞ্চাৰ চণ্ড বাতাস চঞ্চল ।
নিৰন্তৰে মেঘ সবে বৰিষিল জল ॥
খাল বাম ভৰি ভূমি ভাগি বৰে জান ।
যেন মহা মহন্তে দুঃখীক দিলে দান ॥
গ্ৰীষ্মত আছিল শুকাই ৰৌদ্ৰতাপ সহি ।
বৃষ্টিজল পাই দুনাই পুষ্ট ভৈল মহী ॥
তপ উপবাসে যেন শৰীৰ শুকায় ।
পুনঃ ভোগ ভুঞ্জিলে পূৰ্ব্বৰ কান্তি পায় ॥
জুই আঙলি জ্বলি আতি বাৰিষা নিশাত ।
নকৰে নক্ষত্ৰে তাত প্ৰকাশ সাক্ষাৎ ॥
যেন কলি যুগে বেদশাস্ত্ৰ হোৱে ছন ।
প্ৰকাশে পাষণ্ড শুনে তাৰে যে বচন ॥
নাদ শুনি মেঘৰ বেঙৰ বোল চৰে ।
গুৰু পাঠ দিলে যেন শিষ্যে পাছে পঢ়ে ॥
বহয় বিপথে অতি ক্ষুদ্ৰ নদী যত ।
কৰে অকাৰ্য্যকো যেন ধনৰ গৰ্ব্বত ॥

বৃষ্টিজল পাই শস্য কৰে হল ফল ।
দেখি কৃষকৰ মনে মহা কৌতুহল ॥
শুকাই পৰে পানী পুনঃ মনত অসুখ ।
দৈবাধীন নজানিলে মিলে মহাদুখ ॥
হুই নদী সব সমে সঙ্গম সাগৰ ।
কৰিল কল্লোল মহা উৰ্ম্মি ভয়ঙ্কৰ ॥
যেন যিটো যোগীৰ ঘুগুচে কামকষ্ট ।
বিষয়ক পাইলে পুনৰপি হোৱে ভ্ৰষ্ট ॥
যদ্যপি মূষলধাৰে মেঘ বৰষিল ।
তথাপি পৰ্ব্বতে পীড়া কিছু নাজানিল ॥
যি জনৰ মন ভৈল কৃষ্ণত প্ৰবেশ ।
তাক যেন লঙ্ঘিব নোৱাৰে দুঃখ ক্লেশ ॥
তৃণে ঢাকিলেক পথ সব ভৈল ছন্ন ।
নকৰিসে লোকে আৰু গমনাগমন ॥
নপঢ়িয়া দ্বিজে যেন ত্যজিল অভ্যাস ।
পাসৰিল সব বেদ পথ ভৈল নাশ ॥
লোকৰ সুহৃদ মেঘ সব মহা ধীৰ ।
চঞ্চল বিজুলী ছটা তাতো নহে থিৰ ॥
যেন মহা গুণৱন্ত পুৰুষক পাই ।
তথাপিতো বেশ্যাৰ বুদ্ধিৰ থিৰ নাই ॥
পঞ্চ বৰ্ণে ৰচিত ইন্দ্ৰ ধনু ।
গুণৱন্তে মেঘত প্ৰকাশে পুনু পুনু ॥
যেন তিনি গুণময় জগত যতেক ॥
নিৰ্গুণ পুৰুষ তাত প্ৰকাশে প্ৰত্যেক ॥
চন্দ্ৰজ্যোতি প্ৰকাশিত যিটো মেঘগণ ।
নজলন্ত চন্দ্ৰ সেই মেঘে ছুই ছন ॥
যেন যিটো চৈতন্যে প্ৰকাশে অহঙ্কাৰ ।
সেই অহঙ্কাৰে ঢাকে জ্যোতি জীৱাত্মাৰ ॥”

এনেকুৱা আৰু ইয়াতকৈও প্ৰাঞ্জল ওজস্বী আৰু গভীৰ ভাবাত্মক হেজাৰ হেজাৰ কবিতা এই মহাপুৰুষ কবি সকলৰ ৰচনাৰ পৰা তুলি দেখুৱাই দি ওৰ পেলাব নোৱাৰি।

ওপৰত কৈ আহিছো যে জাতীয় জীৱন আৰু জাতীয় সাহিত্য এই দুটাৰ অবিচ্ছেদ্য সম্বন্ধ। জাতীয় সাহিত্য জাতীয় জীৱনৰ প্ৰতিধ্বনি মাথোন। জাতীয় জীৱন যদি সঙ্কীৰ্ণ হ'ল, জাতীয় সাহিত্যয়ো সেই সঙ্কীৰ্ণতাৰ হাত সাৰিব নোৱাৰে। যি জাতি জীৱনমুক্ত আৰু স্বাধীন সেই জাতিৰ সাহিত্যয়ো মুক্ত, স্বাধীন আৰু অব্যাহতগতি। সেই সাহিত্যই নিৰ্ভয়ে নিঃসঙ্কোচে কল্পনা আৰু ভাৱ ৰাজ্যত স্বচ্ছন্দে বিচৰণ কৰিব পাৰে, সি কোনো কালে কদাপিও বিদেশী বিজাতিৰে সৈতে ভাৱ আৰু কল্পনা আদান-প্ৰদানত নিজৰ অস্তিত্ব হেৰুৱাবৰ ভয় কৰি নিজক সঙ্কুচিত কৰি সুমুৰে। পুখুৰীৰ বন্ধ পানীহে অশুদ্ধ, অশুচি, কলুষিত হয়, আৰু অশুদ্ধ হ'বৰ ভয়ত পুখুৰীৰ গৰাকী সদায় সন্ত্ৰস্ত সতৰ্ক থাকিবৰ আৱশ্যক হয়। নৈৰ সোঁত বলা পানীত সেই 'বালাই' নাই। তাত হাজাৰ মলি, হাজাৰ আবৰ্জনা পৰক তথাপি সি অশুচি, অস্পৃশ্য বা কলুষিত নহয়। পৰাধীন জাতিৰ সাহিত্যক সেই দেখি সততে শুচি বায়ুৰা ৰোগগ্ৰস্ত দেখা যায়, তাৰ সততে ভয়, পাছে বিদেশী ভাষাৰ সংস্পৰ্শত সি কলঙ্কিত আৰু অশুচি হৈ নিজৰ পৈতৃক প্ৰাণটি হেৰুৱায়। আজিকালি পৰাধীন জাতি আমি। আমাৰ সাহিত্য আৰু ভাষাতো সেইদেখি একে কথাই। বৈষ্ণৱ যুগৰ অসমীয়া ভাষা আৰু অসমীয়া সাহিত্য মুক্ত আৰু স্বাধীন অসমৰ ভাষা আৰু সাহিত্য আছিল, সেইদেখি সেই ভাষা সেই সাহিত্যই দেশে বিদেশে মুকলি মনেৰে বুকুফিন্দাই পাখি মুকলি কৰি ফুৰিছিল। সেই ভাষা সেই সাহিত্যই সন্দেহ সঙ্কোচ কাক বোলে নাজানিছিল। সেইদেখি শঙ্কৰদেৱ মাধৱদেৱৰ সাহিত্য আৰু ভাষাত হিন্দী, ব্ৰজাৱলী, আৰবী, ফাৰ্চী কথাৰ সমাগম। সেইটো তেওঁলোকৰ স্বাধীন গতিৰ প্ৰেৰণা, আনন্দৰ অৱগাহন, আৰু luxury অৰ্থাৎ বিলাস সামগ্ৰী আছিল। তেওঁলোকৰ মনত কদাপিও নেখেলাইছিল যে, বিদেশীৰ "নিশ্বাসাৎ সংস্পৰ্শাৎ সহভোজনাৎ" তেওঁলোকৰ স্বাধীন stalwart and strong অৰ্থাৎ 'সত্‌পুত আৰু জোৱান' ভাষাৰ জাত যাব পাৰে। আজিৰ স্বাধীন ইংৰাজ জাতিৰ ইংৰাজী ভাষালৈ চকু দিলেই এই কথাৰ যথাৰ্থতা

বুজিব পাৰি। স্বাধীন মুক্ত তেওঁলোকে দেশে-বিদেশে বুকু ফিন্দাই দম্‌দমাই ফুৰিছে, যতে কোনো বস্তু ভাল দেখিছে, যতে কোনো শব্দ, কোনো বাক্য, কোনো ভাব তেওঁলোকৰ মনখোৱা হৈছে তাকে আনি তেওঁলোকে নিজ ইচ্ছামতে কেতিয়াবা গোটে গোটে, কেতিয়াবা কাটি-ছিঙি, কেতিয়াবা "বোট" কৰি, কেতিয়াবা বা আদ্‌সিজাকৈয়ে গিলিছে, কাৰণ তেওঁলোক মুক্ত, স্বাধীন। কাব্যপৰম্পৰা বা কাৰ্য্যপ্ৰণালীয়ে তেওঁলোকক ভাষা আৰু সাহিত্যক অজীৰ্ণ ৰোগীয়া কৰিবৰ ভয় নাই। মুকলি আকাশ মুকলি বতাহৰ তলত মুকলিমূৰীয়া তেওঁলোকৰ ভোজন—ভীমসেনৰ ভোজন, শয়ন—কুম্ভকৰ্ণৰ শয়ন, গমন—গজেন্দ্ৰ গমন, লম্ফন - হনুমন্তৰ লম্ফন; গৰ্জ্জন—ব্যাঘ্ৰৰ গৰ্জ্জন, অথচ জাগৰণ সজাগ "বুল্‌ডগ" জাগৰণ। তেওঁলোকৰ ধেমালি-খিকিন্দালি ল'ৰা-ছোৱালীৰ ধেমালি-খিকিন্দালি, ৰং-তামাচা চতৰ বিহুৰ ওপৰৰ থাপৰ, খং-বিং জানিবা গোনা মহৰহে জোঙা শিং। কিন্তু পৰাধীন অগ্নিমান্দ্য ৰোগী আমি, আমাৰ ভাগৰ ঠাইত "ডিছ্‌পেপ্‌ছিয়া", টোপনিৰ ঠাইত 'ইন্‌ছম্‌নিয়া', ভোজনৰ বাটিত মাটিকাঁহুৰি, পাতৰ দাঁতিত লাই-জাবৰি, ধেমালি খিকিন্দালিৰ ঠাইত খোৱা-কামোৰা, ৰং তামচাৰ ঠাইত দন্দ-খৰিয়াল আৰু কন্দাকটা, আৰু হাঁহি-কিৰিলিৰ ঠাইত গোমোঠা মুখ। পৰমব্ৰহ্ম পৰমেশ্বৰ স্বৰাট, বিশুদ্ধ, বিমুক্ত॥ যি সেই পৰমব্ৰহ্ম পৰমেশ্বৰক নিজৰ হৃদয়ত সততে অনুভৱ কৰিছে, যি ধৰ্ম্ম সম্পূৰ্ণৰূপে সেই পৰমব্ৰহ্মমুখী, সেই মানুহ, সেই ধৰ্ম্ম কেতিয়াও সঙ্কীৰ্ণ হব নোৱাৰে। যাৰ হৃদয়ত ব্ৰহ্মবস্তু কোচঁখাই অকণমানি হৈছে, তাৰেইহে সদায় বাহিৰৰ আচাৰ-বিচাৰ, অনুষ্ঠান, নিয়ম-কাৰণত তীব্ৰ চকু,—মহাভয়, পিছে তাৰ অকণমান সজাটিত থকা এখুদমান টিপচী ব্ৰহ্ম-চৰাইটিক ক'ৰবাৰপৰা আহি চেলাই কামুৰি মাৰি থয়। যি জাতিয়ে ব্ৰহ্মৰ অনন্ত অসীম সত্তা পাহৰিছে, সেই জাতিৰহে এনে বিভীষিকা। সাহিত্যৰ বিষয়তো এনেকুৱা কথাই।

এইবোৰ যি হওক, আজি যদিও আমি পৰাধীন জাতি যদিও আমাৰ ভাব, ভাষা, সাহিত্য তাৰ ফলত সঙ্কীৰ্ণ হোৱাটো স্বাভাৱিক হৈ পৰিছে, তথাপি আমি এতিয়া মূৰে কপালে হাত দি বেজাৰকৈ হাত সাবটি বহি থকাটো উচিত নহয়। আমি এতিয়া প্ৰাণপণে চেষ্টা কৰিব লাগিব, আমাৰ

সাহিত্যক আকৌ গঢ়ি তুলিবলৈ, আকৌ যাতে তাৰ সুৰ বিশ্ব-সাহিত্যৰ সুৰেৰে সৈতে মিলি যায়। আমাৰ শৰীৰটো যদিও দাসৰ শৰীৰ, কিন্তু অন্তৰত স্বৰাট ব্ৰহ্মবস্তু আছে, সেই ব্ৰহ্মক সঙ্কীৰ্ণ নকৰি আৰু প্ৰদীপ্ত কৰি ৰাখি চলিব। কৰ্ণই কৰৰ নিচিনাকৈ আমিও বীৰদৰ্পেৰে কব পাৰিব লাগিব—

> “সুতোঽহং সুত পুত্ৰোঽহং যো বা কো বা ভবাম্যহং।
> দৈবায়ত্তঃ কুলে জাতো মমায়ত্তং তু পৌৰুষম্॥”

সাহিত্যত পৰিবৰ্ত্তন অৱশ্যে লাগে। নালাগে বুলিলেও পৰিবৰ্ত্তন আহিবই আহিব। সেই বুলি দেখা দৰ্কাৰ যে সেই পৰিবৰ্ত্তনত ভাষাৰ আৰু সাহিত্যৰ প্ৰাণটো নাযায়। সাহিত্যৰ যিটো নিজৰ অন্তৰাত্মা, নিজৰ স্বধৰ্ম্ম, তাৰ পিঠিৰ ওপৰত পৰধৰ্ম্মৰ গন্ধমাদন পৰ্ব্বত তুলি দিলে, তাক চেপি মৰা হ’ব মাথোন। এইটো ধ্ৰুৱ যে জগতত এনে জাতি নাই, যি জন্মৰ পৰা আজিলৈকে নিজৰ ৰক্ত বিশুদ্ধ আৰু অবিমিশ্ৰ কৰি ৰাখিব পাৰিছে। বৰ্ণ শঙ্কৰৰ ভয়ত আমাৰ শাস্ত্ৰকাৰসকল সশঙ্কিত, কিন্তু এইটোও ঠিক যে, বৰ্ণ শঙ্কৰেই নতুন নতুন সবল জাতি-সৃষ্টিৰ গুৰি। সেইদেখি কোনো এটা জাতিত বিশুদ্ধতা বিচৰাটো যেনেকৈ পৰ্ব্বতত কাছকণী বিচৰা কোনো এটা ভাষা আৰু সাহিত্যতো বিশুদ্ধতা বিচৰাতো তেনে কথা। বহুতৰ ভ্ৰম ধাৰণা আছে, যে বৈদিক সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্য, বিশুদ্ধ, অবিমিশ্ৰ। সংস্কৃত ভাষাৰ যেতিয়া পয়োভৰ অৱস্থা, যেতিয়া তাৰ জীৱনী-শক্তিয়ে ভাৰতৰ ধমনীত প্ৰবল ৰক্তপ্ৰবাহ চলাইছিল, তেতিয়া সি কতশত অনাৰ্য্য আৰু যাৱনিক মাত কথাক উদৰস্থ কৰি নিজে নিপোটলটো হৈছিল, ভাষাৰ তুলনামূলক সমালোচনা কৰোঁতা সকলে সেইকথাৰ অনেক সম্ভেদ পাইছে। ব্ৰাহ্মণৰ অস্পৃশ্য মেচ্ছৰ কত শব্দই কৃৎ-তদ্ধিতৰ উত্তৰীয় বস্ত্ৰ গাত লৈ, অনুস্বাৰৰ টিকনি পিন্ধি, বিসৰ্গৰ কাছ কাছি, ভগৱৎ ভট্টাৰক ভট্টাচাৰ্য্যৰ দৰে চিনিব নোৱাৰা হৈ ব্ৰাহ্মণৰ মন্ত্ৰৰ মাজত সোমাই, শিৰ-ফুটা আৰ্য্য শব্দৰে সৈতে সমানে শাৰী পাতি, যজ্ঞ-হোমৰ বৰভাওনা আজিলৈকে চাই ফুৰিছে, কেইজন নৈষ্ঠিক পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণে তাৰ ভু ৰাখিছে, বা সেইবোৰ চোৰক ধৰিব পাৰিছে?

এইটো আমি স্পষ্টকৈ দেখিবলৈ পাওঁ যে যি সাহিত্যই যি ভাষাই নিজক সঙ্কুচিত নকৰি গাৰ চাৰিওফালে দুতৰপীয়াকৈ গাধৈৰ চকোৱা নিদি চলিছে,

সেই ভাষা সেই সাহিত্য বৃদ্ধিপ্ৰাপ্ত হৈছে। আৰু যি তাৰ ওলোটা বাটে চলিছে, সি নিধনপ্ৰাপ্ত হৈছে। এফালে ইংৰাজী ভাষা আৰু সাহিত্য আৰু আনফালে শেহ ডোখৰৰ সংস্কৃত, লেটিন গ্ৰীক ভাষালৈ চালেই এই কথা বোধগম্য হয়। প্ৰথম যুগৰ ইংৰাজী সাহিত্যৰ গুৰি "চচাৰ", তেওঁৰ অন্তৰৰ সাহিত্যৰ বন্তিগছ ফ্ৰান্স আৰু ইটালীৰ জুইৰে জ্বলাইছিল। এলিজাবেথৰ যুগৰ ইংৰাজী সাহিত্যক সকলৰ জিয়াচলিলৈ কাঠি আহিছিল নানা দেশ নানা জাতিৰ পৰা, আৰু ঘাইকৈ ইটালিৰ পৰা। ৱৰ্ডছৱৰ্থে তেওঁৰ যুগ আৰম্ভ কৰে প্ৰথমতে জুমুধিত ফ্ৰান্সৰ আৰু তাৰপিছত জাৰ্ম্মানিৰ আঙঠা ভৰাই। আজিকালি ইংৰাজী সাহিত্যৰ ঘাই প্ৰৱৰ্ত্তক সকলে জিয়াচলিৰ কাঠী গোটাইছিল আৰু গোটাইছে, ইটালী ফ্ৰান্স, স্কেণ্ডিনেভিয়া, ৰুচিয়া, জাপান, আন কি, ভাৰতবৰ্ষৰ পৰাও। বৰ্ত্তমান কালৰ বঙ্গ সাহিত্যতো দেখা গৈছে, তিনটি নতুন জীৱনৰ সোঁতা চাৰিজন পুৰুষে বোৱাই বঙ্গভাষা আৰু সাহিত্যৰ পুষ্টি সাধন কৰিছে। প্ৰথমতে ৰামমোহন ৰায়, দ্বিতীয়তে মাইকেল মধুসূদন দত্ত আৰু বঙ্কিমচন্দ্ৰ চাট্টুৰ্জ্জী, তৃতীয়তে ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ। এই চাৰিজনেই বিদেশী সাহিত্যৰ পৰা নতুন গঢ় আনি বঙ্গভাষা আৰু সাহিত্যক নতুন অলঙ্কাৰেৰে বিভূষিত কৰি, ঘৰৰ চুকৰপৰা উলিয়াই আনি জগতৰ সাহিত্যৰ মহাসভাত বহুৱাইছেহি। চুকতে চেপেটা লাগি থকা বঙ্গ সাহিত্যবোৱাৰীৰ নিমিত্তে ৰামমোহনে দুৱাৰচুকৰ পোলাৰ গাঁঠি কাটি দিলে। কঁকালে-পেটে-লাগি-থকা বোৱাৰীক মধুসূদনে আৰু বঙ্কিমে আতোপুতোকৈ মাতি বুলি বাহিৰলৈ উলিয়াই আনি, মাছ ভাত খুৱাই এনে শক্তিমতী কৰি দিলে যে সেই বোৱাৰীয়ে নেপূৰ পিন্ধি আনন্দৰ গীত গাই ব্ৰজত যে নাচিব পৰা হলেই, ইন্দ্ৰজিতৰ প্ৰমীলাৰ দৰে ঘোঁৰাত উঠি ঢাল তৰোৱাল লৈ ভীমৰূপ ধৰি প্ৰচণ্ডবেগেৰে যুদ্ধক্ষেত্ৰত যুঁজিব পৰাও হ'ল। ৰবীন্দ্ৰনাথে সেই বৰাঙ্গণাক ঘোঁৰাৰপৰা নমাই আনি, ঢাল তৰোৱাল হাতৰপৰা বোৱাই, সৰস্বতীৰ পদ্মাসনত বহুৱাই, তেওঁৰ ভৰিত ফুল-চন্দন আৰু হাতত মধুৰ বীণ যেনেকৈ দিছে, "বৈঠকখানালৈকো" আহ্বান কৰি আনি আগত "পিয়ানো" "হাৰমনিয়ম" সি "চফা" "কৌচতো" তেনেকৈ বহুৱাইছে। এনে দিনত আমিও বহি থাকিলে নচলিব। বাহিৰৰপৰা আমিও

জিয়াচলিৰ কাঠী আনিব লাগিব। তাকে নকৰিলে ভাতচৰুৰ তলত জাল দিবলৈ বহি, জুইৰ অভাৱত একাদশীৰে সৈতে কথা-বাৰ্ত্তা কৈয়েই যে দীঘল ৰাতিটো কটাব লগীয়া হয় ইঁক সেইটো ধুৰূপ।

আমাৰ নিজৰ সাহিত্য

সাহিত্য, ঘাইকৈ কাব্য-সাহিত্য বিশাল বিপুল বস্তু। কাব্য-সাহিত্যই দুই পাখি মেলি অনন্ত অসীমক আকোঁৱালি ধৰে। "ভূমৈব সুখমল্পে নাস্তি," ই ভূমাক অৰ্থাৎ অলপৰ বিপৰীতক, মুক্তিক, সুন্দৰক আৰু শক্তিক আশ্ৰয় কৰে। সেইদেখি কবিত্বৰ ঘাইকথা হৈছে সকলো সঙ্কীৰ্ণতাৰ পৰা সৰ্ব্বতোভাৱে মুক্ত হোৱাটো। কবিৰ ভাব বিশ্বভাৱ, যি ভাবক জাতি বৰ্ণ নিৰ্ব্বিশেষে নিজৰ বস্তু বুলি সকলোৱে উপভোগ কৰে। অৱশ্যে সেই কবি যি দেশৰ মানুহ, সেই দেশৰ আচাৰ, ব্যৱহাৰ, ভাব-ভাষা, ভঙ্গী তেওঁৰ কবিতাৰ ৰচনাত তেওঁৰ সহায়ক হবই লাগিব। কিন্তু সেই বিশেষত্ববোৰ প্ৰতিবন্ধক নহয়। বিশেষত্বৰ মাজেদিয়েই কবিয়ে নিখিল বিশ্বভাবক প্ৰকাশ কৰে, চিৰন্তন সত্যক চিৰনবীন কৰি দেখুৱায়। দেশ কালৰ ভিতৰৰ বস্তুৰ মাজেদি গৈয়েই কবিয়ে বিশ্বক স্পৰ্শ কৰে; অল্পৰ ভিতৰতে ভূমাৰ আভাস দিয়ে, অনন্ত অসীমক সীমাবদ্ধ শান্ত কৰি দেখুৱায়ো তাতে অনন্ত অসীম মহানৰ ইঙ্গিত আভাস প্ৰকট কৰি তোলে। ভাৰ্জ্জিলে ৰোমৰ বিষয়ে নানা ঘটনা লেখিছে, ডাণ্টেয়ে স্বৰ্গ নৰকৰ বৰ্ণনা কৰিছে, মিল্টনে খৃষ্টান ধৰ্ম্ম সম্পৰ্কীয় স্বৰ্গচ্যুতিৰ কথা লেখিছে, কালিদাসে দুষ্মন্ত শকুন্তলাৰ প্ৰেমৰ ঘটনা এটাৰ কথা কৈছে, কাঁড় খাই মৰা কৰ্চন চৰাইবোৰৰ এটাৰ কথা একাষাৰ বাল্মীকীয়ে কৈছে;—সকলোবোৰেই নিজৰ ভাষাত, নিজৰ সংস্কাৰ অনুসাৰে এই কথাবোৰ কৈছে। কিন্তু বিশ্বমানৱে সেইবোৰ কথাত প্ৰাণৰ কথাৰ সম্ভেদ পায়। এওঁলোকৰ ৰচনাত বিভিন্ন দেশ-কাল পাত্ৰ আমাৰ আগৰপৰা নাইকিয়া হৈ যায়, থাকে মাথোন বিশ্বমানৱৰ প্ৰাণৰ আকাৰ-ইঙ্গিত। ছাজাহান বাদ্‌শাহৰ জীয়েক জাহানাৰাই "বোৰ্থাৰে" অৰ্থাৎ ফিৰ্‌ফিৰীয়া কাপোৰৰ ওৰণিৰে মুখখন

ঢাকি গোলাপৰ বাগিচাত সোমাইছিল। পাৰস্য দেশৰপৰা দুখীয়া কবি চাদি জীৱিকাৰ অৰ্থে ছাজাহানৰ আশ্ৰয় বিচাৰি আহিছিল। তেওঁৰ কবিতাৰ শক্তি পৰীক্ষা কৰিবৰ নিমিত্তে, এজন অমাত্যই জাহানাৰাক দেখুৱাই কথাটোকে কবিতা কৰি কবলৈ চাদিক ক'লে, চাদিয়ে ততালিকে এফাকি উৰ্দ্দু কবিতাৰে সেইটো বৰ্ণালে, যাৰ মানে—জাহানাৰাৰ মুখখন ইমান delicate, ইমান fine অৰ্থাৎ ইমান কোমল, যে তেওঁৰ বাগিচাত ফুলা গোলাপৰ গোন্ধ তেওঁৰ মুখকো পাতল কাপোৰখনে ঢাকি নিদিলে তেওঁ সহ্য কৰিব নোৱাৰে। এটা উৰ্দ্দু কবিতাত আছে :—প্ৰণয়িণীৰ প্ৰিয়তম বিদেশত। প্ৰিয়তমক দেখিবলৈ বাট চাই থাকোঁতে প্ৰণয়িণীয়ে ওচৰতে কাউৰী এটা দেখি, কাউৰীটোক সম্বোধন কৰি কৈছে, "হেৰ' কাউৰি! তই মোৰ ওচৰলৈ কিয় আহিছ মই জানিছোঁ, মোৰ মৃত্যুকাল সন্নিকট। তই মোৰ মৰা-শটো খাবলৈ আহিছ। খা, মোৰ শৰীৰৰ সকলো মঙহ টানি টানি খা। কিন্তু তোক কাবৌ কৈ মাতিছো, মোৰ এটি মিনতি ৰাখিবি—মোৰ সেই মেল খাই থকা চকু দুটি তই নেখাবি, কাৰণ মোৰ প্ৰিয়তম উভতি আহিলে, সেই দৃষ্টিয়ে তেওঁক আকৌ এবাৰ প্ৰাণভৰি দেখিবলৈ পাব।" আৰু এটা উৰ্দ্দু কবিতাত এজন কবিয়ে তেওঁক বেঁকাকৈ কটাক্ষ কৰি চাই যোৱা এজনী সুন্দৰীক কৈছে—"হেৰা সুন্দৰি! তুমি তোমাৰ নয়নৰ কাঁড় এইদৰে বেঁকাকৈ মোৰ হৃদয়ত হানি মোক ইমান যন্ত্ৰণা দিলা কিয়? পোনে পোনেই যদি সেই কাঁড় মাৰিলাহেঁতেন তেন্তে সি মোৰ হিয়া সৰকি গ'লহেঁতেন, মই মৰি গ'লোহেঁতেন, তেতিয়া তোমাৰ কাঁড়ে বিন্ধাৰ যন্ত্ৰনা সহ্য কৰিবলৈ নেপালোহেঁতেন। বেঁকাকৈ মৰা বাবে, সেই কাঁড় মোৰ বুকুৰপৰা ওলাই যাব পৰা নাই, সেইদেখি ময়ো মৰিব নোৱাৰি তাৰ যন্ত্ৰণাত চটফট্‌ কৰিব লাগিছোঁ।" আৰু এজন উৰ্দ্দু কবিয়ে লেখিছে—"মই মোৰ প্ৰিয়তমক বিচাৰি জগতত কত ঘূৰিলো, কত ফুৰিলো! শেহত নাপাই ভাগৰি যেতিয়া ঘৰলৈ আহিলো, দেখোঁ মোৰ সেই বুকুৰ ধন প্ৰিয়তমে মোৰ চোতালতে উমলিব লাগিছে।" এই কবিকেইজনে যদিও বিশেষ একোটি বস্তুৰ বিষয়ে তেওঁলোকৰ কথা কৈছে, তথাপি সেই কথা বিশ্বমানৱৰ হৃদয়তন্ত্ৰীত বাজি উঠিছে।

সাহিত্যৰ অৱস্থা

মানুহৰ যেনেকৈ জীৱনৰ দুটা অৱস্থা, সাহিত্যৰো তেনে, কায়িক আৰু আধ্যাত্মিক। কোনো এটা জাতিৰ শৈশৱকালৰ সাহিত্য কায়িক আৰু বয়সীয়াল অৱস্থাৰ সাহিত্য আধ্যাত্মিক বা আন্তৰ্দৃষ্টিক। বেলেড (Ballad) সাধুকথা প্ৰভৃতি প্ৰথম অৱস্থাৰ সাহিত্য। প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্য্য, জীৱনৰ হাঁহি, কান্দোন ইত্যাদি প্ৰথম ভোথৰৰ উপাদান। অন্তৰ্দৃষ্টি, ৰসসৃষ্টি, ৰসোপলব্ধি আৰু অন্তৰৰ ভাব সৌন্দৰ্য্যমণ্ডিত কৰি প্ৰকাশ, বিশালতা, বিপুলতা, সত্যশিৱ, সুন্দৰৰ প্ৰতি ব্যাকুলতা, দ্বিতীয় অৱস্থাৰ লক্ষণ। বৈদিক ঋষিসকল, ব্যাস, বাল্মীকি, ডান্তে, হোমৰ. শেক্সপীয়েৰ, মিল্টন, কালিদাস এই দ্বিতীয় অৱস্থাৰ প্ৰতিভূ। এই অৱস্থা প্ৰথম প্ৰাণৰ আবেগৰ অধীন নহয়। অহং-অৰ ওথ পৰ্ব্বত ইয়াত নাই। শৰীৰ, প্ৰাণ, মন বাহিৰৰ বস্তু। আত্মাই হে এক মাথোন অন্তৰৰ বস্তু। সাৰ্ব্বভৌমিক সাৰ্ব্বজনিক সাহিত্য অকল প্ৰাণৰ আবেগ বা চিন্তাৰ প্ৰবাহ বা মাথোন ইন্দ্ৰিয়ৰ অনুভূতিৰ বস্তুৱেই নহয়, সেই সাহিত্য দিব্য দৃষ্টিৰ সৃষ্টি। দিব্য দৃষ্টিয়েহে সত্যশিৱক সুন্দৰকৈ দেখিব আৰু দেখুৱাব পাৰে। অৱশ্যে এই সাহিত্যৰ নিমিত্তে যে শৰীৰ প্ৰাণমনক একেবাৰেই আওহেলাকৈ থ'ব লাগিব, এনে নহয়, শৰীৰ মন প্ৰাণক আন এযোৰ চকুৰে চাব লাগিব, সেইযোৰ দিব্য চকু। সেই চকুৰে তাত অনন্তৰ ভাব আৰু প্ৰেমময়ৰ প্ৰেমৰ প্ৰেৰণা দেখুৱাব, আৰু তেতিয়াহে সেই সাহিত্যও বিশ্বৰ মহাপ্ৰাণৰ মহানন্দৰ মহোৎসৱ সম্পাদিত হ'ব।

কাব্য-সাহিত্য

আজিকালি লেখা পঢ়া শিকা বা শিকিবলৈ যোৱা ডেকাসকলৰ ভিতৰত কবিতা বুলি পদ্য লেখা বায়ু বৰকৈ উঠিছে যেন দেখা যায়। এই বক্তাৰ ক্ষুদ্ৰ মাহেকীয়া কাকত এখন আছে, আৰু সেই কথাটো আপোনালোকে জানে বুলিয়েই ধৰি লৈছোঁ। কিন্তু নাজানে যদি বক্তাক ক্ষমা কৰিব। এই বক্তাৰ গাত সেই কাকতৰ সম্পাদকৰ চিন-ছাব থকাৰ নিমিত্তে, লেখা সকলৰপৰা কবিতাৰ নামত চলাব খোজা ইমান পদ্য প্ৰবন্ধ বা অপ্ৰবন্ধ আহে যে তাক কি কম! পুৰা তেওঁ তেওঁৰ ভাব মেলিলেই এবুৰি-আদবুৰি তেনে বস্তুক তেওঁ "মূলাকাৎ" দিব লগীয়াত পৰে। একো-একোদিনা এনে

কাৰ্য্যৰ বড়াবটি ইমান হয়, যে বেজাইৰ কথা হৈ উঠে গৈ। মই কোৱা বিধৰ "কবি" আশা কৰোঁ এই সভাত নাই; কিন্তু আছে যদি, তেওঁ হয়তো মনে মনে বিদ্ৰোহী হৈ কৈছে, "ইঃ আমি লেখাবোৰ কবিতা নহয়, এওঁ লেখাবোৰহে কবিতা।" মই ধৰি লোৱা সেই গুপ্ত বিদ্ৰোহীজনক ইয়াকে কওঁ যে, মই নিশ্চয় কবিতা লেখিব নাজানো, কিন্তু লেখিব নেজানিলেও কবিতাৰ সোৱাদ পোৱাৰ ক্ষমতা ফেৰি অলপ অচৰপ মোৰ গাত আছে বুলি স্বীকাৰ কৰিবলৈ মোৰ সাহ আছে। জেলেপী প্ৰস্তুত কৰিব নাজানিলেও, লোকে প্ৰস্তুত কৰি দিয়া জেলেপীৰ সোৱাদ পাওঁ দেওহে। অৱশ্যে উঠি অহা "মন্দকবি যশঃ প্ৰাৰ্থী" ডেকা সকলে কবিতা লেখিবলৈ হেঁপাহ কৰিছে, লেখক, তেওঁলোকৰ তপত উচ্ছাহৰ ওপৰত চেঁচাপানী ঢালিবৰ মোৰ সমূলি মন নাই। কিন্তু এনে অনেক বিষয় আছে, যিবোৰ বিষয়ে তেওঁলোকে লেখিবলৈ চেষ্টা কৰিলে কিছুদূৰ কৃতকাৰ্য্য কিজানি হ'বও পাৰে। যেনে (১) অসমৰ অতীত গৌৰৱ কাহিনী। (২) অসমৰ নৈ, পৰ্ব্বত, বন, উপত্যকা, প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্য্য, গাওঁ-ভূই, গাৱঁলীয়া জীৱনৰ কাৰ্য্যকলাপ, সূৰ্য্যৰ উদয়-অস্তৰ, অনিৰ্ব্বচনীয় সৌন্দৰ্য্য ইত্যাদি। তাকে নকৰি যদি তেওঁলোকে, কাৰ আহিলৈ কব নোৱাৰো, কোন গাভৰুৱে তেওঁলোকক নঙলা-মুখত দেখি বেঁকাকৈ চাই গল, কোনে তেওঁলোকৰ জলপানত গুৰ অকণমান পেলাই দিওঁতে মিচিকীয়া হাঁহি মাৰি তেওঁলোকক এধামৰা কৰি থৈ গ'ল, এইবোৰ বখানি কবিতা বুলি পদ্য লেখি নিজৰ সময় আৰু শক্তিৰ অপব্যয় কৰি থাকে, তেন্তে ঠিক কৈছো, ডেকা কালত এই শ্ৰেণী "কবিৰ" কবিতাৰ মই কাঠ-সংস্কাৰ কৰিছিলোঁ, কিন্তু এই বুঢ়া-কালত সেই পাপকাৰ্য্য বা কু-কাৰ্য্য নকৰোঁ, নকৰি নিজকে কাঠ-সংস্কাৰ কৰি থ'ম তাৰ বাবে পাপে ছোৱে, পুণ্যই ছোৱে, তেওঁলোকক ছুব। বাস্তৱিকতে কবিতা লেখাটো ইমান উজু কাম নে ? মোৰ মনেৰে দেখোন বৰ টান কাম। মানুহৰ যিটো অন্তৰৰ বস্তু, যিটো আত্মাৰ অনুভূতিমূলৰ বস্তু সেইটো প্ৰকাশ কৰে কবিয়ে। কবিয়ে মানুহক অকল আনন্দদিয়েই কাম শেহ নকৰে, মানুহক দেৱতুল্য কৰিবলৈ বিচাৰে। বস্তুৰ যিটো চিৰন্তন সনাতন গুণ, যিটো অৱলম্বন কৰি বস্তু বস্তু হৈ আছে, সেই মূল সত্যই কবিতাৰ আচল পদাৰ্থ। ধৰা, কবিতাৰ

বিষয় প্ৰেম। প্ৰকৃত কবিয়ে প্ৰেমক শৰীৰৰ ফালে টানি আনি কামৰ শাৰীলৈ ননমায়, ওখলৈ তুলি অনন্ত ঈশ্বৰেৰে সৈতে যোগ সাধন কৰি দিবৰ চেষ্টা কৰিব। প্ৰকৃত কবিয়ে দেহধৰ্ম্মৰ সহায়ত আত্মা ঈশ্বৰক নানা ভঙ্গী নানাভাৱে প্ৰকাশ কৰিব। কবিৰ উদ্দেশ্য সৃষ্টি, তেওঁ কাব্য-ৰচনাত একো প্ৰমাণ কৰিবলৈ নাযায়। তেওঁৰ অন্তদৃষ্টিৰে তেওঁ যিটো দেখিছে সেইটো তেওঁ মূৰ্তিমান কৰি প্ৰকট কৰিব। তেওঁ বিচাৰ বা তৰ্কেৰে সত্যক বিশ্লেষণ কৰিবলৈ নাযায়। দাৰ্শনিক বৈজ্ঞানিকৰ দৰে তেওঁ সত্যক সঙ্কীৰ্ণ কৰি লৈ বিশ্লেষণ বা ব্যবচ্ছেদ নকৰে। তেওঁ সত্যক পূৰ্ণতা দি প্ৰকাশ কৰিব। কবিৰ চকুত সূক্ষ্মই ঘাই বস্তু, স্থূল অৱলম্বন আৰু অলঙ্কাৰ মাথোন। গীতি-কবিতাত কবিয়ে ভাব উচ্ছ্বাসৰ সহায়ত আচল সত্য প্ৰকাশ কৰে। নাটৰ কবিয়ে অঙ্গ-সঞ্চালন আৰু কাৰ্য্যৰ দ্বাৰাই সেইটো দেখুৱায়। সকলোৰে ভিতৰত যি সত্য অস্পষ্ট, তাক স্পষ্টকৈ দেখুৱা কবিৰ কাম। মুঠতে কবি ঋষি। তেওঁ সত্যক ঋত কৰি দেখুৱায়। সকলোৰে ভিতৰত কি গভীৰ চিৰন্তন সত্য আছে, অনিৰ্ব্বচনীয় সৌন্দৰ্য্য আছে, সেইটো প্ৰকাশ কৰে কবিয়ে। কবি প্ৰতিভাৰ ঘাই কথা মৌলিকতা, প্ৰকৃত কবি গতানুগতিক-গামী নহয়। সাধাৰণ সোঁতত তেওঁ উটি নাযায়। বুদ্ধি কৌশল আৰু "কাৰিকৰিৰ" তেওঁ অপেক্ষা নাৰাখে। তেওঁৰ উৎস অন্তৰাত্মাই সহজে অভিনৱতাৰ সৃষ্টি কৰে। তেওঁৰ অন্তৰৰ ভুমুকৰপৰা একো একোটি মূল idea উঠে, তাকে তেওঁ সাকাৰ কৰি জগতৰ আগত ধৰে। কবি প্ৰতিভাৰ ভিতৰত ঐশ্বৰিক শক্তিৰেই খেলা। তেওঁৰ এই শক্তি কষ্টসাধ্য নহয়, অনায়াসলব্ধ ঈশ্বৰ প্ৰসাদত তেওঁ নিত্য সিদ্ধ। সেই দেখি কয়, "A poet is born and not made" অৰ্থাৎ "মেহনত" কৰি কোনো কবি হব নোৱাৰে, কবিৰ জন্ম হয়। চেষ্টা কৰি কোনোৱাই কোনো কালত কোনো দেশত নতুন ব্যাস, বাল্মীকি, সেক্সপীয়েৰ, কালিদাস নাইবা শ্বেলি, কীট্‌ছ, ৱৰ্ডছৱৰ্থ, চাদি, থচক, ওমৰখৈয়াম হোৱাটো কোনোৱাই দেখিছেনে? জিনিয়েচ (genius) অৰ্থাৎ নৱনবোন্মেষশালিনী বুদ্ধি সম্পন্ন ব্যক্তি" ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত জন্মে। ইচ্ছা কৰি, চেষ্টা কৰি, প্ৰাণপাত কৰিও কোনো নেপোলিয়ান বোনাপাৰ্ট বা শিৱাজী, বা মহাত্মাগান্ধী, বা ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ হ'ব নোৱাৰে। সঙ্গীত, চিত্ৰ, ভাস্কৰ্য্যবিদ্যা আৰু কাব্য এই আটাই কেয়োটাত এই কথাই

থাটে। প্ৰত্যেকটিয়ে নিজৰ নিজৰ বাটেদি সৌন্দৰ্য্য সৃষ্টি, ৰস সৃষ্টি কৰে, মাথোন উপকৰণ স্বকীয়া। এই চাৰিটি "ৰসো বৈ সঃ"ৰ চাৰিটি সোঁতা। ৰসস্বৰূপ আনন্দ স্বৰূপৰ যি লাৱণ্য তাৰ লীলাময় তৰঙ্গ ভঙ্গ, সেই তৰঙ্গ ভঙ্গৰ মধুময় হিল্লোল এই চাৰিটি শিল্পীৰ হৃদয়ত নানা ভঙ্গীৰে বৈ যায়। প্ৰথমতে শ্ৰুতি তাৰ পিছতহে স্মৃতি। প্ৰথমতে সামগান, আৰু পিছতহে তাৰ বৰ্ণনাৰ চিত্ৰ, মূৰ্তি আৰু কাব্যৰ পুৰাণ। সঙ্গীতে সচ্চিদানন্দৰ মধুৰ ওঁকাৰধ্বনি দিব্য কৰ্ণেৰে শুনি গানৰ সৃষ্টি কৰে। চিত্ৰকৰে আৰু ভাস্কৰে সচ্চিদানন্দৰ লীলাগতিৰ অপৰূপ ভঙ্গীক হৃদয়ত ধৰি চিত্ৰ আৰু শিলত তাক মূৰ্ত্ত কৰে। কবিয়ে সচ্চিদানন্দৰ সুমধুৰ বাণী জগতক শুনায়,—যি বাণীয়ে "কাণৰ ভিতৰেদি মৰ্ম্মস্থলত প্ৰৱেশ কৰি প্ৰাণ আকুল কৰে।"

এজনে মহাত্মা গান্ধীক সুধিছিল,—"মহাত্মা, এইটো কেনে কথা যে আপুনি জাতীয় উত্থানৰ নিমিত্তে আৱশ্যকীয় বস্তুৰ তালিকাত Art অৰ্থাৎ শিল্পকলালৈ ঠাই ৰখা নাই?" মহাত্মাই উত্তৰ দিলে,—"মোক মানুহে ভুল বুজিছে দেখি মই দুঃখিত। বস্তুৰ দুটা aspect অৰ্থাৎ দৃশ্য আছে। সম্প্ৰতি মই মোৰ উদ্দেশ্যৰ কাৰ্য্য সাধিবৰ নিমিত্তে এফালৰটোত হেঁচা দিব লগীয়াত পৰিছোঁ, এইমাত্ৰ। সচাঁকৈ কবলৈ গলে অন্তৰৰ সহায় ব্যতিৰেকে বাহিৰৰ কোনো মানেই নাথাকে। All true art is thus the expression of the soul মানুহৰ ভিতৰৰ বস্তু প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিলে বাহিৰা আকৃতিৰ কোনো মূল্য নাথাকে। Art মোৰ বৰ হেঁপাহৰ সমল। বহুতে নিজক artist অৰ্থাৎ শিল্পকলাবিদ্ আৰু শিল্পসেৱক বুলি ফুৰে, কিন্তু তেওঁলোকৰ কাৰ্য্যত আত্মাৰ প্ৰেৰণাৰ একেবাৰেই অভাৱ। যেনে, বিলাতৰ ওছকাৰ ৱাইল্ড (Oscar Wilde)। মই বিলাতত থাকোঁতে তেওঁৰ কথা সকলোৰে মুখে মুখে। ৱাইল্ডিয়ে বাহিৰৰ আকৃতিকে Art বুলি সাৱোগত কৰি, immorality অৰ্থাৎ দুৰ্নীতিৰ সাধন কৰি, তাত ৰহন লগাই দেখিবলৈ শুৱনি কৰিছিল। All true art must help the soul to realise the inner-self সকলো প্ৰকৃত আৰ্ট আত্মাক চিনিবলৈ আৰু অনুভৱ কৰিবলৈ সহায়ক হোৱাটো অত্যাৱশ্যক। To a true artist only that face is beautiful which quite apart from its exterior, shines with the truth within the soul প্ৰকৃত শিল্পৰ চকুত সেই মুখখনিহে সুন্দৰ, যাৰ মুখত আত্মা প্ৰতিবিম্বিত হৈ জিলিকিছে।"

প্ৰকৃত সাহিত্যৰ লক্ষণ

ওপৰত কৈ আহিছোঁ যে প্ৰকৃত সাহিত্যৰ প্ৰধান লক্ষণ মুক্তি (Freedom)। যি সাহিত্যৰ ভিতৰত স্বাধীনতাৰ প্ৰেৰণা, মুক্তিৰ বন্ধন-বিহীনতা স্বচ্ছন্দে লেখিবৰ শক্তি নাই, সেই সাহিত্য মৃতবৎ, তাৰ আত্ম প্ৰতিভা অবিকশিত অহৃষ্ট, অপুষ্ট, অমহান। মানুহৰ জীৱন বৈচিত্ৰ্যময়। জীৱন্ত সাহিত্যও সেই লক্ষণাক্ৰান্ত। কিন্তু যেতিয়াই আমি সাহিত্যক কঠোৰ নিয়মৰ নিগড় দি বান্ধো-চাটোঁ, তেতিয়াই সাহিত্য পঙ্গু আৰু নিৰ্জ্জীৱ অৱস্থাৰ ফালে ঢাল লয়। ব্যাকৰণ আৰু অভিধান, ঘাইকৈ ব্যাকৰণ সাহিত্যৰ ভৰিত বিধি-নিষেধৰ কঠিন নিগড়। সংস্কৃত সাহিত্যৰ নিমিত্তে, গ্ৰীক আৰু লেটিন সাহিত্যৰ নিমিত্তে, সেই সেই সাহিত্যৰ পিছৰডোখৰ কালত, যেতিয়া ব্যাকৰণৰ কটকটীয়া জিজিৰি প্ৰস্তুত হ'ল, তেতিয়াৰপৰা সেই সেই সাহিত্যৰ অন্তকালৰ শয্যা প্ৰস্তুত হ'ল। সেই শয্যাত পৰি থাকিও সংস্কৃত সাহিত্যই মাজে মাজে দুষাৰ চাৰিষাৰ যি ভাল মাত মাতিছিল, সেই মাত মৰণ কালৰ ৰাম নাম, আল্লাৰ নাম, অহুৰ্‌ মজদৰ নাম, "গডৰ" নাম মাথোন; হাতে ভৰিয়ে, কঁকালে-মূৰে ব্যাকৰণৰ শিকলি পিন্ধি ওলোৱা ভট্টিকাব্য এক অপূৰ্ব্ব বস্তু। সি এক মাৰ্ব্বোল পাথৰৰ মনোহৰ মূৰ্ত্তি, প্ৰাণশূন্য নিমাতী-কন্যা। তোমাৰ পেটত ভোক মুখত লোভ সৰহকৈ আছে যদি, তুমি সেই কন্যাৰ প্ৰেমত পৰি ককৃবকাই ফুৰিবলৈ সাজু হব পাৰা, কিন্তু ৰত্ন-কন্যাফেৰিৰপৰা হ'লে মাত কথা একোকে নোপোৱা। কিন্তু সেইবুলি যে সাহিত্যৰ নিমিত্তে ব্যাকৰণ-অভিধানৰ একেবাৰেই আৱশ্যকতা নাই, এনে নহয়। ব্যাকৰণ-অভিবান নাথাকিলে, ভাষা আৰু সাহিত্য হেদাণ্ডি মেলা গৰুৰ দৰে হব, আৰু সেই সাহিত্যৰ, সেই ভাষাৰ উপদ্ৰৱত কাৰো টাটী-চকোৱা এখনো নাথাকিব। সকলোতে এটা বিবেচনাৰে সৈতে সংযম আৰু বিচাৰেৰে সৈতে বিবি-নিষেধৰ নিয়ম থকা ভাল—সাহিত্য আৰু ভাষাতো, নতুবা সাহিত্য আৰু ভাষাৰ উন্নতি কৰোঁ উন্নতি কৰোঁ বুলি মুখেৰে হেঁপোৰ পিটি থাকিলেও একো লাভ নহয়। কিন্তু সেইবুলি সেই নিয়ম লোৰ কটকটীয়া ভাঙৰ শিকলি হোৱাটো অযুগুত, হ'লেই মৰণ। জাতিভেদৰ

মূলসূত্ৰ পাহৰা বাবে, সামাজিক টান বান্ধ-চাটৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা কঠোৰ ব্ৰাহ্মণ্যৰ সৃষ্টিৰ লগে লগে সাহিত্যৰ পতনৰ গুটিও পচোৱা হয়। সাহিত্যত উচ্ছৃঙ্খলতা যেনেকৈ দোষৰ কথা, "মোক স্তুতি মোক স্তুতি" বাৰো তেনেকৈ দোষৰ কথা।

দক্ষিণ-পশ্চিম ভাৰতত প্ৰচলিত মুখ্য ধৰ্ম্ম গোটাচেৰেক

(১)

অতীত কালৰপৰা ভাৰতত প্ৰচলিত ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্ম্মৰ ভিতৰত শৈৱধৰ্ম্মই যাই খৃষ্টীয় অষ্টম শতিকাৰ শেহত এই ধৰ্ম্মক শঙ্কৰাচাৰ্য্যই বহলকৈ আৰু সৰ্ব্বসাধাৰণে ভালকৈ ধাৰণা কৰিব পৰাকৈ প্ৰচাৰ কৰে। অনাৰ্য্যসকলৰ ভিতৰতো শিৱৰ ৰুদ্ৰ ভৈৰৱ, উগ্ৰ, অঘোৰ প্ৰভৃতি ভয়ঙ্কৰ বিভাগে (aspects) সোনকালে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিলে। শৈৱধৰ্ম্ম হিন্দুৰ উচ্চবৰ্ণ আৰু অন্ত্যজ-বৰ্ণৰ আদৰৰ বস্তু হৈ পৰিল। ব্ৰাহ্ম। গোসাঁই, ৰাজপুত, ভাট, কানৰি, কিৰাত, সূতাৰ প্ৰভৃতি আৰ্য্য আৰু অনাৰ্য্য জাতি মহাদেৱৰ অত্যুগ্ৰ ৰুদ্ৰমূৰ্ত্তি বা শান্ত আশুতোষ শিৱমূৰ্ত্তিৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈ পৰিল। হিমালয়ৰ কৈলাশত মহাদেৱৰ নিবাস, দুৰ্গা বা কালী বা উমা বা ভৱানী তেওঁৰ ভাৰ্য্যা। নন্দী, ভৃঙ্গী প্ৰভৃতি অসংখ্য ভূত-প্ৰেত প্ৰমথসকল তেওঁৰ ভৃত্য বা পাৰিষদ। তেওঁ পঞ্চানন বা একানন। অৰ্থাৎ তেওঁৰ কল্পিত মূৰ্ত্তিৰ মুখ কেতিয়াবা পাঁচখন, কেতিয়াবা এখন আৰু এখনতে ত্ৰিনয়ন অৰ্থাৎ তিনিটা চকু। মৰা মানুহৰ লাওখোলা। তেওঁৰ ডিঙ্গিত মালা। “সৰ্পৰ কঙ্কন, সৰ্পৰ হাৰ। সকল গাৱে সৰ্প অলঙ্কাৰ॥” (শঙ্কৰদেৱ)।

তেওঁৰ জোলোঙাত ছাই, গাত ছাই। “ৰোকণ্ডিত আছে ভস্মৰ ধূলি” (শঙ্কৰদেৱ)।

তেওঁৰ মূৰত জঁটা, তাত বিষ্ণুপাদোদকা গঙ্গা। কঁকালৰ বস্ত্ৰ বাঘছাল, গাৰ বৰণ হিমালয়ৰ টিঙৰ হিমৰ নিচিনা শুকুলা আৰু কেতিয়াবা সৰ্ব্ব-সংহাৰক কালৰ নিচিনা ক'লাও। সমুদ্ৰ-মন্থনত উদ্ভৱ হোৱা বিহ তেওঁ সৃষ্টি ৰক্ষাৰ নিমিত্তে পান কৰি ডিঙিটো নীল বৰণীয়া কৰি নীলকণ্ঠ নাম ল'লে। তেওঁৰ বাহন বগা বৃষ এটি দৈত্য-দানৱ আদি দুৰ্ব্বৃত্তবোৰক সংহাৰ কৰিবৰ নিমিত্তে তেওঁৰ এহাতে ত্ৰিশূল আৰু প্ৰলয় কালৰ তাণ্ডৱ নৃত্যৰ তাল ৰাখিবৰ নিমিত্তে আন হাতে ডম্বৰু। এনেজন দেৱাদিদেৱ মহাদেৱ। তেওঁৰ যদিও

এনে মূৰ্ত্তি পৰিকল্পিত, কিন্তু তেওঁৰ পূজা মূৰ্ত্তিশূন্য লিঙ্গত (phallic emblem) হে। কিয়নো, সৃষ্টি ধ্বংসৰ পিছত পুনৰ সৃষ্টিৰ সি প্ৰতীকস্বৰূপ। বিশ্ব-প্ৰকৃতি এক পৰমাত্মাৰ মাথোন বিকাশ। সেইদেখি শৈৱৰ মুখত মুহুৰ্মুহুঃ এই মন্ত্ৰ "শিৱোহম"। অৰ্থাৎ ময়েই শিৱ।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যই ভাৰতত চাৰি ঠাইত চাৰিটা পীঠ স্থাপন কৰে, আৰু প্ৰত্যেক পীঠত থকা মঠৰ অধিকাৰজনক জগৎগুৰু শঙ্কৰাচাৰ্য্য বোলে। মহাৰাজা গাইকোঁৱাৰৰ ৰাজ্যৰ ভিতৰুৱা দ্বাৰকাত থকা পীঠটোও তাৰে ভিতৰৰে এটা। তাত নতুন শঙ্কৰাচাৰ্য্যক গাদীত বহুৱাবৰ হ'লে গাইকোঁৱাৰৰ 'মঞ্জুৰি" (sanction) লাগে নতুবা সেই কাৰ্য্য "বাতিল"। গুজৰাটৰ শৈৱসকলৰ ভিতৰত ধৰ্ম্মসম্বন্ধীয় সকলো কথাত এইজন শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মীমাংসা চূড়ান্ত।

দেৱীপূজকজনক শাক্ত বোলে। শিৱৰ ভাৰ্য্যা ভৱানীয়েই দেৱী। তেওঁ দুৰ্গা, কালী, অম্বিকা প্ৰভৃতি নামেৰে পূজিতা হয়। তন্ত্ৰবোৰত, ব্ৰহ্ম-বৈৱৰ্ত্তত স্কন্দ পুৰাণত মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণত আৰু কালিকা পুৰাণত এই দেৱীপূজা বা শক্তি পূজাৰ বিধান আছে। শাক্তসকল ঘাইকৈ দুভাগত বিভক্ত, এভাগক দক্ষিণাচাৰী আৰু এভাগক বামাচাৰী বোলে। দক্ষিণাচাৰী মানে সোঁহতীয়া উপাসক, বামাচাৰী মানে বাওঁহতীয়া উপাসক। দক্ষিণাচাৰীৰ পূজা উপাসনা বেদ আৰু পুৰাণৰ ভেটিৰ ওপৰত স্থাপিত, আৰু বৈদিক আৰু পৌৰাণিক কৰ্ম্ম-বিধিমতে কৰা হয়। বামাচাৰীৰ ভেটি তন্ত্ৰ বেদ আৰু স্মৃতিলৈ তাত ঠাই নাই। দক্ষিণাচাৰীয়ে অকল শিৱৰ ভাৰ্য্যা দুৰ্গাদেৱীকহে পূজা কৰে, আৰু বলিত ৰক্তৰ সম্পৰ্ক নাই বুলিলেই হয়। বামাচাৰ্যয়ে দুৰ্গা, কালীৰ বাহিৰেও ডাকিনী, যোগিনী, শাকিনী, মাতৃকা আদিৰ পূজা কৰে, আৰু শিৱক ভৈৰৱৰূপে পূজা কৰে। বামাচাৰীসকলৰ পূজাৰ নানা গঢ় আছে, আৰু ঘাইকৈ পূজা ৰাতি গুপ্তভাৱে হয়। সেই পূজাত জাতি বৰ্ণ নিৰ্ব্বিশেষে মতা আৰু তিৰোতা এটা মণ্ডলাকাৰ হৈ বহে। সেই পূজাত পঞ্চ-মকাৰৰ আৱশ্যক। পঞ্চ মকাৰ মানে—মদ্য মাংস, মৎস্য, মুদ্ৰা আৰু মৈথুন। এজনী তিৰোতাক দেৱীৰূপে থাপনা কৰি লোৱা হয়। মদ আৰু মঙহ প্ৰথমতে তেওঁক নিবেদন কৰি, তাৰ পিছত প্ৰসাদ স্বৰূপে আনবোৰ ভকত-ভকতনীৰ মাজত বিতৰণ কৰি দিয়া হয়। শ্ৰীচক্ৰ

বা পূৰ্ণাভিষেক নামে এটা অনুষ্ঠানৰ পিছত সেই পূজাৰ ওৰ পৰে। ইয়াৰ বাহিৰেও তেওঁলোকৰ ভিতৰত অনেক সাধনা আৰু পূজাৰ পদ্ধতি প্ৰচলিত আছে।

বিষ্ণুপূজকসকলক সাধাৰণতে বৈষ্ণৱ বোলে। দক্ষিণ ভাৰতৰ তামিল ব্ৰাহ্মণ ৰামানুজ আচাৰ্য্যই এই পথৰ প্ৰধান আচাৰ্য্য। খৃষ্টীয় দ্বাদশ শতিকাত ৰামানুজৰ আবিৰ্ভাৱ। শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ অদ্বৈতবাদৰ বিৰুদ্ধে তেওঁ তুমুল আন্দোলন চলায়, ৰামানন্দ বিশিষ্ট অদ্বৈতবাদ মতৰ প্ৰতিষ্ঠাপক। শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ অদ্বৈতবাদক ইংৰাজীত strict monism, আৰু ৰামানুজৰ বিশিষ্টাদ্বৈতবাদক qualified monism বুলিব পাৰি। ৰামানুজৰ মতে জীৱাত্মা পৰমাত্মাৰে সৈতে একেবাৰেই অভিন্ন নহয়, যদিও পৰমাত্মাৰেপৰা জীৱাত্মাৰ উৎপত্তি। সেইদেখি জীৱাত্মাৰ মুক্তিৰ পিছত জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ সম্বন্ধটো সেৱ্য সেৱকৰ, আৰু পৰমাত্মা একেবাৰেই Abstract Being অৰ্থাৎ নিৰ্গুণ, নিৰালম্ব, নিৰ্ব্বিষয় নহয়। তেওঁ নিৰ্গুণ হ'লেও গুণৰ অধিকাৰী গুণ নিয়ন্তা অনন্ত মঙ্গলময়। ৰামানুজ পন্থীয়ে বিষ্ণুক নাৰায়ণৰূপে আৰু বিষ্ণুৰ ভাৰ্য্যাক লক্ষ্মী বা শ্ৰীৰূপে পূজা কৰে।

(২)

খৃষ্টীয় চৈধ্য শতিকাত ৰামানন্দ নামে ৰামানুজৰ শিষ্য এজনে বাৰাণসীত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰ সম্প্ৰদায় এটাৰ জন্ম দিয়ে। সেই সম্প্ৰদায়ক ৰামানন্দ-পন্থী বোলে। ৰামানুজ পন্থীসকলে আহাৰ প্ৰস্তুত আৰু ভোজন, আনৰ চকুৰ আঁৰত গুপ্তভাৱে সমাপণ কৰে। সেই নিয়ম তেওঁলোকে অতি কট্‌-কটীয়াকৈ পালন কৰে। কিন্তু ৰামানন্দ-পন্থীসকলে তেনে নকৰে। বাস্তৱিকতে সেইটোৱেই ৰামনুজী সম্প্ৰদায়ৰপৰা ৰামানন্দ ফাটি যোৱাৰ গুৰি। ৰামানন্দ ভাৰতৰ অনেক ঠাইত ফুৰি যেতিয়া এটা ৰামানুজী মঠলৈ উভতি আহিল, তেতিয়া সেই মঠৰ অধিকাৰে আপত্তি তুলিলে যে ৰামানন্দই তেওঁ ইমান বৃহৎ ভ্ৰমণ কালত আহাৰৰ বিষয়ত কেতিয়াও তেওঁলোকৰ সম্প্ৰদায়ৰ বিহিত নিয়ম মানি চলিব পৰা নাছিল। এই দোষকে উলিয়াই তেওঁ ৰামানন্দক তেওঁলোকৰ পন্থীয়াসকলৰপৰা আঁতৰত থাবলৈ দিছিল, সেইবাবে ৰামানন্দৰ খং উঠি ৰামানুজীয়াসকলৰপৰা ফাটি সুকীয়া হৈ তেওঁ সুকীয়াকৈ সম্প্ৰদায় এটা স্থাপন কৰিলে।

সেই নতুন সম্প্ৰদায়কে ৰামানন্দ-পন্থী সম্প্ৰদায় বোলে। সকলো জাতৰ মানুহকে ৰামানন্দই শিষ্য কৰিছিল, সেইদেখি তেওঁৰ পন্থত জাতি বিচাৰ প্ৰায় নাইকে বুলিব লাগে। চমাৰ, ধেদ, ভাজি নাপিত, ৰাজপুত, ব্ৰাহ্মণ, বণিয়া ইত্যাদি সকলো জাতৰে মানুহে তেওঁৰ সম্প্ৰদায়ত প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে। ৰামানুজ সম্প্ৰদায়ত বিষ্ণুৰ অৱতাৰ ৰামচন্দ্ৰক সীতা আৰু লক্ষ্মণেৰে সৈতে পূজা কৰা হয়। ৰামনন্দীৰ শৰণ,— "শ্ৰীৰাম', আৰু নমস্কাৰ আৰু সম্ভাষণ,—"জয় সীতা ৰাম।"

বল্লভাচাৰ্য্যৰ জন্ম হয় ১৪৭৮ খৃষ্টাব্দত। তেওঁ ত্ৰৈলঙ্গী ব্ৰাহ্মণ। তেওঁৰপৰাও এটা ডাঙৰ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ উদ্ভৱ হয়। তেওঁ শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধত বৰ্ণিত বাল-গোপাল কৃষ্ণৰ উপাসক। তেওঁৰ মত ৰামানুজ স্বামীৰ মতেৰে সৈতে যে বৰ পৃথক এনে নহয়। কিন্তু তেওঁ সুখবাদী। শৰীৰক কঠোৰ ক্লেশ দি শ্ৰীকৃষ্ণৰ উপাসনা কৰাটো তেওঁৰ শিক্ষা নহয়। তেওঁৰ শিক্ষা শৰীৰ সুখত ৰাখি কৃষ্ণসেৱা কৰাটোহে। জীৱাত্মা যদিও পৰমাত্মাৰে সৈতে বিচ্ছিন্ন, তথাপি জীৱাত্মা পৰমাত্মাৰে অংশ, আৰু, সেইদেখি পৰমাত্মাৰে সৈতে এক। কঠোৰ কায়িক ক্লেশ অৱলম্বন নকৰি, ঈশ্বৰৰ সেৱাক, ঘাইকৈ সুখ, তৃপ্তি আৰু আনন্দৰ ওপৰত তেওঁ স্থাপন কৰিছিল, আৰু সেইদেখি তেওঁৰ মতক পুষ্টিমাৰ্গও বোলে। বল্লভাচাৰ্য্যই নিজে বিয়া-বাৰু কৰাই গৃহস্থী হৈছিল, আৰু তেওঁৰ পন্থৰ গোসাঁই-মহন্তসকলো উদাসীন নহয়। তেওঁৰ পন্থীয়া সাতখন সত্ৰ বা গাদী আছে, আৰু সেই সেই সত্ৰৰ অধিকাৰসকল, আসামৰ সত্ৰাধিকাৰসকলৰ দৰে উত্তৰাধিকাৰ সূত্ৰত অধিকাৰ হয়। সেই সত্ৰবোৰ গুজৰাটৰ আহ্মদাবাদত আৰু চুৰাটত, গোকুলত, মথুৰাত, আৰু যুক্ত প্ৰদেশৰ কাঁকৰালত, আৰু ৰাজপুতনাৰ কোটা আৰু নাথদ্বাৰত আছে। বোম্বাই আৰু বৰোদা প্ৰভৃতি ডাঙৰ ডাঙৰ চহৰতো সেইবোৰৰ তলতীয়া সত্ৰ আছে, যাৰ নাম হাভেলি অৰ্থাৎ হাউলি (Palace)। শ্ৰীকৃষ্ণৰ মানসিক আৰু কায়িক পূজা এই সম্প্ৰদায়ত বিহিত আছে। হৃদয়ত কৃষ্ণৰূপৰ ধ্যান বা পূজা, আৰু বাহিৰত কৃষ্ণমূৰ্ত্তিৰ পূজা, বল্লভাচাৰীসকলে বৰ আড়ম্বৰেৰে সমাপন কৰে। কৃষ্ণৰ মূৰ্ত্তি নানা গঢ়েৰে মন্দিৰত স্থাপন কৰি পূজা কৰা হয়। মন্দিৰ, দৌল আৰু দেৱালয়ৰ দৰে নাসাজি, সাধাৰণ ঘৰৰ দৰে সজা হয় তাৰ ভিতৰত ওখ ভেটিত আসনৰ ওপৰত কৃষ্ণ-মূৰ্ত্তি ৰখা হয়। দিনৌ নিৰ্দ্দিষ্ট সময়ত সেই মূৰ্ত্তিৰ পূজা কৰা হয়। গুৰু বা মহাৰাজে শিষ্য ভজাওঁতে, শিষ্যক

এই বুলি শৰণ দিয়ে,—"শ্ৰীকৃষ্ণ শৰণং মম"। তাৰ পিছত শিষ্যৰ আগত শৰণ সম্বন্ধীয় উপাসনাদি মাতি আৰু শিষ্যক শিকাই, শিষ্যৰ ডিঙিত তুলসীৰ মালা এধাৰ পিন্ধাই দিয়ে। ল'ৰাকালতে শিষ্যক প্ৰথম শৰণ দিয়া হয়। সাধাৰণতে শিষ্যৰ দুবছৰৰপৰা পাঁচ বছৰ বয়সৰ ভিতৰতে প্ৰথম শৰণ বা দীক্ষা দিয়া হয়। তাৰ পিছত শিষ্যৰ এঘাৰ বা বাৰ বছৰ বয়সৰ ভিতৰতে আকৌ বিশেষকৈ শৰণ-ভজন দিয়া হয়। তিৰোতাক বিয়াৰ আগতে শৰণ দিয়া হয়। এই শৰণৰ পিছত শিষ্যই শ্ৰীকৃষ্ণত "তন, মন, ধন" অৰ্থাৎ নিজৰ শৰীৰ, মন, আৰু সকলো ধন-সম্পত্তি সম্পূৰ্ণৰূপে সমৰ্পণ কৰা নিয়ম। ইয়াকে ব্ৰহ্ম সম্বন্ধ বোলে, অৰ্থাৎ ঈশ্বৰত আত্ম নিবেদন। কিন্তু কাৰ্য্যত ধৰ্ম্মৰ এই আচাৰ লাহে লাহে কেতিয়াবা কেতিয়াবা অনাচাৰত পৰেগৈ। গুৰুৱে তেতিয়া প্ৰতিনিধি স্বৰূপে ঈশ্বৰৰ ঠাই অধিকাৰ কৰি ৰহে, আৰু শিষ্যই সেই গুৰু বা গোসাঁই মহাৰাজক ঈশ্বৰৰ অৱতাৰ বুলি ভাবে, তেতিয়াই এই আত্ম-সমৰ্পণ অধোগতিৰ নিকৃষ্ট ধাপত পৰেগৈ। এনে ঘটনা ঘটাৰ প্ৰমাণ বোম্বাইৰ চৰ্কাৰী আদালতত আছেও। এই সম্প্ৰদায়ত সন্ন্যাসী বা ফকিৰ নাই বুলিলেই হয়।

বল্লভাচাৰ্য্যৰ এই সুখবাদী বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰতিবাদ স্বৰূপে ঊনৈশ শতিকাৰ আগভাগতে স্বামীনাৰায়ণ সম্প্ৰদায় স্থাপিত হয়। এই সম্প্ৰদায় স্থাপন কৰ্ত্তাৰ নাম সহজানন্দ স্বামী। ১ ৮০ খৃষ্টাব্দত, অযোধ্যাৰপৰা আঠ মাইল দূৰত যুক্ত-প্ৰদেশৰ ছাপয় নামে গাওঁ এখনত সহজানন্দৰ জন্ম হয়। তেওঁৰ এঘাৰ বছৰ বয়সত মাক-বাপেক মৰে। তেতিয়াৰেপৰা তেওঁ বৈৰাগ্য অৱলম্বন কৰে আৰু শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতা, বিষ্ণু সহস্ৰনাম কণ্ঠস্থ কৰে। ১৭৯৯ খৃষ্টাব্দৰপৰা তেওঁ ৰামানন্দী সাধুসকলৰ সৈতে সঙ্গ কৰি ১৮০০ খৃষ্টাব্দত সহজানন্দ নাম লৈ দীক্ষিত হয়। ৰামানুজৰ বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ তেওঁ এনে সুন্দৰকৈ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিছিল যে ৰামানুজ-পন্থীসকলৰ গুৰুৰ তিৰোভাৱৰ পিছত তেওঁকেই সেই আসন দান কৰা হয়। তেওঁ ভাৰতৰ নানা ঠাইত ভ্ৰমণ কৰি ফুৰিছিল আৰু গুজৰাটলৈ কেইবাবাৰো গৈছিল। গুজৰাটত বল্লভাচাৰী-সকলৰ কোনো কোনো আচাৰ-ব্যৱহাৰ দেখি তেওঁ বৰ বিৰক্ত হৈ, চৰিত্ৰ-শুদ্ধি আৰু আত্মশুদ্ধিৰ বিষয়ে বৰকৈ হেঁচা দি নিজৰ মত প্ৰচাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ কৈছিল যে বিশুদ্ধ চৰিত্ৰ আৰু নিৰ্ম্মল আত্মাই ধৰ্ম্মৰ মুখ্য বস্তু। সহজানন্দ স্বামী গভীৰ ধৰ্ম্মতত্ত্বজ্ঞ আৰু নিৰ্ম্মল চৰিত্ৰৰ মানুহ আছিল। তেওঁৰ

জীৱনৰ ওখ আদৰ্শত মুগ্ধ হৈ ব্ৰাহ্মণকে আদি কৰি অনেক উচ্চ জাতি আৰু নীচ মানুহে তেওঁৰ শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল—ঘাইকৈ নীহ জাতিৰ বুলি নাম পোৱা মানুহে। তেওঁৰ জীৱনৰ শেহছোৱাত যেতিয়া তেওঁৰ অলেখ শিষ্য-প্ৰশিষ্য হ'ল, তেওঁ নিজকে কৃষ্ণৰ অৱতাৰ বুলি প্ৰকাশ্যভাৱে কবলৈ সংকোচ নকৰিছিল। তেওঁ কৈছিল যে বৈষ্ণৱধৰ্ম্মৰ গ্লানি দেখি তাক বিশুদ্ধ কৰি পূৰ্ব্বৰ পবিত্ৰ অৱস্থালৈ নিবৰ নিমিত্তে তেওঁৰ আবিৰ্ভাব। ৮৩০ খৃষ্টাব্দত কাঠিৱাৰৰ গধড়া নামে ঠাইত তেওঁৰ মৃত্যু হয়, আৰু তাত আজিলৈকে তেওঁৰ পদশিলা পূজিত হৈ আছে। তেওঁ উদাসীন আছিল দেখি তেওঁৰ ভতিজাক দুজনক তেওঁ পোষ্যপুত্ৰ কৰি লৈছিল, এজন আহ্মদাবাদত, আনজন বড়তল নামৰ ঠাইত তেওঁৰ ধৰ্ম্মৰ গাদীত উত্তৰাধিকাৰী ৰূপে স্থাপিত হয়। তেওঁলোকৰ ধৰ্ম্মৰ গাদীত বংশানুক্ৰমে উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰত বহা নিয়ম যদিও আছে, তথাপি তেওঁলোকৰ পদ, এখন সৰু সভাৰ অনুমতি সাপেক্ষ। সেই সভা, স্বামীনাৰায়ণ সুম্প্ৰদায়ৰ চাৰিজন উদাসীন ব্ৰহ্মচাৰী, চাৰিজন সাধু, আৰু চাৰিজন বিষয়াৰে গঠিত। সেই সভাৰ সভ্যসকলৰ নাম "সৎসঙ্গী"। গুৰু বা আচাৰ্য্যজন কেতিয়াবা অনাচাৰী বা অত্যাচাৰী হৈ উঠিলে, সেই সভাই তেওঁক ভাঙি আন এজন উপযুক্ত লোকক অধিকাৰ পাতিব পাৰে। "বচনামৃত" নামে গ্ৰন্থ এখনত স্বামীনাৰায়ণ সম্প্ৰদায়ৰ ধৰ্ম্ম পদ্ধতি লিপিবদ্ধ আছে। বৈদ্য, বেদান্ত (ৰামানুজ স্বামীৰ ব্যাখ্যামতে) শ্ৰীমদ্ভাগৱত ভগৱদ্গীতা, বিষ্ণু সহস্ৰনাম বিদুৰ-নীতি (মহাভাৰতৰ) অন্তৰ্গত বাসুদেৱ মাহাত্ম্য (স্কন্দপুৰাণান্তৰ্গত) স্বামীনাৰায়ণ সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰামান্য আৰু পূজিত ধৰ্ম্মগ্ৰন্থ। শিক্ষা পত্ৰিকা নামে গ্ৰন্থ এখন তেওঁলোকৰ দৈনিক উপাসনাত পাঠ্য গ্ৰন্থ। জীৱ-হত্যা, ব্যভিচাৰ, মাংস ভক্ষণ, মদ্য পান, ৰাগি লগা বস্তু সেৱন, চৌৰ্য্য, ডকাইতি, ঈশ্বৰ নিন্দা, লোকক মিছা অপবাদ দিয়া, আৰু জাত কলঙ্কিত কৰা,—সেই গ্ৰন্থমতে নিষিদ্ধ। শিষ্যই দীক্ষা বা শৰণ লওঁতে গুৰুৰ চৰণৰ ওচৰত এচলু পানী হাতত লৈ কব লাগিব, "মই মোৰ মন, তন, ধন, আৰু অনেক জন্মৰ পাপ স্বামীনাৰায়ণক সমৰ্পণ কৰিলোঁ।" ইয়াৰ পিছত গুৰুৱে সেই শিষ্যক এই মন্ত্ৰ দিয়ে,—"শ্ৰীকৃষ্ণ ত্বম্ গতিৰ্মম।" তাৰ পিছত শিষ্যই অন্ততঃ আধলি এটা দি গুৰুক সেৱা কৰিব লাগে। সাধাৰণতঃ প্ৰত্যেকজন শিষ্যই গুৰুক নিজৰ উপাৰ্জ্জনৰ কুৰিভাগৰ এভাগ কৰ স্বৰূপে দিব লাগে। ধনী শিষ্যই দহভাগৰ

এভাগ দিয়ে। এই সম্প্ৰদায়ৰ মানুহে আহাৰৰ আগতে সহজানন্দ স্বামীৰ মূৰ্ত্তি পূজা কৰিব লাগে। প্ৰত্যেকজনে নিজৰ ঘৰত শিক্ষা পত্ৰিকা গ্ৰন্থৰে সৈতে সহজানন্দ স্বামীৰ মূৰ্ত্তি থয়, এখন কাপোৰৰ ওপৰত থকা সহজানন্দৰ পদচিহ্ন পূজা কৰে, আৰু সহজানন্দৰ নাম উচ্চাৰণ কৰি মালা জপে। গুজৰাটৰ প্ৰত্যেকখন গাৱঁতে স্বামীনাৰায়ণ মন্দিৰ আছে। স্বামীনাৰায়ণী-সকল পুৱা গধূলি সেই মন্দিৰলৈ যায়। মন্দিৰত মতা আৰু তিৰোতাৰ উপাসনাৰ ঠাই সুকীয়া,—আনকি, ওলোৱা সোমোৱা দুৱাৰো সুকীয়া। এই পন্থাসকলে কণ্ঠত তুলসীৰ মালাও পিন্ধে।

(৩)

খৃষ্টীয় ষোল শতিকাত বৃন্দাবনৰ হৰিবংশ নামেৰে এজনে এটা বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায় স্থাপন কৰে, তাৰ নাম ৰাধাবল্লভী। এই সম্প্ৰদায়ে আনবোৰ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়তকৈ ৰাধাক বেছি প্ৰাধান্য দিয়ে আৰু কৃষ্ণৰ সৈতে ৰাধাক একেলগে পূজা কৰে।

ওপৰত কৈ অহা শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰেপৰা স্বামীনাৰায়ণলৈকে সম্প্ৰদায় সংস্থাপকসকল ব্ৰাহ্মণ, আৰু বেদ-বেদান্তাদি শাস্ত্ৰত প্ৰগাঢ় পণ্ডিত আছিল। কিন্তু কবীৰ আৰু কবীৰৰ নিচিনা কিছুমান আছিল, যিসকল নীচ জাতৰ, আৰু তেনেকুৱা শাস্ত্ৰজ্ঞ পণ্ডিতো নাছিল। তেওলোকৰ সম্প্ৰদায়ত জাতিভেদ আৰু মূৰ্ত্তিপূজাৰ বঢ়াবঢ়িও নাই। তেওঁলোকৰ মত,—সকলো মানুহ সমান। বিষ্ণু আৰু বিষ্ণুৰ অৱতাৰ ৰাম আৰু কৃষ্ণই এক মাথোন পূজ্য, কাৰণ ৰাম আৰু কৃষ্ণই বিষ্ণু, অৰ্থাৎ এক অদ্বিতীয় ঈশ্বৰৰ অৱতাৰ। মূৰ্ত্তিপূজাতকৈ ৰাম-কৃষ্ণৰ নামকীৰ্ত্তন শ্ৰেষ্ঠ। কলিকতাৰ ফালে ব্ৰাহ্ম সমাজৰ দৰে সেইফালে আৰ্য্য সমাজ। ১৮৭৫ খৃষ্টাব্দত স্বামী দয়ানন্দ সৰস্বতী নামেৰে এজন এই আৰ্য্যসমাজৰ প্ৰতিষ্ঠাতা। দয়ানন্দ বেদশাস্ত্ৰত অগাধ পণ্ডিত আছিল। তেওঁ দেখিলে যে বেদত প্ৰতিমা পূজা নাই, বাল্য-বিবাহ নাই, আৰু বিধবাৰ পুনৰ্ব্বাৰ বিবাহৰ নিষিদ্ধ ব্যৱস্থাও নাই।

বেদত জন্মগত জাতিভেদ নাই, আৰু অকল বামুণেই হে বেদ পঢ়িব পায়, অব্ৰাহ্মণে নাপায়, এনে ব্যৱস্থাও বেদত নাই। মৃতকৰ আড়ম্বৰযুক্ত শ্ৰাদ্ধবিধি, আলৌকিক ঘটনাৱলীত বিশ্বাস কৰা, আৰু কুসংস্কাৰ, যিবোৰক ধৰ্ম্ম

বুলি হিন্দুৱে বিশ্বাস কৰে, সেইবোৰ বেদ বিহিত নহয়। সেইদেখি দয়ানন্দই সেইবোৰ পৰিত্যাগ কৰি 'একমেবাদ্বিতীয়ম্' ঈশ্বৰৰ উপাসনা প্ৰচাৰ কৰিলে। "সত্যাৰ্থ-প্ৰকাশ" নামে এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি দয়ানন্দই তেওঁৰ মত বিস্তাৰিতভাৱে প্ৰচাৰ কৰিলে। তেওঁৰ মতে ধৰ্ম্ম যুক্তিবিহীন হব নোৱাৰে। সেইদেখি যিবোৰ কাৰ্য্যৰ গুৰিত যুক্তি নাই সেইবোৰ ধৰ্ম্মকাৰ্য্য হব নোৱাৰে, সেইবোৰ কুসংস্কাৰ। তেওঁ বেদ পাঠক প্ৰাধান্য দি এক ঈশ্বৰৰ মানসিক উপাসনা প্ৰচাৰ কৰিলে। আৰ্য্য সমাজত অকলৈ হিন্দুবিলাকে নহয় সকলো জাতৰ মানুহলৈকে তেওঁ ঠাই ৰাখিলে। বেদ আৰু উপনিষদৰ ভেটিত আৰ্য্য-সকলৰ ধৰ্ম্ম প্ৰতিস্থাপিত হ'ল। বায়ুমণ্ডল বিশুদ্ধ কৰি ৰাখিবলৈ আৰ্য্য-সমাজত হোমৰ ব্যৱস্থা চলিল। স্বামীজীৰ মতে কোনো মানুহ ঈশ্বৰৰ অৱতাৰ বা প্ৰেৰিত দূত (messenger) বা প্ৰতিনিধি হব নোৱাৰে যদিও আৰ্য্যসমাজত প্ৰচাৰক, সাধু, সন্ন্যাসী, দাতা, শিক্ষক আৰু নিঃস্বাৰ্থ কৰ্ম্মীৰ নিমিত্তে শ্ৰদ্ধা-ভক্তিৰ আসন আছে। আৰ্য্যসমাজে জাতিভেদ নামানে।

বুদ্ধৰ জন্মৰ প্ৰায় দুশ বছৰৰ আগেয়ে পাৰ্শ্বনাথে জৈন ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰে। খৃষ্টজন্মৰ প্ৰায় ছশ বছৰৰ পূৰ্ব্বতে বৰ্দ্ধমান বা মহাবীৰ নামৰ ক্ষত্ৰিয় ৰজা এজনে জৈন ধৰ্ম্মক পুনৰায় সংস্কৃত আৰু পৰিশোধিত কৰি দৃঢ়ভাৱে প্ৰচাৰ কৰিলে। পাটনাৰ ওচৰত বৈশালী নামৰ ঠাইত মহাবীৰৰ জন্ম হয়। প্ৰথমছোৱাৰ জীৱন মহাবীৰৰ ভ্ৰমপ্ৰমাদপূৰ্ণ আছিল, কিন্তু লাহে লাহে তেওঁ নিজৰ শক্তি-সামৰ্থ্যৰে সাধনা কৰি জ্ঞান লাভ কৰি মুক্ত হয়, আৰু মানুহৰ দুখ দৈন্য দেখি নিজে লাভ কৰা মুক্তি প্ৰচাৰ কৰে। মানুহৰ মন জয় কৰাৰ নিমিত্তে তেওঁক জিন (Victor) বোলে, আৰু তাৰ বাবেই তেওঁৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মক জৈন ধৰ্ম্ম বোলে। তেওঁৰ এটা নাম জিনেশ্বৰ অৰ্থাৎ জিনসকলৰ ঈশ্বৰ অৰ্থাৎ শ্ৰেষ্ঠ, আৰু এটা নাম অৰ্হৎ অৰ্থাৎ পূজনীয়, আন এটা নাম, তীৰ্থঙ্কৰ অৰ্থাৎ যিজন জ্ঞানীয়ে তৰণৰ উপায় দিলে। তেওঁক সৰ্ব্বজ্ঞ আৰু ভাগৱতো বোলে। তেওঁৰ শিষ্যসকল ঘাইকৈ ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্য জাতৰ। জৈনই বেদৰ প্ৰাধান্য নামানে দেখি ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰাধান্যও নামানে। এই ধৰ্ম্মৰ উদ্দেশ্য সকলোলৈকে মুক্তিৰ দুৱাৰ মুকলি কৰা। বৌদ্ধৰ দৰে জৈনয়ো এক মহান সৃষ্টিকৰ্ত্তা ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে। তেওঁলোকে ২৪ জন জিনক সন্মান কৰে। সেই ২৪ জন

নিজৰ পুণ্যকাৰ্য্যৰ শক্তিৰ বলেৰে পূৰ্ণজ্ঞানী জিন অৰ্থাৎ ঈশ্বৰৰ শাৰীলৈ উঠা মানুহ। বৰ্ত্তমান যুগৰ পাৰ্শ্বনাথ আৰু মহাবীৰ এই দুজনেই সেই ২৪ জনৰ ভিতৰৰ শেষৰ দুজন।

জৈন শিষ্যসকল দুভাগত বিভক্ত। এভাগক যতী বা সাধু বোলে; আনভাগক উপাসক বা শ্ৰাৱক বোলে। জৈনধৰ্ম্মৰ শ্ৰেষ্ঠ আৰু শেষ উদ্দেশ্য, নিৰ্ব্বাণ বা মোক্ষ। অৰ্থাৎ সংস্কাৰ বা সংসাৰ-চক্ৰৰ জন্মৰ মৃত্যুৰ পৰা পৰিত্ৰাণ। তাৰ উপায় হৈছে,—বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ দৰেই সৎজ্ঞান, সৎদৰ্শন বা বিশ্বাস, সৎচৰিত্ৰ। সৎজ্ঞান মানে, জিনে শিক্ষা দিয়া দাৰ্শনিক তত্ত্বজ্ঞান। জৈনধৰ্ম্মমতে আত্মা অকল প্ৰাণী জগততে নিবদ্ধ নহয়, শিল বোকা, এটোপা পানী, জুই আৰু বতাহতো আত্মা আছে। পুণ্যই দেৱতাৰ স্থান স্বৰ্গলৈ নিয়ে, অথবা শ্ৰেষ্ঠ পুণ্যবান বংশত জন্ম দিয়ে, পাপে অধঃপাতলৈ নিয়ে আৰু জন্তু, গছ, আনকি শিল-জন্মতো পেলায়গৈ। যি কাৰণবোৰৰ দ্বাৰাই জীৱৰ কৰ্ম্ম-বন্ধন হয়, সেইবোৰ প্ৰশমিত হ'লেই মোক্ষ লাভ হয়। পাপ কৰ্ম্ম আৰু পুণ্য কৰ্ম্মৰ ফল ক্ষয় হ'লেই সিদ্ধি লাভ। যি জ্ঞান বিশ্ব পৰিব্যাপ্ত হৈ ৰৈছে, অৰ্থাৎ "কেৱল জ্ঞান" সেই জ্ঞানেই নিৰ্ব্বাণ বা মোক্ষ বা সৰ্ব্ব-বন্ধন ছেদ। জিনত একমাত্ৰ শৰণ লব লাগিব আৰু বিশ্বাস হব লাগিব যে তেৱেঁই এক মাথোন মোক্ষৰ পথ-প্ৰদৰ্শক, আৰু তেৱেঁই এক মাথোন ৰক্ষক। মুঠতে সৎচৰিত্ৰ মানে,—হিংসা নকৰিবা, সতব্ৰত হবা, চুৰ নকৰিবা, কায়বাক্যমনেৰে শুদ্ধ হবা, আৰু স্বাৰ্থত্যাগ কৰিবা।

জৈনসকল দুভাগত বিভক্ত। এভাগক দিগম্বৰ বোলে, এভাগক শ্বেতাম্বৰ বোলে। শ্বেতাম্বৰীসকলে বগা কাপোৰ পিন্ধে। তেওঁলোকে পূজা কৰা মূৰ্ত্তিবোৰ বহুমূলীয়া মণি মুক্তা-ৰত্ন আদিৰে পৰিশোভিত। হিন্দুৰ দেৱতাৰ মূৰ্ত্তি আৰু ব্ৰাহ্মণ পূজাৰীয়েও শ্বেতাম্বৰীৰ ভিতৰত ঠাই পায়। তেওঁলোকে বাৰথন স্বৰ্গলোকৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰে। তেওঁলোকৰ মতে তিৰোতাও মোক্ষৰ অধিকাৰী। তেওঁলোকে সাধাৰণতে লগুণ নিপিন্ধিলেও, পূজাৰ সময়ত চেলেঙৰ নিচিনা বগা কাপোৰ এখন লগুণৰ নিচিনাকৈ কান্ধত পেলাই লয়। দিগম্বৰসকলে ২৪ জন তীৰ্থঙ্কৰক সন্মান কৰে, কিন্তু পূজা নকৰে। তেওঁলোকে দেৱ, গুৰু আৰু ধৰ্ম্মক পূজা কৰে, আৰু তীৰ্থঙ্কৰকেইজনক পূজাৰ পাত্ৰ বুলি নাভাবে। সাধাৰণ শিষ্যক প্ৰথমতে তীৰ্থঙ্কৰ-

সকলক পূজা কৰিবলৈ শিকোৱা হয়, তাৰ পিছত তেওঁলোক জ্ঞানী আৰু ধৰ্ম্মত পৰিপক্ক হ'লে সেই পূজা বন্ধ হয়। গুৰু অৰ্থাৎ যতায়ে তীৰ্থঙ্কৰসকলক আহি স্বৰূপেহে দেখে। দিগম্বৰসকলে তেওঁলোকৰ দেৱতাৰ মূৰ্ত্তি মণি-মুক্তাদিৰে নসজায়, আৰু ইন্দ্ৰৰ বাহিৰে হিন্দুৰ আন আন দেৱতাই তেওঁলোকৰ মন্দিৰত ঠাই নাপায়। পূজা-সেৱাতো তেওঁলোকে ব্ৰাহ্মণক পূজাৰী নিযুক্ত নকৰে। তেওঁলোকে ষোলখন স্বৰ্গলোক থকাটো বিশ্বাস কৰে। তেওঁলোকৰ গুৰুজনা উলঙ্গ, আৰু তেওঁ মাথোন শিষ্যৰ হাতেহে খায়। এই সম্প্ৰদায়ৰ জৈনৰ মতে তিৰোতাই মোক্ষ লাভ কৰিব নোৱাৰে।

প্ৰায় চাৰি শ বছৰৰ আগতে এদল শ্বেতাম্বৰী জৈন ফাটি গৈ ধুন্দিয়া নামে এটা স্বকীয়া সম্প্ৰদায়ত পৰিগণিত হয়। তেওঁলোকৰ মতে জৈন-ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰত প্ৰতিমা পূজা নাই, সেইদেখি জৈনধৰ্ম্মত প্ৰচলিত প্ৰতিমা পূজাৰ প্ৰতিবাদ কৰি তেওঁলোক স্বকীয়া হয়। ১৬৩৩ খৃষ্টাব্দত আহ্মদাবাদত লঙ্কাচাহ নামে এজন মানুহ আছিল। তেওঁ জৈনধৰ্ম্মৰ পুথি নকল কৰা কামত নিযুক্ত হৈছিল। তেওঁ দেখিলে যে জৈন-শাস্ত্ৰত প্ৰতিমা পূজা নাই। সেইদেখি সেই শাস্ত্ৰবোৰ তেওঁ আৰু ভালকৈ পঢ়ি লগৰীয়া জৈন সকলক ক'লে যে জৈন পুৰোহিতবোৰ ফাকিদাৰ প্ৰথমতে যদিও লঙ্কাচাহে জৈনসকলৰপৰা অনেক নিযাতন ভোগ কৰিবলগীয়াত পৰিছিল, পিছত অনেকক তেওঁৰ মতাৱলম্বী কৰি এটা দল গঠন কৰিলে, যাৰ নাম ধুন্দিয়া।

জৈনসকল নিৰহ-নিপানী নিৰামহীয়া, আনকি সৰহকৈ থকাৰ ফল-মূলকো তেওঁলোকে নাখায়,—যেনে বেঙেনা, কোনো কোনোৱে আলুগুটিও নাখায়। কোনো কোনো পৰ্ব্বদিনত কেঁচা-শাক-পাচলি খোৱাটোও নিষিদ্ধ। তেওঁলোকৰ ঘৰে ঘৰে কাঁহী আৰু খুৰা দিয়া পীৰা অনেক থাকে। কাঁহীখন পীৰাৰ ওপৰত থৈ দুজন-তিনিজনে তাৰেপৰা আহাৰ খায়। পানীত খুদ্ খুদ্ জীৱ থাকে ভাবি মিহি কাপোৰ এখনেৰে চেকিহে পানী খায়। উপবাসৰ দিনা প্ৰায় আঠ ঘণ্টামান তপতোৱা পানীহে তেওঁলোকে খায়। জৈন শ্ৰাৱকৰ কোনো কোনোৱে মাহেকত পাচ দিন, কোনো কোনোৱে বাৰ দিন উপবাস কৰে। পাঁচ দিনীয়াসকলে শুক্লা আৰু কৃষ্ণা অষ্টমী এই দুদিন, আৰু শুক্লা আৰু কৃষ্ণা চতুৰ্দ্দশী, আৰু পূৰ্ণিমাৰ দিনা উপবাস কৰে। বাৰ দিনীয়াসকলৰ উপবাসৰ দিন,

মাহৰ দুটা দ্বিতীয়া, দুটা পঞ্চমী, দুটা অষ্টমী, দুটা একাদশী, দুটা চতুৰ্দ্দশী, পূৰ্ণিমা আঁউসী। কোনো কাচিৎ কোনো জৈন সাধুৱে মৃত্যু নোহোৱালৈকে লঘোন দিবৰ ব্ৰত গ্ৰহণ কৰে। তেনে কৰোঁতাজনৰ গা দিনচেৰেকলৈ তিতা কাপোৰেৰে মচি দিয়া হয়। মৃত্যুৰ পিছত তেওঁক চাঙিত তুলি, বহি থকা গঢ়েৰেই শোভাযাত্ৰা আৰু সংকীৰ্ত্তন কৰি লৈ গৈ চিতাত তুলি দাহ কৰা হয়।

পাৰস্যৰ দক্ষিণ পশ্চিম ফালে পাৰ্চ বা ফাৰ্চ নামৰ এখন ঠাইৰ অধিবাসী আছিল দেখি ভাৰতৰ পাৰ্চীসকলক পাৰ্চী বোলে। আজিকালি সেই দেশৰ প্ৰধান নগৰৰ নাম চিৰাজ। প্ৰায় ১৩০০ বছৰৰ আগেয়ে আৰবসকলে ফাৰ্চ জয় কৰি—তাৰ অধিবাসীবোৰৰ সৰহভাগক বিনাশ কৰিছিল। কিছুমানক বলেৰে মুছলমান ধৰ্ম্মত দীক্ষিত কৰিছিল, বাকীবোৰে পলাই সাৰি আহি ভাৰতত ঠাই লৈছিল। ভাৰতত পাৰ্চীৰ পূৰ্ব্বপুৰুষ-সকলেই সেই পলাই অহাসকল। তেওঁলোকে প্ৰথমতে ডিউ বোলা ঠাই এখনত নামি, তাৰ পিছত কাম্বেত আৰু তাৰ পিছত চঞ্জন নামেৰে ঠাইত বসতি কৰে। অগ্নি উপাসক তেওঁলোকে পবিত্ৰ অগ্নি পাৰস্যৰপৰা সুস্থমুৰাকৈ লৈ আহিছিল আৰু নকৈ বসতি কৰা ঠাইত সেই অগ্নি থাপনা কৰিছিল। চঞ্জনৰ হিন্দু ৰজাই নিজৰ ৰাজ্যত তেওঁলোকক আদৰেৰে ঠাই দিছিল, আৰু তেওঁলোকৰ ধৰ্ম্মত কোনো হস্তক্ষেপ নকৰিছিল। কালক্ৰমত তেওঁলোকৰ ভিতৰত হিন্দুৰ অনেক আচাৰ-নীতি প্ৰৱেশ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ ভিতৰত হিন্দুৰ দৰে পুৰোহিত শ্ৰেণী আছে, কিন্তু জাতিভেদ নাই, হিন্দুৰ পক্ষে ব্ৰাহ্মণ যেনে তেওঁলোকৰ ভিতৰতো মবেদ শ্ৰেণী তেনে। বৰোদা ৰাজ্যৰ ভিতৰৰা নওচৰি (নবচহৰি, navsari) বোলা চহৰ পাৰ্চীসকলৰ ঘাই বসতি। তালৈ তেওঁলোক চঞ্জনৰপৰা উঠি আহিছিল। আজিও নওচৰি পাৰ্চীসকলৰ পুৰণি আৰু ঘাই ঠাই। বোম্বাইৰ ডাঙৰ ডাঙৰ সকলো পাৰ্চীৰ ঘাই ঘৰ নওচৰিত। পাৰ্চী পুৰোহিত মবেদ নাথাকিলে পাৰ্চীসকলৰ লগুণ-দিয়নি, বিয়া আৰু শৰাধ-বিধি সমাপন হ'ব নোৱাৰে। ল'ৰাৰ সাত বছৰ বয়সত লগুণ দিয়া হয়। লগুণক কস্তি বোলে। হিন্দুৰ বামুণৰ লগুনৰ দৰেই তেওঁলোকৰ লগুণ সুকীয়াকৈ পবিত্ৰভাৱে মন্ত্ৰ মাতি তাঁতত বোৱা হয়। লগুণ

পিন্ধাওঁতে মন্ত্ৰ পঢ়া নিয়ম আৰু গ্ৰন্থি বন্ধনতো তেনে নিয়ম আছে। লগুণডাল ল'ৰাটোৰ কঁকালত তিনি মেৰকৈ দিবলৈ হব লাগে। ১৭৪৫ খৃঃাব্দত পাৰ্চীসকলৰ ভিতৰত বিবাদ হৈ তেওঁলোক দুভাগত বিভক্ত হয়। এভাগ হিন্দুৰ পঞ্জিকামতে চলে, সিভাগ পাৰস্তৰ। হিন্দুৰ পঞ্জিকামতে চলাসকলক চেনেহচাহী বোলে আৰু সিভাগক কাদামী বোলে। কাদামীৰ সংখ্যা সৰহ নহয়। পাৰ্চীয়ে সদায় তেওঁৰ মূৰ আৰু ভৰি ঢাকি থব লাগে, সদায় গাত চোলা আৰু লগুণ ৰাখিব লাগে। আৰু কেতিয়াও ধঁপাত খাব বা চেলেউ হুপিব নাপায়। পাৰ্চীয়ে ৰাতিপুৱা দাঢ়ি খুৰাই গা ধুইহে কোনো বস্তু ছোৱে। তেওঁলোকৰ ভিতৰত অনেক হিন্দু আৰু মুছলমান আচাৰ-নিয়ম আৰু বিশ্বাস সোমাইছে। হিন্দুৰ হোলিত তেওঁলোকে পূজা দিয়ে, শীতলা দেৱীৰ পূজাত ছাগ-বলি আৰু কুকুৰা-বলি দিয়ে আৰু কোনো কোনোৱে হনুমন্তৰ পূজাত তেল দিয়ে। মুছলমানৰ পীৰৰ কবৰতো পূজা দিয়াঁ নিয়ম তেওঁলোকৰ ভিতৰত আছে। আজিকালি কিন্তু এইবোৰ তেওঁলোকৰ ভিতৰত কমি আছে।

গুজৰাটৰ ব্ৰাহ্মণসকলৰ সৰহভাগেই শৈৱ। গুজৰাটী ব্ৰাহ্মণৰ দৰে দক্ষিণী অৰ্থাৎ মহাৰাষ্ট্ৰীয়সকলৰো সৰহভাগ শৈৱ বা স্মাৰ্ত্ত। তেওঁলোকৰ সামাজিক আৰু ধৰ্ম্ম সম্বন্ধীয় সকলো কাৰ্য্যই মাযুথ, মিতাক্ষৰা আৰু নিৰ্ণয়সিন্ধুৰ দ্বাৰাই শাসিত হয়। তেওলোকে পুৱাই স্নানাদি কৰি সন্ধ্যাপূজা কৰে, ব্ৰত-উপবাস আৰু শিৱ মন্দিৰত পূজা কৰিবলৈ যায়। দক্ষিণী ব্ৰাহ্মণসকল এইবোৰ বিষয়ত গুজৰাটী ব্ৰাহ্মণতকৈও নিষ্ঠাৱান। ধৰ্ম্মৰ সাৰ বস্তুতকৈ, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, নীতি-নিয়ম পালনত তেওঁলোক বৰ কট্‌কটীয়া। কায়স্থ, বনিয়া আৰু অনেক ব্ৰাহ্মণো বল্লভাচাৰী বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ অন্তভুক্ত। ৰামানুজী, ৰামানন্দী, স্বামী নাৰায়ণী প্ৰভৃতি বৈষ্ণৱ, আৰু কবীৰ পন্থী, ৰামচেনেহী, দাদু-পন্থী, ৰাধাবল্লভী, সন্তৰাম-পন্থী আৰু শাক্তও অনেক আছে।

আদিমবাসী অনাৰ্য্যবোৰৰ ভিতৰত নানাবিধ ধৰ্ম্মবিশ্বাস আছে, সেইবোৰক মুঠতে "এনিমিষ্ট" বোলা যায়। "এমিনিষ্ট" শব্দটোক এনেকুৱা ধৰ্ম্মবিশ্বাসকে বুজাবলৈ সাজি লোৱা হৈছে। এনিমিষ্টৰ ভিতৰুৱা এইবোৰ, যেনে –ভিল, চোধ্‌ৰা, গামিট। ভূত, প্ৰেত, পিতৃপুৰুষ, কাঠ, শিল, গছ,

ক্ষেত্ৰপাল, বাবাদেও ইত্যাদিবোৰক নানা জাতিৰ আদিবাসীসকলে পূজা কৰে।

খৃষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ মাজভাগৰপৰা মুছলমান ধৰ্ম্মাৱলম্বী মানুহ গুজৰাটলৈ আহে, আৰু ওঠৰ শতিকাৰ শেহভাগলৈকে সেই বিদেশী মুছলমানৰ সোঁত বলে। সেইবোৰৰ সৰহখিনিয়েই নাৱৰীয়া আৰু বণ্‌ৱাৰ শাৰীৰ। গুজৰাটৰ সমুদ্ৰৰ কাষৰত থকা গাওঁ-ভূঁইবোৰ লুট-পাট কৰাই সিহঁতৰ কাম আছিল। তাৰ পিছত পাৰস্য উপসাগৰৰ দাঁতিত থকা বেহেৰৰা মানুহ আহি গুজৰাটত থিতি লয়। ১২৯৭ খৃষ্টাব্দত আনিফ্‌খাই গুজৰাট জয় কৰাৰ পিছৰপৰা মুছলমানৰ লেখ তাত সৰহ হয়। তাৰ পিছত মুছলমান ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰকসকলৰ যত্নত হিন্দুৱে মুছলমান ধৰ্ম্ম ধৰিবলৈ লাগে আৰু লেখ বাঢ়ি যায়। আব্‌দুল্লা নামেৰে মুছলমান ধৰ্ম্ম-প্ৰচাৰক এজনে একাদশ শতিকাত চিয়া-বোহৰা বা বোৰা সম্প্ৰদায় এটা স্থাপন কৰে। কান্‌বি আৰু আন আন জাতিৰ অনেক হিন্দু মুছলমান হয়। আনিফ্‌খাই বলেৰে ধৰি অনেক হিন্দুক মুছলমান কৰিছিল। আহ্মদাবাদৰ মুছলমান ৰজাসকলৰ বিশেষ যত্নতো মছ্‌লেম ধৰ্ম্মই বিস্তৃতি লাভ কৰে। দিল্লীৰ বাদচাহ জাহাঙ্গীৰ (১৬১৮ খৃঃ) আৰু আউৰংজীবেও (১৬৪৩ খৃঃ) হিন্দু প্ৰজাক বলেৰে মুছলমান কৰিবলৈ কম চেষ্টা কৰা নাছিল। অনেক ৰাজপুত, বণিয়া, ব্ৰাহ্মণ আৰু কান্‌বি এই বোহৰা মুছলমান সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰুৱা হৈছিল।

হিন্দু আৰু খৃষ্টানৰ ভিতৰত থকাৰ দৰে মুছলমানৰ ভিতৰতো অনেক সম্প্ৰদায় আছে। তাৰ ভিতৰত চিয়া আৰু চুন্নী এই দুটাই প্ৰধান। মহম্মদৰ উত্তৰাধিকাৰী কোন এই বিষয় লৈয়েই প্ৰথমতে বিতণ্ডা উপস্থিত হয়। চুন্নীসকলে কয় যে আবুবেকৰ, ওমৰ আৰু ওথ্‌মানেই (ওচ্‌মানেই ?) মহম্মদৰ প্ৰকৃত উত্তৰাধিকাৰী। চিয়াসকলে এই দাবী অস্বীকাৰ কৰি কয় যে, আলিহে মহম্মদৰ উত্তৰাধিকাৰী স্বৰূপে খিলাফটৰ মালিক। চিয়াসকলে কোৰাণৰপৰা কিছুমান কথা বাদ দি কয় যে সেইবোৰ ওথ্‌মানে লেখি তাত সুমাই দিছিল।

এই বুলি তেওঁলোকে আলিৰ গুণ গান কৰি এটা অধ্যায় কোৰাণত যোগ দি কয় যে সেই অধ্যায়টো ওথ্‌মানে বাদ দিছিল। বাকীডোখৰৰ ব্যাখ্যা চুন্নীসকলে দিয়া দৰে নিদি, চিয়াসকলে আন প্ৰকাৰে দিয়ে। চিয়াসকলে

"চেইণ্ট" (saints) বিশ্বাস নকৰে, ১২জন ইমাম মানি চলে; আৰু পাৰস্যৰ প্ৰধান মোল্লাহে আধ্যাত্মিক আৰু সাংসাৰিক আইন লৰচৰ কৰিব পৰা গৰাকী বুলি ভাবে। চুন্নীসকলে কয়—চাফাই, আবু হানিফ মালিক আৰু হাম্বল, এই চাৰিজন ইমামতে, আইন লৰচৰ কৰিব পৰা ক্ষমতাৰ ওৰ পৰিল। চিয়াসকলে দিনৌ তিনিবাৰ নামাজ পঢে, চুন্নীসকলে পাঁচবাৰ। নামাজ পঢোতে হাতৰ স্থিতি গতিৰ বিষয়েও দুই সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত অমিল আছে।

চৈয়দ, চেইখ, মোখল, পাঠান এইসকলে আৰু এইসকলৰ সতি-সন্ততি-সকলে দেশী মুছলমানসকলৰ ওপৰত জাতীয়তাৰ প্ৰাধান্য দাবী সদায় কৰি আহিছে। দেশী মুছলমান, যেনে—বহৰা, খোজা, মেমন, চেইখ, মোপ্লেচালাম, ঘাচী, পিজৰা, দৰ্জ্জী, ধোবা, কচাই মাকৰনা, মতিয়া ইত্যাদিয়ে তেওঁলোকৰ পূৰ্ব্বপুৰুষৰ অৰ্থাৎ হিন্দুৰ আচাৰ, নীতি-নিয়ম, নিজৰ বংশানুগত ব্যৱসায় আদি অৱলম্বন কৰি চলে। মতিয়া, কান্বি আৰু চেইখ দাসবোৰে আচাৰ-ব্যৱহাৰ, সাজ-পাৰ আৰু নিজৰ নাম থোৱা আদি কাৰ্য্যত মুছলমানী ৰীতিতকৈ হিন্দু ৰীতিমতেহে সৰহকৈ চলা দেখা যায়। তেওঁলোকৰ পান-ভোজনত হিন্দুৰ দৰে কটকটীয়া নিয়ম নাথাকিলেও বিয়া বাৰু ইত্যাদি সম্বন্ধত বেছ আছে। নিজৰ জাতিৰ মুছলমান দলৰ বাহিৰে আন জাতিৰ মুছলমান দলৰ সৈতে তেনে সম্বন্ধ অচল। অৱশ্যে এইবোৰ জাতৰ কোনোজনে ধন-দৌলত আৰ্জ্জি ডাঙৰ হৈ, লাহে লাহে মোগল, পাঠান, চৈয়দ প্ৰভৃতি ডাঙৰ জাতৰ মানুহেৰে সৈতে সম্পৰ্ক কৰি কেতিয়াবা কেতিয়াবা সেইবোৰৰ শাৰীত সোমোৱা দেখা যায়।

জৈন ধৰ্ম্মত যদিও মতভেদৰ বিধান নাই, তথাপি জৈনসকলে হিন্দুৰ দৰেই জাতিভেদ মানি চলে। ধৰ্ম্মতকৈও জাতিভেদৰ বান্ধোন তেওঁলোকৰ ভিতৰত আছিল। আদিতে যেতিয়া জৈনধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰা হয়, তেতিয়া এইটো ধৰা-বন্ধা নিয়ম নাছিল যে যি জৈনধৰ্ম্মত দীক্ষিত হয়, সি জাতিভেদ পৰিত্যাগ কৰিব লাগিব। আগৰৱালা, ওচোৱাল, পুৰবাড়, শ্ৰীমালী, বণিয়া জাতৰ ভিতৰতে এনে পৰিয়াল একোটা আছে, যাৰ কোনো কোনোজন জৈন আৰু কোনো কোনোজন হিন্দু। একে জাতিৰ ভিতৰতে হিন্দু আৰু জৈনৰ বিয়াৰ সম্বন্ধ হয়। হিন্দু বৈষ্ণৱৰ ছোৱালী জৈন পৰিবাৰভুক্ত

দৰালৈ বিয়া দিয়াত কোনো বাধা নাই। দৰাঘৰত সেই ছোৱালীয়ে জৈন মন্দিৰলৈ যায়, আৰু বাপেকৰ ঘৰলৈ আহিলে হিন্দু মন্দিৰলৈ গৈ হিন্দুৰ দৰে দেৱতাৰ পূজা-সেৱা কৰে। ধৰ্ম্মৰ বিভিন্নতা থকা সত্ত্বেও হিন্দু আৰু জৈনৰ সামাজিক আচাৰ-ব্যৱহাৰত বিভিন্নতা নাই। অনেক হিন্দু ব্ৰাহ্মণ পুৰোহিতে জৈন শ্ৰাৱকৰ ঘৰত পুৰোহিতালি কৰে।

ভাৰতবৰ্ষত দুহেজাৰ বিধৰ ওপৰ জাত আছে। চৰ্কাৰৰ ঘৰৰ মানুহ পিয়লত তাৰেপৰা বাছি বাছি তিনি-চাৰিশ বিধ জাতৰ কথা লিখা হৈছে। অকল গুজৰাটত ৫৪ বিধ ঘাই জাতৰ বামুণ আৰু ২৮ বিধ পালি জাতৰ বামুণ আছে। তাৰে ভিতৰৰ কিছুমানৰ কথা চমুকৈ তলত দিলোঁ। (১) এবতি ব্ৰাহ্মণ। তেওঁলোকে বাল্মীকিৰ সৰু পুতেকৰপৰা বঢ়া বুলি নিজক কয়। আন ব্ৰাহ্মণে তেওঁলোকৰ হাতে নাখায়। তেওঁলোক চহকী অৱস্থাৰ মানুহ নহয়। (২) আনাভালা ব্ৰাহ্মণ। এওঁলোকৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে প্ৰচলিত কাহিনী এই। যেতিয়া শ্ৰীৰামচন্দ্ৰই উনাইত এটা যজ্ঞ কৰিব খুজিছিল, তেতিয়া নায়ক, বাশৰ আৰু শূদ্ৰজাতৰ কিছুমান মানুহক ব্ৰাহ্মণ পাতি লোৱা হৈছিল। সেইদেখি এওঁলোকৰ ভিতৰত নায়ক, বশি আৰু দেশাই ব্ৰাহ্মণ নাম হ'ল। গুজৰাটত বসতি কৰা ব্ৰাহ্মণৰ ভিতৰত আনাভালা ব্ৰাহ্মণেই প্ৰথম। সামাজিক হিচাপত তেওঁলোক দুশ্ৰেণীত বিভক্ত, (১) দেশাই (২) ভাঠেলা। দেশাইসকল ওখ শাৰীৰ বুলি বিবেচিত। দেশাই আৰু ভাঠেলাৰ ভিতৰত খোৱা প্ৰথা আছে কিন্তু বিয়া-বাকৰ সম্বন্ধ প্ৰায় নহয়। বঙ্গদেশত যেনেকৈকুলীন ব্ৰাহ্মণে শহুৰেকৰপৰা ধন লৈ বিয়া কৰোৱা দস্তুৰ আছে, এই দেশাইসকলৰ ভিতৰতো প্ৰায় তেনে দস্তুৰ প্ৰচলিত। বহু বিবাহৰো আটক তোওঁলোকৰ ভিতৰত নাই।

তত্ত্ব কথা

আত্মতত্ত্বজ্ঞান আৰু আত্মসংযম

সকলো ধৰ্ম্মৰে দুটা ভাগ আছে, এটা লাগতিয়াল, এটা অলাগতিয়াল বা কম লাগতিয়াল, এভাগ সাৰ, এভাগ পলস। ধৰ্ম্মোপদেশবোৰ, শিক্ষা, মত, সিদ্ধান্ত, অনুসাশন, অনুষ্ঠান পদ্ধতি, ক্ৰিয়াকাণ্ড, আচাৰ, নীতি, পৌৰাণিক তত্ত্ব, উপাখ্যান ইত্যাদি পলস, আৰু আত্মতত্ত্বজ্ঞান আৰু আত্মসংযম সাৰ। গছৰ সাৰটোক ৰক্ষা কৰিবলৈ যেনেকৈ পলসৰো দৰ্কাৰ, ধৰ্ম্মৰ সাৰভাগক ৰক্ষা কৰিবলৈ তেনেকৈ ক্ৰিয়াকলাপ, অনুষ্ঠান প্ৰভৃতিৰো দৰ্কাৰ। কিন্তু পলস যেনেকৈ সাৰ নহয়, এইবোৰো তেনেকৈ আচল বস্তু নহয়। ধৰ্ম্ম-জীৱন গঠনৰ প্ৰথমভোখৰত ক্ৰিয়া-কাণ্ডৰ সাৰ্থকতা অস্বীকাৰ কৰিবৰ উপায় নাই এইদেখিয়েই প্ৰত্যেক ধৰ্ম্মতে ক্ৰিয়া-কলাপ, অনুষ্ঠান, আচাৰ আদিৰ অস্তিত্ব দেখা যায়, কিন্তু এইটো কথাও ঠিক যে ক্ৰিয়া-কলাপৰ কেৰিমেৰি পাকত নোসোমোৱাকৈও মানুহ প্ৰকৃত ধাৰ্ম্মিক, প্ৰকৃত সাধু হৈ আচল বস্তু লাভ কৰিব পাৰে। প্ৰচলিত ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ বিহিত ক্ৰিয়া-কলাপৰ কাষলৈকে নোযোৱাকৈ অনেক স্ত্ৰী আৰু পুৰুষে ঈশ্বৰ-বস্তু লাভ কৰি তৰি যোৱাৰ উদাহৰণ অনেক পোৱা যায়। আকৌ আনফালে ক্ৰিয়া-কাণ্ডৰ পলসতে জীৱন পাত কৰি আচল বস্তুৰপৰা বঞ্চিত হৈ থকা লোকৰ উদাহৰণো অলেখ। পলসকে সাৰ ভাবি, তাকে আঁকোৰ-গোজালিভাৱে খামোচ মাৰি ধৰি থাকি কত লোকে এই পৃথিৱীত মানৱী জীৱন হেলাতে গোৱাব লাগিছে তাৰ অন্ত নাই। সেইদেখি মহাপুৰুষ গুৰুজনে ঘোষাত লেখিছে—

> "কৰ্ম্মত বিশ্বাস যাৰ হিয়াত থাকন্ত হৰি
> অতিশয় দূৰ হোন্ত তাৰ।
> বিদূৰতে দূৰ হোন্ত তাৰ,
> অহঙ্কাৰ থাকন্তেও সাক্ষাতে কৃষ্ণক পাৱে
> শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ধৰ্ম্ম যাৰ।"

গীতাত ভগৱন্তই সেইদেখিয়েই বেদৰ কৰ্ম্ম-কাণ্ড প্রতিপাদক ভাগৰ পুষ্পিত বাক্যত অনুৰক্তসকলক অবোধ বুলি অভিহিত কৰিছে—

"যামিমাং পুষ্পিতাং বাচং প্রবদন্ত্যবিনশ্চিতঃ।
বেদৃবাদৃৰতাঃ পার্থ নান্যদস্তীতি বাদিনঃ ॥
কামাত্মানঃ স্বৰ্গপৰা জন্ম কৰ্ম্মফল প্রদাম্।
ক্রিয়াবিশেষ বহুলাং ভোগৈশ্বৰ্য্য গতিং প্রতি ॥"
"ব্যৱসায়াত্মিকা বুদ্ধিঃ সমাধৌ ন বিধীয়তে ॥"

অৰ্থাৎ—"অবোধ যে বেদবাক্যে দৃঢ বাঁধি হিয়া,
আৰু কিছু নাই বলি ৰহে আঁকড়িয়া,
স্বৰ্গ-সুখ একমাত্র পুৰুষাৰ্থ জ্ঞান,
স্বৰ্গ কামনায় সব বাহ্য অনুষ্ঠান,
বহু ক্রিয়া কৰ্ম্ম কাণ্ড কৰিয়া সাধন,
ভোগৈশ্বৰ্য্য প্রলোভনে হয় নিমগন,
কৰ্ম্মফল জন্মবন্ধ নাহি ঘুচে যাৰ,
নানামতে ভ্রান্তমত কৰিয়ে প্রচাৰ।
তাদেৰ মুখেতে কত পুষ্পিত বচন,
শুনিতে যেমন মিষ্ট বিষাক্ত তেমন,
এহেন বচনে ভুলে যেই মূঢমতি,
কামনা আসক্ত-চিত ভোগৈশ্বৰ্য্য ৰতি,
কাম-কামী এৰা সবে অনিশ্চিত বুদ্ধি,
কেমনে লভিব বল সমাধিৰ সিদ্ধি।"

যিসকলে ধৰ্ম্মৰ এই পলস কৰ্ম্ম-কাণ্ডবোৰকে ধৰ্ম্মলাভৰ পক্ষে অগতিৰ গতি বুলি ভাবে, তেওঁলোকে ধৰ্ম্মৰ পত্র-পুষ্পকে আচল বুলি বিবেচনা কৰি মূল হেৰুৱায়। অৱশ্যে চিত্তশুদ্ধিৰ নিমিত্তে গুৰিডোখৰত শাস্ত্রবিহিত ক্রিয়া-কাণ্ডৰ আৱশ্যকতা স্বীকৃত। মহাপুৰুষে ঘোষাত লেখিছে—

"তাৱত কৃষ্ণৰ ভক্ত নৰে ভক্তি-অবিৰোধী কৰ্ম্ম কৰে
কৃষ্ণৰ কথাত ৰতি যেবে নোপজয়।
যেবে ভৈল কৃষ্ণ কথা-ৰত নিত্যনৈমিত্তিক আদি যত
কথাৰ বিৰোধী জানিয়া সবে ত্যজয় ॥"

কিন্তু চিৰকাল যে কৰ্ম্ম কৰি কটাব লাগিব এনে নহয়। কৰ্ম্ম মানে—বেদবিহিত আৰু ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ-বিহিতকৰ্ম্ম বা নিত্যকৰ্ম্ম— যেনে, সন্ধ্যা, পূজা, জপ, আবৃত্তি, যাগ, যজ্ঞ, হোম ইত্যাদি। শ্ৰীৰামকৃষ্ণ পৰমহংসদেৱে কৈছিল—

“মৌমাছি ভন্ ভন্ কৰে কতক্ষণ? যতক্ষণ না ফুলে বসে। মধু পানেৰ সময় ভন্‌ভনানি চলে যায়॥” “বিষয়বুদ্ধি যদি নাথাকে, ঈশ্বৰ সে ব্যক্তিৰ হাতেৰ ভিতৰ, অতি নিকটে। লোকে হাজাৰ তপ জপ কৰুক, যদি বিষয়বুদ্ধি থাকে তাহলে কিছুই হবে না, আৰ শূকৰ মাংস খেয়ে যদি ঈশ্বৰ মনে থাকে সে ব্যক্তি ধন্য। তাৰ ক্ৰমে ঈশ্বৰ লাভ হবেই।”

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে কীৰ্ত্তনত এই কথাকেই কৈছে—

“আউৰ বেদাগম বিস্তৰ শাস্ত্ৰত
নাহি কিছু প্ৰয়োজন।
ধৰ্ম্মক আশায়ে অনেক তীৰ্থক
কি কাৰ্য্যে কৰা গমন॥
যদি অভিলাষ কৰা সৰ্ব্বজন
আপোন মোক্ষ কাৰণ।
গোবিন্দ গোবিন্দ বুলিয়া বেকতে
কৰিয়ো হৰি-কীৰ্ত্তন॥”
“ব্ৰহ্মচাৰী গৃহ বাসী বনবাসী
সন্ন্যাসী যতেক যতি।
হৰিৰ কীৰ্ত্তন এৰি কেহো নৰে
নপাৱে পৰম গতি॥”
“আন ধৰ্ম্ম এৰি হৰি নাম স্মৰি
সুখে পাৱে যেন গতি।
অনেক প্ৰবন্ধে সমস্ত ধাৰ্ম্মিকে
নপাৱে তাক সম্প্ৰতি॥”
“হৰি হেন ইটো দুগুটি অক্ষৰ
জিহ্বা অগ্ৰে থাকে যাৰ।
গঙ্গা গয়া কাশী প্ৰয়াগ সেতুক
যাইবাক নলাগে তাৰ॥”

"তপন্ত তাপৈঃ প্রপতন্ত পর্ব্বতাদটন্ত তীর্থানি
পঠন্ত চাগমান্।
যৰন্ত যাগৈর্ব্বিবদন্ত বাদৈর্হৰিং বিনা নৈব
মৃত্যুং তৰন্তি ॥"
"সমস্ত তপত আচৰোক পৰোক পর্ব্বতে উঠি যত
তীর্থক ভ্রমোক পঢোক বেদ নিচয়।
যজোক সমস্ত যজ্ঞচয় যোগক জানোক সমস্তয়,
হৰি বিনে কদাচিতো মৃত্যু নতৰয় ॥" (ঘোষা)

"কলিতে নাৰদীয় ভক্তি—সর্ব্বদা তাঁৰ নাম গুণ কীর্ত্তন কৰা। যাদেৰ সময় নাই, তাৰা যেন সন্ধ্যা সকালে হাততালি দিয়ে একমনে হৰিবোল হৰিবোল বলে তাঁৰ ভজনা কৰে।"

ভক্তিৰ মানে কি—না কায়মনবাক্যে তাঁৰ ভজনা। কায়—অর্থাৎ হাতেৰ ঘাৰা তাঁৰ পূজা ও সেবা, পায়ে তাৰ স্থানে যাওয়া, কাণে তাৰ ভাগবত শোনা, নাম গুণ কীর্ত্তন শোনা, চক্ষে তাৰ বিগ্রহ দর্শন। মন—অর্থাৎ সর্ব্বদা তাঁৰ ধ্যান চিন্তা কৰা, তাঁৰ লীলা স্মৰণ কৰা। বাক্য অর্থাৎ তাঁৰ স্তব স্তুতি, তাৰ নাম গুণ-কীর্ত্তন এই সব কৰা।

(শ্রীৰামকৃষ্ণ পৰমহংস)

মহাপুৰুষৰ কীর্ত্তন ঘোষাতো এই কথায়:—

নকৰিলো শিৰে মাধৱক নমস্কাৰ।
ইটো মাথা গোট মোৰ ভৈল মহাভাৰ ॥
কর্ণ দুই আছে নুশুনিলোঁ হৰি কথা।
দুগোটা গর্ত্তৰ ভাৰ বহিলোহোঁ বৃথা ॥
জিহ্বা মোৰ আছন্ত নলৈলোঁ ৰাম নাম।
দাদুৰিৰ জিহ্বা যেন ভৈল কোন কাম ॥
নেদেখিলোঁ নয়নে প্রভুৰ যেন ৰূপ।
সম্যকে জানিলোঁ দুয়ো আখি অন্ধকূপ ॥
যেন চিত্র বিচিত্র মৈৰাৰ ভাসে আখি।
হৰিৰূপ নেদেখিলোঁ পাইল তেন আখি ॥

হৰিপদ তুলসীৰ নলৈলোহোঁ ঘ্ৰাণ।
জীৱন্তে মৰিলোঁ নাসা ভাটিৰ সমান॥
পিন্ধিলোহোঁ বাহুত অনেক অলঙ্কাৰ।
শম্ভুৰ পূজাকো নকৰিলোঁ একবাৰ॥
কৃষ্ণ কৃত্য নকৰিলোঁ ভৈলোহোঁ বৰ্ব্বৰ।
ইটো হস্ত বাহু মিছা মৃতক শবৰ॥
মোৰ পাৱ দুই আছন্তে নগৈলো ক্ষেত্ৰ স্থান।
মোৰ পায় ভৈল বৃক্ষ শিপাৰ সমান॥

ঈশ্বৰ লাভৰ উপায় হৈছে নিষ্ঠাৰে সৈতে তেওঁৰ চৰণত ভক্তি। নিষ্ঠাৰ পিছত প্ৰেমা-ভক্তি শুদ্ধা-ভক্তি জন্মে। প্ৰেমা-ভক্তি হ'লে আৰু কোনো ভাবনা নাই। পৰমহংসদেৱে কৈছে "প্ৰেম ৰজ্জুৰ স্বৰূপ। প্ৰেম হলে ভক্তেৰ কাছে ঈশ্বৰ বাঁধা পড়েন, আৰ পালাতে পাৰেন না।"

"মাধৱৰ নাম বৎস প্ৰায় ভৈল
ভক্তে তাক লৈয়া যান্ত।
বেদৰ ঈশ্বৰ হৰি ধেনু যেন
তাৰ পাছে পাছে ধান্ত॥" (ঘোষা)

পৰমহংশদেৱে সেইদেখি তেওঁৰ ইষ্টদেৱতাৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল—"মা, এই নাও তোমাৰ পাপ, এই নাও তোমাৰ পুণ্য, আমায় শুদ্ধা-ভক্তি দাও। এই নাও তোমাৰ জ্ঞান, এই নাও তোমাৰ অজ্ঞান, আমায় শুদ্ধা-ভক্তি দাও। এই নাও শুচি, এই নাও তোমাৰ অশুচি, আমায় শুদ্ধা-ভক্তি দাও। এই নাও তোমাৰ ধৰ্ম্ম, এই নাও তোমাৰ অধৰ্ম্ম আমায় শুদ্ধা-ভক্তি দাও।"

আত্মজ্ঞান মানে আত্মতত্ত্বৰ যথাৰ্থ জ্ঞান, স্বৰূপজ্ঞান। মুখৰ কথাৰে সোঽহং একোৱেই নহয়, মই যে বাস্তৱিকতে সেই অদ্বিতীয় অখণ্ড চৰাচৰ ব্যাপক বিভুৰে সৈতে একে বা তেওঁৰে এক ক্ষুদ্ৰ অংশ, এইটোৰ প্ৰবল অনুভূতি হব লাগিব, অৰ্থাৎ পৰমহংসদেৱে কবৰ নিচিনা "বোধে বোধ।"

"তুমি নিত্য নিৰঞ্জন নাৰায়ণ
আমিও অংশ তোমাৰ।" (ঘোষা)

এইটোৰ সৰ্ব্বতোভাৱে অনুভূতি। আত্মসংযম মানে বহিৰিন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য বিষয়-সুখাভিলাষী, স্বাৰ্থপৰ মন বুদ্ধি চিত্তৰ সম্যকৰূপে দমন। উৎকৃষ্ট

অহং আৰু নিকৃষ্ট অহং এই দুই অহংৰ তুমুল সংগ্ৰাম আমাৰ দেহ-ক্ষেত্ৰত অবিৰামভাৱে চলিব লাগিছে। ওখথাপৰ অহংভাৱ সম্পূৰ্ণৰূপে আহিব কেতিয়া, যেতিয়া আমাৰ স্বাৰ্থপৰ নিকৃষ্ট অহংভাৱ একেবাৰেই পৰাজিত হব। যাৰ দেহ-ক্ষেত্ৰত উৎকৃষ্ট অহং জয়ী হয়, তাৰ দেহ কৰ্ম্মক্ষেত্ৰ মহাক্ষেত্ৰ পুণ্যক্ষেত্ৰ কুৰুক্ষেত্ৰ, আৰু যাৰ দেহ ক্ষেত্ৰত নিকৃষ্ট অহং জয়ী হয় তাৰ দেহ মিৰ্জ্জাফৰ উমিচাঁদ ক্লাইবৰ পলাশীক্ষেত্ৰ। প্ৰহ্লাদে পিতাক দৈত্যেন্দ্ৰক কৈছিল—

"নিৰ্জিনি শৰীৰৰ শত্ৰুচয়।
জিনিলোঁ বুলি দশোদিশে কয়॥" (কীৰ্ত্তন)

প্ৰচলিত সকলো ধৰ্ম্মতে ধৰ্ম্মৰ অনাগতিয়াল ভাগ তুঁহৰ পৰ্ব্বত হৈ পৰি আছে, সেই তুঁহ আঁতৰাব পাৰিলেহে ধৰ্ম্মৰ আচল বস্তু লাভ কৰিব পাৰি। অজ্ঞানী সৰ্ব্বসাধাৰণৰ চকুৰপৰা ধৰ্ম্মৰ প্ৰাণভাগ আচাৰ অনুষ্ঠান, ধৰ্ম্মব্যাখ্যা, মত, যাগ, যজ্ঞ, হোম কৰ্ম্মাদি তুঁহৰ পৰ্ব্বতশাৰীয়ে এনেকৈ ঢাকি থৈছে যে তেওঁলোকে তাকে ধৰ্ম্ম বুলি ইহেন মানৱী জনম হেলাতে কটায়। স্বৰ্গবাসী ব্ৰহ্মাদি দেৱতাসকলে, আৰু মৰ্ত্ত্যবাসী ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত শাস্ত্ৰকাৰ টীকাকাৰ আদি ভূদেৱতাসকলে ইচ্ছাপূৰ্ব্বকেই হওক বা অনিচ্ছাপূৰ্ব্বকেই হওক আচল বস্তুক এনেভাৱে গোপন কৰি থৈছে, যে সি সহজপ্ৰাপ্য নহয়।

"সত্য যুগ প্ৰথমক,
ব্ৰহ্মা আদি দেৱ যত
হৰিনাম কৰিলা গুপুত"

দয়ালু ঈশ্বৰে জীৱৰ বিলাই-বিপত্তি দেখি সেইবাবে মাজে মাজে মনুষ্য তনু ধাৰণ কৰি অৱতাৰ হৈ আচল বস্তু ব্যক্ত কৰি দিয়ে।

"কিনো দয়াময় হৰি,
নামক বেকত কৰি,
কলিপাপ কৰিলা লুপুত॥" (কীৰ্ত্তন)

"পৰম অমূল্য বস্তু হৰিৰ নামৰ পেৰা
অতি গুপ্ত স্বৰূপে আছিল।
লোকক কৃপায়ে হৰি শঙ্কৰ স্বৰূপে আসি
মুদ ভাঙ্গি সমস্তকে দিল॥

হৰি নাম প্ৰেম ৰস অমৃত নিধিক বান্ধি
গুপ্ত কৰি থৈলা দেৱগণে।
দয়ালু শঙ্কৰে পাই তুলি মুদ ভাঙ্গি দিলা
সুখে পান কৰা সৰ্ব্বজনে॥
হৰি নাম গুপ্ত ভৈল মনুষ্যত পুজা বৈল
বুলি ৰঙ্গ কৰে দেৱ সৰ্ব্ব।
হেন হৰিনাম ধৰ্ম্ম শঙ্কৰে বিদিত কৰি
চুৰ কৈলা দেৱতাৰ গৰ্ব্ব॥" (ঘোষা)

প্ৰকৃত ধৰ্ম্মবস্তু নিৰ্ম্মল আৰু সহজ। এই নিৰ্ম্মল সহজ ধৰ্ম্মবস্তুৱে জাতি-বৰ্ণনিৰ্ব্বিশেষে ঈশ্বৰলাভাকাঙ্ক্ষী মুমুক্ষুসকলক আদৰি নিজৰ কোলাত স্থান দান কৰে। উজু বাটেদি মুমুক্ষু-জিজ্ঞাসুজনক আত্মতত্ত্বজ্ঞান প্ৰদান কৰে আৰু আত্মসংযম আত্মদমন শিক্ষা দিয়ে। ঈশ্বৰক পাবলৈ হ'লে ব্যাকুলভাৱে তেওঁৰ নাম-গুণ গাই তেওঁক মাতিলে, তেওঁ নিশ্চয় পাপী তাপী সন্তানক সামৰি নিব।

"ব্যাকুল অন্তৰে
চাহৰে তাঁহাৰ
প্ৰাণমন সঁপিয়ে।
প্ৰেমদাতা আছেন ক্ৰোড প্ৰসাৰি
যে জন যায় নাহি ফিৰে।

(ব্ৰহ্ম সঙ্গীত)

ঈশ্বৰৰ অংশ মানুহৰ অন্তৰত ওখথাপৰ 'আত্মক্ষমতা গুপ্ত আৰু সুপ্তভাৱে আছে, সেই ক্ষমতাক যিমান জাগ্ৰত কৰিব পাৰিবা, সিমান নীহ পাশৱিক ক্ষমতা ক্ষয় পাই হীনবীৰ্য্য হৈ আহিব। আন সকলো জন্তুৰ দৰে মানুহো পাশৱিক প্ৰবৃত্তিৰ তাপতথাকে, আৰু ক্ৰমাত মানুহে সেই অৱস্থাক দমন কৰি ওপৰলৈ উঠে। কাম ক্ৰোধাদি স্বাভাৱিক মনোবৃত্তিবোৰৰ দাসস্বৰূপ যি অজ্ঞানান্ধ হৈ চলে তাৰ আত্মসংযম, আত্মদমন সুদূৰপৰাহত হয় আৰু সি আত্মতত্ত্ব জ্ঞানৰপৰা বঞ্চিত হয়। তলথাপৰ জীৱ-জন্তুৰ দৰে মানুহে দুখ এৰাই সুখ বিচাৰে। যেতিয়ালৈকে মানুহে সুখ-দুখৰ মূল কাৰণ অৰ্থাৎ প্ৰকৃত সুখ কিহত আৰু প্ৰকৃত দুখ কিহত, ভালকৈ উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে তেতিয়ালৈকে

সি আত্মদমন কৰি আত্মজয়ী হব নোৱাৰে। বাহিৰা বস্তুত বিচাৰি ফুৰিলে সুখ পোৱা নাযায়, সুখৰ পুং অন্তৰত। বাহিৰা বস্তুৰ উপভোগত উৎপন্ন হোৱা সুখ নাম-পোৱা ক্ষন্তেকীয়া সুখ আচল সুখ নহয়। যাৰ এই তত্ত্বজ্ঞান জাগ্ৰত হৈ উঠিব, তাক যি সৰ্ব্বতোভাৱে সকলো কাৰ্য্যতে সকলো অৱস্থাতে অনুভৱ কৰি এই সংসাৰত চলিব পাৰিব, সিয়েই আত্মসংযম কৰি তাৰ ফলস্বৰূপে প্ৰকৃত সুখ লাভ কৰিব পাৰিব, সিয়েই ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য শব্দ স্পৰ্শ ৰূপ ৰসাদিয়ে মানুহক সাধাৰণতঃ সুখ দুখ দিয়ে। এইবোৰে মানুহৰ মনত যি সুখকৰ অনুভূতি উৎপাদন কৰে, তাকে মানুহে সুখ বোলে, আৰু যি দুখকৰ অনুভূতি জন্মায় তাকে দুখ বোলে। কিন্তু আত্মতত্ত্ব জ্ঞানীৰ পক্ষে এনেকুৱা নহয়। কোনো এটা বস্তুৰ বা কাৰ্য্যৰপৰা কোনো এজনে সুখ পালে, আন এজনে তেনে বস্তু আৰু তেনে কাৰ্য্যৰপৰা সুখ নাপায়। আমাৰ ভিতৰত কোনোৱে ঘিউ খাব নোৱাৰে, খালে বঁতিয়ায়। গোলাপ-পানী আৰু আতৰৰ গোন্ধো সহিব নোৱাৰা অনেক মানুহ আছে। কোনোৱে মৰিচ নাইবা জালুকৰ জাল নহ'লে ভাত খাব নোৱাৰে, আৰু চকুৰ পানী টুকি টুকি সেহাই ফোপাই জলা খায়ো তৃপ্তি লাভ কৰে, অথচ কোনোৰ পক্ষে জলা আঞ্জা ক্লেশকৰ। আমিষভোজী সকলৰ মাছ-মঙহ নহ'লে নচলে, নিৰামিষভোজীসকলে তাৰ গোন্ধকে সহিব নোৱাৰে। আকৌ কোনো এজনকে, এসময়ত যি সুখ দিছিল, এতিয়া আৰু তেনে সুখ দিব নোৱাৰে, বৰং দুখহে দিয়ে। কোনোৱে কোনো এটা বৰণ ভাল পায়, কোনোক সেই বৰণে কষ্ট দিয়ে। ইয়াৰপৰাই ভালকৈ বুজিব পাৰি সুখ আৰু দুখ মানুহৰ বহিৰিন্দ্ৰিয়ৰ বিষয়ভুক্ত, অন্তনিৰূঢ স্বাভাৱিক বস্তু নহয়। সুখ দুখ মানুহৰ মন আৰু অৱস্থানুসৰি হয়। এতেকে পৃথিবীত এনে বস্তু নাই যি সকলোৰে পক্ষে সুখকৰ বা দুখকৰ হব পাৰে, আৰু কোনো এজনৰ সকলো সময়তে একে ৰকমৰ হব পাৰে। ধন-জন-পুত্ৰ পৰিবাৰ আদি বিষয়-সুখৰ পিছে পিছে আমি হামবাও কাঢ়ি ফুৰোঁ, অনেক সময়ত আমাৰ পক্ষে বিহ যেন হয়। আজি আমাৰ কোনো এটা বাহিৰা বস্তুৱে যেনে সুখ দিছে, কাইলৈ বা কিছুদিনৰ পিছত সেই বস্তুটোৱেই তেনে সুখ দিব নোৱাৰে দেখি আমি সেইটো সলাই বা পৰিত্যাগ কৰি সুখ' বিচাৰি নতুন বস্তুৰ পিছে

পিছে লৰ ধৰোঁ। ধন নথকাই ভাবে, তাৰ ধন হ'লে সুখ হ'ব, কিন্তু যাৰ ধন আছে, সি জানে যে ধনতো সুখ নাই, সুখ নিজৰ মনতহে। নিজৰ মনক যি বাঘজৰী লগাই ৰাখিব পাৰিব, যি আত্মসংযত আৰু দৃঢ় হ'ব, সিহে সুখ পাবলৈ আশা কৰিব পাৰে। বাহিৰত বিষয় সুখ বিচাৰি ফুৰিলে, এখোজ-দোখোজকৈ মানুহ গৈ এনে অৱস্থাত পৰেগৈ যে, সি সুখ যে নেপায়েই, শেষত তাৰ ধ্বংস অনিবাৰ্য্য। মানুহে সুখৰ বাটত প্ৰতিবন্ধকতা পালে, তাৰ মনত ক্ৰোধ মোহ আদি উপস্থিত হয়, ফলত সি অকৰ্ষণীয় কাৰ্য্য কৰে, আৰু শেহত অশেষ কষ্ট পাই বিনষ্ট হয়। সেইদেখি গীতাত কৈছে—

"ধ্যায়তোবিষয়ান্ পুংসঃ সঙ্গস্তেষূপজায়তে।
সঙ্গাৎ সংজায়তে কামঃ কামাৎ ক্ৰোধহ্ভিজায়তে॥
ক্ৰোধাদ্ভবতি সম্মোহঃ সম্মোহাৎ স্মৃতি বিভ্ৰমঃ।
স্মৃতিভ্ৰংশাদ্বুদ্ধিনাশো বুদ্ধিনাশাৎ প্ৰণশ্যতি॥"

বিষয়-সুখ স্পৃহাৰ শেষ নাই। বিষয় সুখৰ তৃষ্ণাৰ চৰিতাৰ্থতাত তৃষ্ণা নিবাৰিত নহৈ আৰু প্ৰকোপ হয়। "কামৰূপেন কৌন্তেয় দুষ্পুৰেণালনেচ।" সেইদেখি আত্মদমন আৰু আত্মসংযমেই আচল কথা। একাগ্ৰভাৱে ঈশ্বৰ চিন্তা ধ্যান ধাৰণাই আত্মসংযমত উপস্থিত কৰিব, আৰু আত্মসংযম হ'লেই ঈশ্বৰ-চিন্তা আৰু ঈশ্বৰ লাভ হয়। এয়েই প্ৰকৃত সুখৰ আকৰ, আৰু সেই সুখ অখণ্ড অনন্ত।

মনক একাগ্ৰ কৰিব পাৰিলেই ধ্যান কৰিব পাৰি। একাগ্ৰীকৃত মনেই ধ্যান-ধাৰণাৰ মূল। অবিচ্ছিন্নভাৱে চিন্তাৰ সোঁত কোনো এটা বস্তুৰ ফালে পঠিয়াব পাৰিলেই সেই বস্তুৰ সাক্ষাৎ লাভ হয়। আন সকলো চিন্তা দূৰ কৰি এক মাথোন ঈশ্বৰ-চিন্তাৰ ফালে মনক পঠিয়াব পাৰিলেই কাৰ্য্যসিদ্ধি। মহাপুৰুষে মনক সম্বোধন কৰি গাইছে—

"হে মন তোৰ কাম   সঙ্কল্প বিকল্প ধৰ্ম্ম
ত্যজি মিছা কামনা সকল
সদায় সঙ্কল্প মাত্ৰ   কৰিয়ো সুহৃদ মন,
কৃষ্ণ নাম পৰম মঙ্গল।"   —ঘোষা

প্ৰথমতে এনে কাৰ্য্যত অনেক বিঘিনি হয়, নানা বাহিৰা বিষয়ে এই

চিন্তাৰ শিখাক বিক্ষিপ্ত কৰি দিয়ে, কিন্তু তাত নিৰাশ নহৈ সেই চেষ্টাৰ অভ্যাস কৰোঁতে কৰোঁতে অভ্যাসৰ ফলত শেহত নিশ্চয় একাগ্ৰতা আহে। ভকতে ঈশ্বৰৰ পাদপদ্মত এই একাগ্ৰতা প্ৰয়োগ কৰে, জ্ঞানীয়ে "তুমিয়েই মই" এই ভাবত একাগ্ৰ হয়। মই সেই পৰমাত্মাৰ অংশ, এতেকে ময়ো তেৱেঁই, মোৰ শৰীৰ, মন, চিত্ত, বুদ্ধি বুলি স্বকীয়া একো নাই, এই ভাব সুদৃঢৰূপে ধাৰণ কৰি মনক একাগ্ৰীকৰণ অৰ্থাৎ কেন্দ্ৰীভূত কৰি ঈশ্বৰ-চিন্তা কৰিব লাগে। যিশুখৃষ্টই এনে কৰিয়েই কৈছিল, "I and my father are one"

ঈশ্বৰৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি তেওঁৰ নাম গাওঁতে গাওঁতে অভ্যাসৰ ফলত ভকতই মুক্তিলাভ কৰে। এইবাবে মহাপুৰুষে কীৰ্ত্তনত উপদেশ দিছে—

"ভাই মুখে বোলা ৰাম হৃদয়ে ধৰা ৰূপ।
এতেকে মুকুতি পাইবা কহিলো স্বৰূপ॥"

ঈশ্বৰৰ ৰূপ কেনেকৈ চিন্তা কৰিব লাগে, কীৰ্ত্তনৰ ধ্যান বৰ্ণনত তাৰো দিহা তেওঁ দিছে—

"স্থিৰ বুদ্ধি কৰি ভকত জনে।
প্ৰত্যেক অঙ্গক চিন্তিব মনে॥
চৰণ-পদ্ম দেখি সুখী হুই
অৰুণ অতি পদতল দুই॥" (ইত্যাদি)

প্ৰহ্লাদে এনে কৰি, আৰু ব্ৰজৰ গোপীসকলে এনে কৰিয়েই ঈশ্বৰত তন্ময়তা লাভ কৰিছিল, ঈশ্বৰৰ সুপ্ৰীতি কামনা কৰি নিষ্কামভাৱে কৰ্ম্মকেই কৰা, বা জ্ঞান চৰ্চ্চা আৰু ধ্যানকে কৰা, বা ভক্তিকে কৰা, সেই কাৰ্য্য তদ্গত তন্ময়ভাৱে কৰিলেই কাৰ্য্য সিদ্ধি হয়। মুঠতে সৰ্ব্বোতভাৱে সকলো কাৰ্য্যতে ঈশ্বৰৰ সৈতে নিজৰ যোগ ৰাখিব লাগিব। কৰ্ম্ম, জ্ঞান আৰু ভক্তিৰে পৰমেশ্বৰৰ সৈতে নিবিড আৰু অবিচ্ছিন্ন যোগ ৰখাই কৰ্ম্মযোগ, জ্ঞানযোগ আৰু ভক্তিযোগ। বিচাৰ তৰ্ক আৰু যুক্তিৰে ঈশ্বৰ লাভ নহয় আৰু হ'বও নোৱাৰে। অসীমক সসীমে ধৰিব নোৱাৰে। সসীমক অসীমৰে সৈতে তন্ময় কৰিব পাৰিলেহে অসীম তোমাৰ আংশিক অনুভূতিৰ বিষয় হ'ব। "Like only apprehends the like"—এনে অৱস্থাতহে ঈশ্বৰ তোমাৰ অন্তৰত প্ৰকাশিত হ'ব। চিত্ত শুদ্ধ আৰু হৃদয়-মন একাগ্ৰ

ৰাখিব পাৰিলেহে পৰমাত্মাৰ বাণী শুনিবলৈ পোৱা যায়। নিৰ্ম্মল দাপোণতহে প্ৰতিবিম্ব পৰে। কেন্দ্ৰীভূত মনতহে প্ৰতিমূৰ্ত্তি প্ৰতিফলিত হয়। যোগী, ঋষি, মুনিসকলে এনেকুৱা হৃদয়-মনেৰেহে ঈশ্বৰ লাভ কৰিব পাৰিছিল। শঙ্কৰ, মাধৱ, চৈতন্য, যিশু মহম্মদ, নানক, কবীৰৰ এনে অৱস্থাত আত্মাৰে সৈতে পৰমাত্মাৰ যোগ ঘটিছিল। এনে অৱস্থা, এনে সংযোগ অভ্যাসৰ বশৱৰ্ত্তী, সকলোৱে এনে অৱস্থাত উপস্থিত হ'ব পাৰে, যদি এক চিত্ত-মনেৰে অভ্যাস যোগ অৱলম্বন কৰে। ঈশ্বৰৰ ৰাজ্যত ঈশ্বৰৰ বিধানত সকলোৰে নিমিত্তে মুক্তিৰ বাট মুকলি, মাথোন এহাত্তধীৰা চেষ্টাৰ আৱশ্যক। ঈশ্বৰ নিৰপেক্ষ আৰু কৰুণাময়। তেওঁৰ কৰুণা কণা লাভ কৰিবৰ আমি সকলো অধিকাৰী, আৰু তাৰ বাটো মুকলি, মাথোন ঈশ্বৰ লাভ কৰোঁতা সাধুসকলৰ বাটেদি বাট বুলিলেই হয়।

"হৰিভক্তি ৰাজমাৰ্গ গুৰু   পদনখচন্দ্ৰ প্ৰকাশিত
শ্ৰুতি জননীৰ পদপথ অনুসৰি।
ফুৰো হয়া আমি আনন্দিত   স্খলন নাহিকে কদাচিত
মহাজন সবে জানিবা নিশ্চয় কৰি ॥"   (ঘোষা)

ভাই! ঈশ্বৰৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি, ঈশ্বৰ লাভৰ এক মাথোন কামনা আগত ৰাখি, মনৰ সত্যৰ প্ৰতি মুকলি ৰাখি, কৈতৱ পৰিহাৰ কৰি, সৰ্ব্বোতভাৱে ঈশ্বৰমুখী হৈ চলা, ভয় নাই।

"এক চিত্ত মনে ভাব ভাই ভাই, এ।
সকলো আপদ হৈবে দূৰ।"
"লৈয়া একমাত্ৰ সাধু সঙ্গতি।
তেবেসে নিৰ্ম্মল হৈব ভকতি ॥
যাবত কৈতৱ নেৰস মন।
তাবত নপাইবো হৰি চৰণ ॥
কৈতৱ অসত্য জান ভাল কৰি।
ভজিয়ো হৰিকো কৈতৱ এৰি ॥
হৰিত বিনায় সবে কৈতৱ।
ভজ হৰি পাৱে কৰি উৎসৱ ॥

কপট আচাৰ ত্যজিয়ো মন।
কেৱলে ভজিয়ো হৰি চৰণ॥
কৈতৱ ত্যজিয়া ত্যজিয়ো হৰি।
তেৱেসে হৰি লৈবে দাস কৰি॥" (ঘোষা)

পাপী-তাপী অগতিৰো গতি ঈশ্বৰ। কোটি কোটি ঘোৰ অপৰাধকাৰী পাপীৰো গতি হ'ব, মুক্তি হ'ব, ঈশ্বৰ লাভ হ'ব—যদি সি ঈচৰণত একান্ত শৰণাপন্ন হয়। ভগৱন্তই নিজ মুখেৰেই প্ৰতিজ্ঞা কৰি কৈছে—

"মন্মনা ভব মদ্ভক্তো মদ্‌যাজী মাং নমস্কুৰ।
মামবৈষ্যসি সত্যং তে প্ৰতিজানে প্ৰিয়োঽসি মে॥
সৰ্ব্বধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য মামেকং শৰণং ব্ৰজ।
অহং ত্বাং সৰ্ব্ব পাপোভ্যো মোক্ষয়িষ্যামি মা শুচঃ॥

"মোত মাত্ৰ সদা দিয়া মন মোৰ ভক্ত হোৱা সৰ্ব্বক্ষণ।
মোকে পূজা মাত্ৰ মোক কৰা নমস্কাৰ।
কহিলো তোমাত সত্যবাণী পাইবা সুখে মোক মহামানী
তুমি প্ৰিয়তম সুহৃদ সখি আমাৰ॥"

আন নালাগে ক্ষণকালৰ নিমিত্তেও যদি আমি সাধু-সঙ্গ লৈ ঈশ্বৰৰ পাদপদ্মত মনোনিৱেশ কৰোঁ, তেনেহলেও আমাৰ উপায় হয়।

"যদি ভব ভয় ভঙ্গ মনে ইচ্ছা কৰা ভাই
সাধু-সঙ্গ সদা কৰা সাৰ।
একক্ষণ মানে মাত্ৰ কেৱল সাধুৰ সঙ্গ।
হোৱে নাৱ ভৱ তৰিবাৰ॥"

"হে ভগৱন্ত গুৰু তযু-পদে মন মোৰ
যি কালত স্থিতিকে লভয়।
তোমাৰ কৃপাত তেৱে সকল সাধন শ্ৰম
এৰাই সুখী হইবাহো নিশ্চয়।" (ঘোষা)

ঈশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণ

ভগৱন্ত-বস্তুক সগুণভাৱেহে চিন্তা উপাসনা কৰি পাৰ পাৰি, নিৰ্গুণ-ভাৱে নোৱাৰি। তেওঁ অৱশ্যে নিৰ্গুণ সগুণ দুইটা। নিৰ্গুণভাৱে তেওঁ অজ্ঞেয়বাদীৰ অবাঙ্মনসগোচৰ, বাক্য মনৰ অতীত, জ্ঞানৰ অতীত। সগুণভাৱে তেওঁ সকলোৰে আৰাধ্য, সকলোৰে উপলব্ধি আৰু উপভোগৰ বস্তু। সগুণভাৱেই তেওঁ পৃথিৱীৰ সকলো প্ৰচলিত ধৰ্ম্মৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়। ইহুদী ধৰ্ম্মত এই সগুণ ভগৱন্তক জিহোবা বোলে, মছলেম ধৰ্ম্মত আল্লা বোলে, খৃষ্টীয় ধৰ্ম্মত গড্ বোলে, পুৰণি গ্ৰীকসকলে জিয়ুস বুলিছিল, ৰোমান-সকলে জুপিটৰ বুলিছিল, পাৰশিকসকলে অহুৰমচ্দ বোলে। এই এটাইবোৰ শব্দ ভগৱন্তৰ একোটা বিশেষ গুণবাচক। জিয়ুস (Zeus), জোভ (Jove), জুপিটৰ (Jupiter) (ভাৰতীয় আয্যসকলৰ আয্য বা সংস্কৃত ভাষাত যি দ্যায়ুস্-পিটৰ) প্ৰায় একে অৰ্থবাচক শব্দ। এই শব্দই ভগৱন্তৰ ক্ষমতা, শক্তি আৰু অস্তিত্ব প্ৰকাশ কৰে দ্যায়ুস্ পিটৰ বা জুপিটৰ আকাশৰ দেৱতা, তেওঁৰ অস্ত্ৰ বজ্ৰ, তেওঁ ঋতুবিলাকৰ পৰিবৰ্ত্তন কৰে, পোহৰ নিয়মিত কৰে, অৰ্থাৎ সংক্ষেপতে জানিবা আমাৰ ইন্দ্ৰ। গড্ (God) টিউটনসকলৰ ভগৱন্তবাচক শব্দ। টিউটনবোৰ খৃষ্টান হোৱাৰ পিছতো তেওঁলোকে তেওঁ-লোকৰ ভগৱন্তবাচক এই শব্দটো ৰাখিলে। আদিতে এই শব্দটো ক্লীবলিঙ্গ আছিল, আৰু বহুবচনত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল, অৰ্থাৎ টিউটনসকলৰ বহু দেৱ-দেৱীক এই শব্দেৰে বুজোৱা হৈছিল। পিছত খৃষ্টানবিলাকে ইয়াক এক ভগৱন্তবাচক কৰি ওপৰলৈ তুলিলে। সাধাৰণতঃ God অৰ্থাৎ ভাল, মঙ্গল শব্দৰপৰা God—হৈছে বুলি মানুহৰ বিশ্বাস আছে, কিন্তু এইটো ঠিক নহয়। কাৰণ হিথেন (Heathen conception of deity) অৰ্থাৎ খৃষ্ট ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰৰ আগেয়ে অখৃষ্টানসকলৰ ভগৱন্তৰ সম্পৰ্কে the notion of goodness অৰ্থাৎ মঙ্গলৰ ধাৰণা বৰ নাছিল। যি হওক খৃষ্টানবিলাকৰ The One Supreme or Absolute Being—এক শ্ৰেষ্ঠ আৰু অদ্বিতীয় ভগৱন্তৰ ধাৰণা এই শব্দৰ ভিতৰত সোমাল। Divinity, Deity, দেৱতা এই ধাৰণাই 'গড'ৰ আদি আৰু ঘাই ধাৰণা যে তাত সন্দেহ নাই।

মূঠতে ক'বলৈ গ'লে জিহোবা শব্দই ভগৱন্তৰ সত্তা, জিয়ুস শব্দই তেওঁৰ অমৰত্ব, জুপিটৰ শব্দই তেওঁৰ মানুহৰ পিতৃত্ব, আল্লা শব্দই তেওঁৰ পূজনীয়ত্ব আৰু অহুৰমচ্‌দ শব্দই তেওঁৰ অপাপবিদ্ধত্ব প্ৰকাশ কৰে। ভগৱন্তৰ এই সকলো নামৰে অলপ-অচৰপ সাৰ্থকতা আছে, এই সকলো নামে তেওঁৰ একো একোটা গুণ প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু ভাৰতবৰ্ষৰ মানুহে তেওঁক যি নামেৰে মাতে সেই নামটো যেনে সাৰ্থক তেনে এইবোৰ নহয়। ভাৰতবৰ্ষৰ মানুহে তেওঁক ঈশ্বৰ বোলে। ঈশ্বৰ শব্দটিয়ে ভগৱন্তৰ ঐশিত্ব, শক্তিমত্ব আৰু প্ৰভুভাব বুজায়। যি ভাবে তেওঁ জগতৰ বিধাতা, নিয়ন্তা অসাধুক দণ্ড দিওঁতা, সাধুক পৰিত্ৰাণ কৰোঁতা, অধৰ্ম্মৰ গ্লানি দূৰীভূত কৰি ধৰ্ম্মসংস্থাপন কৰোঁতা, সৰ্ব্বজ্ঞ, সৰ্ব্বশক্তিমান, সেই ঐশ্বৰ্য্য-ভাব এই ঈশ্বৰ শব্দটিত পৰিস্ফুট। এই ঈশ্বৰেই—এজনেই হিন্দুৰ ত্ৰিগুণাত্মক সুকায়া তিনি মূৰ্ত্তিৰ তিনিজন—ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, মহেশ্বৰ, অথচ তিনিও একেজন, এই ঈশ্বৰেই কৰ্ম্মভেদত তেত্ৰিশ কোটি, অথচ আচলতে এজন।

ঈশ্বৰৰ ঐশ্বৰ্য্যৰ সীমা নাই। ক্ষুদ্ৰ শক্তিৰ মানুহে সেই ঐশ্বৰ্য্যৰ ধাৰণা কৰাটোতো দূৰৰ কথা, ব্ৰহ্মা হৰ পুৰন্দৰেও তাৰ কোটি কোটি অংশৰ এক অংশৰো ধাৰণা কৰি ওৰ পেলাব নোৱাৰে।

> "সহস্ৰ বয়ণে গুণ গাৱত ভিনে ভিনে বয়নে কৰত বখানা।
> হৰিনাম গুণ যশ মহিমাক তবহু অন্ত নাহি জানা॥
> মহামুনি চতুৰ, চতুৰ বয়ন সুৰ শঙ্কৰ মোহিত যাকেৰি মায়া।
> চাৰি বেদ বিচাৰ কয় আৱত যাকেৰি অন্ত নাপায়া॥
> সনক সনাতন আদি যোগীগণ যাকেৰি মহিমা নজানা।
> হামু মুৰুখমতি, কেমনে জানব হৰি, গতি তুহু, মাধৱ গানা॥"

অনন্ত ঐশ্বৰ্য্যৱান ঈশ্বৰৰ ঐশ্বৰ্য্য-শক্তিৰ সমুদ্ৰৰ ভিতৰতে আমি বুৰি আছোঁ। কিন্তু সাগৰৰ মাছ এটাৰ পক্ষে যেনেকৈ মহান সমুদ্ৰৰ 'সমগ্ৰ ঐশ্বৰ্য্য ধাৰণা কৰাটো অসম্ভৱ, আমাৰ পক্ষেও এই মহান ব্যাপ্ত অনন্ত ঈশ্বৰৰ ঐশ্বৰ্য্যৰ ধাৰণা অসম্ভৱ। কিন্তু কৰুণাময় ঈশ্বৰে অশেষ কৰুণা কৰি আমাক তেওঁৰ ঐশ্বৰ্য্যসমূহৰ মাজত থৈ সেইবোৰ আমাৰ পক্ষে এনেকুৱা সহজ-প্ৰাপ্য কৰি দিছে যে, আমি সেই কথা নাভোবোঁৱেই। উদাহৰণস্বৰূপে ধৰা, তেওঁৰ বিভূতি বতাহ-পানী আমি উপভোগ কৰি আনন্দেৰে জীয়াই আছো

কিন্তু সি অনায়াসলব্ধ সহজপ্ৰাপ্য আৰু সৰ্ব্বসাধাৰণ দেখি, ঈশ্বৰৰ সকলো বিভূতিৰ ভিতৰত সেই দুটা মহাবিকাশ, সকলো দানৰ ভিতৰতে মহাদান যদিও—তথাপি আমাক সি তেওঁৰ বিষয়ে সততে মনত পেলাই দিবলৈকে কৃপণতা হে কৰে। কিন্তু সেই বতাহ আৰু সেই পানীয়েই যেতিয়া প্ৰবল ৰূপ ধৰি সকলো উৰাই-বুৰাই লণ্ড-ভণ্ড কৰি পেলায়, তেতিয়াহে মনৰ চকু ঈশ্বৰৰ সেই মহ-ঐশ্বৰ্য্যৰ ফালে মুকলি হয়। ঈশ্বৰক উপলব্ধি কৰিবলৈ সেইদেখি তেওঁৰ ঐশ্বৰ্য্যৰ উৎকৰ্ষ য'ত তালৈ স্বভাৱতে আমাৰ চকু যায়। গীতাত সেইদেখি ভগৱন্তই জগতত শ্ৰেষ্ঠ বস্তুবিলাকক তেওঁৰ বিভূতি বুলিছে। প্ৰত্যেক বিধৰ শ্ৰেষ্ঠ বস্তুবিলাকক তেওঁৰ বিভূতি বোলা মানে যে অশ্ৰেষ্ঠবিলাক তেওঁৰ বিভূতি নহয় এনে নহয়, ইয়াৰ মানে এইটোহে যে প্ৰত্যেক বিধৰ উৎকৰ্ষত তেওঁৰ সেই বিভূতি উৎকৃষ্টৰূপে বিকশিত হোৱা বাবে তেওঁৰ সেইবিধৰ সেই বিভূতি ঐশ্বৰ্য্য আমি আমাৰ ক্ষমতাৰে পূৰ্ণৰূপে ধাৰণা কৰিব পাৰিম। এইবাবেই গীতাত ভগৱন্তই কৈছে :—

"আদিত্যানামহং বিষ্ণুৰ্জ্জ্যোতিষাং ৰবিৰংশুমান্।
মৰীচিৰ্ম্মৰুতামস্মি নক্ষত্ৰাণামহং শশী॥
বেদানাং সামবেদোঽস্মি দেবানামস্মি বাসবঃ।
ইন্দ্ৰিয়াণাং মনচাস্মি ভূতানামস্মি চেতনা॥
মহৰ্ষীণাং ভৃগুৰহং গিৰামস্ম্যেক মক্ষৰম্।
যজ্ঞানাং অপযজ্ঞোঽস্মি স্থাবৰাণাং হিমালয়ঃ॥
অশ্বত্থঃ সৰ্ব্ববৃক্ষাণাং দেবৰ্ষীণাঞ্চ নাৰদঃ।
গন্ধৰ্ব্বাণাং চিত্ৰৰথঃ সিদ্ধানাং কপিলো মুনিঃ॥" ইত্যাদি

সকলো বিকাশৰে পিছত বা মূলত সেই সেই বিকাশৰ Archetype ঈশ্বৰ। সকলো সৃষ্ট পদাৰ্থৰ ক্ৰমোন্নতি সেই Archetype-অৰ ফালে। সেইদেখি নানাপ্ৰকাৰ সৃষ্ট বস্তুবোৰৰ যিটো বৰ্ত্তমানত পূৰ্ণৰূপে বিকশিত Archetype সেই সেইটো, ঈশ্বৰৰ একো একো গুণৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ। সকলো সৃষ্ট পদাৰ্থৰ ভিতৰত জ্ঞান বুদ্ধি মনসম্বলিত মনুষ্যজাতি যে শ্ৰেষ্ঠ, এইটো অস্বীকাৰ কৰোঁতা কোনো নাই। সেই শ্ৰেষ্ঠ মনুষ্যত যে ঈশ্বৰৰ ঐশ্বৰ্য্যৰ, এই পৃথিৱীত চূড়ান্ত বিকাশ হৈছে, তাকো স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব। এইবাবেই ভগৱন্তই কৈছে "শুদ্ধং পৰং মম মনুষ্য লিঙ্গং"। বাইবেলত

হৈছে—God made man after his own image অৰ্থাৎ ঈশ্বৰে মানুহক তেওঁৰ আকৃতিৰ আৰ্হিত স্ৰজন কৰিলে। এনে মানুহৰ ভিতৰত যি শ্ৰেষ্ঠ, তেওঁত যে ঈশ্বৰৰ বিকাশ অনেক বেচি তাত সন্দেহ নাই। ঈশ্বৰৰ শ্ৰেষ্ঠ বিকাশ মানুহৰ ভিতৰতে, মানুহক ঈশ্বৰৰ ঐশ্বৰ্য্য আৰু সত্তাৰ উৎকৃষ্টৰূপে অনুভৱ কৰাবলৈ ঈশ্বৰে যে উৎকৃষ্ট আৰু সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ মনুষ্য ৰূপ ধৰি পৃথিৱীত অৱতীৰ্ণ হ'ব, তাত সন্দেহ কি ? সেইজন সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ মনুষ্য নিশ্চয় এনে হ'ব লাগিব যাৰ জীৱনত সকলো মানৱী সম্বন্ধ, মানৱী ভাব, কাৰ্য্য আৰু ব্যৱহাৰে উৎকৰ্ষতা লাভ কৰিছে। ঈশ্বৰৰ এনে নৰতনু নৰাৱতাৰ Archetype of man শ্ৰীকৃষ্ণ। মনুষ্য জীৱনৰ সকলো aspects ভাব আৰু সকলো relations সম্বন্ধতে এই শ্ৰীকৃষ্ণ মূৰ্ত্তি চূড়ান্ত বিকাশ, সেইদেখি শ্ৰীকৃষ্ণ পূৰ্ণ অৱতাৰ। ভগৱন্তৰ অকল ঐশ্বৰ্য্য ভাবেই আমাক তৃপ্তি নিদিয়ে তেওঁৰ আৰু এটি ভাব আছে, সেইটি মাধুৰ্য্য ভাব। সেই মাধুৰ্য্য ভাবেহে তেওঁক আমাৰ প্ৰতি সোৱাদ সুমধুৰ কৰি পূৰ্ণ উপভোগৰ বস্তু কৰে। ঈশ্বৰৰ "মানুষী তনু" শ্ৰীকৃষ্ণ অৱতাৰত ঐশ্বৰ্য্য ভাব আৰু মাধুৰ্য্য ভাবৰ চৰম পৰিণতি সংঘটিত হৈছে। ঈশ্বৰক তেওঁৰ ঐশ্বৰ্য্য দেখি ভয়, সন্মান, শ্ৰদ্ধা, ভক্তি, সেৱা ইত্যাদি আমি কৰিলেও, তেওঁৰ মাধুৰ্য্য ভাবটিয়েহে তেওঁক আমি একেবাৰেই আমাৰ নিজৰ জন যেনকৈ পোৱাই দিয়ে। আমি গোকুলৰ নন্দ যশোদা সুবল শ্ৰীদাম আৰু গোপিনী হৈহে, সেই মধুৰ ৰসাশ্ৰিত ভাবেৰেহে কৃষ্ণক নিজৰ জন যেনকৈ, তেওঁৰে আমাৰ অন্তৰ মিলাই, প্ৰেম মিলাই, স্নেহ মিলাই তেওঁক ভজি কৃতাৰ্থ হ'ব পাৰোঁ। বৃন্দাবনত ভগৱান কৃষ্ণৰ সেই স্বাভাৱিক বিচিত্ৰ মধুৰ লীলাই তেওঁক আমাৰ কেনে ওচৰ-আত্মীয় আৰু নিজৰ কৰিবৰ সুবিধা কৰি দিলে চোৱাঁ। বৃন্দাবনৰ ঈশ্বৰৰ সেই লীলা নিত্যলীলা এইবাবে, যে মানৱী তনুধাৰী ঈশ্বৰৰ সকলো সম্বন্ধ পূৰ্ণ বিকশিত হোৱা সেই লীলা দিনৌ নৰলোকত ঘটিব লাগিছে, কাৰণ জীৱনৰ সেইবোৰ নিত্য সম্বন্ধৰ archetype-অৰ আংশিক প্ৰকাশ তোমাৰ জীৱনত তোমাৰ ঘৰতো তোমাৰ পুত্ৰ-পৰিবাৰ, ইষ্ট-কুটুম্ব, বন্ধুৰে সৈতে আংশিকৰূপে ঘটি আছে— যদি তোমাৰ দেখিবলৈ চকু আছে, আৰু সদায় সৰহকৈ আৰু ওখকৈ ঘটিব পাৰে, যদি তুমি তোমাৰ জীৱন, তোমাৰ সংসাৰ, তোমাৰ ঘৰকঁ বৃন্দা অৰ্থাৎ আনন্দৰ অৱন অৰ্থাৎ ৰক্ষণ বা স্থান কৰিব পাৰা। হেৰা কলিৰ

মানৱ! তোমাৰ নিমিত্তে কৃপালু ঈশ্বৰে কৃষ্ণৰূপে প্ৰকাশ হৈ তেওঁক পাবলৈ কি সুবিধা কৰি দিলে, এবাৰ ভাবি নোচোৱা নে? সত্যাদিৰ লোকে তেওঁলোকৰ যোগ-দৃষ্টিৰে, কলিত এনে সুবিধা হ'ব দেখি যে কলিত জনম ধৰিবলৈ হেপাহ কৰিছে, তাত আৰু আচৰিত কি?

"সত্যাদিৰ লোকে কালত জনম বাঞ্ছা কৰে নিৰন্তৰ।
হৰি গুণ গায়া নিশ্চয় কলিত হৈব নাৰায়ণ পৰ॥" (ঘোষা)

ভগৱন্তৰ ঐশ্বৰ্য্যযুক্ত ঈশ মূৰ্ত্তি কৃষ্ণই পুতনা-শোষণ, কালীদমন, কেশিনী-সূদন, অঘ বক বিনাশন, কংস বিধ্বংসন কৰে, প্ৰলয় পয়োধিজলত বেদ উদ্ধাৰ কৰে—

"বেদানুদ্ধৰতে জগন্তি বহতে ভূগোল মুদ্বিভ্ৰতে।
দৈত্যংদাৰয়ত্তে বলিং ছলয়তে ক্ষত্ৰক্ষয়ং কুৰ্ব্বতে॥
পৌলস্ত্যং জয়তে হলং কলয়তে কাৰুণ্যমাতন্বতে।
ম্লেচ্ছান মূৰ্চ্ছয়তে দশাকৃতকৃতে কৃষ্ণায় তুভ্যং নমঃ॥"

মাধুৰ্য্যযুক্ত মধুৰ মূৰ্ত্তিৰে যশোদাৰ হৃদয়ত স্নেহৰ আবেগ বঢাই স্তন্য প্ৰবায়, কদমৰ তলত ত্ৰিভঙ্গ হৈ বাঁহী বজায়, 'ধৱলী, শ্যামলী, কালী, কমলিনী" নামৰ গাই আৰু বৎসেৰে প্ৰীতি কৰে আৰু সেই গাই বৎসেই তেওঁক "হাম্বাৰাৱে ডাকে কৃষ্ণ কৃষ্ণ বুলি," ময়ূৰ ময়ূৰীয়ে তেওঁৰ বাঁহীৰ সুস্বৰ শুনি ছালি ধৰি নাচে, আৰু যমুনা উজাই বয়। ভগৱন্তই তেওঁৰ এই মধুৰ দয়াময়, কৰুণাময়, কৃপাময়ভাৱে জীৱৰ দুখ দেখি, ব্যথিত হৈ বুদ্ধৰূপে অৱতাৰ হৈ জীৱৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তে নিজৰ· পুত্ৰ, ভাৰ্য্যা আৰু ৰাজ্য-সম্পদ ত্যাগ কৰি কঠোৰ তপস্যা কৰি "অহিংসা পৰমোধৰ্ম্ম" প্ৰচাৰ কৰে, ঈশুখৃষ্টৰূপে অৱতাৰ ধৰি পাপীৰ পাপৰ ভাৰ নিজে বৈ "ক্ৰচ" কাঠত বিদ্ধ হৈ যন্ত্ৰণা সহ্য কৰে; এই সুন্দৰ মাধুৰ্য্য ভাৱে ঈশ্বৰ লক্ষ্মীকান্তই ভৃগুমুনিৰ পদাঘাত খাই তৎক্ষণাৎ লক্ষ্মীৰ কোলা এৰি উঠি লৰি আহি, মুনিৰ কোমল ভৰিত কেনেবাকৈ টান পাইছে ভাবি, মুনিক তুতি-নতি কৰি মুনিৰ ভৰি পিটিকি দি সেই গোৰৰ সাঁচটি বুকুত চিৰকাললৈকে শ্ৰীবৎস কৰি লয়। এই মধুৰ ভাৱেৰেই "সত্য সনাতন নিত্য নিৰঞ্জন দেৱ, অনাদি অনন্ত যোহি বিনে নাহি কেৱ" অজ্ঞেয় অচিন্ত্য অদ্বিতীয় চিদানন্দ পৰমেশ্বৰে তেওঁৰ নিজৰ মায়াৰেই নিজে মানুহৰূপ ধৰি উদ্ধৱৰ সখা হয়—সি উদ্ধৱে কৃষ্ণক

অশ্বথৰ তলত বহি থকা সময়ত দেখি, কৃষ্ণই নৰলীলাৰ অন্ত পেলাই বৈকুণ্ঠলৈ যাব খুজিছে বুজি, কান্দি ব্যাকুল হৈ কৃষ্ণক কৈছিল "হে কেশৱ, মই তোমাৰ চৰণ-কমল ক্ষণাৰ্দ্ধও এৰিব নোৱাৰোঁ, হে নাথ। মোকো বৈকুণ্ঠলৈ লৈ যোৱাঁ।"

"নাহং তবাঙ্ঘ্রি_ কমলং ক্ষণাৰ্দ্ধমপি কেশৱ।
তুক্তং সমুৎসেহে নাথ স্বধাম নয় মামপি॥" শ্ৰীমদ্ভাগৱত।

যি উদ্ধৱে, কৃষ্ণৰ মুখৰপৰা সকলো তত্ত্বজ্ঞান শুনি মনত সাৰোগত কৰি লৈ, যাবলৈ উঠিও

"আজি এৰোঁ প্ৰভুৰ চৰণ।
এহি বুলি জুৰিলা ক্ৰন্দন॥
যদ্যপি জানিলা মহা জ্ঞান।
তথাপিতো ছাড়ে যেন প্ৰাণ॥
ভৈলন্ত বিহ্বল আতি স্নেহে।
যাইবাক খোজন্তে হৃদি দহে॥
কৃষ্ণক এৰিবে নপাৰন্ত।
চৰণত পড়িয়া কান্দন্ত॥
বদিতাপ কৰন্ত উদ্ধৱে।
চলা চলা বোলন্ত মাধৱে॥
কৃষ্ণৰ সুদৃঢ় আজ্ঞা শুনি।
উঠি আখি মচি মহামানী॥
প্ৰভুৰ পাদুকা শিৰে বান্ধি।
প্ৰণামি লৰিলা কান্দি কান্দি॥
আগক নবাঢে আৰ ভৰি।
কৰন্ত প্ৰণাম দুনাই পৰি॥
উঠি যান্ত ভৰি পাঞ্চ ছয়।
আবাৰ পৰন্ত মহাশয়॥
কৃষ্ণৰ চৰণ এৰি যান্ত।
নযায় ভৰি উলটি চাহন্ত॥

ধৰিবাক নোৱাৰন্ত চিত।
দণ্ডৱতে পৰন্ত ভূমিত॥
তুনাই উঠি কৰন্ত গমন।
কৃষ্ণৰ বিয়োগে দহে মন॥
কৃষ্ণে যিটো শিখাইলন্ত জ্ঞান।
কৰিলা হৃদয়ে তাক ধ্যান॥
কৃষ্ণৰ খৰম মাথে লৈয়া।
দ্বাৰকাৰ বাজ ভৈলা গৈয়া॥”

(কীৰ্ত্তন)

ভগৱন্তৰ ঐশ্বৰ্য্য আৰু মাধুৰ্য্য ভাবৰ অপূৰ্ব্ব সমন্বয় শ্ৰীকৃষ্ণলীলাত। কুৰুক্ষেত্ৰৰ লীলাত তেওঁৰ ঈশ-ভাবৰ পূৰ্ণ প্ৰকাশ, বৃন্দাবনৰ লীলাত মাধুৰ্য্য-ভাবৰ পূৰ্ণ প্ৰকাশ। তেওঁ কুৰুক্ষেত্ৰৰ লীলাত, বিচ্ছিন্ন ভাৰতৰ একত্ব সাধিত কৰি মহাভাৰত মহাসাম্ৰাজ্য সংস্থাপিত কৰিলে, অৰ্জ্জুনৰ ৰথত বহি জ্ঞানযোগ আৰু ভক্তিযোগৰ অপূৰ্ব্ব চূড়া কৰ্ম্মযোগৰ ওপৰত স্থাপন কৰি গীতাৰ অমূল্য উপদেশ দিলে, ক্ষত্ৰিয় ক্ষয় কৰি, অধৰ্ম্ম দূৰীভূত কৰি, ধৰ্ম্মৰ গ্লানি গুচালে। ভাগৱতৰ বৃন্দাবন লীলাত তেওঁ চেনেহৰ পুতেক, মৰমৰ সখা, প্ৰেমৰ স্বামী, ভকতৰ বান্ধৱৰূপে প্ৰকটিত হ’ল। মানুহৰ হৃদয়ত যি সুকোমল, সুমধুৰ আৰু উৎকৃষ্ট-ভাব আছে সেই সকলোবোৰৰে সংগ্ৰহ এই চিদানন্দ শ্ৰীকৃষ্ণ মূৰ্ত্তিত আৰু কৃষ্ণলীলাত। এনে কৃষ্ণলীলা আসামত ব্ৰাহ্মণ চণ্ডাল নিৰ্ব্বিশেষে প্ৰচাৰ কৰি আমাৰ পৰম উপকাৰ সাধিলে কৃপালু গুৰু শঙ্কৰ-মাধৱে।

শ্ৰীকৃষ্ণ-কথা

(১)

একমেবাদ্বিতীয়ং পৰব্ৰহ্ম বা পৰমেশ্বৰৰ দুটা বিভাব (aspect)—এটা নিৰ্গুণ আৰু আনটো সগুণ। নিৰ্গুণ ব্ৰহ্ম—“যতো বাচো নিবৰ্ত্তন্তে অপ্ৰাপ্য মনসা সহ” (তৈত্তিৰীয় উপনিষদ) অৰ্থাৎ বাক্য আৰু মনে যাক পাব নোৱাৰি উভতি আহে; “অনাদ্যনন্তং মহতঃ পৰং ধ্ৰুবং” (কঠ উপনিষদ), “অণোৰণীয়ান্ মহতো মহীয়ান্” (শ্বেতাশ্বতৰ উপনিষদ)—তেওঁ অণুৰ অণু, মহানৰ মহান, “অশব্দমস্পৰ্শমৰূপমব্যয়ং (কঠোপনিষদ)· ·অশব্দ অস্পৰ্শ অৰূপ অব্যয়, তেওঁ “অস্থূলম্ অনণু অহ্ৰস্বম্ অদীৰ্ঘম্ অলোহিতম্ অস্নেহম্ অচ্ছায়ম্ অতমঃ অবায়ু অনাকাশম্ অসঙ্গম্ অৰসম্ অগন্ধম্ অচক্ষকম্ অশ্ৰোত্ৰম্ অবাক অমনো অতেজস্কম্ অপ্ৰাণম্ অমুখম্ অমাত্ৰম্ অনন্তৰম্ অবাহ্যম্” (বৃহদাৰণ্যক উপনিষদ) অৰ্থাৎ তেওঁ স্থূল নহয়, অণু নহয়, হ্ৰস্ব নহয়, দীৰ্ঘ নহয়, ৰঙা নহয়, ছাঁ নহয়, এন্ধাৰ নহয়, বতাহ নহয়, আকাশ নহয়, ৰস নহয়, শব্দ নহয়, গন্ধ নহয়, চকু নহয়, কাণ নহয় সঙ্গ নহয়, বাক্য নহয়, মন নহয়, তেজ নহয়, প্ৰাণ নহয়, মুখ নহয়, মাত্ৰা নহয়, অন্তৰ নহয়, বাহিৰ নহয়, “নিষ্কলং নিষ্ক্ৰিয়ং শান্তং নিৰবদ্যং নিৰঞ্জনং” অৰ্থাৎ তেওঁ কোনো চিহ্ন-বিহীন, বৃহদাৰণ্যক উপনিষদে যাৰ চিনাকি “সএব নেতি নেতি আত্মা” অৰ্থাৎ তেওঁ এনে নহয়, তেনে নহয়, “নহ্যেতস্মাদ্ অন্যৎ পৰম্ অস্তি” তেওঁৰ বাহিৰে আৰু একো নাই, এইদৰে দিছে। অৰ্থাৎ ব্ৰহ্ম সকলো ৰকমৰ জ্ঞাত আৰু ব্যক্ত বস্তুৰপৰা সুকীয়া, অনিৰ্ব্বচনীয়, অজ্ঞেয় কিবা এক। সেইবাবে ব্ৰহ্মক নিৰঞ্জন বোলে, অৰ্থাৎ তেওঁ অঞ্জনবিহীন। অঞ্জন মানে চিহ্ন। অহঙ্কাৰকে আদি কৰি কোনো উপাধিয়ে তেওঁক ছুই চিহ্নিত কৰিব নোৱাৰে।

“অহঙ্কাৰ আদি একোৱে উপাধি
কৰিতে নাপাৰে চিহ্ন।
সেহিসে কাৰণে মহন্ত সকলে
বোলে তাক নিৰঞ্জন ॥”—(ঘোষা)

ধৰাঁ এপাহ বকুল ফুল। তাৰ আকাৰ আছে, গোন্ধ আছে, বৰণ আছে,

স্পৰ্শ আছে, সি এজোপা গছৰপৰা উৎপন্ন হৈছে, ইত্যাদি। বকুল ফুলটো এইবোৰ গুণৰ সমষ্টি মাথোন। কিন্তু যদি আমি ফুলটোৰ এই গুণবোৰ এটি এটিকৈ বাদ দিওঁ, তেন্তে কি বাকী থাকে? একো নাথাকে, থাকে শূন্য। সকলো বস্তু সকলো গুণকে নেতি নেতি কৰিলে শূন্যৰ বাহিৰে আৰু কি থাকে? এই শূন্যই ব্ৰহ্ম। কিন্তু যি এক হিচাপত শূন্য, আন হিচাপত সিয়েই পূৰ্ণ। গুণৰ ফালৰপৰা ব্ৰহ্মক শূন্য দেখিলেও অনন্তৰ ফালৰপৰা চালে ব্ৰহ্ম পূৰ্ণ, ব্ৰহ্ম নিৰঞ্জন। তেওঁ জ্ঞাতা নহয়, জ্ঞেয় নহয়, বিষয় নহয়, বিষয়ী নহয়, অণু নহয়, হ্ৰস্ব নহয়, সৎ নহয়, অসৎ নহয়, চিৎ নহয়, জড় নহয়, তেওঁত সকলো দ্বন্দ্বৰ চিৰসমন্বয়, তিনি গুণৰ সমন্বয়, দেশ, কাল, কাৰণ কাৰ্য্য যেতিয়া তেওঁৰ ভিতৰতেই আছে, তেতিয়া দ্বৈতই বা কি অদ্বৈতই বা কি? তেওঁ Supreme unity of all contradictions—সাগৰ আৰু সাগৰৰ ঢৌ যেনেকৈ স্বকীয়া নহয়, সেইদৰে দেশ কাল আদিৰ সম্বন্ধৰহিত কোনো "অসৎ অথচ সৎ বস্তুৰপৰা এই দ্বৈত অভিন্ন।

মানুহৰ মন বুদ্ধি সসীম, শান্ত, যি বস্তু সীমান্বিত, যাৰ অন্ত আছে, সেই বস্তুহে মন বুদ্ধিৰ বিষয় হব পাৰে। কিন্তু যি বস্তু অসীম, অনন্ত, মন বুদ্ধিৰ সেই বস্তু গোচৰ হ'ব কেনেকৈ? "যতো বাচো নিবৰ্ত্তন্তে অপ্ৰাপ্য মনসা সহ," বাক্য আৰু মনে যাৰ ওচৰ পাবগৈ নোৱাৰে ব্ৰহ্ম তেনে বস্তু। "ন তত্ৰ চক্ষুৰ্গচ্ছতি ন বাক্ গচ্ছতি ন মনো ন বিদ্মো ন বিজানীমো যথৈতদনুশিষ্যাৎ।" ব্ৰহ্মই সকলোকে প্ৰকাশিত কৰে ব্ৰহ্মৰ দ্বাৰাই যি প্ৰকাশিত সি ব্ৰহ্মক প্ৰকাশ কৰিব কেনেকৈ। সূৰ্য্যৰ পোহৰে জগতক পোহৰ কৰে, জগতে সূৰ্য্যক পোহৰ কৰিব নোৱাৰে। "অস্তীতি ব্ৰুবতোঽন্যত্ৰ কথং তদুপলভ্যতে," তেওঁ আছে এই মাথোন বোলা যায়, তাৰ অধিক উপলব্ধি নহয়। যোগজ মতিৰে (Intuition) তেওঁক জনা যায়। অৰ্থাৎ তেওঁ সমাধিৰে বোধগম্য হয়। কিন্তু সমাধি-লভ্য যি ব্ৰহ্ম, সেই ব্ৰহ্ম ব্ৰহ্মৰ সবিশেষ ভাব। সমাধি দুবিধ, সবিকল্প আৰু নিৰ্ব্বিকল্প। সবিকল্প সমাধিত জ্ঞাতা জ্ঞেয় ধ্যাতা ধ্যেয়, দ্ৰষ্টা দৃশ্যৰ ভেদ থাকে: কিন্তু নিৰ্ব্বিকল্প সমাধিত সকলো ভেদ বুদ্ধি, সকলো দ্বৈতদৰ্শন গুচি যায়।

"মায়াতেসে দেখয় বিবিধ পৰিচ্ছেদ।
স্বৰূপত তোমাৰ নাহিকে কিছু ভেদ॥

চৈতন্ত স্বৰূপে ব্যাপী এক নিৰঞ্জন।
তোমাক বুলিবে দ্বৈত কোন অজ্ঞজন ॥” (শঙ্কৰদেৱ)

“সৰ্ব্বং খল্বিদং ব্ৰহ্ম।”

ওপৰত যি কৈ অহা গ'ল, সি ব্ৰহ্মৰ নিৰ্গুণ, নিৰঞ্জন নিৰ্ব্বিকল্প, নিৰ্ব্বিশেষ, নিৰুপাধি ভাব। এইদৰে যি ব্ৰহ্মৰ কথা কোৱা যায়, সেই aspect বা বিভাবক পৰব্ৰহ্ম বোলে। ব্ৰহ্মক যেতিয়া বিশেষণেৰে চিহ্নিত কৰা যায়, তেতিয়া তেওঁক সগুণ ব্ৰহ্ম বোলে। “মায়িনন্তু মহেশ্বৰং”; নিৰ্গুণ পৰব্ৰহ্মই যেতিয়া মায়া উপাধি অঙ্গীকাৰ কৰি নিজক সঙ্কুচিত কৰে, তেতিয়া তেওঁ সবিশেষ, সবিকল্প, সোপাধিৰে সগুণ হয়। ব্ৰহ্মৰ এই বিভাবক মহেশ্বৰ বোলা যায়। শ্বেতাশ্বতৰ উপনিষদত সেইদেখি লেখিছে—

“যস্তূৰ্ণনাভ ইব তন্তুভিঃ প্ৰধানজৈঃ
স্বভাবতো দেব একঃ স্বমাবৃণোৎ ॥”

যেনেকৈ মকৰাই জাল গুঁঠি লৈ নিজক আবৃত কৰে, সেইদৰে অদ্বিতীয় পৰব্ৰহ্মই প্ৰধানজ-জালেৰে নিজক আবৃত কৰে। যেনেকৈ চকুৰে চাব নোৱাৰা সূৰ্য্যমণ্ডলক এডোখৰ ছাই-সনা কাচেৰে চালে সূৰ্য্যৰ তেজ সঙ্কুচিত হৈ সূৰ্য্য দৃষ্টিগোচৰ হয়, সেইদৰে ব্ৰহ্মই মায়া-যৱনিকাৰে নিজক আবৃত কৰি আমাৰ ধাৰণাৰ যোগ্য হয়। অনন্ত সমুদ্ৰৰ দুই অৱস্থা;—এটা নিবাত, নিষ্কম্প, প্ৰশান্ত ভাব, আনটো—বিক্ষুব্ধ, তৰঙ্গায়িত ভাব। প্ৰথমটো নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰ বিভাব, দ্বিতীয়টো সগুণ ব্ৰহ্ম বা পৰমেশ্বৰৰ বিভাব।

উপনিষদে সগুণ ব্ৰহ্মৰ দুই ৰকম লক্ষণৰ কথা কৈছে,—স্বৰূপ লক্ষণ আৰু তটস্থ লক্ষণ। যাৰ দ্বাৰাই আমি কোনো বস্তুৰ প্ৰকৃত চিনাকি পাওঁ, সেইটোৱেই বস্তুৰ স্বৰূপ লক্ষণ। তটস্থ লক্ষণে বস্তুৰ অস্থায়ী গুণ নিৰ্দ্দেশ কৰি দিয়ে। উদাহৰণ স্বৰূপে ক'বলৈ গ'লে—মানুহে কথা ক'ব পাৰে, বুদ্ধিবৃত্তি পৰিচালনা কৰিব পাৰে, এইবোৰ মানুহৰ স্বৰূপ লক্ষণ, কিন্তু মানুহে সোৱাদ বস্তু খাবলৈ ভাল পোৱাটো বা গান শুনিবলৈ ভাল পোৱাটো তটস্থ লক্ষণ। ব্ৰহ্ম সচ্চিদানন্দ, এইটো ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ লক্ষণ। শ্ৰীকৃষ্ণৰ নমস্কাৰ মন্ত্ৰত তেওঁক এই বুলি নমস্কাৰ কৰা হৈছে—“সচ্চিদানন্দৰূপায় কৃষ্ণায়াক্লিষ্টকাৰিণে” অৰ্থাৎ সচ্চিদানন্দৰূপ অক্লিষ্টকৰ্ম্মা শ্ৰীকৃষ্ণক নমস্কাৰ। উপাধি নহ'লে শক্তি প্ৰকাশ হ'ব নোৱাৰে। জিভা নহ'লে কথা কোৱা শক্তি

প্ৰকাশিত হ'ব নোৱাৰে। পৰব্ৰহ্মত সৎ চিৎ আনন্দ শক্তি সদায় আছে, কিন্তু যেতিয়ালৈকে তেওঁ মায়া উপাধি গ্ৰহণ কৰি মহেশ্বৰ নহয়, তেতিয়ালৈকে সেই শক্তি প্ৰকাশিত নহয়। সৎ চিৎ আনন্দ শক্তি পৰব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ লক্ষণ। "যতো বা ইমানি ভূতানি জায়ন্তে। যেন জাতানি জীৱন্তি যৎ প্ৰযন্ত্যভি—সংবিশন্তি।" (তৈত্তিৰীয় উপনিষদ) অৰ্থাৎ যাৰপৰা এই ভূতসকল জাত হৈছে, যাত হৈ যাৰ দ্বাৰাই জীৱিত আছে, আৰু অন্ত কালত যাত লয় প্ৰাপ্ত হ'ব, তেৱেঁই ব্ৰহ্ম। এইটো ব্ৰহ্মৰ তটস্থ লক্ষণ। এই তটস্থ লক্ষণৰ দ্বাৰাই ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপৰ কোনো সম্ভেদ পোৱা নাযায়। মহেশ্বৰৰ সৃষ্টি-স্থিতি আৰু প্ৰলয় কৰোঁতা কাৰ্য্যলৈ সুকীয়াকৈ চকু দি তেওঁৰ তিনি মূৰ্ত্তি একেজনাৰেই তিনি ৰকম বিকাশ। সেইজনেই কৃষ্ণ।

কৃষ্ণ এক দেৱ দুঃখহাৰী, কালমায়াদিৰো অধিকাৰী,
কৃষ্ণ বিনে শ্ৰেষ্ঠ দেৱ নাহি নাহি আৰ।
সৃষ্টি-স্থিতি অন্তকাৰী দেৱ অন্ত বিনে আন নাহি কেৱ,
জানিবা বিষ্ণুসে সমস্ত জগতে সাৰ॥" —ঘোষা।

বেদে এই পৰব্ৰহ্মকে বিষ্ণু বুলিছে:—"তদ্বিষ্ণোঃ পৰমম্ পদং সদা পশ্যন্তি সুৰয়ঃ। দিবীব চক্ষুৰা ততং॥" অৰ্থাৎ চকুৱে যেনেকৈ আকাশত বিস্তৃত বস্তুক দৰ্শন কৰে, ব্ৰহ্মবিদ সুৰসকলে সেইদৰে সৰ্ব্বব্যাপী পৰব্ৰহ্মৰ পৰমপদ সদায় দৰ্শন কৰে। বিষ্ণু মানে সকলোতে ব্যাপনশীল ব্ৰহ্ম। চতুৰ্থ স্কন্ধ ভাগৱতৰ ৭ম অধ্যায়ৰ ৪২-ৰপৰা ৪৮ শ্লোকলৈকে—সেইদেখি ভগৱন্তই দক্ষ প্ৰজাপতিক এইদৰে কৈছিল—"হে দক্ষ। এই যে মই জগতৰ কাৰণ, আত্মা, ঈশ্বৰ, সাক্ষী, স্বপ্ৰকাশ আৰু উপাধিশূন্য, এই ময়েই ব্ৰহ্মা আৰু ময়েই হৰ। ময়েই গুণময়ী আত্মমায়াক আশ্ৰয় কৰি এই বিশ্বৰ সৃষ্টি-স্থিতি ধ্বংসৰ নিমিত্তে কাৰ্য্য অনুসাৰে বিভিন্ন নাম ধাৰণ কৰোঁ। মই এক মাথোন অদ্বিতীয় পৰম ব্ৰহ্ম।" মুঠতে পৰব্ৰহ্মৰ যিটো নিৰ্ব্বিশেষ ভাব, সেইটো অনিৰ্দ্দেশ্য অবাচ্য, অলক্ষ্য। সগুণ ব্ৰহ্ম বা মহেশ্বৰ অজ্ঞেয় নহয়; তেওঁ অগ্ৰ্যা বুদ্ধিৰ, বিশুদ্ধ মনৰ আৰু যোগ সমাধিৰ গোচৰ। এই সগুণ ব্ৰহ্মকে ভাগৱতে ৮ম স্কন্ধৰ ৩২ অধ্যায়ৰ ৩ শ্লোকত নমস্কাৰ কৰি আৰু শৰণ লৈ কৈছে—

"যস্মিন্নিদং যতশ্চেদং যেনেদং য ইদং স্বয়ম্।
যোঽস্মাৎ পৰস্মাচ্চ পৰস্তং প্ৰপদ্যে স্বয়ম্ভুবম্॥"

অৰ্থাৎ যাত এই বিশ্ব, যাৰপৰা এই বিশ্ব, যাৰ দ্বাৰাই বিশ্ব, যি স্বয়ং এই বিশ্ব, যি এই বিশ্বৰ বাহিৰৰো বাহিৰে সেই স্বয়ম্ভূৰ শৰণাপন্ন হওঁ। শ্বেতাশ্বতৰ উপনিষদে কৈছে—

"তমীশ্বৰাণাং পৰমং মহেশ্বৰং তং দেৱতানাং পৰমং চ দৈৱতম্।
পতিং পতিনাং পৰমং পৰস্তাদ্ বিদাম দেৱং ভূবনেশমীড্যম্ ॥"
সৰ্ব্বতঃ পাণিপাদং তৎ সৰ্ব্বতোঽক্ষিশিৰোমুখম্।
সৰ্ব্বতঃ শ্ৰুতিমল্লোকে সৰ্ব্বমাবৃত্য তিষ্ঠতি ॥
সৰ্ব্বেন্দ্ৰিয় গুণাভাসং সৰ্ব্বেন্দ্ৰিয় বিবৰ্জ্জিতম্।
সৰ্ব্বস্য প্ৰভূমীশানং সৰ্ব্বস্য শৰণং বৃহৎ ॥

অৰ্থাৎ তেওঁৰ সৰ্ব্বত্ৰ কৰ-চৰণ সৰ্ব্বত্ৰ শিৰ-নয়ন, সৰ্ব্বত্ৰ শ্ৰুতি-আনন, তেওঁ সমস্ত ব্যাপি আছে। তেওঁ সকলো ইন্দ্ৰিয়-বিবৰ্জ্জিত, অথচ সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰ গুণযুক্ত, তেওঁ সকলোৰে প্ৰভু, মহেশ্বৰ সকলোৰে বৃহৎ শৰণ।

(২)

মহেশ্বৰ, ঈশ্বৰ, ঈশ, এইবোৰ সগুণ ব্ৰহ্মৰ সংজ্ঞা। "মায়িনন্তু মহেশ্বৰম্।" ঈশোপনিষদত সেইদেখি 'কৈছে, "ঈশাবাস্যামিদং সৰ্ব্বম্।" "ঈশ্ব স্বৰূপে হৰি সবঘটে বৈঠই যৈস্তে গগন বিয়াপি" (শঙ্কৰদেৱ)। "বশী সৰ্ব্বস্য লোকস্য স্থাবৰস্য চৰস্য চ" (শ্বেতাশ্বতৰ উপনিষদ)। "যত জীব জঙ্গম, কীট পতঙ্গম অগণক জগতেৰি কায়া" (শঙ্কৰদেৱ)। যি এক অদ্বিতীয়, পৰব্ৰহ্ম অৰ্থাৎ নিৰ্ব্বিশেষ ব্ৰহ্ম, তেৱেঁই বিবিধ প্ৰকাৰৰ শক্তিৰ যোগেৰে নানা বিভাব ধাৰণ কৰিছে।

"য একোঽবৰ্ণো বহুধা শক্তিযোগাৎ।
বৰ্ণান্ অনেকান্ নিহিতাৰ্থো দধাতি ॥"

"বহুবিধ ৰূপ ভৈল পৃথিবীমণ্ডলে" (ৰত্নাকৰ কন্দলি)।

যদ্ যদ্ বিভূতিমৎ সত্ত্বং শ্ৰীমদ্ উৰ্জ্জিতমেৱবা।
তৎ তদেৱাৱগচ্ছ ত্বং মম তেজোংশ সম্ভৱঃ ॥ (গীতা)

অৰ্থাৎ যি বস্তুৱেই বিভূতিযুক্ত, শ্ৰীযুক্ত, অথবা তেজযুক্ত, সেই সকলো বস্তু তেওঁৰ তেজৰে প্ৰকাশ। জগতৰ য'তে শক্তি, মহিমা বা ঐশ্বৰ্য্যৰ প্ৰকাশ,

সি তেওঁৰেই প্ৰভাৱ বুলি জানিবা। তেওঁ অন্তৰ্য্যামী, অৰ্থাৎ অন্তৰত যমন কৰে, অৰ্থাৎ নিগূঢ়ভাৱে, অন্তৰতমভাৱে, জীৱক আৰু জগতক প্ৰেৰণা কৰে।

"যঃ পৃথিব্যাং তিষ্টন্ পৃথিব্যা অন্তৰো যং পৃথিবী ন বেদ যস্য পৃথিবী শৰীৰম্ যঃ পৃথিবীমন্তৰো যময়ত্যেষ ত আত্মান্তৰ্যামৃতঃ (বৃহদাৰণ্যক), অৰ্থাৎ যি পৃথিৱীত থাকি পৃথিৱীৰ অন্তৰ, পৃথিৱীয়ে যাক নাজানে, পৃথিৱী যাৰ শৰীৰ, যি পৃথিৱীৰ অন্তৰত যমন কৰে, তেৱেঁই তোমাৰ আত্মা অমৃত অন্তৰ্য্যামী। তেওঁ বিধাতা। "কবিৰ্মনীষী পৰিভূঃ· স্বয়ম্ভূঃ যথাতস্য তোহৰ্থান্ ব্যদধাৎ শাশ্বতীভ্যঃ সমাভ্যঃ" অৰ্থাৎ তেওঁ কবি, মনীষী, পৰিভূ, স্বয়ম্ভূ, তেওঁ চিৰকালৰ নিমিত্তে বিষয়ৰ যথাযথ ব্যৱস্থা কৰিছে।

তেওঁ Immanent বিশ্বানুগ হৈও Transcendent বিশ্বাতিগ। ধুঁৱা যেনেকৈ ধুঁৱৰ ধাৰৰ ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰে, জুই যেনেকৈ অৰণি কাঠৰ ভিতৰত লুকায়, পানীৰ ভিতৰত যেনেকৈ লোণ এডোখৰ লুকায়, জগৎ সৃষ্টি কৰি তেওঁ সেইদৰে জগতৰ মাজত লুকায়। সেইবুলি যে তেওঁ জগতৰ বাহিৰত নাই এনে নহয়, তেওঁ জগতৰ অন্তৰতো আছে, বাহিৰতো আছে, "বহিৰন্তশ্চ ভূতানাম্" (গীতা) অৰ্থাৎ তেওঁ ভূতৰ অন্তৰতো আৰু বাহিৰতো। "স ভূমিং বিশ্বতো বৃত্বা অত্যতিষ্টদ দশাঙ্গুলম্" (ঋগবেদ)। তেওঁ

"অণোৰণীয়ান্ মহতোমহীয়ান্।"
"সৰ্ব্বেন্দ্ৰিয়গুণাভাসং সৰ্ব্বেন্দ্ৰিয় বিবৰ্জ্জিতম্।
সৰ্ব্বস্য প্ৰভুমীশানং সৰ্ব্বস্য শৰণং বৃহৎ॥"

অৰ্থাৎ তেওঁ সৰ্ব্ব-ইন্দ্ৰিয় বিবৰ্জ্জিত অথচ সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰ গুণ তেওঁত আছে। তেওঁ সকলোৰে প্ৰভু ঈশ্বৰ, সকলোৰে সুমহৎ শৰণ। তেওঁ বিৰাট পুৰুষ, বিশ্বৰূপ, "সহস্ৰশীৰ্ষা পুৰুষঃ সহস্ৰাক্ষঃ সহস্ৰপাৎ।" (ঋগ্বেদ)। "সৰ্ব্বতঃ পাণিপাদং তৎ সৰ্ব্বতোক্ষি শিৰোমুখং। সৰ্ব্বতংশ্ৰুতিমল্লোকে সৰ্ব্বমাবৃত্য তিষ্ঠতি।" (শ্বেতাশ্বতৰ উপনিষদ) অৰ্থাৎ তেওঁৰ সৰ্ব্বত্ৰ কৰ চৰণ, সৰ্ব্বত্ৰ চক্ষু কৰ্ণ, সৰ্ব্বত্ৰ শিৰ আৰু মুখ, তেওঁ সকলো ব্যাপী আছে। এইবাবে গীতাত অৰ্জ্জুনৰ স্তুতিত আছে :—

"পশ্যামি দেবাংস্তৱ দেব দেহে সৰ্ব্বাংস্তথা ভূত বিশেষ সঙ্ঘান্।
ব্ৰহ্মাণমীশং কমলাসনস্থমৃষীংশ্চ সৰ্ব্বানুৰগাংশ্চ দিব্যান্॥

অনেক বাহূদৰবক্ত্ৰনেত্ৰং পশ্যামি ত্বাং সৰ্ব্বতোঽনন্তৰূপম্ ।
নান্তং ন মধ্যং ন পুনস্তবাদিং পশ্যামি বিশ্বেশ্বৰ বিশ্বৰূপ ॥”

ইয়াৰ মানে “হে প্ৰভু, মই তোমাৰ শৰীৰত সকলো দেৱতা সকলো ভূত, পদ্মাসনস্থিত ব্ৰহ্মা আৰু দিব্য মহৰ্ষি আৰু উৰগসকলক দেখিছোঁ। হে বিশ্বেশ্বৰ। হে বিশ্বৰূপ। মই তোমাৰ অনেক বাহু, উদৰ, মুখ, নেত্ৰযুক্ত অনন্ত ৰূপ সৰ্ব্বত্ৰ দেখিছোঁ, কিন্তু ইয়াৰ আদি, অন্ত আৰু মধ্য একোকে দেখিবলৈ পোৱা নাই।

আই যশোদাই শিশু কৃষ্ণৰ মুখৰ ভিতৰত ইয়াকে দেখি স্তম্ভিত হৈছিল—

“যশোদা সুন্দৰী দেখন্ত পাছে। সমস্ত জগত গৰ্ভতে আছে ॥
সাতোখান দ্বীপ সাতো সাগৰ। গিৰি বন নদী গ্ৰাম নগৰ ॥
বায়ু সূৰ্য শশী দিশ আকাশ। তাৰা গন তৈতে কৰে প্ৰকাশ ॥
সমস্ত জীৱ জ্যোতিস্তেজ জল। সত্ব ৰজ স্তম ইন্দ্ৰিয় বল ॥
মন বুদ্ধি কাল কৰ্ম্ম যতেক। সবাকো গৰ্ভতে দেখে প্ৰত্যেক ॥
যতেক ধেনু গোপ গোপীজাক। যশোদা দেখে তৈতে আপোনাক ॥”
(কীৰ্ত্তন)

তেওঁ সৎ, অৰ্থাৎ তেওঁৰ সত্তাতেই জগতৰ সত্তা। তেওঁ আছে দেখিয়েই জগৎ আছে। কিন্তু জগতৰ সত্তা বিকাৰশীল, তেওঁ বিকাৰবিহীন, অক্ষৰ, অজৰ অমৰ। তেওঁ “ন জায়তে ম্ৰিয়তে বা বিপশ্চিৎ।” “তুমিসে কেবলে সত্য মিথ্যা সবে আন।” (কীৰ্ত্তন)। তেওঁ যেনে সত্যস্বৰূপ তেনে চিৎ অৰ্থাৎ জ্ঞানস্বৰূপ, তেওঁ স্বপ্ৰকাশ অৰ্থাৎ তেওঁক প্ৰকাশ কৰিবৰ নিমিত্তে অন্য পদাৰ্থৰ আৱশ্যক নকৰে, তেওঁ আনক প্ৰকাশ কৰে, আৰু নিজে নিজক প্ৰকাশ কৰে।

“ন তত্ৰ সূৰ্য্যোভাতি ন চন্দ্ৰতাৰকং নেমা বিদ্যুতো ভান্তি কুতোঽয়মগ্নি।
তমেৱ ভান্তমনুভাতি সৰ্ব্বং তস্য ভাসা সৰ্ব্বমিদং বিভাতি ॥” (কঠ)

তাত সূৰ্য্যৰ পোহৰ নাই, চন্দ্ৰ-তৰাৰ পোহৰ নাই বিজুলীৰ পোহৰ নাই, অগ্নিৰ পোহৰ নাই। তেওঁৰ পোহৰেৰে সকলো পোহৰ, তেওঁৰ প্ৰকাশত সকলো প্ৰকাশিত। তেওঁক “প্ৰথৰ জ্যোতি না পেয়ে আসে ফিৰে।” তেওঁ

জ্ঞানস্বৰূপ, চিৎ, চৈতন্যময়। চৈতন্য স্বৰূপে ব্যাপী এক নিৰঞ্জন।" (শঙ্কৰদেৱ)। তেওঁ আনন্দ স্বৰূপ।

"আনন্দং ব্ৰহ্মেতি বিষান।" "বিজ্ঞানমানন্দং ব্ৰহ্ম।"
"তৎ শান্তম্ অশব্দং অভয়ং অশোকং আনন্দং
তৃপ্তং স্থিৰং অচলম্ অমৃতং অচ্যুতং ধ্ৰুবং
ব্ৰহ্মবিষ্ণুসংজ্ঞিতং সৰ্ব্বাপৰং ধামং।" (মৈত্ৰী উপনিষদ)

অৰ্থাৎ শান্ত, আনন্দ, অভয়, অশোক, আনন্দ, তৃপ্ত, স্থিৰ, অচল, অমৃত, অচ্যুত, ধ্ৰুব, তেওঁৰ নাম বিষ্ণু, তেওঁ পৰম ধাম। তেওঁ ৰসস্বৰূপ। তৈত্তিৰীয় উপনীষদত সেইদেখি কৈছে —"ৰসো-বৈ সঃ ৰসং হ্যেবায়ং লব্ধানন্দী ভৱতি। কো হ্যেবান্যাৎ কঃ প্ৰাণ্যাৎ। যদেষ আকাশ আনন্দো ন স্যাৎ। এষ হ্যেবানন্দয়তি।" অৰ্থাৎ তেৱেঁই ৰস। ৰস আস্বাদন কৰি জীৱ আনন্দী হয়। যদি আনন্দ স্বৰূপ আকাশ (ব্ৰহ্ম) নাথাকিলহেঁতেন, তেন্তে কোন জীয়াই থাকিব পাৰিলেহেঁতেন। তেৱেঁই আনন্দিত কৰি ৰাখে। মানুহ মৰিব নোখোজে। জীৱনক মানুহে স্বভাৱতে সুখৰ বস্তু বুলি ভাবে। জীৱই ব্ৰহ্ম, আত্মা। আত্মাক মানুহে হেৰুৱাব নোখোজে। ইয়াৰ মানে আত্মা সুখস্বৰূপ। আন বস্তুত আমাৰ প্ৰেম হয়, মৰম সোমায়, তাৰ কাৰণে যে আনন্দস্বৰূপ আত্মা বা ব্ৰহ্ম যি সেই বস্তুত বা ব্যক্তিত অনুপ্ৰবিষ্ট হৈ আছে তেৱেঁই আমাৰ নিজ আত্মা আনন্দস্বৰূপ ব্ৰহ্ম। সেইদেখি বৃহদাৰণ্যক উপনিষদত এইকথা বহলাই কৈছে—"ন বা অৰে পত্যুঃ কামায় প্ৰতি প্ৰিয়ো ভৱত্যাত্মনস্ত কামায় পতিঃ প্ৰিয়ো ভৱতি" ইত্যাদি। অৰ্থাৎ পতিৰ কামনাত পতি প্ৰিয় নহয়, আত্মাৰহে কামনাত পতি প্ৰিয় হয়, ইত্যাদি। এই কথাৰ মানে এই যে জগতত যি বস্তু আছে, যাৰ সম্পৰ্কত জীৱই সুখ পায় সেই সকলোৰে ভিতৰত সুখস্বৰূপ আত্মা গুপ্তভাৱে আছে। জীৱই যেতিয়া বিষয়ৰ সংস্পৰ্শত সুখ অনুভৱ কৰে, তেতিয়া বাস্তৱিকতে সি আনন্দময় ব্ৰহ্মৰ আনন্দ কণিকা মাথোন আস্বাদন কৰে।

পৰম ব্ৰহ্ম আনন্দস্বৰূপ। "প্ৰশান্ত পুৰুষ আনন্দময়।" (কীৰ্ত্তন)। তেওঁ সুখস্বৰূপ, ভূমা অনন্ত, দ্ৰষ্টা আৰু দৃশ্যৰ, বিষয়ীৰ আৰু বিষয়ৰ একাকাৰ অৱস্থা। "যো বৈ ভূমা তৎ সুখং। নম্বল্পে সুখমস্তি। ভূমৈব সুখং।" (ছান্দোগ্য উপনিষদ) অৰ্থাৎ যি ভূমা তেৱেঁই সুখ, অল্পত সুখ নাই, ভূমাই

সুখ। তেওঁ অনন্ত, পৰিপূৰ্ণ, সৰ্ব্বতোভাৱে পূৰ্ণ, তেওঁত কোনো ত্ৰুটী বা অভাৱ নাই, এতেকে তেওঁ সুখস্বৰূপ আনন্দ স্বৰূপ। জীৱ যেতিয়া তেওঁত প্ৰবিষ্ট হয় তেতিয়া জীৱ ভয়ৰ অতীত হয়, কাৰণ যি অলপ সিহে ভয়ৰ পাত্ৰ, যি ভূমা সি অভয়। এইবাবে তৈত্তিৰীয় উপনিষদে কৈছে—“আনন্দংব্ৰহ্মণো বিদ্বান্। ন বিভেতি কুতশ্চন।” ব্ৰহ্মানন্দত মজিলে ব্ৰহ্মক আনন্দং বুলি জানিলে আৰু একোতে ভয় নাথাকে। “স বা এষ মহানজ আত্মঽজৰো ঽমৰোঽমৃতোঽভয়ো ব্ৰহ্মাভয়ো ব্ৰহ্মাভয়ং বৈ ব্ৰহ্মাভয়ং হি বৈ ব্ৰহ্ম ভবতি স এবং বেদ।” (বৃহদাৰণ্যক) অৰ্থাৎ তেওঁ এই মহান্ অজ আত্মা অজৰ অমৰ অমৃত অভয় ব্ৰহ্ম। ব্ৰহ্ম অভয়। যি জীৱই এইটো জানে সি অভয় ব্ৰহ্ম হয়। একান্তমনে ঈশ্বৰৰ সেৱা কৰোঁতে কৰোঁতে জীৱৰ যেতিয়া মায়াৰ বন্ধন কাটি যায়, ভ্ৰম বিদূৰিত হয়, ব্ৰহ্মানন্দ ৰসপানৰ বাহিৰে আৰু একো (লিপ্সা) নাথাকে, তেতিয়া জীৱ শুদ্ধ হৈ ব্ৰহ্মপদত মজি সোঽহং হৈ নিজেও ব্ৰহ্মপদ লাভ কৰে।

“ঈশ্বৰৰ সেৱা কৰন্তে জীৱৰ
গুচয় মায়াৰ ভ্ৰম।
ব্ৰহ্মপদে শুদ্ধ জীৱক বোলয়
ঈশ্বৰ পৰম ব্ৰহ্ম॥” (মাধৱদেৱ)

ব্ৰহ্মানন্দ পান কৰি ব্ৰহ্মপদত মজি ব্ৰহ্মপদ লাভ কৰা এই একাকাৰ অৱস্থাটোক মানুহৰ সুষুপ্তি অৱস্থাৰে ৰিজালে অলপ অনুভৱ কৰিব পাৰি। আমাৰ যেতিয়া সুষুপ্তি অৰ্থাৎ গাঢ় নিদ্ৰাৰ অৱস্থা হয়, তেতিয়া আমি একোকে নাজানো, মাথোন আনন্দ বা সুখৰ আতিশয্য অনুভৱ কৰি শয়ন কৰোঁ। ব্ৰহ্মানন্দ অনুভৱৰো প্ৰায় এনে অৱস্থা “তদ্‌যথা প্ৰিয়য়া স্ত্ৰিয়া সম্পৰিষক্তো ন বাহ্যং কিঞ্চন বেদ নান্তৰ মেবমৈবায়ং পুৰুষঃ প্ৰাজ্ঞেনাত্মনা সম্পৰিষক্তো ন বাহ্যং কিঞ্চন বেদ নান্তৰং” অৰ্থাৎ সেইটো এনে অৱস্থা যেনে প্ৰিয়া ৰমণীৰ দ্বাৰাই আলিঙ্গিত হৈ মানুহে যেনেকৈ সুখত বিভোৰ হৈ অন্তৰ-বাহিৰ একো জানিব নোৱাৰে সেইদৰে সেই অৱস্থাত জীৱই প্ৰাজ্ঞ আত্মাৰ দ্বাৰাই পৰিষক্ত হৈ অন্তৰ-বাহিৰ একো জানিব নোৱাৰে। এই অৱস্থাত “পিতাঽপিতা ভবতি মাতাঽমাতা লোকা অলোকা দেবা অদেবা বেদা অবেদা, চন্দালোঽচণ্ডালো, পূণ্যে নানৰগতং পাপে নতীৰ্ণোহি তদা সৰ্ব্বাঞ্চোকান্ হৃদয়স্ত ভবতি।” অৰ্থাৎ সেই অৱস্থাত পিতা পিতা নাথাকে, মাতা মাতা নাথাকে, লোক লোক

নাথাকে, বেদ বেদ নাথাকে, চণ্ডাল অচণ্ডাল হয়, তেতিয়া জীৱ সকলো পাপ-পুণ্যৰ অতীত হয়, আৰু হৃদয়ৰ সকলো শোক দূৰীভূত হয়। এনে অৱস্থাত উপস্থিত হৈছিল ব্ৰজৰ গোপীসকল। তেওঁলোকে পৰমাত্মাত ৰমণ কৰি পৰমাত্মাৰ স্বৰূপ পাই "ভৈল পূৰ্ণকাম সবে সন্তাপ পাসৰি।" (কীৰ্ত্তন)। অল্প সুখ ক্ষুদ্ৰ সম্পৰ্কৰ পতি পুত্ৰ গৃহ জাতি কুল লজ্জা ভয় সকলো তেওঁলোকৰ মনৰপৰা তিৰোহিত হৈছিল, মাথোন ব্ৰহ্মানন্দ-সাগৰত মজি, ভূমাৰে এক অংশ বুলি নিজক তেওঁলোকে অনুভৱ কৰিছিল। এনে গোপীৰ ভৰিৰ ধূলি মহাভক্ত উদ্ধৱে মূৰত তুলি লৈ যে নিজক ধন্য মানিছিল, তাত আশ্চৰ্য্য কি? উদ্ধৱে গোপীসকলৰ কৃষ্ণভক্তি দেখি তেওঁলোকৰ পদধূলি মূৰত ল'লে—

গোপীসকলে 'কৃষ্ণক লাগি অতি প্ৰেমভাৱে।
কৃষ্ণৰ সবে গুণ গীত গাৱে॥
কৃষ্ণত সবে নিমজাইল মন।
কাহাৰ গাৱত নাহি চেতন॥
উদ্ধৱে গোপীৰ দেখিয়া ভাৱ।
বিস্ময় হুয়া শিহৰাইলা গাৱ॥
নন্দৰ ব্ৰজে যত গোপীজাক।
শিৰে বন্দো তান পদধূলাক॥"—কীৰ্ত্তন।

যি ভূমানন্দ, সি অনন্ত, বাক্য মনৰ অতীত। "যতো বাচো নিবৰ্ত্তন্তে অপ্ৰাপ্য মনসা সহ। আনন্দং ব্ৰহ্মণো বিদ্বান্। ন বিভেতি কদাচন।" সুষুপ্তি জীৱৰ স্বাভাৱিক অৱস্থা। কিন্তু ই স্থায়ী নহয়, টোপনি ভাগিলেই এই অৱস্থাৰ ওৰ পৰে। ব্ৰহ্মানন্দত মগনৰ যি অৱস্থা, তাক সাধনাৰে লাভ কৰিব পাৰি। সেই তুৰীয় অৱস্থা স্থায়ী ব্ৰহ্মানন্দ লাভৰ অৱস্থা।

(৩)

আমাৰ মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে এটা বৰগীতত এই কথাষাৰ বাখিছে—

"ৰোমবিবৰমহ কোটী কোটী অণ্ড।
তাণ্ডৱ কৰ সম ৰেণু॥"

অৰ্থাৎ পৰম পুৰুষ বিশ্বেশ্বৰ নাৰায়ণৰ শৰীৰৰ লোমৰ গায়েপতি একো

একোটি ব্ৰহ্মাণ্ড ধূলিকণাৰ নিচিনাকৈ নৃত্য কৰিব লাগিছে। সেই বিশ্বেশ্বৰেই শ্ৰীকৃষ্ণ গোবিন্দ যি—

"গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ ৰাম মুৰাৰি।
অনন্তকোটি ব্ৰহ্মাণ্ডৰ হৰি অধিকাৰী।" (মাধৱদেৱ)

"একোপ্যসৌ ৰচয়িতুং কোটিং গোবিন্দমাদিপুৰুষং তৰ্মহং ভজামি"
"সংখ্যা চেৎ ৰজসামস্তি বিশ্বানাং ন কদাচন"

অৰ্থাৎ বৃলিকণাৰ ৰবং লেখ কৰিব পৰা যায়। কিন্তু ব্ৰহ্মাণ্ডৰ লেখ কৰিব নোৱাৰি।

শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ তৃতীয় স্কন্ধৰ একাদশ অধ্যায়ৰ ৪১ শ্লোকত মৈত্ৰেয়ই বিদুৰক মন্বন্তৰাদিৰ কাল পৰিমাণৰ কথা কয়, সেইদেখি সামৰণিত কৈছিল, "যাত এনেকুৱা কোটি কোটি আৰু ৰাশি ৰাশি ব্ৰহ্মাণ্ড প্ৰৱিষ্ট হৈ পৰমাণুৰ নিচিনা দৃষ্ট হয়, জ্ঞানীসকলে তেওঁকেই অক্ষয় আৰু সকলো কাৰণৰ কাৰণ স্বৰূপ পৰম ব্ৰহ্ম বুলি কয়। বৎস! তেৱেঁই আদিপুৰুষ বিষ্ণুৰ পৰম স্বৰূপ।

"যথা তৰঙ্গা জলধৌ তথেমাঃ সৃষ্টয়ঃ পৰে।
উৎপত্যোৎপত্য লীয়ন্তে ৰজাংসীব মহানীলে॥
একস্যানেকসংখ্যস্য কল্যাণোৰম্বুধেৰিব।
অন্তত্ৰ ক্ষাণ্ডলক্ষাণি লীয়ন্তে বুদ্‌বুদাইব॥"

অৰ্থাৎ যেনেকৈ সমুদ্ৰত অগণ্য তৰঙ্গ তেনেকৈ পৰমেশ্বৰৰ অগণ্য সৃষ্টি, ৰতাহত ধূলিকণাৰ নিচিনাকৈ উৎপত্তি আৰু লয় হৈছে। কোনো এটি অণু আছে, যাৰ মাজত, সাগৰত বুদ্‌বুদৰ নিচিনাকৈ লক্ষ লক্ষ ব্ৰহ্মাণ্ড লয়-প্ৰাপ্ত হ'ব লাগিছে।

হিন্দু ঋষিসকলৰ এই সৃষ্টিতত্ত্ব সত্য জ্ঞান তেওঁলোকৰ ধ্যান বা দিব্যদৃষ্টিৰ ফল। আজিকালিৰ বিজ্ঞানেও ইয়াকে কয়। সূৰ্য্যক কেন্দ্ৰ কৰি যিবোৰ গ্ৰহ-উপগ্ৰহ ঘূৰিব লাগিছে, সূৰ্য্যৰে সৈতে সেইটো Solar System অৰ্থাৎ সৌৰমণ্ডল বোলে। সূৰ্য্যমণ্ডলৰ পৰিধিৰ আকৃতি oval form অৰ্থাৎ এটা অণ্ডৰ নিচিনা সেইদেখি তাক ব্ৰহ্মাণ্ড বোলে। আকাশত অলেখ তৰা জ্বলিব লাগিছে। এই তৰাবোৰৰ লেখ কাৰ সাধ্য কৰে? বিজ্ঞানে আমাক কয় যে একো-একোটি তৰা একো-একোটি সূৰ্য্য। এই সূৰ্য্যৰূপী তৰাবোৰৰ কত

তৰা আমাৰ এই সূৰ্য্যতকৈও আকৃতিত হেজাৰ হেজাৰ গুণে ডাঙৰ। আমাৰ এই সূৰ্য্যই পৃথিৱীৰপৰা কিমান আঁতৰত আছে! কিন্তু ওপৰত কোৱা এনেকুৱা লক্ষ লক্ষ তৰা আছে, যে সেইবোৰৰ তুলনাত আমাৰ এই সূৰ্য্য আমাৰ খুব ওচৰতে বুলিব লাগে। সূৰ্য্যৰপৰা ওলোৱা পোহৰৰ গতি ইমান বেগৱতী যে অঙ্কশাস্ত্ৰৰ সূক্ষ্মানুসূক্ষ্ম হিচাপেহে তাৰ থিৰাং কৰিব পাৰে। ওপৰত কোৱা একো-একোটা তৰাৰপৰা ওলোৱা পোহৰ আহি আমাৰ পৃথিৱীত পৰিবলৈ ৯ বছৰ লাগে। কোনো কোনো তৰা এনেকুৱা আছে যে বৰ ভাল দূৰবীণেৰেও সেইবোৰ দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। সেইবোৰ তৰাৰ সৃষ্টি কালৰেপৰা পোহৰ আহি আহি আজিলৈকে আমাৰ পৃথিৱীত পৰাহি নাই। ইয়াৰপৰাই সেই তৰাবোৰৰ দূৰত্ব অলপ অনুমান কৰিব পাৰি। আমাৰ এই সূৰ্য্যক মাজত লৈ যেনেকৈ কিছুমান গ্ৰহ আৰু উপগ্ৰহ ঘূৰিব লাগিছে, সেই তৰা-সূৰ্য্যবোৰকো কেন্দ্ৰ কৰি প্ৰত্যেকটোৰ একো একোটা সৌৰমণ্ডল এইদৰেই ঘূৰিব লাগিছে। আমাৰ পৃথিৱীত যেনেকৈ জীৱৰ বসতি আছে, জ্যোতিৰ্ব্বিদসকলে দূৰবীণ যন্ত্ৰেৰে পৰীক্ষা কৰি আৰু হিচাপ কৰি থিৰাং কৰিছে যে মঙ্গল গ্ৰহত প্ৰায় আমাৰে নিচিনা মানুহৰ বসতি আছে। তেনে আনবোৰ গ্ৰহ-উপগ্ৰহত যে জীৱৰ বসতি নাই এইটো কোনে ক'ব পাৰে? "যত জীৱ জঙ্গম কীট পতঙ্গম অগণক জগতেৰি কায়া।" অণুবীক্ষণ যন্ত্ৰেৰে চালে এটোপা পানীতে কত জীৱৰ বসতি দেখা যায়। এতেকে অসীম ভুৱনৰ অনন্ত কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সকলো ঠাইতে যে জীৱৰে ভৰপূৰ এইটো সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। এই অনন্ত কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডৰ ঈশ্বৰ গোবিন্দ শ্ৰীকৃষ্ণ।

"গোবিন্দমাদিপুৰুষং তমহং ভজামি।"
সেই আদিপুৰুষ গোবিন্দক মই ভজন কৰোঁ।
"ভজ গোবিন্দং স্মৰ গোবিন্দং গোবিন্দং ভজ মূঢ়মতে।"
(ঘোষা) "ভজ ভাই মাধৱক, স্মৰ ভাই মাধৱক,
গাৱ ভাই মাধৱৰ গুণ।
নিচিন্ত আপন মাৰ, সুখে আপোনাৰ তাৰ,
হুয়ো ভাই পৰম নিপুণ॥"
অনাৰাধিতগোবিন্দঃ কোৱা কুত্ৰ সুখী ভৱেৎ।
এৱম্বদতি দাত্যুহঃ কোৱা কোৱা কৰা কৰা॥

(ঘোষা) "গোবিন্দক নাৰাধিয়া, কোন কালে কদাচিত,
সুখী হুয়া আছে কোন জন।
হেন শিক্ষা মনে ধৰি, দাউকে বোলয় সদা,
কোবা কোবা কুবাক্য বচন ॥"

এতেকে—

(ঘোষা) "স্মৰহ গোবিন্দ মূঢ বলহ গোবিন্দ মূঢ়,
ভজহ গোবিন্দ সৰ্ব্বক্ষণে।
মৰণ সময় পাইলে, গোবিন্দেহে ৰাখিবন্ত,
নাৰাখিব ডুকৃঞ্ কৰণে ॥"

আমাৰ হিন্দুশাস্ত্ৰই কয়, যে প্ৰত্যেক ব্ৰহ্মাণ্ডৰ অধিষ্ঠাতা একোজন স্বকীয়া ঈশ্বৰ আছে। সেই ঈশ্বৰেই তিনি মূৰ্ত্তি—ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, শিৱ। আদি পুৰুষ গোবিন্দ কৃষ্ণৰ বিৰাট দেহৰ প্ৰতি লোমকূপত যেতিয়া একো একোটি ব্ৰহ্মাণ্ড, অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মাণ্ড যেতিয়া "অনন্ত কোটি", প্ৰত্যেক ব্ৰহ্মাণ্ডৰ অধিষ্ঠাতা ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, শিৱও অনন্ত কোটি।

"অসংখ্যাতাশ্চ ৰুদ্ৰাখ্যা অসংখ্যাতাঃ পিতামহাঃ।
হৰযশ্চ অসংখ্যাতা একএব মহেশ্বৰঃ ॥" (লিঙ্গপুৰাণম্।)

অৰ্থাৎ অসংখ্য ৰুদ্ৰ, অসংখ্য ব্ৰহ্ম, অসংখ্য বিষ্ণু কিন্তু মহেশ্বৰ এক আৰু অদ্বিতীয়। "কৃষ্ণ এক দেৱ দুঃখহাৰী", সেইদেখি শিৱই হৰমোহনত মহেশ্বৰ কৃষ্ণক স্তুতি কৰোঁতে কৈছিল—

"কটাক্ষে স্ৰজন্ত ব্ৰহ্মাণ্ডকো কোটি কোটি।
এগোটা ডিমাৰ মই ৰুদ্ৰ একগুটি ॥" (কীৰ্ত্তন)

সেইদেখি ব্ৰহ্মাই ব্ৰহ্মমোহন ঘটনাত কৃষ্ণক স্তুতি কৰি কৈছিল,

"এহি শৰীৰত আছে যতেক মহিমা।
মনেও কৰিবে পাৰে তাৰ কোনে সীমা ॥"
"মই কেন দুৰ্ব্বোধ দেখিয়ো ভগৱন্ত।
মায়াদিৰো ঈশ তুমি অনাদি অনন্ত ॥
তোমাক পৰীক্ষো মই মায়াক প্ৰকটি।
অগনিৰ আগে যেন ক্ষুদ্ৰ ফিৰিঙ্গটি ॥"

"গৰ্ভত থাকন্তে উদৰত ঘালে পাৰে ।
তাৰ অপৰাধক নধৰে যেন মাৰে ॥
তোমাৰ কুক্ষিতে আমি আছোঁ চৰাচৰ ।
হেন জানি ক্ষমিয়োক দোষ দামোদৰ ॥" (কীৰ্ত্তন)

এইবাবে পূৰ্ণব্ৰহ্ম শ্ৰীকৃষ্ণক ঈশ্বৰৰো ঈশ্বৰ মহেশ্বৰ বোলে। "তমীশ্বৰাণাং পৰমং মহেশ্বৰম্।" সকলোৰে ওপৰত এৱেঁই মহেশ্বৰ, এৱেঁই সম্ৰাট। "পতিংপতিনাং পৰমং পৰস্তাৎ" অৰ্থাৎ সেই পৰাৎপৰ পৰম পুৰুষ, পতিৰ পতি। এই মহেশ্বৰেই ব্ৰহ্মাক প্ৰথমতে সৃষ্টি কৰিলে—"তযু নাভি কমলত ব্ৰহ্মা ভৈলা জাত"—(কীৰ্ত্তন)। এই মহেশ্বৰেই আদি কবি ব্ৰহ্মাক স্ৰজন কৰি তেওঁৰ হৃদয়ত ব্ৰহ্মজ্ঞান অৰ্থাৎ বেদ সঞ্চাৰ কৰিলে। "তেনে ব্ৰহ্ম হৃদায আদিকবয়ে" (শ্ৰীমদ্ভাগৱত) ব্ৰহ্মাই তেওঁৰ আদেশ বা অভিপ্ৰায়ত নিজ ব্ৰহ্মাণ্ড ৰচনা কৰিলে। মহেশ্বৰৰ সৃষ্টি প্ৰকৃতিৰূপ উপাদানেৰেহে ব্ৰহ্মাই নিজ ব্ৰহ্মাণ্ড ৰচনা কৰিলে। ব্ৰহ্মাণ্ড মহেশ্বৰৰ সৃষ্ট প্ৰকৃতিৰূপ উপাদানেৰে গঠিত। এক কল্পৰ সৃষ্টিৰ পূৰ্ব্বকল্পত যিসকল উত্তম সাধক সাধনাৰ বাটত অনেক আগবাঢ়ি মুক্ত আৰু শ্ৰেষ্ঠ হৈছিল, তেওঁলোকৰ ভিতৰত যি সকলোতকৈ উত্তম, তেওঁ প্ৰলয়ত মহেশ্বৰৰ শৰীৰত লয় হৈ আছিল। আকৌ যেতিয়া কল্প আৰম্ভ হ'ল, প্ৰলয়ৰ পিছত আকৌ সৃষ্টিৰ নিমিত্তে তেওঁক মহেশ্বৰে ব্ৰহ্মা কৰি জনম দিলে।

পৌৰুষেণৈৱ যত্নেন সহসাম্ভোৰুহাস্পদম্ ।
কশ্চিদ্ এব চিদুল্লাসো ব্ৰহ্মতাম্ অতিতিষ্ঠতি ॥
(যোগবাশিষ্ঠ)

অৰ্থাৎ কোনো জীৱই যত্নেৰে পৌৰুষক আশ্ৰয় কৰি ব্ৰহ্মাৰ পদ লাভ কৰিছে।

ভক্তি-মাৰ্গ

(১)

ঈশ্বৰপ্ৰাপ্তিৰ চাৰিটা মাৰ্গ বা পথ শাস্ত্ৰবিহিত। (১) কৰ্ম্ম-মাৰ্গ, (২) জ্ঞান মাৰ্গ, (৩) যোগ মাৰ্গ (৪) ভক্তি-মাৰ্গ। প্ৰত্যেক মাৰ্গাৱলম্বীয়ে নিজৰ নিজৰ মাৰ্গক শ্ৰেষ্ঠ বিবেচনা কৰে। এটাইকেউটা বাটৰ বাটৰুৱাই নিজ নিজ বাটেদি গৈ অন্তত ঈশ্বৰক যে পাব পাৰে, তাত সন্দেহ নাই। কৰ্ম্ম-যোগীয়ে প্ৰথম অৱস্থাত সাংসাৰিক বিষয় বাসনাৰ দ্বাৰাই প্ৰণোদিত হৈ কৰ্ম্ম কৰে। তাৰ পিছৰটো ঢাপ—পৰলোকত সুখ-ভোগৰ ইচ্ছাৰ দ্বাৰাই। তৃতীয় বা শেষৰটো ঢাপ—কৰ্ত্তব্যৰ প্ৰেৰণাত কৰ্ম্ম কৰি তাৰ ফল সম্পূৰ্ণৰূপে ঈশ্বৰত সমৰ্পণ। গীতাত এই শিক্ষাকে ভগৱন্ত শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জ্জুনক দিছে :—

"তস্মাদসক্তঃ সততং কাৰ্য্য কৰ্ম্ম সমাচৰ ॥
অসক্তোহ্যা চৰন্ কৰ্ম্ম পৰমাপ্নোতি পুৰুষঃ ॥"

অৰ্থাৎ তুমি ফলাভিসঙ্গ ৰহিত হৈ সদায় অৱশ্যে কৰণীয় কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰা। কাৰণ অনাসক্ত হৈ কৰ্ম্ম কৰিলে পুৰুষে মোক্ষলাভ কৰে। এতেকে —

"ময়ি সৰ্ব্বাণি কৰ্ম্মাণি সংন্যস্যাধাত্ম চেতসা।
নিৰাশীৰ্নিৰ্ম্ম'মা ভূত্বা যুধ্যস্ব বিগত জ্বৰঃ ॥"

অৰ্থাৎ সকলো কৰ্ম্ম মোত সমৰ্পণ কৰি মোত (আত্মাত) মন ৰাখি নিষ্কাম মমতাশূন্য হৈ শোক এৰি তুমি যুদ্ধ কৰা।

দ্বিতীয় পথ, জ্ঞান-মাৰ্গ। এই মাৰ্গাৱলম্বীয়ে ভাবে যে প্ৰকৃত ব্ৰহ্মজ্ঞান হ'লে ঈশ্বৰপ্ৰাপ্তি বা মুক্তি হয়। অৰ্থাৎ "সৰ্ব্ব ব্ৰহ্মময়ং জগৎ" এই জ্ঞান সম্পূৰ্ণৰূপে উপলব্ধি হ'লেই মুক্তি।

ব্ৰহ্মাৰ্পণং ব্ৰহ্মহবিৰ্ব্ৰহ্মাগ্নৌ ব্ৰহ্মণা হুতম।
ব্ৰহ্মৈৱ তেন গন্তব্যং ব্ৰহ্মকৰ্ম্ম সমাধিনা ॥

অৰ্থাৎ মূঠতে সমস্ত বস্তুৱেই ব্ৰহ্ম, যাৰ এনে জ্ঞান হৈছে, তেওঁ ব্ৰহ্মকৰ্ম্ম সমাধিৰ দ্বাৰাই অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মই কৰ্ম্ম, তেওঁৰ দ্বাৰাই সকলো কাৰ্য্যৰ সমাধি হৈছে, এনে জ্ঞান যাৰ হৈছে, তেওঁ ব্ৰহ্মক পায়। এইবাবেই গীতাত কৈছে—

"নহি জ্ঞানেন সদৃশং পবিত্ৰমিহ বিদ্যতে ॥"

তৃতীয় পথ, যোগ-মাৰ্গ। এই যোগ, হঠযোগ নহয়, ৰাজযোগ। অৰ্থাৎ চিত্তবৃত্তি নিৰোধ কৰি পৰমাত্মাত আত্মাক স্থাপন।

“জিতাত্মনঃ প্ৰশান্তস্য পৰমাত্মা সমাহিতঃ।
শীতোষ্ণ সুখদুঃখেষু তথা মানাপমানয়োঃ॥”

যেতিয়া বাহ্য চিন্তাৰপৰা বিশেষৰূপে সংযত হৈ চিত্ত আত্মাত নিশ্চলভাৱে স্থিতি কৰে, তেতিয়া সৰ্ব্বকামনাৰপৰা নিস্পৃহ ব্যক্তি মুক্ত হয়। গীতাই আকৌ কৈছে—

যদা বিনয়তং চিত্তমাত্মন্যেবাবতিষ্ঠতে।
নিস্পৃহঃ সৰ্ব্বকামেভ্যো মুক্ত ইতুচ্যতে তদা॥

যোগমুক্তাত্মাই

“সৰ্ব্বভূতস্থমাত্মানং সৰ্ব্বভূতানি চাত্মনি।
ঈক্ষতে যোগ যুক্তাত্মা সৰ্ব্বত্ৰ সমদৰ্শনঃ॥”

ইয়াৰে প্ৰতিধ্বনি আমাৰ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তনত—

— আছন্ত ঈশ্বৰ হৰি সমস্ত ভূতত॥”
“সমস্ত ভূতত দেখিবেক নাৰায়ণ।
তাত পৰে আন ধৰ্ম্ম সবে বিড়ম্বন॥”
“সমস্ত ভূততে ব্যাপি আছোঁ মই হৰি।
সবাক মানিবা তুমি বিষ্ণু বুদ্ধি কৰি॥”
“যো মাং পশ্যতি সৰ্ব্বত্ৰ সৰ্ব্বঞ্চ ময়ি পশ্যতি।
তস্যাহং ন প্ৰণশ্যামি স চ মে ন প্ৰণশ্যতি॥” (গীতা)

আকৌ—

“সৰ্ব্বভূতস্থিতং যো মাং ভজত্যেকত্বমাস্থিতঃ।
সৰ্ব্বথা বৰ্ত্তমানোঽপি স যোগী ময়ি বৰ্ত্ততে॥”

চতুৰ্থ-মাৰ্গ—ভক্তি মাৰ্গ। গীতাত এই চাৰি মাৰ্গৰে উৎকৰ্ষ প্ৰতিপাদিত হৈছে। সেইদেখি যি যেই মাৰ্গৰে অনুগামী সি সেয়ে গীতাৰ মত আৰু শিক্ষা বুলি কয়। পাতঞ্জলিৰ যোগীয়ে ভাবে, গীতা যোগশাস্ত্ৰ, আৰু শ্ৰীকৃষ্ণই যোগ-মাৰ্গৰ শিক্ষাকে ঘাইকৈ দিছে। কৰ্ম্মযোগীয়েও ভাবে গীতা কৰ্ম্মৰ শাস্ত্ৰ আৰু, শ্ৰীকৃষ্ণ ঘাইকৈ তাৰে শিক্ষক বা উপদেশক, কিন্তু গোলমাল আৰু হন্দ-হাই বেছি জ্ঞান পথাৱলম্বীৰ ভিতৰত। শঙ্কৰাচাৰ্য্য জ্ঞান-মাৰ্গৰ প্ৰধান

পথিক আৰু শিক্ষক। ৰামানুজাচাৰ্য্য ভক্তি মাৰ্গৰ, আৰু আমাৰ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱকে প্ৰমুখ্য কৰি অনেক ধৰ্ম্ম-প্ৰচাৰক ভক্তি-মাৰ্গানুৱৰ্ত্তী। বঙ্গৰ শ্ৰীচৈতন্যদেৱো ভক্তি পথৰে পথিক, যদিও তেওঁৰ শিক্ষা-দীক্ষা প্ৰথমতে জ্ঞান মাৰ্গৰ মায়াবাদী সন্ন্যাসীৰপৰা পোৱা আছিল। চৈতন্যই যদিও প্ৰথম-ভোগৰ নিজক মায়াবাদী সন্ন্যাসী বুলি অনেকবাৰ প্ৰকাশ কৰিছিল, পিছত জ্ঞান-মাৰ্গৰ মায়াবাদৰপৰা তেওঁ নিজক একেবাৰেই বাহিৰ কৰি আনি ভক্তি-মাৰ্গৰ ধৰণীস্বৰূপ হৈছিল। শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ টীকাকাৰ শ্ৰীধৰস্বামী ভক্তি-ৰত্নাৱলীৰ গ্ৰন্থকাৰ বিষ্ণুপূৰীক তেওঁ আদৰ্শভাৱে গ্ৰহণ কৰিছিল, -যদিও শেহত তেওঁ সহজীয়া পন্থৰ মধুৰ ৰসত নিজক একেবাৰেই বুৰাই নিজৰ অস্তিত্বকে বিলোপ কৰি বঙ্গ আৰু উৰিষ্যাত ৰাধা-কৃষ্ণৰ প্ৰেমৰ বান আনিছিল।

আমাৰ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ শ্ৰীমাধৱদেৱে ভক্তি-মাৰ্গৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব তেওঁলোকৰ শিক্ষা-দীক্ষাত যথোচিতৰূপে প্ৰচাৰ কৰি অসংখ্যবাৰ তাৰ গুণ বখানি সেয়ে এক মাথোন পথ বুলি উপদেশ দিছিল : -

"ভকতি সমান বলী নাহি নাহি আৰ।
কহয় মাধৱ গতি নন্দৰ কুমাৰ ॥" (বৰগীত)
"নলাগে ভক্তিত দেৱ দ্বিজ ঋষি হইবে।
নলাগে সম্ভূত শাস্ত্ৰ বিস্তৰ জানিবে ॥
তপ জপ যজ্ঞ দান সবে বিডম্বন।
কেৱলে ভক্তিত তুষ্ট হোন্ত নাৰায়ণ ॥" (শঙ্কৰদেৱ)

"হৰিত ভকতি কৰে সৰ্ব্বদায়
কৰিয়া কীৰ্ত্তন-কৰ্ম্ম।
মনুষ্য লোকত এহিমানে মাত্ৰ
পুৰুষৰ শ্ৰেষ্ঠ ধৰ্ম্ম ॥"

"নমাগোহোঁ সুখ ভোগ নলাগে মুকুতি।
তোমাৰ চৰণে মাত্ৰ থাকোক ভকতি ॥"
"আৱেসে জানিলো সাৰ হৰি ভকতিৰ পৰে
নিস্তাৰ কৰন্তা আন নাই।"

"নাৰদত বিষ্ণু আছন্ত কই।
বৈকুণ্ঠত মই নাথাকো ৰই ॥
যোগীৰ হিয়া এৰি সমুদায।
থাকো ভকতৰ কীৰ্ত্তন চাই ॥"

এইবাবেই শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মৰ শৰণত ভক্তিৰ প্ৰতীক ভকতে প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰিছে। এইবাবেই ভক্তক নিন্দা কৰোঁতাক—

"ভকতক নিন্দা কৰে অধম।
জানিবা নামৰ দ্ৰোহী পৰম ॥"

তাৰ ৰক্ষা নাই। ভক্তদ্ৰোহী নামাপৰাধীক ঈশ্বৰ কৃষ্ণযো ৰক্ষা নকৰে। তাৰ ৰক্ষাৰ এক মাথোন উপায নামত শৰণ, আৰু পুনৰ ভকতত শৰণাপন্ন হোৱা। ভক্ত অম্বৰীষক অপমান কৰি মহামুনি দুৰ্ব্বাসাৰ কি দুৰ্গতি হৈছিল, নৱম স্কন্ধ ভাগৱতত সেই কথা বিষদভাৱে আছে।

গীতাতো শ্ৰীকৃষ্ণই ভক্তি-মাৰ্গহে সাৰতকৈও সাৰ, এই পৰম উপদেশ অন্তত তেওঁৰ প্ৰিয় শিষ্য অৰ্জ্জুনক দিছে—

"মৰ্য্যৰ্পিতমনোবুদ্ধিৰ্যো ভক্তঃ স মে প্ৰিযঃ ॥"
"সৰ্ব্বাৰম্ভপৰিত্যাগী যো মদ্ভক্তঃ স মে প্ৰিযঃ ॥"
"শুভাশুভপৰিত্যাগী ভক্তিমান্ যঃ স মে প্ৰিযঃ ॥"
"অনিকেতঃ স্থিৰমতিৰ্ভক্তিমান মে প্ৰিযো নৰঃ ॥"
"শ্ৰদ্দধানা মৎপৰমা ভক্তাস্তেঽতীব মে প্ৰিযাঃ ॥"

আকৌ দঢ়াই কৈছে :—

"সৰ্ব্বগুহ্যতমং ভূযঃ শৃণু মে পৰমং বচঃ।
ইষ্টোঽসি মে দৃঢ়মিতি ততো বক্ষ্যামি তে হিতম্ ॥
মন্মনা ভব মদ্ভক্তো মদযাজী মাং নমস্কুৰু।
মামেবৈষ্যসি সত্যং প্ৰতিজানে প্ৰিযোঽসি মে ॥
সৰ্ব্বধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য মামেকং শৰণং ব্ৰজ।
অহং ত্বাং সৰ্ব্বপাপেভ্যো মোক্ষযিষ্যামি মা শুচঃ ॥"

এই শ্লোককেইটাৰ মানে—

সকলোতকৈ গুহ্যতম মোৰ পৰম কথা আকৌ শুনা, কাৰণ তুমি মোৰ অতি প্ৰিয়, এইবাবে তোমাক হিত কথা কৈছোঁ। তুমি মোতে চিত্ত দি, মোকে

মাথোন ভক্তি কৰঁা, মোৰেই উপাসনা কৰঁা, আৰু মোকেই নমস্কাৰ কৰঁা। তেনেহলে তুমি মোক পাবা। এই কথা তোমাক মই সত্য প্ৰতিজ্ঞা কৰি কৈছোঁ, কাৰণ তুমি মোৰ প্ৰিয়। সকলো ধৰ্ম্ম ত্যাগ কৰি তুমি এক মাথোন মোক আশ্ৰয় কৰঁা, মই তোমাক সকলো পাপৰপৰা মুক্ত কৰিম, তুমি আৰু শোক নকৰিবা।

আমাৰ মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে এই কথাকে সুন্দৰকৈ ঘোষাত ভাঙি দিছে—

“মোতে মাত্ৰ সদা দিয়া মন মোৰ ভক্ত হোৱা সৰ্ব্বক্ষণ
মোকে পূজা মোকে মাত্ৰ কৰা নমস্কাৰ।
কহিলো তোমাত সত্যবাণী পাইবা সুখে মোক মহামানী
তুমি প্ৰিয়তম সুহৃদ সখা আমাৰ ॥”

“কৃষ্ণনিগদতি সব্যসাচী, পৰমাৰ্থ-তত্ত্বলৈযো বাছি
সুদৃঢ় বিশ্বাসে শৰণ লৈযো আমাত।
মোতে মাত্ৰ সদা দিয়া চিত গাযো মোৰ গুণ-নাম গীত,
সকল শাস্ত্ৰৰ কহিলো সাৰ ৰহস্য ॥”

এতেকে অতি বিনীত সেৱকৰ, পৰম ঈশ্বৰৰ চৰণত এই নিবেদন :—

“শোক মোহ-মহাপঙ্ক মাজে অৰ্জ্জুন মগন ভৈলা দেখি
পৰম ঈশ্বৰ দৈৱকী-নন্দনন্দন।
কৃপাযে ঈশ্বৰ-তত্ত্ব কহি উদ্ধাৰিলা নিজ ভকতক,
হেন ঈশ্বৰৰ চৰণে লৈলো শৰণ ॥”

শ্ৰীকৃষ্ণ ভগৱন্তই কৰ্ম্মযোগ, জ্ঞানযোগ, ভক্তিযোগৰ উৎকৰ্ষৰ বিষয়ে কৈ কৰ্ম্মযোগকেই সকলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ আসন দিলে, সেই দেখিয়েই তাক তেওঁ “সৰ্ব্বগুহ্যতম” বুলি অভিহিত কৰিলে।

(২)

ভক্তি মানে কি? ভক্তি মানে ঈশ্বৰৰ প্ৰতি একান্ত অনুৰাগ, প্ৰগাঢ় প্ৰেম। ভক্তিৰ মাৰ্গক ইংৰাজীত—the path of devotion and love বুলিব পাৰি। ভক্তি মধুৰতকৈও সুমধুৰ। সেইদেখি ভক্তি মুক্তিতো নিস্পৃহ। মহাপুৰুষ শ্ৰীমাধৱদেৱে তেওঁৰ অমূল্য গ্ৰন্থ ঘোষাৰ প্ৰথম শাৰীতে লেখিছে—

“মুক্তিত নিস্পৃহ যিটো সেহি ভকতক নমো,
ৰসময়ী মাগোহো ভকতি।”

ভক্তি লাভ কৰিলে মানুহ সিদ্ধ হৈ যায়, অমৃত হৈ যায় আৰু সৰ্ব্বতোভাৱে পৰিতৃপ্ত হয়। ভক্তিয়ে মানুহৰ শোক তৃষ্ণা দূৰ কৰে, আৰু ঈশ্বৰৰ বাহিৰে আন একোতে মানুহৰ ৰতি নাথাকে। ভক্তিৰ উন্মেষত ভগৱদ্ভক্তৰ গা ৰোমাঞ্চিত হয়, চকু আনন্দাশ্ৰুপুলকিত হয়, আৰু তেতিয়া তেওঁ প্ৰহ্লাদ আৰু বলিৰ নিচিনা. আচৰণ কৰে। যেনে—

“কৃষ্ণক চিন্তন্তে দ্ৰৱে মন।
কেহো বেলা কৰন্ত ক্ৰন্দন॥
কেহো বেলা হাসন্ত আহ্লাদে।
কতো গুণ গাৱন্ত প্ৰহ্লাদে॥

গোবিন্দক আনন্দে ডাকন্ত।
লাজ এৰি কতোহো নাচন্ত॥
হৰি-বুদ্ধি হোৱে আপুনাক।
কতো কৰে কৃষ্ণৰ চেষ্টাক॥

আনন্দে লোতক যায বহি।
নমাত্তি থাকন্ত কতো ৰহি॥
হৰিষতে তনু ৰোমাঞ্চিত।
কৃষ্ণতে অৰ্পিল প্ৰাণ চিত্ত॥
এহিমতে কৰন্ত ভকতি।
আন বিষয়ত নাহি ৰতি॥” (কীৰ্ত্তন ঘোষা)

বলি :—

“ভৈলন্ত বিমুখ বলি বিষয়-সুখত।
সদায কৃষ্ণৰ নাম সুগুচে মনত॥

উঠি কতো কীৰ্ত্তন কৰন্ত তাল ধৰি।
দৈত্যগণে বেটি বাৱে চৌপাশে চাপৰি॥

প্ৰহ্লাদে শিথান্ত গাৱে গোবিন্দৰ গীত।
পৰম আনন্দে দৈত্য-পতি কৰে নৃত্য॥

গোবিন্দক দেখিয়া আনন্দে দ্ৰৱে চিত।
হৰিষে লোকত ঝৰে তনু ৰোমাঞ্চিত॥

হোন্ত নিশবদ গদগদ কৰে মাত।
প্ৰেম-ভাৱ উপজি পৰন্ত ধাত-ধাত ॥
ভকতৰ বশ্য হৰি আকলিয়া বলি।
কতো আতি হৰিষে হাসন্ত খল খলি ॥
কতো হুক হুক কৰি কৰন্ত ক্ৰন্দন।
কতো গীত গান্ত বিৰোচনৰ নন্দন ॥
কতো হৰি বুলি গেৰিযান্ত ইন্দ্ৰসেন।
উঠি উঠি নাচন্ত বসন্ত বাউল যেন ॥
কতো মৌন হুয়া পৃথিৱীত পাৰ থাকে।
কৰয় কীৰ্ত্তন তাক বেঢ়ি দৈত্যজাকে ॥
হেন ভক্তি ভাবে দৈত্যেন্দ্ৰৰ দিন যায।”

মীৰাবাঈৰো এনে অৱস্থাই হৈছিল। তেওঁ কৈছিল:—“মৈতো হৰিগুণ গাৱত নাচুঁগী।” শ্ৰীমদ্ভাগৱত নৱম স্কন্ধত নিমি নৱসিদ্ধৰ কথোপকথনত ভগৱদ্ভক্তিৰ লক্ষণ এনেকুৱাকৈযে বৰ্ণিত হৈছে।

কোনো কামনা পূৰ্ণ কৰিবলৈ কৰা ভক্তি আচল ভক্তি নহয়। নৃসিংহই যেতিয়া প্ৰহ্লাদক বৰ যাচিলে, প্ৰহ্লাদে—

“বাঞ্ছে ফল তন্ন কৰি কৃত্য।
সিটো বাণিজাৰ নোহোঁ ভৃত্য ॥
তোমাৰ অকাম ভৃত্য আমি।
তুমিও নিষ্কাম মোৰ স্বামী ॥
নাহি কাম আমাৰ অন্যথা।
নাহি ৰাজ সেৱকৰ যথা ॥”

অৰ্থাৎ মই বেপাৰী বা বলিয়া নহওঁ, মই তোমাৰ ভক্ত মাথোন।

ভক্তি নিৰোধ স্বৰূপ। লৌকিক আৰু বৈদিক কাৰ্য্যবোৰৰ সম্পূৰ্ণ সন্ন্যাসৰ নাম নিৰোধ। মানুহ ঈশ্বৰত একান্তমনে শৰণাপন্ন হ'লে, লৌকিক আৰু বেদ বিহিত কৰ্ম্মাদিৰ আচৰণত আৰু তেওঁৰ প্ৰবৃত্তি নহয়। ভক্ত তেনেৰিধ ধৰ্ম্মাধৰ্ম্ম-জ্ঞান বিবৰ্জ্জিত। ঈশ্বৰত তদ্গতচিত্ত হ'লে ভক্তৰ আৰু আন একোতে স্পৃহা নাথাকে। কিন্তু যি পৰ্য্যন্ত ঈশ্বৰত নিশ্চয়াত্মিকা বুদ্ধি দৃঢ় নহয় সেই পৰ্য্যন্ত শাস্ত্ৰ-মৰ্য্যাদা ৰক্ষা কৰি লৌকিক আৰু বেদ বিহিত কাৰ্য্য কৰাটো বিধেয়। ভক্তিৰ

অপৰিপক্ক অৱস্থাত সেইবোৰ এৰি দিলে ঠেক ছিগি পৰিবৰ ভয় থাকে। কিন্তু ভক্তি পকিলে লাও বা কোমোৰাৰ ফুলটো আপোনা-আপুনি সৰি পৰাদি সেইবোৰ আপোনা-আপুনি সৰি পৰিব, তাৰ্লৈ বিশেষ যত্ন কৰিবলগীয়াও নহয়। ভক্তি পৰিপক্ক হ'লে কৰ্ম্ম আপোনা-আপুনি গুচি যায়। পুলি-গছক যেনেকৈ বেৰ লাগে, নতুবা তাৰ বিনাশ অৱশ্যম্ভাৱী, সেইদৰে ভক্তৰ প্ৰথম অৱস্থাত লৌকিক আৰু বৈদিক কৰ্ম্মৰ বেৰ আৱশ্যক। এইবাবেই আমাৰ মহাপুৰুষে ঘোষাত লেখিছে—

"তাৱত কৃষ্ণৰ ভক্ত নৰে ভক্তি অবিৰোধী কৰ্ম্ম কৰে,
কৃষ্ণৰ কথাত ৰতি যেবে নোপোজয়।
যাৰে ভৈল কৃষ্ণ কথা ৰত নিত্য নৈমিত্তিক আদি যত
কথাৰ বিৰোধী জানিয়া সব ত্যজয় ॥"

"অবিৰক্ত ভকতৰ বেদ লঙ্ঘিবাৰ দোষ
জানিবাহা হৈবেক নিশ্চয়।
পৰম বিৰক্ত যিটো কৃষ্ণৰ ভকত ভৈল
তাৰ একো নাহিকে নিৰ্ণয় ॥"

ভক্তিৰ লক্ষণৰ বিষয়ে নানা মুনিৰ নানা মত। সকলোবোৰ মতেই আংশিকৰূপে যে সত্য তাত সংশয় নাই। বেদব্যাসৰ মতে ঈশ্বৰৰ পূজাদিত অনুৰাগৰ নামেই ভক্তি। অৰ্থাৎ পূজা কৰোঁতে প্ৰেম উপজিব। প্ৰেম পৰিপক্ক অৱস্থাত বাহ্যপূজা আৰু মানসিক পূজা আৰু নাথাকে। গৰ্গ ঋষিৰ মতে ঈশ্বৰৰ গুণানুশ্ৰৱণেই সাৰ ভক্তি। শাণ্ডিল্যৰ মতে এক মাথোন আত্ম-চৈতন্যত আন সকলোবোৰ জলাঞ্জলি দি পূৰ্ণানন্দত নিমগ্ন থকাই ভক্তি। কিন্তু নাৰদৰ মত হৈছে,—স্বকৃত সকলো কাম ঈশ্বৰত সমৰ্পণ কৰি, তেওঁক পাহৰিলে, আকৌ তেওঁক পাবলৈ অতি ব্যাকুলতাই ভক্তি। সকলো কৰ্ত্তব্য কাৰ্য্য কৰি তাৰ ফল ঈশ্বৰত সমৰ্পণ কৰি যদি এনেভাৱে ঈশ্বৰক ক'ব পাৰোঁ—"হে ঈশ্বৰ। এইবোৰ তোমাৰ দ্বাৰাই প্ৰণোদিত হৈয়েই মই কৰিছোঁ, মই যন্ত্ৰ তুমি যন্ত্ৰী; আৰু এইবোৰ তোমাৰেই পূজা," তেন্তে আৰু একো বাকী নাথাকিল। কিন্তু যদি এইবোৰ কাম কৰোঁতে কৰোঁতে ওপৰৰ কথা পাহৰি "মই কৰ্ত্তা, মই ভোক্তা", এনে অভিমান মনলৈ আহে, তেন্তে আকৌ যেতিয়ালৈকে, "মই কৰ্ত্তা ভোক্তা একো নহওঁ, হে ঈশ্বৰ তুমিহে সকলো।

আৰু তুমিহে সকলো কৰাইছা” এনে ভাব নাহে, একান্ত বিশুদ্ধ চিত্তেৰে আকৌ তেওঁক তুমি স্বামীস্বৰূপে বৰিব নোৱাৰা তেতিয়ালৈকে তুমি প্ৰকৃত ভক্তি লাভ কৰিব নোৱাৰা। তেওঁৰ বিৰহত যেতিয়া তোমাৰ অন্তৰত বেদনাৰ ব্যাকুলতা হ'ব তেনে অৱস্থাই প্ৰকৃত ভক্তি।

অহং জ্ঞান ঈশ্বৰ লাভৰ পৰিপন্থী।

উদাহৰণ—

“দিনেক যশোদা নন্দজায়া।
আপুনি মথন্ত দধি গৈয়া।”

এনেতে

“মাৰক ধৰিলা কৃষ্ণে আসি ॥
মথনিত ধৰিয়া নিষেধি।
মথিবাক নেদে আৰ দধি ॥”

যশোদাই—

“হাসি কোলে লৈয়া নন্দজায়া।
দিলা স্তন পুত্ৰমুখ চায়া ॥”

এনেতে যশোদাই—

“দেখন্ত উঠলি দুগ্ধ পৰে
পুত্ৰ এৰি গৈলন্ত লৰৰে।”

সেইদেখি—

“স্তন পীবে নপায়া কৃষ্ণৰ।
কোপে কাম্পে অৰুণ অধৰ ॥
দশন কামুৰি অতি চাণ্ড।
শিলায়ে ভাঙ্গিলা দধি ভাণ্ড ॥” ইত্যাদি

যশোদাই উভতি আহি কৃষ্ণৰ কাণ্ড দেখি

“দেখিয়া যশোদা লৈলা বাৰি।”

কৃষ্ণই মাৰিলে লৰ।—

“মাধৱে আসন্ত জানি ভৰে।
দিলা লৰ নামি উডলৰে ॥
পাছে পাছে যশোদা খেদন্ত।
ভয়ে লাগ মাৰক নেদন্ত ॥”

যশোদাই কৃষ্ণক ধৰিবলৈ লৰি লৰি হাৰাশাস্তি হ'ল, তথাপি ধৰিব নোৱাৰিলে। কৃপাময় কৃষ্ণই মাক ভাগৰি যোৱা দেখি শেহত আপোনা-আপুনি ধৰা দিলে।

"গোবিন্দে মাৱৰ শ্ৰম দেখি।
ৰহিলা কান্দন্তে মুদি আঁখি॥"

তাৰপিছত যশোদাই ভাবিলে তেওঁ কৃষ্ণক এনে দুষ্টালিৰ বাবে শাস্তি দিব।

"দেখি বাৰি এবিলন্ত সতী।
কৃষ্ণক বান্ধিবে ভৈল মতি॥"

গ'ল বান্ধিবলৈ তেওঁ কৃষ্ণক এটা উডালেৰে সৈতে। জৰীৰে বান্ধিবলৈ গৈ দেখে, যে বান্ধোতে জৰী শেহত দুআঙুল কম হয়, বান্ধিবলৈ নাটে।

যশোদাই—

"আৰু জৰী আনি জোৰা দিল।
সিযো দুই অঙ্গুলা নাটিল॥
হেন দেখি আৰু জৰী আনি।
যশোদা বান্ধন্তে টানি টানি॥
শৰীৰৰ বল দিয়া আটে।
তথাপি আঙ্গুলা দুই নাটে॥
গৃহত যতেক পাইলা জৰী।
এহিমতে জোডান্ত সুন্দৰী॥
উড়ুখলেযেৰে বান্ধে চাপি।
নাটে দুই আঙ্গুলা তথাপি॥
হেন দেখি হাসে গোপীগণে।
যশোদা বিস্ময় ভৈলা মনে॥
শৰীৰৰ ঘৰ্ম্ম যায বহি।
হাসিয়া থাকিলা শ্ৰমে ৰহি॥"

তাৰপিছত—

"হেন দেখি প্ৰভু নাৰায়ণ
স্নেহে লৈলা আপুনি বন্ধন॥"

এইতো ব্যাপাৰ। যেতিয়ালৈকে যশোদা আয়ে ভাবিছিল, যে কৃষ্ণ তেওঁৰ

পো, আৰু কৃষ্ণক তেওঁ বান্ধিব, তেতিযালৈকে দু-আঙ্গুল জৰী কম হৈছিল, তেওঁ বান্ধিব নোৱাৰিছিল। যেতিযা এই দুটা অহঙ্কাৰ তেওঁৰ গ'ল, ভক্তবৎসল কৃষ্ণই আপোনা-আপুনি ভক্তৰ হাতত বান্ধ খালে।

বৃন্দাবনৰ গোপীসকলেও যেতিযা দেখিলে কৃষ্ণই তেওঁলোকক সমাদৰ কৰি ৰাস-মণ্ডললৈ আনিলে, তেওঁলোকৰ অহঙ্কাৰ হ'ল, ফলত কৃষ্ণ থিতাতে অদৃশ্য হ'ল। এজনা মুখ্য গোপীয়ে (যাক বঙ্গদেশীয বৈষ্ণৱসকলে ৰাধা বুলি থিৰ কৰিছে) বেছি আদৰ পাই, বাটত যাওঁতে ভৰি বিষাইছে বুলি কৃষ্ণৰ কান্ধতে উঠিবলৈ গৈছিল, তেবোঁ কচুপালি পালে। কৃষ্ণই কান্ধ পাতি দি তেওঁক উঠা বুলি ক'লত, তেওঁ উঠিবলৈ যাওঁতেই কৃষ্ণ অন্তৰ্দ্ধান হ'ল। আচলতে ভক্তৰ মনত এক লেশমানো অহং ভাব থাকিলে তেওঁ ঈশ্বৰক পাব নোৱাৰে, যেতিযা গোপীসকলৰ মন একেবাৰেই নিৰ্ম্মল হ'ল, আৰু তেওঁলোক সম্পূৰ্ণৰূপে কৃষ্ণ-প্ৰাণা আৰু কৃষ্ণ-নিৰ্ভৰশীলা হ'ল তেতিয়া ভগৱন্ত স্বভাৱতে, তেওঁলোকৰ বশ্য হ'ল। দশম স্কন্ধ ভাগৱতত শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক ইয়াকে কৈছে—

“তা মন্মনস্কা মৎপ্ৰাণা মদৰ্থে ত্যক্ত দৈহিকাঃ।
যে ত্যক্ত লোকধৰ্ম্মাশ্চ মদৰ্থে তান্ বিভৰ্ম্ম্যহম্॥
ময়ি তাঃ প্ৰেয়সাং প্ৰেষ্ঠে দূৰস্থে গোকুলস্ত্ৰিয়ঃ।
স্মৰন্ত্যোঽঙ্গং। বিমুহ্যন্তি বিৰহোৎকণ্ঠ্য বিহ্বলাঃ॥
ধাৰয়ন্তি কৃচ্ছ্ৰেণ প্ৰায়ঃ প্ৰাণান্ কথঞ্চন।
প্ৰত্যাগমনসন্দেশৈৰ্ব্বল্লব্যো মে মদাত্মিকাঃ॥”

অৰ্থাৎ—“হে উদ্ধৱ। গোপীসকলে মোতেই মন সমৰ্পণ কৰিছে, ময়ে তেওঁলোকৰ প্ৰাণ, মোৰ নিমিত্তে তেওঁলোকে নিজ নিজ দৈহিক ব্যৱহাৰাদিও ত্যাগ কৰিছে। যি মোৰ নিমিত্তে লৌকিক ব্যৱহাৰ, ধৰ্ম্মৰ বিধি আৰু নিষেধ তুচ্ছ কৰিছে, তেওঁক ময়েই ৰক্ষা কৰোঁ। গোপীসকলে মোক প্ৰিয়তকৈও প্ৰিয় বুলি জানে। মই দূৰত থাকিলে তেওঁলোকে মোক স্মৰণ কৰি নিদাৰুণ বিৰহ ব্যথাত ব্যাকুল হৈ আত্মবিস্মৃত হয়। মোৰ অবিহনত তেওঁলোকে অতি ক্লেশেৰে প্ৰাণধাৰণ কৰে। বৃন্দাবনলৈ মই আকৌ সে যাম এই শুভ-সংবাদতেই তেওঁলোক জীয়াই আছে। ময়েই গোপীকাসকলৰ আত্মা, আৰু তেওঁলোক মোৰেই।”

(৩)

গোপীসকলে কৃষ্ণক প্ৰিয়তকৈও প্ৰিয় বুলি জানিছিল আৰু কৃষ্ণৰ বিৰহত দাৰুণ ব্যথাত ব্যথিত হৈছিল। সেইবুলি শ্ৰীকৃষ্ণ যে পৰমাত্মা পৰমেশ্বৰ এই জ্ঞান তেওঁলোকে একেবাৰেই পাহৰি যোৱা নাছিল। সেইদেখি নাৰদকৃত ভক্তি-সূত্ৰত আছে :—

“ওঁ ন তত্ৰাপি মাহাত্ম্যজ্ঞান-বিস্মৃত্যপবাদঃ।”

অৰ্থাৎ এনে অৱস্থাতো গোপীসকলৰ মাহাত্ম্যজ্ঞান বিস্মৃতিৰ অভাৱ নাছিল।

সেইদেখি শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ ২৯ অধ্যায়ৰ ৩১ শ্লোকত গোপীসকলে কৈছিল :—

মৈবং বিভোঽৰ্হতি ভবান গদিতুং নৃশংসং সন্ত্যজ্য সৰ্ব্ববিষয়াং স্তব পাদমূলম্।
ভক্তা ভজস্ব দুৰৱগ্ৰহ। মা ত্যজাস্মান্ দেবো যথাদিপুৰুষো ভজ্যতে মুমুক্ষূন্॥

“ভকত-বৎসল তোমাক জানি।
কেনে বোলা হেনে ঘাতুক বাণী॥
সমস্ত বিষয় এৰিয়া স্বামী।
জানিলোঁ তোমাৰ চৰণে আমি॥
ভজিয়ো আমাক মিলোক ভাগ।
নকৰা নাথ ভকতক ত্যাগ॥
জগতৰে বন্ধু আতমা তুমি।
সমস্ত ধৰ্ম্মৰ আপুনি ভূমি॥
তুমি আত্মা হেন জানি সম্প্ৰতি।
তোমাতেসে কৰে ভকতে ৰতি॥” —(শঙ্কৰদেৱ।)

“যৎ প্ৰত্যাপত্যসুহৃদামনুবৃত্তিৰঙ্গ।
স্ত্ৰীণাং স্বধৰ্ম্ম ইতি ধৰ্ম্মবিদা ত্বয়োক্তম্।
অস্ত্বেবমেতদুপদেশ পদে ত্বয়ীশে
প্ৰেষ্ঠো ভবাংস্তনুভৃতাং কিল বন্ধুৰাত্মা॥”

“কহিলা যিটো কুলস্ত্ৰীৰ কৰ্ম্ম।
তোমাতে আছোক সি সব ধৰ্ম্ম॥

জগতৰে বন্ধু আতমা তুমি।
সমস্ত ধৰ্ম্মৰ আপুনি ভূমি॥
নালাগে পতি পুত্ৰ দুঃহেতু।
হুয়োক প্ৰসন্ন গৰুড় কেতু॥” (শঙ্কৰদেৱ)

৪১ শ্লোকত—

“ব্যক্তং ভবান্ ব্ৰজভয়াৰ্ত্তিহৰোঽভিজাতো
দেবো যথাদিপুৰুষঃ সুৰলোক গোপ্তা।”

অৰ্থাৎ আমাৰ নিশ্চয় বোধ হৈছে, যে আদি পুৰুষ দেৱদেৱ যেনেকৈ সুৰলোকৰ ৰক্ষক হৈ জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল, তুমিও সেইদৰে ব্ৰজবাসীসকলৰ ভয়াৰ্ত্তহাৰী হৈ জন্মগ্ৰহণ কৰিছা।

“দেৱৰো ৰক্ষক যেন মুৰাৰি।
ব্ৰজৰো তুমি দুখ ভয়হাৰী॥” (শঙ্কৰদেৱ)

৩১ অধ্যায়ৰ ৪ৰ্থ শ্লোক :—

“ন খলু গোপিকানন্দনো ভবানখিলদেহিনামন্তৰাত্মদৃক্।
বিখনসাৰ্থিতো বিশ্বগুপ্তয়ে সখ। উদেযিবান্ সাত্বতাং কুলে॥”

“সুহিকা যশোদা নন্দন গোবিন্দ
নিশ্চয়ে বুলিলোঁ বাক।
তুমি সমস্তৰে বুদ্ধি সাক্ষী সখি
প্ৰাৰ্থিলা ব্ৰহ্মা তোমাক॥
জগত ৰাখিবে লাগি যদুকুলে
আপুনি ভৈলা উদিত।
শুনা মহাভাগ ভকতক ত্যাগ
কৰিবে সুহি উচিত।” (শঙ্কৰদেৱ)

নাৰদৰ ভক্তি-সূত্ৰত সেইদেখি কৈছে—

ওঁ তদ্বিহীনং জাৰাণামিব।”

অৰ্থাৎ মাহাত্ম্যজ্ঞানবিহীন যি প্ৰীতিৰ সঞ্চাৰ হয়, সেই প্ৰীতি জাৰ অৰ্থাৎ ব্যভিচাৰসক্ত মানুহৰ প্ৰীতিৰ নিচিনা। কাৰণ, ব্যভিচাৰী মানুহে কামপৰবশ হৈ নিজৰ সুখ সাধনৰ নিমিত্তেহে প্ৰীতি প্ৰকাশ কৰে। তেনে মানুহৰ অন্তৰলৈ সুখ ক'ৰপৰা আহিব? গোপীসকল প্ৰেমিকা আছিল, কামুকী নাছিল। তেওঁলোকে ভগৱন্ত শ্ৰীকৃষ্ণক প্ৰেম কৰিছিল, ইন্দ্ৰিয় চৰিতাৰ্থ কৰিবৰ নিমিত্তে কামপৰতন্ত্ৰ

হৈ ভাল পোৱা নাছিল। প্ৰেম আৰু কাম এই দুটা একে পদাৰ্থ নহয়। মোৰ দ্বাৰাই আন সুখী হওক, তাতেই মোৰ সুখ, এয়ে হ'ল প্ৰেম, আনৰ দ্বাৰাই মই সুখী হওঁ, এয়ে হ'ল কাম। গোপীসকলে নিজৰ ৰূপ, যৌৱন, মন, প্ৰাণ, সকলোবোৰকে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিলাসৰ বস্তু বুলি ভাবিছিল।

নন্দ যশোদাই কৃষ্ণক পুত্ৰভাৱে প্ৰেম কৰিছিল। তেওঁলোকৰ বাৎসল্য-ভাবৰ প্ৰেমত মাহাত্ম্যজ্ঞানৰ বিস্মৃতি নাছিল। শিশু কৃষ্ণই মাটি নাই খোৱা বুলি মুখ মেলিলত যশোদাই তাত সমস্ত জগৎ দেখি কৈছিল—

“মুহিকন্ত মোৰ পুত্ৰ মানুহ।
এহেন্তেসে বিষ্ণু আদি পুৰুষ॥”

এই ভাবি স্তুতি কৰিছিল :—

“যিটো ব্ৰহ্মো নোহে তৰ্ক্ গোচৰ।
নপাৰে বচনে মনে ওচৰ॥
নাহি উতপতি নাহি মৰণ।
সদাযে প্ৰণামো তান চৰণ॥
মঞি যশোদা মোৰ পুত্ৰ পুত্ৰ স্বামী।
ব্ৰজৰ সবে অধিকাৰী আনি॥
হেন অহম্মম সদায কৰোঁ।
যাহাৰ মায়াত উপজো মৰোঁ॥
হেন জগন্নাথ হুয়োক গতি।
খণ্ডায়োক আবে মোৰ কুমতি॥

অৰ্জ্জুনে সখ্যভাবে কৃষ্ণক ভাল পাইছিল। কৃষ্ণৰ প্ৰতি মাহাত্ম্যজ্ঞান তেৱোঁ বিস্মৰণ হোৱা নাছিল। বিপ্ৰপুত্ৰ আনযণ কৰি তেওঁ কৈছিল—

“পৌৰুষ পুৰুষৰ কিছু নুই।
কৃষ্ণৰ প্ৰসাদে সমস্তে হুই॥
এহিবুলি বীৰে দৃঢ়াযা মাতি।
একান্তে কৰিলা হৰি-ভকতি”॥

শ্ৰীকৃষ্ণ জ্ঞাতি কুটুম্ব আত্মীয় বন্ধু-বান্ধৱ প্ৰভৃতি সকলো ভক্তৰে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিষয়ে মাহাত্ম্য জ্ঞান বিস্মৰণ হোৱা নাছিল। যেনে—কুন্তী, কৃষ্ণৰ মহিষীসকল, ভীষ্ম' যুধিষ্ঠিৰ, উদ্ধৱ, বিদুৰ, ইত্যাদি।

নাৰদে তেওঁৰ ভক্তি-সূত্ৰত কৈছে—

> “ওঁ সাতু কৰ্ম্মজ্ঞান যোগেভ্যোঽপ্যধিকতৰা ।”

অৰ্থাৎ ভক্তি কৰ্ম্ম, জ্ঞান আৰু যোগতকৈও শ্ৰেষ্ঠ। ভগৱদগীতাত শ্ৰীকৃষ্ণই ইয়াকে কৈছে—

> “তপস্বিভ্যোঽধিকো যোগী জ্ঞানীভ্যোঽপি মতোঽধিকঃ
> যোগীনামপি সৰ্ব্বেষাং মদগতেনান্তৰাত্মনা ।
> শ্ৰদ্ধাবান্ ভজতে যো মাং স মে যুক্ততমোমতঃ ॥

জ্ঞানাভিমানীয়ে কয়, ভক্তিৰ দ্বাৰাই জ্ঞানৰূপ ফল লাভ হয়। নাৰদৰ মতে জ্ঞানাদি সাধনাৰ দ্বাৰাই ভক্তি ৰূপ ফল লাভ হয়। “ওঁ ফলৰূপত্বাৎ।” গীতাতো কৈছে—

> “সমঃ সৰ্ব্বেষু ভূতেষু মদ্ভক্তি লভতে পৰাম্।”

সকলো সাধনাৰ উদ্দেশ্যই ভগৱন্তৰ কৃপালাভ। ভগৱন্তৰ কৃপা নহ’লে ভক্তি উদয় নহয়। এইবাবেই ভক্তিয়েই সাধনাৰ ফল স্বৰূপ। কৰ্ম্ম-যোগ আৰু জ্ঞান-যোগ সাধনাত সাধকৰ মনত যদি সেই সাধনাভিমান হয়, তেন্তে ভগৱন্ত সেই সাধকৰ মনৰপৰা আঁতৰি যায়। কৃষ্ণই আমাক আনতকৈ ভাল পায়, কৃষ্ণক আমি বশ কৰিলোঁ, এনে অভিমান বৃন্দাবনৰ গোপীসকলৰ মনত উদ্ভৱ হ’লতে, কৃষ্ণ অন্তৰ্দ্ধান হৈছিল। শেহত যেতিয়া তেওঁলোকৰ সেই অভিমান, অহং জ্ঞান গ’ল, আৰু কৃষ্ণত তেওঁলোকে সম্পূৰ্ণৰূপে আত্ম সমৰ্পণ কৰিলে, তেওঁলোকক দেখা দিলে। গজেন্দ্ৰই জ্ঞানৰ সহায় নোহোৱাকৈয়ে ভক্তি কৰি ঈশ্বৰক পালে। ভক্তিৰ উদয় হ’লে, জ্ঞানতত্ত্ব জিজ্ঞাসাৰ আৱশ্যকতা নাথাকে। অকল জ্ঞানে ভক্তিৰ সহায় ব্যতিৰেকে তৰিব নোৱাৰে। কিন্তু ভক্তিয়ে কাৰো সহায় নিবিচাৰে, সি অকলৈ শকত। ধৰোঁ, তুমি তোমাৰ ৰজাৰ বিষয়ে জানিলা যে, তেওঁ বলৱন্ত দয়ালু, দেখিবলৈ শ্ৰীমন্ত প্ৰজাৰঞ্জক ইত্যাদি। তোমাৰ এনে জ্ঞান হোৱা বাবে ৰজাৰ কি তৃপ্তি হ’ল? তুমি জানিলা যে ঘিউ, চেনি, ছানা ইত্যাদিৰে এনে তেনেকৈ মিষ্টান্ন প্ৰস্তুত হয়। সেই জ্ঞানৰ দ্বাৰাই তোমাৰ ভোক পলালে নে? সেইদৰে অকল ভগৱন্তৰ স্বৰূপ জানিলেই জীৱৰ লক্ষ্য সিদ্ধি নহয়। এতেকে ভক্তিৰে ভগৱন্তৰ সেৱাৰূপ

উপভোগহে আচল বস্তু। এইবাবেই পৰমহংস ৰামকৃষ্ণদেৱে কৈছিল,—“তুমি অমুকৰ আমৰ বাগিচালৈ গৈ কেইজোপা আম তাত আছে, সেই আমবোৰ কেনে ইত্যাদি বিষয় লৈ সময় নষ্ট মিছাতে নকৰিবা, তাৰে তোমাৰ পেট নভৰে। তুমি বিচাৰ এৰি দুই হাতেৰে আম খোৱাঁ, তৃপ্তি পাবা।” মুক্তিলাভৰ নিমিত্তে ভক্তিয়েই প্ৰকৃত পথ। আৰু কওঁ যে—অকল মুক্তিয়েই ভক্তিৰ লক্ষ্য নহয়। ঈশ্বৰক লাভৰ নিমিত্তে ভক্তই বাট বোলোঁতে বোলোঁতে মুক্তিয়ে বাটতে তেওঁৰ লগ ধৰি যায়। ভক্ত কিন্তু সেই বস্তুত নিস্পৃহ। শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ তৃতীয় স্কন্ধৰ চতুৰ্থ অধ্যায়ত উদ্ধৱে বিদুৰক কৈছে—“মই শ্ৰীকৃষ্ণক কৈছিলোঁ। যিসকলে তোমাৰ চৰণকমল ভজনা কৰে তেওঁলোকৰ ধৰ্ম্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষ এই চতুৰ্বৰ্গৰ ভিতৰত কোনোটোৱেই দুৰ্ল্লভ নহয়, কিন্তু মই সেইবোৰ প্ৰাৰ্থনা নকৰোঁ, মই মাথোন তোমাৰ পাদপদ্ম সেৱা কৰিবলৈহে উৎসুক।” ভক্তৰ উদ্দেশ্য ভক্তি মাথোন। ভক্তিতে ঈশ্বৰ ভকতৰ বশ্য হৈ ভকতৰ লগ নেৰে। নৃসিংহই প্ৰহ্লাদক বৰ দিব খুজিলত—

“এহিবুলি প্ৰলোভন্ত বৰে।
নবাঞ্ছন্ত প্ৰহ্লাদ কুমাৰে॥
ভক্তিসে পৰম লাভ জানি।
বিষ্ণুক বোলন্ত হাসি বাণী॥
জানো প্ৰভু পৰীক্ষা আমাক।
যিহেতু বুলিলা হেন বাক॥
বাঞ্ছেফল কৰি কৃত্য।
সিটো বাণিজাৰ নোহোঁ ভৃত্য॥”
—(কীৰ্ত্তন)

কলিত নাম-কীৰ্ত্তনেই প্ৰধান ভক্তি—

“মাধৱৰ নাম বৎস প্ৰায় ভৈল
ভক্তে অন্ধ লৈয়া যান্ত।
বেদৰ ঈশ্বৰ হৰি ধেনু যেন
তাৰ পাছে পাছে যান্ত॥”—
—(ঘোষা)

এনে হৰিভক্তি দান কৰি শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে আমাক তৰিবৰ উপায় কৰিছিলে। এনে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰৰ বাহিৰে এই কলিকালত এই দুখীয়া অসমত, অসমীয়াৰ কোন মহাবন্ধু আছে? মহাপুৰুষ শ্ৰীমাধৱদেৱে সেই দেখিয়েই ঘোষাত লেখিছে—

“হৰিভক্তি দান দিয়া জগতক
তাৰিলা সংসাৰ সিন্ধু।
হেনয় কৃপালু শঙ্কৰ বিনাই
নাহি নাহি আৰ বন্ধু॥”

ৰাস-লীলা

(১)

শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাঁহীৰ সুমধুৰ আহ্বান শুনি যেতিয়া গোপীসকল তেওঁৰ কাষ পালেগৈ, শ্ৰীকৃষ্ণই গোপীসকলক বৰ টান পৰীক্ষাত পেলাই দিলে। সেই পৰীক্ষাৰ ৯টা প্ৰশ্ন। প্ৰশ্নকেইটা বৰ টান। গোপীসকলৰ নিচিনা নোহোৱা আনৰ নিমিত্তে সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দি পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱাটো অসম্ভৱেই। যথা :—

প্ৰথমতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ গোপীসকলক স্বাগত সম্ভাষণ ।—

“স্বাগতং বো মহাভাগাঃ। প্ৰিয়ং কিং কৰবানি বঃ।
ব্ৰজস্যানাময়ং কচ্চিদ ব্ৰূতাগমন কাৰণম্ ॥”

(১) “কুশলে কি আইলা ? কযো ব্ৰজৰ কল্যাণ।
প্ৰিয কৰ্ম্ম কৰোঁ কিবা কহিযো নিদান ॥”

(২) “দুৰ্ঘোৰ ৰজনী প্ৰেত পিশাচৰ গতি।
ঐত নাথাকিবা তোৰা সব স্ত্ৰীমতী ॥”

এই প্ৰশ্নৰ মৰ্ম্ম, যে গোপীসকলৰ দেহবন্ধন আছে নে নাই ? একেই ঘোৰ নিশা, তাতে “ঘোৰ সত্ব নিষেবিতা” অৰ্থাৎ নৃশংস প্ৰাণী থকা বন। এনে ঠাইত অবলা তিৰোতা, তেওঁলোক থকা উচিত নহয়। দেহৰক্ষাৰ নিমিত্তে যদি তেওঁলোকৰ ভয়-সংশয় আছে, তেন্তে তেওঁলোকে কৃষ্ণক পাব নোৱাৰে। এতেকে তেওঁলোক লৰালৰিকৈ উভতি যোৱাই ভাল।

(৩) “তোমাসাক নেদেখিযা পিতৃমাতৃচয।
তাসম্বাৰ মনে মহা মিলিব সংশয় ॥”

এইটোৰ মৰ্ম্ম, যে গোপীসকলে স্নেহবন্ধন ছিঙিব পাৰিছে নে নাই ? যদি নাই ছিঙিব পৰা, তেন্তে তেওঁলোক এতিয়াই উভতি যোৱা উচিত। কাৰণ পাৰ্থিব বস্তুৰ সম্বন্ধৰ স্নেহবন্ধন থাকিলে পৰমাত্মা কৃষ্ণক পাব নোৱাৰি।

(৪) “দেখিলাহা ইতো বিকশিত বৃন্দাবন।
শশাঙ্কে ধৱল নৱ পল্লৱে শোভন ॥”

এই প্ৰশ্ন বা যুক্তিৰ মৰ্ম এইটো পৰীক্ষা কৰা যে গোপীসকলৰ দৃষ্টি অন্তৰ্মুখী নে বহিৰ্মুখী ? যদি বহিৰ্মুখী তেন্তে—

"দৃষ্টংবনং কুসুমিতং ৰাকেশকৰৰঞ্জিতম্ ।
যমুনানিললীলৈজত্তৰু পল্লৱশোভিতম্ ॥"

তেওঁলোকৰ এনে প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্য দেখা হ'ল, এতেকে তেওঁলোক উভতি যোৱাই উচিত।

এই প্ৰশ্নটোৰ উদ্দেশ্য, গোপীসকলৰ কৰ্মবন্ধন আছে নে নাই চোৱাটো। সেইদেখি শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁলোকক উপদেশ দি গৃহকৰ্ম সোঁৱৰাই উভতি যাবলৈ ক'লে। উপদেশটো—

(৫) "উলটি ব্ৰজক যাহা কান্দে শিশুগণ।
তাসবাক প্ৰতিপালি পীয়ায়োক স্তন ॥"
"ক্ৰন্দন্তি বৎসা" "পতীন্ শুশ্ৰূষধ্বং"

অৰ্থাৎ ব্ৰজলৈ উভতি যোৱাহঁক, আৰু পলম নকৰিবা। তোমালোকৰ পতিক শুশ্ৰূষা কৰাগৈ। তোমালোকৰ গৰুৰ পোৱালি আৰু শিশুৱে কান্দিছে, শিশুক পিয়াহ দিয়াগৈ, গাইৰ গাখীৰ খীৰাই দামুৰি মেলি দি দামুৰিক গাখীৰ খাবলৈ দিয়াগৈ।

(৬ "যদিবা আমাক স্নেহে আইলা গোপীগণ।
মোক আবে দেখিলা সিজিল প্ৰয়োজন ॥"

এতেকে ঘৰলৈ উভতি যোৱাহঁক। অৱশ্যে সকলো প্ৰাণীয়েই মোক প্ৰীতি কৰে। এতেকে তোমালোকৰ মোৰ প্ৰতি প্ৰীতিও স্বাভাৱিক। যদি এনে কথাই তেন্তে তোমালোক ঘৰলৈ উভতি যোৱাই ভাল। কাৰণ—

"বিদূৰত থাকি কৰে শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন।
বাঢে মোত ভকতি নিৰ্ম্মল হোৱে মন ॥
দেখন্তে শুনন্তে সদা হেলা হোৱে মতি।
জানিয়া গৃহতে থাকি কৰিও ভকতি ॥"

(৭) পৰীক্ষাৰ সপ্তম প্ৰশ্ন বা উপদেশ—

"স্বামীক শুশ্ৰূষা কুলস্ত্ৰীৰ মহাধৰ্ম্ম ॥"
"ভৰ্ত্তুঃ শুশ্ৰূষণং স্ত্ৰীণাং পৰোধৰ্ম্মোহ্যমায়য়া ॥"

এতেকে, হে গোপীসকল । তোমালোকে জনা উচিত যে, গৃহকৰ্ম্ম তিৰোতাৰ ধৰ্ম্ম । ইয়াৰ মৰ্ম্ম, যে গোপীসকল ধৰ্ম্ম-বন্ধনৰপৰাও বিমুক্ত হৈছে নে নাই ? যদি নাই হোৱা তেন্তে তেওঁলোক পতিৰ পতি ঈশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণক পাবৰ যোগ্য হোৱা নাই । গতিকে তেওঁলোক উভতি যোৱাই ভাল ।

(৮) এই পৰীক্ষাৰ এই প্ৰশ্নত গোপীসকলক অধৰ্ম্মৰ ভয় দেখুৱা হৈছে । অৰ্থাৎ তেওঁলোকক কোৱা হৈছে যে, নিজৰ পতিত্যাগ তেওঁলোকৰ পক্ষে অধৰ্ম্ম ।

দুঃশীলো দুৰ্ভাগো বৃদ্ধো জড়োৰোগ্যধনোঽপি বা ।
পতিঃ স্ত্ৰীভিৰ্ন হাতব্যো লোকেপ্সুভিৰপাতকী ॥

অৰ্থাৎ অপাতকী পতি যদি দুঃশীল, দুৰ্ভগ, বৃদ্ধ, জড়, ৰোগী আৰু নিৰ্ধন হয়, তথাপি স্ত্ৰীয়ে তেনেকুৱা পতি পৰিত্যাগ কৰাটো ধৰ্ম্মসম্মত নহয় ।

(৯) এই প্ৰশ্নত সমাজবন্ধন আৰু লোকনিন্দাৰ ভয় দেখুওৱা হৈছে । বিশেষকৈ কুলস্ত্ৰীয়ে উপপতিৰে সৈতে সম্বন্ধ কৰা যে গৰ্হিত কাৰ্য্য, এইটো বুজাই দিয়া হৈছে ।

“অস্বৰ্গ্যমযশস্যঞ্চ ফল্গু কৃচ্ছ্ৰং ভয়াবহম্ ।
জুগুপ্সিতঞ্চ সৰ্ব্বত্ৰ হ্যৌপপত্যং কুলস্ত্ৰিয়াঃ ॥”

অৰ্থাৎ কুলস্ত্ৰীৰ ঔপপত্য সকলো অৱস্থাতে অস্বৰ্গ্য, অযশস্য, তুচ্ছ, কৃচ্ছ, ভয়াবহ আৰু গৰ্হিত ।

“ঔপপতি সমে ক্ৰীড়া গৰিহিত কৰ্ম্ম ।”

এতেকে হে গোপীসকল । তোমালোক ঘৰলৈ উভতি যোৱাহঁক । এনে গৰ্হিত কৰ্ম্ম কৰিবলৈ অহাটো তোমালোকৰ উচিত নহয় ।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ এনে বিপ্ৰিয় বাণী শুনি গোপীসকল বিষণ্ণ আৰু মহাচিন্তিত হৈ পৰিল ।

“ইতি বিপ্ৰিয়মাকৰ্ণ্য গোপ্যো গোবিন্দভাষিতম্ ।
বিষণ্ণা ভগ্নসঙ্কল্পাশ্চিন্তামাপুৰ্দুৰত্যয়াম্ ॥
কৃত্বা মুখান্যৱ শুচঃ শ্বসনেন শুষ্য—
বিম্বাধৰাণি চৰণেন ভুৱং লিখন্ত্যঃ ।
অস্ত্ৰৈৰুপাত্তমসিভিঃ কুচকুঙ্কুমানি
তস্থুৰ্মৃজন্ত্য উৰুদুঃখভৰাঃ স্ম তূষ্ণীম্ ।”

অৰ্থাৎ—

“কৃষ্ণৰ বিপ্ৰিয় বাণী শুনি গোপীগণ।
পাইলেক দুৰন্ত চিন্তা বিবৰ্ণ বদন॥
ওলমাইল মুখ অতি পায়া দুঃখ-ভৰ।
সঘনে নিঃশ্বাস কাঢে শুখাইল অধৰ॥
কুচৰ কুঙ্কুম সানে লোতকে তিতিল।
থাকিল নিচুকি মুখে বচন হৰিল॥
চৰণে ভূমিক লেখে দেখে তমোময়।”

ওপৰৰ পদবোৰ আমি শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তন ঘোষাৰপৰা দিছোঁ। কি সুন্দৰ পদ আৰু কি সুন্দৰ ভাঙনি! কৃষ্ণৰ বিপ্ৰিয় বাণী শুনি গোপীসকলৰ কেনে অৱস্থা হৈছিল, শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে বৰগীত এটিৰেও সেই অৱস্থা কেনেকৈ বৰ্ণনা কৰিছে চোৱাঁ।—

“চিন্তিত গোপিনী পেখয় নৈৰাশ॥
তনু মন জামৰে নয়নে ঝৰে বাৰি।
পদ নখ ক্ষেপি আখিদেখে আঙ্কিয়াৰি॥
লেপিত লোলে কুচদোহ কুঙ্কুম।
তাপিত ব্ৰজবধূ শঙ্কৰে বোলে॥”

ইয়াৰ পিছত ভগৱন্তৰ ওপৰত গোপীসকলৰ অভিমান।

“শোকক স্তম্ভায়া গোপীসকলে।
মলচিলে মুখ আঁখি অঞ্চলে॥
গদ গদ মাত মুখে নোলাই।
বুলিবে লাগিলে কৃষ্ণক চাই॥”

“নেত্ৰে বিমৃজ্য ৰুদিতোপহতে স্ম কিঞ্চিৎ
সংৰম্ভগদ্গদগিৰোঽব্ৰুৱতানুৰক্তাঃ॥”

গোপীসকলৰ অনুনয় এই যে—ভগৱন্তৰ নিমিত্তে তেওঁলোকৰ যাবাই সৰ্ব্বস্ব ত্যাগ।—

“ভকত বৎসল তোমাক জানি।
কেনে বোলা হেন ঘাতুক বাণী॥

সমস্ত বিষয় এড়িয়া স্বামী।
ভজিলোঁ তোমাৰ চৰণে আমি ॥
ভজিযো আমাক মিলোক ভাগ।
নকৰা নাথ ভকতক ত্যাগ ॥"
"সন্ত্যজ্য সৰ্ব্ববিষয়াংস্তৱ পাদমূলম্।
ভক্তা ভজস্ব দুৰবগ্ৰহ। মা ত্যজাস্মান্"

ইস্। তুমি যৰ ধৰ্ম্মবেত্তা ওলাইছা। তুমি পতি অপত্য সুহৃদৰ অনুবৃত্তি তিৰোতাৰ ধৰ্ম্ম বুলি কৈছা। কিন্তু সকলো উপদেশৰ বিষয়, হে ঈশ! তুমিয়েই যে। তোমাতেই আমাৰ অনুবৃত্তি হওক। কাৰণ সকলো ভোগ্যৰ ভোক্তা তুমি যেতিয়া সকলো দেহধাৰীৰ সেই প্ৰিয়বন্ধু আত্মা, তেতিয়া সকলোতে যি কৰণীয় সেই এটাইবোৰ তোমাতে হওক।

"প্ৰেষ্ঠো ভবাংস্তনুভৃতাং কিল বন্ধুৰাত্মা ॥"
"কহিলা যিটো কুলস্ত্ৰীৰ ধৰ্ম্ম।
তোমাতে আছোক সিসব ধৰ্ম্ম ॥
জগতৰ বন্ধু আতমা তুমি।
সমস্ত ধৰ্ম্মৰ আপুনি ভূমি ॥"
"কুৰ্ব্বন্তি হি ত্বয়ি ৰতিং কুশলাঃ স্ব আত্মন্
নিত্যপ্ৰিয়ে পতিসুতাদিভিৰাৰ্ত্তিদৈঃ কিম্ ॥"
"তুমি আত্মা হেন জানি সম্প্ৰতি।
তোমাতেসে কৰে ভকতে ৰতি ॥
নালাগে পতি পুত্ৰ দুঃখ হেতু।
হয়োক প্ৰসন্ন গৰুড় কেতু ॥"
"তন্নঃ প্ৰসীদ বৰদেশ্বৰ। মাস্ম ছিন্দ্যা
আশাং ধৃতাং ত্বয়ি চিৰাদৰবিন্দনেত্ৰ। ॥"
"কৰিছোঁ আশা যিটো চিৰকাল।
নকৰিয়ো তাক ভঙ্গ গোপাল ॥"

হে কৃষ্ণ! তুমি আমাৰ সৰ্ব্বস্ব হৰণ কৰিছা। আমাৰ যি চিত্ত ইমান দিন সুখেৰে গৃহকৰ্ম্মত নিবিষ্ট আছিল, সেই চিত্তক তুমি অপহৰণ কৰিলা। যি হাত গৃহকৰ্ম্মত ইমান দিন লিপ্ত আছিল, সেই হাত তুমি হৰণ

কৰিলা। ভৰি ছুটা তোমাৰ পাদমূলৰপৰা এখোজো যাব নোখোজে। তেনেহলে কেনেকৈ আমি ব্ৰজলৈ উলটি যাম? আৰু গৈয়েই বা কি কৰিম?—"যামঃ কথংব্ৰজমথো কৰবামকিং বা।"

"হৰিলা চিত্ত নাথাকয় ঘৰে।
হস্ত দুই গৃহকৃত্য নকৰে॥
তোমাক এৰিয়া নচলে ভৰি।
ব্ৰজক গৈয়া কি কৰিবো হৰি॥"
'সিঞ্চাঙ্গ। নস্ত্বদধৰামৃতপূৰকেণ
হাসাবলোককলগীতজহৃচ্ছয়াগ্নিম্।
নো চেদ্বয়ং বিৰহজাগ্ন্যুপযুক্তদেহা
ধ্যানেন যাম পদয়োঃ পদবীং সখে! তে॥"

হে কৃষ্ণ। তোমাৰ হাস্যদৃষ্টি আৰু কলগীতজাত যি কামাগ্নি, সেই অগনিক তোমাৰ অধৰামৃত দি নুমোৱা। নতুবা তোমাৰ বিৰহ অগ্নিতে আমি দগ্ধ হৈ যোগীসকলৰ নিচিনাকৈ নিশ্চয় তোমাৰ পাদপদ্ম লাভ কৰিম।

"জলে কামানল তোমাৰ গীতে।
নিমায়োক তাক অধৰামৃতে॥
নোহি বিৰহতে দহিয়া তনু।
লভিবো তোমাৰ সমীপ পুনু॥"

ইয়াৰ আচল মৰ্ম্ম যে, ভগৱন্তৰ বিৰহত গোপীসকলে প্ৰাণ পৰ্য্যন্ত পৰিত্যাগ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত। গোপীসকলে কৈছে—শুনিছোঁ আৰণ্যজন তোমাৰ প্ৰিয়। তোমাৰ পদতল লক্ষ্মীৰো উৎসৱৰ স্থান। যেতিয়াৰপৰা অৰণ্যত তোমাৰ সেই পদতল স্পৰ্শ কৰিছোঁ, তেতিয়াৰেপৰা তোমাৰ দ্বাৰাই আমি "নাঙ্গসমক্ষম্ অঙ্গ স্থাতুং ত্বয়া অভিৰমিতাৰত পাৰয়ামঃ"—অৰ্থাৎ আনন্দিত হৈ আৰু আনৰ কাষলৈ যাব নোৱাৰা হৈছোঁ। আন সকলো আমাৰ পক্ষে তুচ্ছবোধ হৈছে। ইত্যাদি কাৰণত —

"পুৰুষ ভূষণ কৰিয়ো দাসী।"
"তপ্তাত্মনাং পুৰুষভূষণ! দেহি দাস্যম্।"

গোপীসকলে গৃহস্বামিৰ পৰিত্যাগ কৰি কিয় শ্ৰীকৃষ্ণৰ দাস্য বিচাৰিছে? কাৰণ, ভগৱন্তৰ সুন্দৰ ৰূপত তেওঁলোক মোহিত।

"বীক্ষালকাবৃত মুখং তব কুণ্ডলশ্ৰী
গণ্ডস্থলাধৰসুধং হসিতাবলোকম্।
দত্তাভয়ঞ্চ ভুজদণ্ডযুগং বিলোক্য
বক্ষঃ শ্ৰিয়ৈকৰমণঞ্চ ভবাম দাস্যঃ॥"
"অলকা আবৃত তোমাৰ মুখ।
অধৰ সুধাক দেখন্ত সুখ॥
ভ্ৰূৰযুগ তনু ঈষত হাসি।
দেখি প্ৰভু তাক ভৈলোঁহো দাসী॥"

তোমাৰ ৰূপত মুগ্ধ হৈ আমি ধৰ্ম্মত্যাগ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত, কাৰণ সেই ৰূপত ত্ৰিভুবন পুলকিত।

"আছোক আন বৃক্ষ পশু-পক্ষী।
প্ৰেমে পুলকিত তোমাক দেখি॥"

"সম্মোহিতাৰ্য্যচৰিতান্ন চলেৎ ত্ৰিলোক্যাম্।"
"যদ্গোদ্বিজদ্ৰুমমৃগাঃ পুলকান্যবিভ্ৰম্॥"

আমি তোমাৰ কিঙ্কৰী। আমি জানো তুমি ব্ৰজৰ ভয় বিনাশ কৰিবৰ নিমিত্তে অৱতাৰ হৈছা—

"ব্ৰজৰো তুমি দুঃখ-ভয়হাৰী।"

এতেকে—

"জানিয়া জুৰায়ো আমাৰ প্ৰাণ।
শিৰত হস্ত-পদ্ম দিয়ো দান॥"

শ্ৰীকৃষ্ণৰ কথাৰ উত্তৰত গোপীয়ে যি ক'লে তাৰ মৰ্ম্ম এইটো স্পষ্ট হৈ উঠিল, যে—"হে কৃষ্ণ! পতি-পুত্ৰাদিৰ সেৱা কৰাটো যে, তিৰোতা মানুহৰ পৰম ধৰ্ম্ম বুলি তুমি কৈছা, সেইটো সকলোৱে জানে, আমিও জানো। কিন্তু আমাৰ স্বাভাৱিক বিশ্বাস, যে তুমিয়েই আমাৰ পতি, আৰু তুমিয়েই ত্ৰিজগতৰ পতি। পতি মানে কি? যি সৰ্ব্ব প্ৰকাৰে ৰক্ষা কৰিব পাৰে, তেৱেঁই পতি। আমাক যি পতিৰ ওচৰলৈ উভতি যাবলৈ তুমি কৈছা, সেই পতিয়ে নিজকে ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰে, তেওঁ আকৌ আমাক

পতি অৰ্থাৎ ৰক্ষক হ'ব কেনেকৈ? সেই পতি নামত হে পতি, কাৰ্য্যত উপপতিহে। তুমিহে আচল পতি। যি পতিয়ে নিজকে সুখী কৰিব নোৱাৰে, তেওঁ পত্নীক সুখী কৰিব কেনেকৈ? তুমিয়েই স্বভাৱতে সকলোৰে চিৰপতি। তুমি নিত্যানন্দ পৰমানন্দ স্বৰূপ। তোমাৰ সেৱাতেহে জীৱই অনন্ত আনন্দ লাভ কৰিব পাৰে।"

"তুমি শুদ্ধ বুদ্ধ নিত্য নিৰ্ম্মল নিৰ্গুণ দেৱ,
মোৰ প্ৰভু নাৰায়ণ—এ,
স্বৰূপ আনন্দে সদা সুখী।" (ঘোষা)

এই জগতত পুৰুষ মাথোন এজন। 'একমেবাদ্বিতীয়ম্'। তেওঁৰ বাহিৰে বাকী এটাইবোৰ প্ৰকৃতি। সেই অদ্বিতীয় পুৰুষ তুমিয়েই। মানুহে ভ্ৰমত পৰি যিবোৰক পতি বুলি আশ্ৰয় কৰে, বাস্তৱিকতে সেইবোৰ প্ৰকৃতিহে। প্ৰকৃতিয়ে প্ৰকৃতিৰ সৈতে বিহাৰ কৰি কেতিয়াও সুখী হ'ব নোৱাৰে। যেতিয়া জীৱই নিজক প্ৰকৃতি বুলি জানিব, আৰু তোমাক হে এক মাথোন পুৰুষ বুলি জানিব. তেতিয়া মায়ামুগ্ধ পাৰ্থিৱ নামমাত্ৰ পতিক পৰিত্যাগ কৰি তোমাকে মাথোন পতি বৰণ কৰি অখণ্ড আনন্দ লাভ কৰিব। আমি সেইবাবেই তোমাৰ শৰণাপন্ন হৈ তোমাক আমাৰ পতি বুলি বৰণ কৰিছোঁ। পুত্ৰই আমাক কি নৰকৰপৰা উদ্ধাৰ কৰিব? পুত্ৰৰ নিজৰে অৱস্থা তেনেকুৱা। উদ্ধাৰকৰ্ত্তা মাথোন তুমি। তোমাৰ সেৱাতেই পুত্ৰক লালন-পালন কৰি তোলাৰ উদ্দেশ্য সম্পূৰ্ণৰূপে সাৰ্থক হয়। এতেকে আমাক "নালাগে পতি পুত্ৰ দুঃখ হেতু"। আৰু সুহৃদৰ যে কথা কৈছা, সুহৃদ কাক বোলে? যি নিস্বাৰ্থ হৈ আনৰ উপকাৰ কৰিব পাৰে, সিয়েই সুহৃদ। তুমি যাক আমাৰ সুহৃদ বুলি কৈছা, সেইসকল নিজৰ তাপতে সদায় পৰিতাপিত। নিস্বাৰ্থ, নিষ্কাম হৈ তেওঁলোকে আনৰ উপকাৰ কি কৰিব? এক মাথোন তুমিয়েই এই জগতত সুহৃদ। কাৰণ তুমি নিজানন্দত পৰিপূৰ্ণ। তোমাৰ কোনো অভাৱ নাই। সেইদেখি তুমিয়েই জগতৰ সুহৃদ। তোমাকেইহে সুহৃদ বুলি সেৱা কৰা উচিত।

"তুমি প্ৰাণ প্ৰিয়তম সুহৃদ পৰম দেৱ,
প্ৰাণ প্ৰভু পীতাম্বৰ এ।
তুমিহে কেৱলে আত্মা মোৰ ॥"

আত্মাৰ প্ৰতি সকলো জীৱৰ প্ৰেম স্বাভাৱিক। সেই আনন্দময় অন্তৰাত্মা তুমি আমাৰ সন্মুখত। তোমাক পাই আমাৰ কৰ্ত্তব্য শেষ হ'ল। যি তোমাক আত্মা বুলি নাজানে, সি তোমাৰ উপদেশ শুনি ঘৰলৈ উভতি গৈ জড় পতি-পুত্ৰাদিৰ সেৱা কৰকগৈ। আমি আৰু নাযাওঁ, কাৰণ আমাৰ তেনেকুৱাবোৰ ধৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰিবৰ আৰু আৱশ্যক নাই। আমি

"পাইলো পাইলো ৰে প্ৰাণধন মুকুন্দ মুৰাৰি।
দিলা দেখা দামোদৰ জীৱন হামাৰি ॥" (কীৰ্ত্তন)

(২)

"গোপীৰ শুনিয়া আকুল বাণী।
ভৈলন্ত সদয় সাৰঙ্গপাণি ॥
হাসিয়া বোলন্ত এৰিয়ো তাপ
গোপীক ক্ৰীড়িলা জগত বাপ ॥" (কীৰ্ত্তন)

ইতি বিক্লৱিতং তাসাং শ্ৰুত্বা যোগেশ্বৰে শ্বৰঃ।
প্ৰহস্য সদয়ং গোপীৰাত্মাৰামঃ অপি অৰীৰমৎ ॥

যদিও যোগেশ্বৰ ঈশ্বৰ আত্মাৰাম, তথাপি তেওঁ ভক্তবাঞ্ছা পূৰ্ণ কৰিবৰ মনেৰে, আৰু বহিৰ্মুখ গোপীসকলক অন্তৰ্মুখ কৰিবৰ নিমিত্তে, তেওঁলোকৰ নিৰ্ম্মল মনৰ ভাব জানি তেওঁলোকৰে সৈতে ৰাস-ক্ৰীড়া আৰম্ভ কৰিলে। তেওঁ বুজিছিল যে, গোপীসকলৰ দ্বিতীয় জ্ঞান বিনষ্ট হৈছে।

কিন্তু যদিও গোপীসকলৰ ভগৱন্তৰ বাহিৰে আন বস্তুত অলপো মমতা নাছিল, তথাপি তেতিয়াও যৎকিঞ্চিৎ অহং ভাৱৰ আভাস আছিল। সেইদেখি ভগৱন্তৰে সৈতে বিহাৰ-সুখ লাভ কৰি অন্তৰত থকা সেই অহং ভাৱৰ বীজ গৰ্ব্বত পৰিণত হ'ল। তেওঁলোকে ভাবিলে, আমাৰ সমান ভাগ্যৱতী কোনো নাই, আমি মদনমোহনকো মোহিত কৰিলোঁ। ।—

"আমাৰ সম সুভাগিনী নাই।
ভৈলন্ত অধীন যাদৱ ৰায়।"

অন্তৰ্য্যামী কৃষ্ণই সেইটো জানিব পাৰি তৎক্ষণাৎ অন্তৰ্দ্ধান হ'ল।

"তাসবাৰ দৰ্প হৰিবৰ মনে।
ভৈল অন্তৰ্দ্ধান তৈতে তেখনে॥"

মনে একে সময়তে দুটা বস্তু ধাৰণ কৰিব নোৱাৰে, আৰু অৱলম্বন নোহোৱাকৈ এখন্তকো সি থাকিব নোৱাৰে। মন যেতিয়া ভগৱন্ত বস্তুত নিবিষ্ট হয়, তেতিয়া জগতৰ আন বস্তু মনৰপৰা আঁতৰে। এই নিগূঢ় তত্ত্বকে দেখুৱাবৰ নিমিত্তে এই লীলা। বাস্তৱিকতে তেওঁ গোপীসকলক পৰিত্যাগ কৰি ক'লৈকো যোৱা নাছিল। গোপীসকলৰ মন যেতিয়া নিজৰ শৰীৰৰ ফালে গ'ল, স্বভাৱতে তেওঁলোকে ঈশ্বৰক নেদেখা হ'ল। সাধকসকলৰো মন প্ৰথম অৱস্থাত এনেকুৱা হয়,—একো একোবাৰ ভগৱন্তৰ দৰ্শন তেওঁলোকে পাই, আকৌ তেতিয়াই হেৰুৱাই পেলায়।

"মাঝে মাঝে তব দেখা পাই।
চিৰদিন কেন পাইনা?
কেন মেঘ আসে
হৃদয় আকাশে,
তোমাৰে হেৰিতে দেয়না। (ৰবীন্দ্ৰনাথ)

"Immitation" নামৰ কিতাপত লিখিছে—

"My son, when the fire of devotion is kindled in thy heart let not the favour exalt thee into pride, boast not of it to others as a distinction due to thy superior merit, non ponder it in thy own mind with self approbation and complaisance.

"Neither exalt thyself in thy own esteem as the peculiar favourite of Heaven, because thy heart felt the raptures devotion and tasted the ineffable sweetness of spiritual fervour: for by those marks the lover of perfection is not known."

"কৃষ্ণক নাপাই পাছে গোপীচয়
মিলিল সন্তাপ ভৈলন্ত ভয়।"

"অন্তৰ্হিতে ভগৱতি সহসৈৱ ব্ৰজাঙ্গনাঃ।
অতপ্যংস্তমচক্ষাণাঃ কৰিণ্য ইৱ যূথপম্॥"
"যেন যূথপক নেদেখি বনে।
কান্দে আৰ্ত্তৰাৱে হস্তিনীগণে॥"

ইয়াৰ পাছত শ্ৰীকৃষ্ণাত্মিকা গোপীসকলৰ শ্ৰীকৃষ্ণ লীলানুকৰণ। কৃষ্ণৰ গতি, অনুৰাগ, স্মিত, সবিলাস নিৰীক্ষণ, মনোৰম আলাপ, বিহাৰ ক্ৰীড়া আৰু আন আন কাৰ্য্যৰ দ্বাৰাই গোপীসকলৰ চিত্ত আকৃষ্ট হৈছিল—। 'তদাত্মিকা'—শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁলোকৰ আত্মা। সেইদেখি শ্ৰীকৃষ্ণৰ "বিচেষ্টা জগৃহুঃ" অৰ্থাৎ তেওঁৰ লীলাৰ অনুকৰণ কৰি ক্ৰীড়া কৰিবলৈ ধৰিলে। আৰু গোপীসকলৰ "আমিয়েই শ্ৰীকৃষ্ণ" এনেভাৱ হ'ল—।

"হৰিল চিত্ত পাসৰিল মৰ্ম্ম।
কৰিবে লাগিল কৃষ্ণৰ কৰ্ম্ম॥
মঁই সে কৃষ্ণ জান গোপীগণ।
অন্যো অন্যে গোপী বোলে বচন॥"
"পুতনাৰ বেশে কতো গোপী দেয় স্তন।
কতো শিশু কৃষ্ণ হুয়া শোষয় জীৱন॥" ইত্যাদি
"এহিমতে কৃষ্ণ চেষ্টা কৰে গোপীগণে।
কৃষ্ণক সোধন্তে ফুৰে পশি বৃন্দাবনে॥"
"উচ্চ বৃক্ষ দেখি সোধে সাদৰি।
শুনিয়ো অশ্বথ বট পাকড়ি॥
যাহান্তে দেখিলা নন্দ কুমাৰ।
নেন্ত চুৰি কৰি চিত্ত আমাৰ॥"
"ওৰা তুলসী সমিধান দিয়া।
তুমি গোবিন্দৰ চৰণ প্ৰিয়া॥
যাহন্তে দেখিলা নন্দকুমাৰ।
প্ৰাণতো অধিক প্ৰিয় আমাৰ॥" ইত্যাদি।

মৃগপক্ষী, পৃথিৱী, আৰু লতাকো তেওঁলোকে কৃষ্ণৰ বাতৰি সুধিছিল।

"সমস্তে বিহ্বল হুয়া গোপিনী।
কৰে কৃষ্ণলীলা কতো আপুনি॥"

এইবোৰ কল্পনাৰ কথা নহয়, সত্য অৱস্থা। জ্ঞানীসকলে জগতৰ চেতন অচেতন সকলো পদাৰ্থতে ব্ৰহ্মৰ অনুসন্ধান কৰে।

"বিদ্যা অবিদ্যা অন্ত সুখে নিৰপেক্ষ হয়া
কৰিল আপন মনস্থিৰ।
বাসুদেৱময় মাত্ৰ সকল জগত ইটো
পুৰুষাৰ্থ জানিবা জ্ঞানীৰ॥" (ঘোষা)

এইটো সেই ব্ৰহ্মানুসন্ধান আৰু জগৎব্ৰহ্মময় দেখাৰে প্ৰত্যক্ষ অভিনয়। অৱশ্যে জ্ঞানী আৰু ভক্তৰ প্ৰভেদ আছে। জ্ঞানীয়ে সকলো বস্তুতে ঈশ্বৰৰ অৱস্থিতি অনুভৱ আৰু দৰ্শন কৰিয়েই নিজক ধন্য মানে।

"সমস্ত ভূততে ব্যাপী আছোঁ মই হৰি।
সবাক মানিবা তুমি বিষ্ণু বুদ্ধি কৰি॥
নীচত সাধুত যাৰ ভৈল এক জ্ঞান।
তাহাকে সে পণ্ডিত বোলয় সৰ্ব্বজ্ঞান॥
কুকুৰ চাণ্ডাল গৰ্দ্দভৰো আত্মাৰাম।
জানিয়া সবাকো পৰি কৰিবা প্ৰণাম॥
বিষ্ণুময় দেখে যিটো সমস্ত জগত।
জীৱন্তে মুকুত হোৱে অচিৰ কালত॥"

কিন্তু ভক্তই এই নীৰস জ্ঞানতে সন্তুষ্ট থাকিব নোৱাৰে। ভক্তই সচ্চিদানন্দ ঈশ্বৰৰ মূৰ্ত্তি চকুৰে চাব, হাতেৰে তেওঁৰ সেৱা আৰু হৃদয়েৰে তেওঁক আলিঙ্গন কৰিবলৈ বিচাৰে। ভক্তই—

"সমস্ত সুখক ত্যজি পুৰুষোত্তম প্ৰেম
ভকতিক কৰিল আশ্ৰয়।
ভকত সবৰ এহি পুৰুষাৰ্থ মনোনীত
আত সুখ অধিক পাৱয়॥" (ঘোষা)

ঈশ্বৰ কৃষ্ণই উদ্ধৱক কৈছে,—

"ভকতেসে মোৰ হৃদি জানিবা নিশ্চয়।
ভকত জনৰ জানা আমিসে হৃদয়॥
মই বিনা ভকতে নিচিন্তে কিছু আন।
ভকতত পৰে মই নিচিন্তোহোঁ আন॥"

মানুহে প্ৰিয় বস্তুৰ অদৰ্শনত উন্মত্তৰ নিচিনা হৈ অচেতন পদাৰ্থকো সেই প্ৰিয়ৰ কথা সোধে। উদাহৰণ, কালিদাসৰ বিৰহী যক্ষ। অলপ সময়ৰ নিমিত্তে মিছা আনন্দ দিয়া পদাৰ্থক নেদেখিও যদি মানুহৰ এনেকুৱা হয় তেন্তে মূৰ্ত্তিমন্ত পৰমানন্দৰ বিচ্ছেদত যে গোপীসকলৰ এনে হ'ব তাত আশ্চৰ্য্য কি? গোপীসকলৰ কৃষ্ণ-জিজ্ঞাসাই বেদান্তৰ ব্ৰহ্মজিজ্ঞাসা, আৰু স্বৰূপানন্দ ভগৱন্তৰ সুমধুৰ ৰাস-লীলা—।

গীতাত শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে,—

যো মাং পশ্যতি সৰ্ব্বত্ৰ সৰ্ব্বঞ্চ ময়ি পশ্যতি।
তস্যাহং ন প্ৰণশ্যামি স চ মে ন প্ৰণশ্যতি।

অৰ্থাৎ যি মোক সৰ্ব্বত্ৰ সৰ্ব্বভূততে দেখে আৰু মোতে সকলো পদাৰ্থ দেখিবলৈ পায়, তাৰে সৈতে মোৰ কেতিয়াও বিচ্ছেদ নঘটে।

প্ৰিয় বস্তুৰ অদৰ্শনত মানুহৰ মনলৈ এনেকুৱা উন্মত্ততা অহাটো স্বাভাৱিক। মহাকবি কালিদাসৰ মেঘদূত আৰু স্বেক্সপীয়েৰৰ 'As you like it' ইত্যাদি গ্ৰন্থতে ইয়াৰ প্ৰমাণ আছে। আনন্দদায়ক অনিত্য পদাৰ্থৰ অদৰ্শনতেই যদি মানুহৰ মনৰ অৱস্থা এনে হয়, নিত্যানন্দৰ বিচ্ছেদত প্ৰেমিক ভক্তৰ এনে হোৱাটো একো আচৰিত কথা নহয়। যি বস্তু প্ৰেমিকৰ আনন্দদায়ক, সি অৱশ্যে অপ্ৰেমিকৰ হাস্যজনক হ'ব পাৰে। গোপীসকলে একাগ্ৰমনেৰে কৃষ্ণানুসন্ধান কৰোঁতে কৰোঁতে, কৃষ্ণক ভাবোঁতে ভাবোঁতে, শেহত নিজকে কৃষ্ণ বুলি ভাবি একাকাৰ হোৱাটোও স্বভাৱ আৰু দৰ্শনসিদ্ধ। এইদেখিয়েই বিদ্যাপতিয়ে গাইছে—

"অনুক্ষণ মাধৱ মাধৱ সোঙৰিতে
সুন্দৰী ভেলি মাধাই।
ও নিজ ভাৱ স্বভাৱ হি বিছুৰল
আপন গুণ লুবধাই॥"

ব্ৰহ্ম-সাধনাতো সাধকে একাগ্ৰচিত্তেৰে ধ্যান কৰোঁতে কৰোঁতে নিজেই ধ্যেয় বস্তুৰ স্বৰূপতা প্ৰাপ্ত হয়—। ইয়াকেই 'সবিকল্প সমাধি' বোলে।

যিজনী গোপীক লৈ শ্ৰীকৃষ্ণ অন্তৰ্দ্ধান হৈছিল, সেইজনীৰ মনতো লাহে লাহে গৰ্ব্ব উদয় হ'ল।

"চলি যায় যিটো গোপী কৃষ্ণৰ লগত।
মহা গৰ্ব্বভাৱ তাইৰ বাঢ়িল মনত॥

কৃষ্ণৰ আশায়ে আইলোঁ যত গোপীজাক।
সবাক এৰিয়া কৃষ্ণে ভজিলা আমাক॥
সমস্তে নাৰীত শ্ৰেষ্ঠ আপোনাক জানি।
মহাদৰ্পে কৃষ্ণক বুলিলা হেন বাণী॥"

"সা চ মেনো তদাত্মানং বৰিষ্ঠং সৰ্ব্বযোষিতাম্।
হিত্বা গোপীঃ কাময়ানা মামসৌ ভজতে প্ৰিয়ঃ॥"

ইয়াকে ভাবি—

"ততো গত্বা বনোদ্দেশং দৃপ্তা কেশৰমব্ৰবীৎ।
ন পাৰয়েঽহং চলিতুং নয় মাং যত্ৰ তে মনঃ॥"

অৰ্থাৎ—

"চলিতে নাপাৰোঁ   আৰ মই এক ভৰি।
যৈকে মন নিয়া   আৰেষেন লাগ কৰি॥"

এই কথা শুনি শ্ৰীকৃষ্ণই তাইক হাঁহি কলে,—

"শুনি হেন হৰিও বুলিলা তাইক হাসি।
যাইবে যেবে নোৱাৰা কান্ধত উঠা আসি॥"
"এবমুক্তঃ প্ৰিয়ামাহ স্কন্ধ আৰুহ্যতামিতি।"
"শুনি উঠিবেক তাই গৈল কাছি-পাৰি।
দেখি অন্তৰ্দ্ধান ভৈল আগত মুৰাৰি॥"

ইংৰাজীত কবৰ নিচিনা rightly served। দৰ্পহাৰী হৰিয়ে তৎক্ষণাৎ তাইৰ দৰ্প হৰণ কৰিলে। কি সুন্দৰ অভিনয়! কি সাৰাতিসাৰ শিক্ষা! শ্ৰীকৃষ্ণৰ সখা শ্ৰীদাম, সুদাম, সুবল আদিক কতবাৰ ধেমালিত শ্ৰীকৃষ্ণই কান্ধত লৈছে তাৰ ঠিক নাই, কিন্তু এই গোপীয়ে দৰ্পভাবে এবাৰ মাথোন তেওঁৰ কান্ধত উঠিবলৈ গৈছিল, দিলে তাইক অপমান কৰি শিক্ষা। সুবল, সুদামহঁতে সখ্যভাবে তেওঁৰ কান্ধত উঠিছিল। তাত তেওঁৰ আনন্দই হৈছিল। কিন্তু এই গোপীয়ে প্ৰবল দৰ্পৰ ভাবত কান্ধত উঠিবলৈ গৈছিল দেখি, দিলে তাইক ঈশ্বৰে ঠিক কৰি। কামুক পুৰুষৰ লাঞ্ছনা আৰু তিৰোতাৰ দুৰ্জ্জন ভাব দেখুৱাবৰ নিমিত্তেই এই লীলা।—

"দেখাইলন্ত দুঃখ কামাতুৰ পুৰুষৰ।
স্ত্ৰীৰো দুৰ্জ্জন ভাব শুনা আতপৰ॥"

ইয়াৰ নিগূঢ় তাৎপৰ্য্য উপনিষদত আছে—

"যদি মন্তসে সুবোদত্তিদভ্ৰমেবাপি নূনং ত্বং বেত্থ ব্ৰহ্মণোৰূপম্।"

অৰ্থাৎ, "যদি তুমি এনে মনত ভাবা যে, মই ব্ৰহ্মক সুন্দৰৰূপে জানিছোঁ, তেন্তে তুমি নিশ্চয় ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ অতি অলপ হে জানিছা।" কাৰণ এইটো তোমাৰ জনা হোৱা নাই যে, অনন্তস্বৰূপ ব্ৰহ্মক সুন্দৰ স্বৰূপে জনা নাযায়। তুমি হয়তো ব্ৰহ্মক কোনো মূৰ্ত্তিমান পদাৰ্থৰ নিচিনা বুজিছা, অথবা তাৰ ওপৰতো যদি সূক্ষ্ম কিবা বস্তু বুজিছা তেনেহলে তুমি ব্ৰহ্মক দেহ শূন্য, পৰিমিত মনৰ নিচিনা কোনো বস্তু বুলি ভাবিছা। তুমি কেতিয়াও জানিব পৰা নাই যে, ব্ৰহ্মৰ শৰীৰো নাই, মনো নাই। তেওঁৰ শৰীৰ থাকিলে তেওঁ প্ৰত্যক্ষৰ বিষয় হ'লহেঁতেন আৰু মন থাকিলে মনৰ গ্ৰাহ্য হ'লহেঁতেন। অনন্ত জ্ঞান স্বৰূপ ব্ৰহ্মক আমাৰ পৰিমিত জ্ঞানেৰে আয়ত্ত কৰিব নোৱাৰোঁ। আমি মাথোন জানিছোঁ, তেওঁ জগৎ সৃষ্টি কৰিছে, জগতক ৰক্ষা আৰু পালন কৰিছে। তেওঁ এই সৃষ্টিৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তে দয়া, স্নেহ, প্ৰেমৰ সৃষ্টি কৰিছে, সেই দয়া, স্নেহ আৰু প্ৰেম, আমাৰ দয়া, স্নেহ, প্ৰেমৰ নিচিনা পৰিমিত নহয়—। এইবাবেই উপনিষদৰ ঋষিয়ে কৈছে—

নাহং মন্তে সুবেদেতি নো ন বেদেতি বেদ চ।
যোনস্ত দ্বেদ তদ্বেদ নো ন বেদেতি বেদ চ "

অৰ্থাৎ মই ব্ৰহ্মক সুন্দৰ ৰূপে জানিছোঁ, এনে বুলি নাভাবোঁ। ব্ৰহ্মক যে মই নাজানো, এনেকৈও নাভাবোঁ। অৰ্থাৎ মই জ্ঞানৰ দ্বাৰাই ব্ৰহ্মৰ অন্তাদন্ত পূৰ্ণভাব আৰু তেওঁৰ সত্য, সুন্দৰ মঙ্গল ভাব প্ৰতীতি কৰিছোঁ—কিন্তু মোৰ বুদ্ধি পৰিমিত, সেইদেখি পৰিমিত বস্তুৰ দৰে সবিশেষৰূপে ব্ৰহ্মক আয়ত্ত কৰিব পৰা নাই। এইবাবেই আকৌ উপনিষদৰ ঋষিয়ে কৈছে—

যস্যামতং তস্য মতং মতং যস্য ন বেদ সঃ।
অবিজ্ঞাতঃ বিজানতাং বিজ্ঞাতম্ বিজানতাম্॥

অৰ্থাৎ যি এনে নিশ্চয় কৰিছে যে, মই ব্ৰহ্মক নাজানো তেওঁৰেই ব্ৰহ্মক জনা হৈছে। আৰু যি এনে নিশ্চয় কৰিছে যে, মই ব্ৰহ্মক জানিছোঁ, তাৰ ব্ৰহ্মক জনা হোৱা নাই। অৰ্থাৎ আমাৰ পৰিমিত বুদ্ধিৰে যে ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপক আমি জানিব নোৱাৰোঁ, এইটো বুজিলেই ব্ৰহ্মৰ অন্তাদন্ত পূৰ্ণ স্বৰূপ জনা হ'ল।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ এই লীলাত বেদৰ এই বাক্যৰে প্ৰত্যক্ষ অভিনয়। সেই গোপীজনাই ভাবিছিল, মই ত্ৰিজগতৰ প্ৰভুক আয়ত্ত কৰিলোঁ। ফলত ত্ৰিজগতৰ পতি শ্ৰীকৃষ্ণ তেওঁৰ আয়ত্ত নহ'ল।

গোপীসকলে শ্ৰীকৃষ্ণক বিচাৰোঁতে বিচাৰোঁতে তেওঁৰ পদচিহ্ন অৱলম্বন কৰি যাবলৈ ধৰিলে।

"গোপীগণে গোবিন্দৰ খোজ নেয় গুৰি।"

ভগৱন্তক পাবলৈ হ'লে, তেওঁৰ পাদপদ্মক অৱলম্বনৰ বাহিৰে অন্য উপাই নাই।

এইদৰে যাওঁতে যাওঁতে গোপীসকলে দেখিলে কৃষ্ণৰ লগতে থোৱা সেই গোপী সমীপতে,

"সমীপতে দেখে স্ত্ৰী কান্দে দুঃখে পৰি।"

তেতিয়া তেওঁলোকে তাইৰপৰা সকলো বৃত্তান্ত—

"শুনিয়া বিস্ময় আতি ভৈল যত সখী।
নিবৰ্ত্তিল সবে ঘোৰ অন্ধকাৰ দেখি॥"

"তমঃ প্ৰবিষ্টমালক্ষ্য ততো নিৰ্ববৃতু স্ত্ৰিয়ঃ।"

বৃন্দাবনত "তমঃ প্ৰবিষ্ট" দেখি গোপীসকল নিবৃত্ত হ'ল। ইয়াৰ আগতে তেওঁলোকৰ হৃদয়-বৃন্দাবনত তমঃ অৰ্থাৎ এন্ধাৰ সোমাইছিল, সেইদেখি এন্ধাৰ দেখিছিল। তেওঁলোকে তমো গুণ অৰ্থাৎ অহঙ্কাৰেৰে ভাবিছিল যে, কৃষ্ণক বৃন্দাবনত বিচাৰি উলিয়াব, সেই অহঙ্কাৰ চূৰ্ণ হ'ল। যি হৃদয়-বৃন্দাবনত শ্ৰীকৃষ্ণক দেখিবলৈ নাপায় সি গোটেইখন বহিৰ্বৃন্দাবনত বিচাৰি ফুৰিলেও কৃষ্ণক নেদেখে। তেওঁলোকৰ অহঙ্কাৰ চূৰ্ণ হ'লত তেওঁলোকে এইটো বুজি আকৌ কালিন্দীৰ তীৰলৈ উভতি আহি কৃষ্ণ গুণ গান কৰিবলৈ লাগিল; অৰ্থাৎ য'ৰপৰা প্ৰথমে যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিছিল, উভতি আহি আকৌ সেইখিনি পাই আচল উপায় কৃষ্ণ-গুণ কীৰ্ত্তন কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁলোকে নিজৰ নিজৰ ঘৰলৈ উভতি নগ'ল, কাৰণ তেওঁলোকৰ নিজ গৃহ স্মৰণ পথলৈ নাহিল। নিজৰ ঘৰ-বাৰী, পতি-পুত্ৰ, সুহৃদ-বান্ধৱ তেওঁলোকে পৰিত্যাগ কৰি "শ্ৰীকৃষ্ণমনাঃ" আৰু সৰ্ব্বতোভাৱে "আত্মিকা," তন্ময় হৈ পৰিছিল। এনে অৱস্থাত কৃষ্ণক নাপাওঁ নিজৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ কথা তেওঁলোকৰ মনত গুলোৱাটো অসম্ভৱ।

ভগৱন্তৰে সৈতে জীৱৰ নিত্য সেব্য-সেৱক সম্বন্ধ। ভগৱন্তৰ পৰম ধামেই জীৱৰ নিত্য ধাম। জীৱ এই পৰম ধামৰপৰা বিচ্যুত হৈ,—যেনে ঈশ্বৰৰ পাৰিষদ জয়-বিজয়ৰ বিচ্যুতি—অনেক কাল ঘূৰি ঘূৰি যেতিয়া নিজক আকৌ চিনিব পৰা হয়, তেতিয়া জীৱৰ সেই স্ব-স্থানলৈ গতি হয় আৰু মায়িক অলীক সম্বন্ধবোৰ পৰিত্যাগ কৰি ভগৱন্তৰে সৈতে তেওঁৰ সম্বন্ধ স্থাপিত হয়। ঠিক যেন ভাৱনা-ঘৰত এৰাতিৰ নিমিত্তে ভাৱনা কৰোঁতা ভাৱৰীয়া। ভাৱনা ভাগিলত ভাৱৰীয়া নিজ ঘৰলৈ উভতিল। ইয়াকেই "বেদে ৰামায়ণে পুৰাণে ভাৰতে" জীৱৰ স্বৰূপাৱস্থান বুলিছে। গোপীসকলে নিজ নিজ দেহক যেতিয়ালৈকে ভাবি আছিল, তেতিয়ালৈকে তেওঁলোকৰ কৃষ্ণানুসন্ধান চেষ্টা ব্যৰ্থ হৈছিল। যেতিয়া তেওঁলোকৰ ভ্ৰান্তি গুচি আত্মজ্ঞান জন্মিল, অৰ্থাৎ স্ব-স্থানলৈ পুনৰায় আহি, তেওঁলোক কৃষ্ণ-ধ্যান আৰু কৃষ্ণ গুণ-গানত মগ্ন হ'ল, তেতিয়া তেওঁলোকৰ কৃষ্ণলাভ সুগম হৈ উঠিল।

"কৃষ্ণ পদ পঙ্কজে নিবিড় কৰি চিত্ত।
তুনাই যমুনাৰ সবে নামিল বালিত॥
কৃষ্ণক প্ৰাৰ্থয় গোপী এক ঠাই হুই।"

প্ৰেমিক জ্ঞানী-ভক্তৰ ঈশ্বৰ লাভৰ অৰ্থে প্ৰাৰ্থনাই এনে,—

"তুমি শুদ্ধ, বুদ্ধ, নিত্য, নিৰ্ম্মল, নিৰ্গুণ দেৱ
স্বৰূপ আনন্দে সদা সুখী।
আমি মূঢ়মতি ঘোৰ অবিদ্যা সাগৰে মজি
তোমাক নাজানি ভৈলোঁ দুঃখী॥
হৰি হৰি, স্বৰূপ নাজানি ভৈলোঁ দুঃখী॥
প্ৰাণবন্ধু ইবাৰ নেৰিবা মোক হৰি।

* * *

মনুষ্য-যোনিৰ কৰ্ম্মে নিঃশেষ যোনিত ফুৰি
বাৰে বাৰে ভুঞ্জিলোঁ অপাৰ।
ইবেলি তোমাৰ দুই চৰণে শৰণে লৈলো,
দীনবন্ধু দামোদৰ এ,
নকৰিবা মোক পৰিহাৰ। (ঘোষা)

(৩)

গোপীসকল উভতি আহি যমুনাৰ বালিত আকৌ নামি কৃষ্ণক প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ ধৰিলে—

"কৃষ্ণপদ পঙ্কজে নিবিড় কৰি চিত্ত।
হুনাই যমুনাৰ সবে নামিল বালিত।
কৃষ্ণক প্ৰাৰ্থয় গোপী এক ঠাই হুই।"

ভক্তৰ প্ৰাৰ্থনাৰ প্ৰণালী এনেকুৱাই। ইংৰাজী "Immitation" কিতাপৰ-পৰা এনে প্ৰাৰ্থনাৰ এডোখৰ এইখিনিত তুলি দিওঁ।

"Dearest Lord, most beloved spouse of my soul, supreme source of light and love and sovereign lord of universal nature! When will it be granted me to taste and see how good thou art O Lord my God, when shall I lie wholly absorbed in thy fullness! When shall I lose in the love of thee, all perception of myself and have no sense of any being but thine?

"How long will my Lord delay his coming! Oh may he come to me and turn my sorrow into joy! Come O Lord, come quickly! In thy absence no day nor hour is joyful, for thou art my only joy"

গোপীসকলৰো প্ৰাৰ্থনা,—

"জয়তি তেঽধিকং জন্মনা ব্ৰজঃ শ্ৰয়ত ইন্দিৰা শশ্বদত্ৰ হি।
দয়িত। দৃশ্যতাং দিক্ষু তাৱকাস্ত্বয়ি ধৃতাসৱস্ত্বাং বিচিন্বতে॥"

"তোমাৰ জনম   নিমিত্তে অধিক
গোকুল বাঢ়ে সম্পদে।
লক্ষ্মীও সাক্ষাতে   ব্ৰজত বঞ্চন্ত
সুখে আছে সৰ্ব্বজনে॥
তোমাতেসে প্ৰাণ   সঁপি গোপীচয়
চাই ফুৰোঁ দশোদিশ।
শুচোক নিকাৰ   প্ৰাণৰ বল্লভ
দেখা দিয়া জগদীশ॥"

(প্ৰাণৰ বল্লভ = most beloved spouse ; দেখা দিয়া জগদীশ = Come O Lord, come quickly.)

হে কৃষ্ণ! তুমি অকল গোপীকানন্দই নোহোৱা, তুমি ভগৱন্ত ঈশ্বৰ।

"ন খলু গোপীকানন্দনো ভবানখিলদেহিনামন্তৰাত্মদৃক্।
বিখনসাৰ্থিতো বিশ্বগুপ্তয়ে সখ। উদেযিবান্ সাত্বতাং কুলে॥"

"তুহিকা যশোদা   নন্দন গোবিন্দ
নিশ্চয় বুজিলোঁ বাক।
তুমি সমস্তৰে   বুদ্ধি সাক্ষী সখি
প্ৰাৰ্থিলা ব্ৰহ্মা তোমাক॥
জগত ৰাখিবে   লাগি যদুকুলে
আপুনি ভৈলা উদিত।
শুনা মহাভাগ   ভকতক ত্যাগ
কৰিবে তুহি উচিত॥" ইত্যাদি।

"পতিসুতান্বয়ভ্ৰাতৃবান্ধবান্ অতিবিলঙ্ঘ্য তেহন্ত্যচ্যুতাগতাঃ।
গতিবিদঃ তব উদ্গীতমোহিতাঃ কিতব! যোষিতঃ কস্ত্যজেন্নিশি॥"

ওপৰত উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে "কৃষ্ণক প্ৰাৰ্থয় গোপী এক ঠাই হুই"। ভকতৰ প্ৰাৰ্থনাৰ প্ৰণালী জ্ঞানী আৰু মুমুক্ষু যোগীৰ প্ৰাৰ্থনাৰ প্ৰণালীৰে সৈতে এইখিনিতে পৃথক। জ্ঞানী আৰু যোগীয়ে অকলৈ নিৰ্জ্জনত থাকি নিজৰ নিজৰ প্ৰথামতে ঈশ্বৰৰ চিন্তা কৰে, কিন্তু ভকতে সাধুৰ সঙ্গত ৰহি লগ লাগি ঈশ্বৰৰ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰে। ভকতৰ প্ৰাৰ্থনাই হৈছে—

"থাকোক অচলা ভক্তি তোমাত॥
বিষ্ণু ভকতেসে হৈব বান্ধৱ।
ভূত দয়া যো নাছাড়ে মাধৱ॥"

"কৃপাৰ সাগৰ   দৈৱকী নন্দন
পুৰিয়ো মনৰ কাম।
ভকতৰ সঙ্গ   সদা নাছাড়োক
মুখে তুৱা গুণ নাম॥"

"হে কৃষ্ণ পুত্ৰ পত্নীসঙ্গ   ত্যজি তয়ু কথা শুনি নিত্যে
গৰ্ব্বশূন্য সন্ত সবৰ আশ্ৰমে যাইবোঁ
তাসবাৰ মুখপদ্ম বাজ   হৈব তয়ু কথামৃত নদী
তাতে মগ্ন হয়া দেহাৰ হাত এৰাইবোঁ।"

বলিয়ে—

"উঠি কতো কীৰ্ত্তন কৰন্ত তাল ধৰি।
দৈত্যগণে বেঢ়ি বাৰে চৌপাশে চাপৰি।"

প্ৰহ্লাদে দৈত্যশিশুসকলেৰে সৈতে—

"শুনে কৃষ্ণ কথাক মনত চিন্তে হৰি।
ৰাম নাম গাৱে বাৰে বেঢ়িয়া চাপৰি।"

"অনন্ত নাৰদ শুক সনতকুমাৰ।
তাৰা গাৱে হৰি যশ জানি যোগ সাৰ।"

এইবাবেই মহাপুৰুষৰ উপদেশ,—

"লৈয়ো হৰিনাম সাতে পাকে হয়া সাজু।"

এইবাবেই শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে—

"হৰি ভকতিৰ পাতিলন্ত হাট।"

গুহা-গহ্বৰত বা নিৰ্জ্জনত বহি ধ্যানৰ আশ্ৰয় নহয়। এইবাবেই দুইজন মহাপুৰুষে কীৰ্ত্তনঘৰ সাজি তাত ভক্ত বৈষ্ণৱসকলক একত্ৰিত কৰি বহি হৰিকীৰ্ত্তন কৰা ব্যবস্থা কৰিছিল।

গীতাত ভগৱন্তই কৈছে,—

জ্ঞানীয়ে বৈৰাগ্য আশ্ৰয় কৰি সংযত হৈ অকলৈ নিৰ্জ্জনত অনন্তচিত্তেৰে ধ্যান কৰিলে ব্ৰহ্মভাব পায়। কিন্তু

বহুনাং জন্মনামন্তে জ্ঞানবান্ মাং প্ৰপদ্যতে।
বাসুদেৱঃ সৰ্ব্বমিতি স মহাত্মা সুদুৰ্লভঃ।

অৰ্থাৎ বহুজন্মৰ পিছত জ্ঞানীয়ে এই চৰাচৰ বিশ্ব যে বাসুদেৱ, এই জ্ঞান লভি মোক পায়। কিন্তু তেনেকুৱা মহাত্মা সুদুৰ্লভ। ভগৱন্তই কৈছে,—

যোগীয়ে সংযতচিত্ত, নিৰাশী আৰু অপৰিগ্ৰহ হৈ অকলৈ নিৰ্জ্জনত থাকি আত্মসংযম কৰে।

ভক্তই একেলগে গোট খাই মোতে চিত্ত প্ৰাণ দি পৰস্পৰ মোৰ গুণানুকীৰ্ত্তন কৰি পৰমানন্দ লাভ কৰে।

জ্ঞানীয়ে অনন্ত ব্ৰহ্মত নিজৰ অস্তিত্ব বিসৰ্জ্জন দিয়ে। যোগীয়ে নিজকে ব্ৰহ্মস্বৰূপ কৰি অকলৈ অন্তৰত আনন্দ আস্বাদন কৰে। ভক্তই সকলোৰে

সৈতে বন্ধু, আটৈতে, আত্মাস্বৰূপে মিলি অন্তৰে বাহিৰে সচ্চিদানন্দ ঈশ্বৰৰ গুণানুকীৰ্ত্তন কৰি তৃপ্তি পায়।

ভগৱন্তই কৈছে,—

"মচ্চিত্তা মদ্গতপ্ৰাণা বোধয়ন্তঃ পৰস্পৰম্ ।
কথয়ন্তশ্চ মাং নিত্যং তুষ্যন্তি চ ৰমন্তি চ ॥"

"মোতেসে কেৱলে দিয়া চিত্ত   মোতে মাত্ৰ প্ৰাণ অৰ্পি নিত্ত
অন্যো অন্যে মিলি মোকেসে বোধ কৰাৱে ।
মোক মাত্ৰ কহে সৰ্ব্বৰূপে   পৰম সন্তোষ লভি মনে
আনন্দ-সাগৰে মজি ৰহে প্ৰেমভাৱে ॥"

গোপীসকলৰ কথাতে বুজিব পৰা যায় যে, তেওঁলোকে শ্ৰীকৃষ্ণক স্বয়ং ভগৱন্ত বুলিয়েই জানিছিল, আৰু ভগৱন্ত বুলিয়েই তেওঁক পতিভাৱে সেৱা কৰিব খুজিছিল। কিন্তু তেওঁলোকৰ প্ৰেম ইমান প্ৰগাঢ় যে সেই প্ৰেমে কৃষ্ণ যে ভগৱন্ত সেই ভাৱক তেওঁলোকৰ মনত ঢাকি থৈছিল। কৃষ্ণৰ বিৰহ অগণিত যেতিয়া সেই প্ৰেম পমি গ'ল, তেতিয়াই সেই ঢাকোন গুচিল। আকৌ পিছত কৃষ্ণক তেওঁলোকে যেতিয়া পালে, প্ৰেমৰ মায়াৰ ঢাকোনে আকৌ তেওঁলোকৰ সেই ভাৱক ঢাকি পেলালে। কৃষ্ণৰ শকট-ভঞ্জন, অৰ্জ্জুন-ভঞ্জন, কালীয় দমন আদি অলৌকিক কাৰ্য্যয়ো নন্দ-যশোদাৰ মনত ক্ষন্তেকৰ নিমিত্তে পুত্ৰস্নেহৰ বন্ধন গুচাই কৃষ্ণক অনাবৃত ব্ৰহ্মৰূপে প্ৰকাশ কৰি দিছিল, কিন্তু আকৌ অলপৰ পিছতে সেই স্নেহৰ ঢাকোন পৰি তেওঁলোকৰ চকুত কৃষ্ণ আবৃত হৈ পুত্ৰৰূপে প্ৰকাশিত হ'ল। কৃষ্ণই মাটি খাই নাই খোৱা বুলি মুখ মেলি দিলত যশোদাই কৃষ্ণৰ মুখৰ ভিতৰত চৈধ্য ভুবন দেখি তেতিয়াহে ভাবিছিল —

"নুহিকন্ত মোৰ পুত্ৰ মানুষ ।
এহেন্তেসে বিষ্ণু আদি পুৰুষ ॥"

এনে ভাবি স্তুতি কৰিবলৈ ধৰিলে। কৃষ্ণই

"গুণন্ত শুনি ত্ৰিজগত পতি ।
বিষ্ণু হেন মোক জানিল সতী ॥
কৰিল বৈষ্ণৱী মায়া বিস্তাৰ ।
গুচিল বিষ্ণু-জ্ঞান যশোদাৰ ॥

কৃষ্ণত পুত্ৰ-বুদ্ধি ভৈল তাত।
ধূলা জাৰি তুলি লৈল কোলাত॥"

গাপীসকলে—

"কান্দে কৃষ্ণ বুলিয়া পাৰয় দীৰ্ঘৰাৱ॥
গাৱে গীত কত্তো নয়নৰ ঝৰে নীৰ।
হা কৃষ্ণ! কৃষ্ণ! বুলি চিত্ত নোহে স্থিৰ॥
কৃষ্ণক নেদেখি গোপী সমস্ত বিহ্বল।"

"ইতি গোপ্যঃ প্ৰগায়ন্ত্যঃ প্ৰলপন্ত্যশ্চ চিত্ৰধা।
ৰুৰুদুঃ সুস্বৰং ৰাজন্। কৃষ্ণদৰ্শনলালসাঃ॥"

"গোপীকাৰ দেখি প্ৰেমভাৱ বিপৰীত।
ভৈলন্ত গোপাল অতি ব্যাকুলিত চিত্ত॥
আনন্দ বঢ়ায়া গোপীগণৰ মনত।
পৰম মধুৰ মূৰ্ত্তি ভৈলন্ত বেকত॥"

Immitation কিতাপত লেখিছে,—

"Behold I am here! Behold I am come to help thee, because thou hast called upon Me in sincerity and truth. They tears and the desire of thy soul, thy humiliation and contrition have inclined me and brought me to thee."

ভক্তাধীন ভগৱন্তই গোপীসকলৰ সুমধুৰ কাতৰ প্ৰাৰ্থনাত আকৃষ্ট হৈ—

"তাসামাবিৰভূচ্ছৌৰিঃ স্ময়মানমুখাম্বুজঃ।
পীতাম্বৰধৰঃ স্ৰগ্বী সাক্ষান্মন্মথমন্মথঃ॥"

"হাসোঁ হাসোঁ কৰে অতি বদন কমল।
শ্যামতনু পীতবস্ত্ৰে দেখিতে উজ্জ্বল॥
চিকিমিকি কৰে অলঙ্কাৰৰ দীপিতি।
গলত পদ্মৰ মালা দেখন্তে তৃপিতি॥
দেখি ৰূপ মদনৰো মোহন সাক্ষাত।
উঠিল আনন্দে সবে গোপী অসংলাত॥"

তং বিলোক্যাগতং প্ৰেষ্ঠং প্ৰীত্যুৎফুল্লদৃশোহবলাঃ।
উত্তস্থুৰ্যুগপৎ সৰ্ব্বাস্তন্বঃ প্ৰাণমিবাগতম্॥

"গুচিল বিৰহ দুঃখ দ্ৰৱ ভৈলা চিত্ত।
প্ৰাণক দেখিয়া যেন তনু উল্লসিত॥"

উপনিষদত আছে—

তদেজতি তন্নৈজতি তদ্দূৰে তদ্বন্তিকে।
তদন্তৰস্য সৰ্ব্বস্য তদু সৰ্ব্বস্যাস্য বাহ্যতঃ॥

অৰ্থাৎ ব্ৰহ্ম চলে, আৰু নচলেও। তেওঁ দূৰত অথচ ওচৰতো। তেওঁ সকলোৰে অন্তৰত আছে, আৰু বাহিৰতো আছে।

মানুহে এঠাইৰপৰা আন ঠাইলৈ যাবলৈ হ'লে চলিবৰ প্ৰয়োজন হয়। কিন্তু ব্ৰহ্মৰ তদ্ৰূপ অৱস্থা নহয়, কাৰণ তেওঁ সৰ্ব্বত্ৰ পূৰ্ণৰূপে বিৰাজমান। তেওঁ অপৰিবৰ্ত্তনীয়, ধ্ৰুৱ সত্য সনাতন। তেওঁ অকল দূৰতে নাই, আমাৰ ওচৰতে আছে, আৰু ইমান ওচৰতে যে আমাৰ হৃদয়ত। তেওঁ আমাৰ বাহিৰতো আছে। তেওঁ একে সময়তে সকলো ঠাইতে সমানৰূপে স্থায়ী হৈ বিশ্ব-সংসাৰ পালন কৰিছে।

শ্ৰীকৃষ্ণই গোপীসকলেৰে সৈতে এই লীলা কৰি উপনিষদৰ এই কথাকে প্ৰমাণ কৰি দেখুৱালে। যেতিয়ালৈকে গোপীসকলৰ বাহ্যবস্তুত আসক্তিৰ নাম মাত্ৰ আছিল তেতিয়ালৈকে ভগৱন্ত তেওঁলোকৰপৰা দূৰত আছিল। গোপীসকলে গোটেই বৃন্দাবন ঘূৰিও তেওঁক দেখিবলৈ নাপালে। যেতিয়ালৈকে গোপীসকলে নিজৰ শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ভাবিছিল, তেওঁলোকে কৃষ্ণক বিচাৰি উলিয়াব, তেতিয়ালৈকে কৃষ্ণ তেওঁলোকৰ অদৃশ্য অপ্ৰাপ্য হৈ ৰ'ল। যেতিয়া তেওঁলোকৰ আত্মশক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ আৰু বহিৰাসক্তি দূৰ হ'ল, সৰ্ব্বান্তঃকৰণেৰে যেতিয়াই তেওঁলোক কৃষ্ণাৰ্পিত মন, বুদ্ধি আৰু চিত্ত হ'ল, তেতিয়াই পৰম মধুৰ মূৰ্ত্তিৰে কৃষ্ণ তেওঁলোকৰ আগত আবিৰ্ভাৱ হ'ল। তেতিয়া গোপীসকলৰ কেনে অৱস্থা ? যেন অচেতন দেহলৈ প্ৰাণ আহিল।

"তন্বঃ প্ৰাণম্ ইৱ আগতম্"
"প্ৰাণক দেখিয়া যেন তনু উল্লসিত।"

গোপীসকলৰ এইবাৰ বাসনাৰ নিবৃত্তি হ'ল। সচ্চিদানন্দ আনন্দঘন শ্ৰীকৃষ্ণ তেওঁলোকৰ আগতে। এনে বস্তুক পাই তেওঁলোকৰ আৰু অতৃপ্তিৰ বাসনা কি থাকিব পাৰে ? বেদত প্ৰথমতে ঈশ্বৰপ্ৰাপ্তিৰ নিমিত্তে কৰ্ম্মকাণ্ডৰ

অৱতাৰণা। কিন্তু তাতে বেদ শান্ত হ'ব নোৱাৰিলে। যাগ-যজ্ঞাদি কৰি ইন্দ্ৰ, চন্দ্ৰ, বায়ু, বৰুণকে আদি কৰি ক্ষুদ্ৰ দেৱতাৰ পূজাৰ দ্বাৰাই অচিৰস্থায়ী স্বৰ্গ-সুখ লাভৰ পৰামৰ্শ শ্ৰুতিয়ে প্ৰথমতে দিলে। কিন্তু তাতে honest শ্ৰুতি শান্ত হ'ব নোৱাৰিলে। শ্ৰুতিয়ে দেখিলে সকলো কৰ্ম্মকাণ্ডৰ চৰম লক্ষ্য চিৰস্থায়ী সুখ। কিন্তু কৰ্ম্মকাণ্ডইতো সেই চিৰস্থায়ী সুখ দিব নোৱাৰিলে। সেই সুখৰ ব্যৱস্থা ক'ত? কৰ্ম্মকাণ্ডত লিপ্ত থকা কৰ্ম্মীৰ "গতাগত প্ৰশক্তিনাং কৰ্ম্মিনাং কৰ্ম্মচাৰিণাং"। সেইদেখি কৰ্ম্মকাণ্ডৰ পিছত শ্ৰুতিৰ জ্ঞানকাণ্ডৰ অৱতাৰণা। সেইদেখি তাৰপিছত উপনিষদৰ ব্ৰহ্ম জিজ্ঞাসা, তাৰ আলোচনা আৰু মীমাংসা। গোপীসকলেও কাত্যায়নীৰ ব্ৰত পূজা উপাসনা কৰি তাৰপিছত গোটেই বৃন্দাবন ঘূৰি চৰম সুখদায়ক সচ্চিদানন্দ ব্ৰহ্মক নাপাই ভাগৰি যমুনাৰ বালিত নামি, কৃষ্ণ কৃষ্ণ বুলি উচ্চৈঃস্বৰে কান্দি নিজৰ চেষ্টা ব্যৰ্থ, ঈশ্বৰত এহাতুধীয়া আত্মনিবেদনহে শ্ৰেষ্ঠ আৰু সফল হয়, এই আচল তত্ত্ব হৃদয়ঙ্গম যেতিয়া কৰিলে, তেতিয়াহে তেওঁলোকৰ ব্ৰহ্মদৰ্শন আৰু ব্ৰহ্মলাভ ঘটিল। ঈশ্বৰত resignation অৰ্থাৎ নিৰ্ভৰ, একান্তভাৱে নিৰ্ভৰ, এয়েহে ঈশ্বৰৰ কৃপাপ্ৰাপ্তিৰ প্ৰধান উপায়। ক্ষুদ্ৰাতিক্ষুদ্ৰ মানুহৰ আত্মনিৰ্ভৰ, ঈশ্বৰৰ ওপৰত এই সম্পূৰ্ণ নিৰ্ভৰৰ কাষত একোৱেই নহয়। এয়েই শ্ৰুতি, বেদান্ত আৰু উপনিষদৰ মহৎ শিক্ষা। এই শিক্ষাই প্ৰকটভাৱে ৰাসলীলাত অভিব্যক্ত।

কৃষ্ণক পাই গোপীসকলৰ অচেতন দেহলৈ যেন প্ৰাণ আহিল। তেওঁলোক আনন্দত বিহ্বল হৈ কোনোজনীয়ে কৃষ্ণৰ কৰাম্বুজ ধাৰণ কৰিলে, কোনোজনীয়ে বাহু ধাৰণ কৰিলে, কোনোৱে অঞ্জলিৰে কৃষ্ণৰ চৰ্ব্বিত তাম্বুল গ্ৰহণ কৰিলে—"কাচিৎ অঞ্জলিনা অগৃহাৎ তন্বী তাম্বূলং চৰ্ব্বিতম্", কোনোৱে পাদপদ্ম ধৰিলে, কোনোৱে কটাক্ষ দৃষ্টিৰে তাড়না কৰিলে. কোনোৱে অনিমেষ নয়নেৰে মুখপদ্ম পান কৰিলে, কোনোৱে নেত্ৰৰন্ধ্ৰৰ দ্বাৰাই তেওঁৰ মূৰ্ত্তিক হৃদয়লৈ আনি আলিঙ্গন কৰি পুলকাঙ্গী হৈ যোগীৰ নিচিনাকৈ আনন্দ সংপ্লুতা হ'ল।

"সৰ্ব্বাস্তাঃ কেশৱালোক পৰমোৎসৱনিৰ্বৃতাঃ।
জহুৰ্ব্বিৰহজং তাপং প্ৰাজ্ঞং প্ৰাপ্য যথা জনাঃ॥"

প্ৰাজ্ঞ অৰ্থাৎ ঈশ্বৰক পাই মুমুক্ষুসকলে যেনেকৈ সংসাৰ ত্যাগ কৰে সেইদৰে তেওঁলোক শ্ৰীকৃষ্ণ দৰ্শনৰূপ পৰমানন্দত সুখী হৈ কৃষ্ণবিৰহজ তাপ ত্যাগ কৰিলে। কৃষ্ণই গোপীসকলক লৈ যমুনাৰ পুলিনত প্ৰৱেশ কৰিলে।

"তদ্দৰ্শনাহ্লাদবিধূতহৃদ্ৰুজোঃ মনোৰথান্তং প্ৰতয়ো যথা যযুঃ।"

গোপীসকলে ভগৱন্তক দৰ্শন কৰি আহ্লাদত বিধূতহৃদ্ৰোগ হৈ মনোৰথান্ত প্ৰাপ্ত হ'ল, অৰ্থাৎ তেওঁলোক পূৰ্ণকাম হ'ল, তেওঁলোকৰ হৃদ্ৰোগ কাম আৰু নাথাকিল। কেনেকৈ? যেনেকৈ শ্ৰুতিসকলে কৰ্ম্মকাণ্ডত পৰমেশ্বৰক দেখিবলৈ নাপাই কৰ্ম্মকাণ্ডৰ কামানুবন্ধনৰ দ্বাৰাই অপূৰ্ণ থাকে, তাৰপিছত জ্ঞানকাণ্ডত পৰমেশ্বৰক দেখি আহ্লাদত পৰিপূৰ্ণ হৈ কামানুবন্ধন ত্যাগ কৰে।

"ভৈল পূৰ্ণকাম সবে সন্তাপ পাসৰি॥"

তাৰপিছত

"প্ৰাণবন্ধু মাধৱক কৰিয়া সন্মান।
অঞ্চল পাতিয়া দিল বসিবাৰ স্থান॥"
"স্বৈং উত্তৰীয়ৈঃ কুচকুঙ্কুমাঙ্কিতৈঃ
অচীক্লৃপন্ আমনন্ আত্মবন্ধবে॥"

গোপীসকল কৃতাৰ্থ আৰু পূৰ্ণকাম হৈও যে আকৌ ভগৱন্তৰ সেৱা কৰিবলৈ ধৰিলে—সেইটো মুক্ত ভক্তৰ লক্ষণ। মুক্ত জ্ঞাননিষ্ঠ আৰু মুক্ত যোগীৰ এই প্ৰণালী নহয়। গোপী আপ্তকাম হোৱাৰ পিছতো প্ৰেমহেতু তেওঁলোকৰ ভগৱন্তৰ সেৱা। ভক্তৰ স্বভাৱেই এই।

"ব্ৰহ্ম হবে ভজন্ত হৰিৰ দুই পাৱে।
মুকুত সকলে সদা হৰিগুণ গাৱে॥"

ভক্তই জ্ঞানী আৰু যোগীৰ বাঞ্ছিত মুক্তি নিবিচাৰে, যদিও মুক্তি তেওঁৰ কৰায়ত্ত। মুক্তিৰ পিছতো ভক্তই প্ৰেমা ভক্তিৰে কৃষ্ণক চিৰকাল সেৱা কৰি থাকিবলৈহে কামনা কৰে।

"হৰিৰ গুণৰ দেখা বল, লভিলেক যিটো মোক্ষ ফল
তাহাৰা সবাৰো মনক আনয় টানি।"

আন নালাগে ব্ৰহ্মায়ো ঈশ্বৰৰ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ভক্তি সেৱাৰ নিমিত্তে, ঈশ্বৰৰ কাৰত কলিত নৰ তনু লাভৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল।

"লক্ষ্মীপতি ভগৱন্ত   যাহাৰ প্ৰসন্ন ভৈল
তাহাৰ দুৰ্ল্লভ কিছু নাই।
নাৰায়ণ পৰ ভৈলে   তথাপি কিঞ্চিতো আৰ
নৰাশ্ৰয় সেৱা-সুখ পাই॥"

(৪)

শ্ৰীকৃষ্ণক মাজত বহুবাৰ লৈ গোপীসকলে প্ৰশ্ন কৰিলে—

"ছলে পৰিহাস কৰিয়া তথা।
প্ৰণয়-কোপে সোধে সৱে কথা॥"
"ভজতোঽনুভজন্ত্যেক এক এতদ্বিপৰ্য্যয়ম্।
নোভয়াংশ্চ ভজন্ত্যন্যে এতন্নো ব্ৰূহি সাধু ভোঃ।॥"
"কতো মনুষ্যে ভাজ ভজন্তাক।
নভজে যিবা কেহো ভজে তাক॥
ভজন্তা নভজন্তা দুইকো আসি।
নভজয় কোনে কয়ো প্ৰকাশি॥"

শ্ৰীকৃষ্ণই উত্তৰ দিলে—

"যি জনে মাত্ৰ ভজে ভজন্তাক॥
সুহৃদ সুহি নাহি তাৰ ধৰ্ম্ম।
আপোন অৰ্থে কৰে মাত্ৰ কৰ্ম্ম॥
যি জনে ভজে নাচাই উপকাৰ।
সুহৃদ সেহি ধৰ্ম্ম সিজে তাৰ॥
ভজে নভজে দুইটো নেদে মন।
আছে চাৰি বিধ শুনা লক্ষণ॥"

যথা— (১) যিটো ব্ৰহ্মজ্ঞানী দেখে সবে মিছা।
(২) যিজন পূৰ্ণ ভোগে নাহি ইচ্ছা॥
(৩) গুৰু দ্ৰোহী যিটো একো নামানে।
(৪) যিটো মহা-মূৰ্খ, কিছু নাজানে
নভজে দুইকো এহি চাৰিজন

কৃষ্ণৰ উত্তৰ শুনি, "কৰে হাস্য অন্তে অন্তে নিৰীক্ষি।"
কৃষ্ণই তাৰ মানে বুজি ক'লে, "সখী সব আমি চাৰিতো বাজ।"

শ্ৰীকৃষ্ণৰ উত্তৰৰ মৰ্ম্ম—

হে সখীসকল। যি ভজিলেহে ভজে, তাৰ ভজনা বা ভালপোৱাটো একপ্ৰকাৰ আদান-প্ৰদানৰ ব্যৱসায় মাথোন। তেনে ভালপোৱা স্বাৰ্থপূৰ্ণ। তেনেকুৱা ভালপোৱাৰ অন্তৰ্গত মই নহওঁ। কাৰণ ভালপোৱা পাবৰ প্ৰত্যাশী মই নহওঁ, সন্তানে মাক-বাপেকক ভক্তি নকৰিলেও, ভাল নাপালেও, মাক-বাপেকে সন্তানক ভাল পায়। এনেকুৱা ভালপোৱাত ধৰ্ম্মও আছে, সৌহাৰ্দ্দ্যও আছে। তথাপি এনেকুৱা ভালপোৱা মই ল'বলৈকো নিবিচাৰোঁ, দিবলৈকো নিবিচাৰোঁ। যি পৰস্পৰক ভাল পাবলৈ নিবিচাৰে, সি চাৰি শ্ৰেণীত বিভক্ত—(১) যি ব্ৰহ্মজ্ঞানী অৰ্থাৎ আত্মাৰাম, (২) যি আপ্তকাম, (৩) যি অকৃতজ্ঞ " গুৰুদ্ৰোহী, (৪) যি মহামূৰ্খ একোকে নাজানে। আত্মাৰাম ব্ৰহ্মজ্ঞানীৰ বহিৰ্দৃষ্টি নাই, সেইদেখি তেওঁ কাকো ভাল নাপায়। কিন্তু গোটেই বিশ্ব ব্ৰহ্মাণ্ডকে দেখা মোৰ কাম, এতেকে ব্ৰহ্মজ্ঞানী আত্মাৰামৰ ভিতৰত মই নাই। যি আপ্তকাম তাৰ বহিৰ্দৃষ্টি থাকিলেও কোনো ভোগস্পৃহা নাই। কিন্তু মই যদিও পূৰ্ণকাম, তথাপি ভক্তৰ ইচ্ছা পূৰ্ণ কৰোঁ। এতেকে আত্মকামৰ ভিতৰত মই নাই। যি অকৃতজ্ঞ, তাৰ ভিতৰতো মই নাই। কাৰণ ভক্তৰ ভজনাৰ অনুৰূপ ফল দান কৰাই মোৰ স্বভাৱ। মই জগন্নাথ, কৰ্ম্ম অনুসাৰে এই জগতক মই পালন কৰোঁ। আৰু যি গুৰুদ্ৰোহী সেই পাপাত্মাৰে সৈতে মোক তুলনা কৰিবই নোৱাৰা, কাৰণ মই সৎ উপদেশ দিওঁতা, বেদাদি শাস্ত্ৰৰ কৰ্ত্তা আৰু ৰক্ষক, মোৰ নাম গোবিন্দ, গোপাল। গুৰুদ্ৰোহ অতি জঘন্য। "স পিতা যস্তু পোষক.।" যি পোষক পালক তেওঁ গুৰুতুল্য। এনে উপকাৰীক যি দ্ৰোহ কৰে, সি পাষণ্ড। এতিয়া মই মোৰ প্ৰকৃতিৰ পৰিচয় দিওঁ শুনাইক।—

ভকতেসে মোৰ সুহৃদ-প্ৰাণ।
যিহেতু নভজো শুনা নিদান॥
সদায় চিন্তোক মোক নপাই।
বিহ্বল যেন ধন হেৰুৱাই॥

তোমৰা সবে মোৰ অৰ্থে অতি।
এৰিলা বেদ ধৰ্ম্ম যত জাতি॥
বাঢ়োক তোমাৰ প্ৰেমত ভকতি।
ভৈলোঁ অন্তৰ্দ্ধান এহি যুগুতি॥
নকৰা অসূয়া স্বৰূপ জানি।
আছোক ইটো সত্য বাণী॥
দুস্ত্যজ গৃহৰো এৰিয়া আশ।
ভজিলা মোক কৰি অভিলাষ॥
ভৈলোহোঁ বশ্য মই তোমাসাৰ।
চিৰকালে শুজা নাযায় ধাৰ॥

"And he that loves with purity, considers not the gift of the lover, but the love of the giver : he values the affection more than the tokens of it : esteems his beloved infinitely beyond the benefits he confers : and with a noble generosity divesting his mind of all desire of personal advantage reposes himself not upon my gifts but upon me" (Immitation).

গোপীসকলৰ সংযোগ নিৰবচ্ছ, কাৰণ কৃষ্ণক পাবৰ নিমিত্তে তেওঁলোকৰ সমস্ত ত্যাগ। "এবং মদৰ্থোজ্‌ঝিতলোকবেদ-স্বানাং হি বো ময্যনুবৃত্তয়েঽবলাঃ।"—হে অবলাসকল, যুক্তি অযুক্তি বিবেচনা নকৰি, লৌকিক আচাৰ আৰু ধৰ্ম্মাধৰ্ম্ম বিবেচনা নকৰি, বেদ, আৰু জাতিসকলকো মোৰ নিমিত্তে তোমালোকে পৰিত্যাগ কৰিলা। তোমালোকৰ প্ৰেম-ভক্তি মোৰ প্ৰতি আৰু বাঢ়ক বুলি মই অন্তৰ্দ্ধান হৈছিলোঁ। এইবাবে "মাসূয়িতুং মাৰ্হথ তৎপ্ৰিয়ং প্ৰিয়াঃ।"—তোমালোকৰ প্ৰিয়ৰ প্ৰতি—"নকৰা অসূয়া স্বৰূপ জানি।"

"ন পাৰয়েঽহং নিৰবদ্যসংযুজাং
স্বসাধুকৃত্যং বিবুধায়ুষাপি বঃ।
যা মা ভজন্ দুৰ্জ্জৰগেহশৃঙ্খলাঃ
সংবৃশ্চ্য তদ্বঃ প্ৰতিযাতু সাধুনা॥"

হে সুন্দৰীসকল! তোমালোকৰ সংযোগ নিৰৱদ্য, বিশুদ্ধ। তোমালোকৰ "চিৰকালে শুজা নাযায় ধাৰ।" তোমালোকৰ সাধুকৃত্য তোমালোকৰ সাধুকৃত্যৰ দ্বাৰাই শোধ যাওক। মোৰ চিত্ত বহুত অৰ্থাৎ নিখিল বিশ্বত প্ৰেমযুক্ত, সেইদেখি একনিষ্ঠ নহয়। তোমালোকৰ সাধুতাৰ দ্বাৰাই মোক অঋণী হ'বলৈ দিয়া, মোৰ দ্বাৰাই কৃত প্ৰত্যুপকাৰৰ দ্বাৰাই নহয়। মই মোৰ একনিষ্ঠ ভক্তক নানা বিপদত পেলাই পৰীক্ষা কৰোঁ। সেইবাবে মোৰ ভক্তই মোৰ প্ৰতি যদি তথাপি অসূয়া নকৰি মোক ভজনা কৰে, তেন্তে সেই ভক্তক মই এবাৰ দৰ্শন দিওঁ, আৰু দিয়েই অন্তৰ্দ্ধান হওঁ। যি মোৰ দৰ্শন এবাৰ পায়, সি আৰু মোক নেদেখি বিহ্বল হৈ মোৰ চিন্তাতে নিমগ্ন হয়। গোটেই জগতক সেই ভক্তই তেতিয়া তুচ্ছজ্ঞান কৰি, মোৰ চিন্তা আৰু মোকে মাথোন ধ্যান কৰে। তোমালোকৰ সেই বস্ত্ৰহৰণৰ দিনৰেপৰা কত কষ্ট, কত লাঞ্ছনা কৰিছোঁ। মোৰ ওচৰলৈ অহাৰ বাবে কত ভয় প্ৰদৰ্শন কৰিছোঁ, কত সাংসাৰিক নীতিধৰ্ম্মৰ উপদেশ দি তোমালোকক নিজৰ গৃহাভিমুখ হ'বলৈ কৈছোঁ, তথাপি তোমালোক মোৰ প্ৰতি কষ্ট হোৱা নাই, বৰং ইমান লাঞ্ছনা সহিও মোকেই পাবৰ নিমিত্তে অভিলাষ কৰিছা। অন্তত তোমালোকৰ মোৰ প্ৰতি প্ৰেম প্ৰগাঢ় হ'বৰ নিমিত্তে, প্ৰেম-ভকতি বাঢ়িবৰ নিমিত্তে অন্তৰ্দ্ধান হলোঁ, তথাতি তোমালোক নিৰস্ত হৈ তোমালোকৰ ঘৰলৈ উভতি নগ'লা, বৰং ঘৰ-সংসাৰ, পতি-পুত্ৰ, জ্ঞাতি-বান্ধৱ সকলোকে একেবাৰেই পাহৰি মোক পাবৰ নিমিত্তে বিনাই বিনাই কান্দিবলৈ ধৰিলা। মই তোমালোকৰ লগে লগে অদৃশ্য হৈ থাকি সকলো শুনিছোঁ, সকলো দেখিছোঁ। এতিয়া সেইদেখি তোমালোকে মোক চিৰকাললৈ পালা। এতেকে তোমালোকে মোৰ গাত দায় নিদিবা, কাৰণ তোমালোকৰ ভালৰ নিমিত্তেহে মই এনেকৈ তোমালোকক দুখ দিছিলোঁ। মই তোমালোকক চিৰকালৰ নিমিত্তে মোক সেৱাৰ পৰমানন্দ দিয়ে তোমালোকৰ ওচৰত ধৰুৱা হৈ থাকিলোঁ, ধাৰ সমূলি শুজিব কেতিয়াও নোৱাৰোঁ, জানি থ'বা। তোমালোকে সকলোকে পৰিত্যাগ কৰি মোত আত্মসমৰ্পণ কৰিলা, ময়ো তোমালোকত আত্মসমৰ্পণ কৰিলোঁ কিন্তু গোটেই জগৎ পৰিত্যাগ কৰি তোমালোকৰ অকলশৰীয়া সৰ্ব্বস্ব হ'ব মই নোৱাৰিম, কাৰণ মোৰ নাম জগন্নাথ।

শ্ৰীকৃষ্ণ আনন্দঘন মূৰ্ত্তি। গোপীসকল প্ৰেমময়ী। আনন্দই জ্ঞানীক, যোগীক পৰিতৃপ্তি দিব পাৰে, কিন্তু প্ৰেমিকক সম্পূৰ্ণৰূপে দিব নোৱাৰে। জ্ঞানী আৰু যোগীৰ ধাৰ আনন্দই সুতেৰে সৈতে টকা-অনা-পাই পৰ্য্যন্ত শুজিব পাৰে। কিন্তু প্ৰেমিক ভক্তৰ ধাৰ শুজা অসম্ভৱ। জ্ঞানী ব্ৰহ্মত বিলয় হ'ল, যোগী ব্ৰহ্মৰে সৈতে একাকাৰ হ'ল, কিন্তু প্ৰেমিক ভক্তই নিজৰ সত্তা বিলোপ একোতে কৰিব নুখুজি, অনন্তকাল ঈশ্বৰৰ দাসভাৱে ঈশ্বৰক সেৱা কৰি থাকিবলৈ বিচাৰে। ঈশ্বৰে প্ৰেমিক ভক্তৰ হাত কেতিয়াও এৰাব নোৱাৰে। তেওঁ প্ৰেমিক দাস-ভক্তৰ ধৰুৱা হৈ চিৰকাল থাকিব লাগিবই। ঘোষাত লেখিছে—

"মাধৱৰ নাম   বৎসপ্ৰায় ভৈল
ভক্তে তাক লৈয়া যান্ত।
বেদৰ ঈশ্বৰ   হৰি ধেনু যেন
তাৰ পাছে পাছে ধান্ত॥"

ঈশ্বৰ কৃষ্ণভক্তৰ কৃষ্ণৰ বাহিৰে আন কোনো নাই। যাৰ আন কোনো আছে, তাৰ কৃষ্ণ নাই। ভক্তৰ কৃষ্ণৰ চৰণ বিনা আন ধন নাই। এনে ভক্তক তেওঁ ক'ত দলিয়াই পেলাব, কেনেকৈ তেওঁ এনে ভক্তৰ হাত সাৰিব? তেওঁৰ নাম যে দামোদৰ। তেওঁ পলায়ো সাৰিব নোৱাৰি যশোদাৰ হাতত বান্ধোন ল'লে। ভক্তই কয়—

"তোমাৰ চৰণ দুই মোৰ মহাধন।
ভকত জনৰ নিজ তুমি নাৰায়ণ॥"

ভক্তৰ বিচাৰ-বিবেচনাত—

"অশাশ্বত ধন জন সবে বিষ্ণুমায়া।
আকাশত প্ৰকাশে মেঘৰ যেন ছায়া॥"
"বিষয়ৰ সুখ যত সকলো অসাৰ।
জানিয়া ভকতে তাক কৰে পৰিহাৰ॥"

ব্ৰজৰ গোপীসকলে পতি-পুত্ৰ, ঘৰ-সংসাৰ, সকলোকে পৰিত্যাগ কৰি শ্ৰীকৃষ্ণত শৰণাপন্ন হ'ল যেতিয়া, ভক্ত-বৎসল ভগৱন্তই শৰণাগত ভক্তক সামৰি লৈ তেওঁলোকৰে সৈতে ৰাসলীলা আৰম্ভ কৰিলে। ভগৱন্তই অচিন্ত্য

যোগশক্তি বিকাশ কৰি যিমান গোপী, সিমানবোৰ কৃষ্ণৰূপ ধৰি ৰাসমণ্ডলত নৃত্য আৰম্ভ কৰিলে।

"ৰাসোৎসৱঃ সম্প্ৰবৃত্তো গোপীমণ্ডলমণ্ডিতঃ।
যোগশ্বৰেণ কৃষ্ণেন তাসাং মধ্যে দ্বয়োৰ্দ্বয়োঃ॥"
"দুহো গোপী মাজে এক ভৈলন্ত মাধৱ।
প্ৰবৰ্ত্তিল তথা ৰাসক্ৰীড়া মহোৎসৱ॥
ভৈলন্ত মণ্ডলাকাৰ হাতে গলে ধৰি।
সবে বোলে মোকেসে আলিঙ্গি আছে হৰি॥"

যিটো বস্তুক আস্বাদন কৰি আনন্দ পোৱা যায়, সেই বস্তুটোৱেই ৰস। সকলোৰে উদ্দেশ্য আনন্দ আস্বাদন কৰাটো। এক মাথোন আনন্দই সকলো ৰসৰ আস্বাদ্য। আনন্দ লাভৰ আশা ভিন্ন কোনো জীৱৰ আন প্ৰবৃত্তি নাই। কোনোৱে জলা ভাল পায়, কোনোৱে টেঙা ভাল পায়, কোনোৱে মিঠা ভাল পায়। ইয়াৰ মানে এইটোহে যে, যি তিতা ভাল পায় সি তাৰ ভিতৰেদিয়েই আনন্দ আস্বাদন কৰে, তিতা-ভক্ত আৰু মিঠা-ভক্তই তিতা-মিঠাৰ ভিতৰেদিয়েই আনন্দ আস্বাদন কৰে। এতেকে যেতিয়া আস্বাদ্য বস্তুৰ নাম ৰস, আৰু সেই ৰসেই আনন্দ, তেতিয়া আনন্দই যে ৰস এইটো নিশ্চয়। শ্ৰুতিৰ বচন—"আনন্দাদ্ধ্যেৱ খল্বিমানি ভূতানি জায়ন্তে। আনন্দেন জাতানি জীৱন্তি। আনন্দং প্ৰয়ন্ত্যাভি সংবিশন্তি।" "ৰসো বৈ সঃ। ৰসং যেৱায়ং লব্ধানন্দী ভৱতি। কোহোৱান্যাৎ কঃ প্ৰাণ্যাৎ। যদেষ আকাশ আনন্দোনস্যাৎ। এষহ্যেৱানন্দয়াতি।" "আনন্দং ব্ৰহ্মণো বিদ্বান্ ন বিভেতি কদাচন।"—আনন্দস্বৰূপ পৰব্ৰহ্মৰপৰাই ভূতসকল উৎপন্ন হয়, উৎপন্ন হৈ আনন্দস্বৰূপ ব্ৰহ্মৰ দ্বাৰাই জীৱিত থাকে; আৰু প্ৰলয় কালত আনন্দস্বৰূপ ব্ৰহ্মতে প্ৰৱেশ কৰে। মনেৰে সৈতে বাক্যই যাক নাপাই নিবৃত্ত হয়. সেই পৰব্ৰহ্মক যি আনন্দস্বৰূপ বুলি জানে, তেওঁ আৰু কাৰোপৰা ভয়প্ৰাপ্ত নহয়। সেই পৰমাত্মা-ৰসস্বৰূপ ৰসেই তৃপ্তিৰ হেতু। সেই ৰসস্বৰূপ পৰব্ৰহ্মক লাভ কৰি জীৱ আনন্দিত হয়। কোনে বা জীয়াই থাকিবলৈ চেষ্টা কৰিলেহেঁতেন, বা জীয়াই থাকিলহেঁতেন, যদি আকাশত এই আনন্দস্বৰূপ পৰব্ৰহ্ম নাথাকিলহেঁতেন?

ব্ৰহ্মাণ্ডত যত প্ৰকাৰ আনন্দ-ৰস আছে, সকলোবোৰ সেই এক মাথোন

ব্ৰহ্মানন্দ বা ব্ৰহ্ম-ৰসৰ আভাস। সেই ব্ৰহ্মানন্দৰ আধাৰ চিদানন্দঘনস্বৰূপ শ্ৰীকৃষ্ণ মূৰ্ত্তি। জীৱৰূপী প্ৰেম-প্ৰকৃতিৰে সৈতে আনন্দঘন মূৰ্ত্তি শ্ৰীকৃষ্ণৰ নিত্য ক্ৰীড়াৰ নাম ৰাস। প্ৰাকৃত নৰ্ত্তক-নৰ্ত্তকীবোৰৰ নৃত্যৰ নাম ৰাস। শ্ৰীকৃষ্ণৰ ৰাস তাৰেই অনুকৰণ। প্ৰাকৃত ৰাসৰ অনুকৰণ কৰি শ্ৰীকৃষ্ণই কাম-জয় প্ৰদৰ্শন কৰিলে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ নিত্যধামত শুদ্ধ জীৱৰূপী প্ৰকৃতিৰে সৈতে ৰাসলীলা সদায় চলি আছে। মায়া মানুষী তনু ধাৰণ কৰি ভক্তসকলৰ মঙ্গলৰ অৰ্থে তাকেই ভৌম বৃন্দাবনত প্ৰত্যক্ষ দেখুৱালে। শুদ্ধ সত্ত্ব ভক্তৰ হৃদয়-বৃন্দাবনত এই ৰাসলীলা অৰ্থাৎ জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ সুমধুৰ প্ৰেম-মিলন হয়। পাৰ্থিৱ আনন্দৰ ভিতৰতে মানুহৰ স্ত্ৰী-পুৰুষৰ নিচিনা লীলা কৰি স্থূলদৰ্শী মানুহক ৰসানন্দৰ ফালটো দেখুৱালে, যাতে এই পাৰ্থিৱ ৰসানন্দৰে গঁথিলা লৈ অসূক্ষ্মদৰ্শী মানুহে আচল ৰাস-আনন্দলৈ যাব পাৰে। অৰ্থাৎ পৰমাত্মাৰে সৈতে মিলনৰূপ আচল প্ৰেমানন্দ অনুভৱ কৰি সেই-সুখীয়া হ'ব পাৰে। উপনিষদত লিখিছে,—"তদ্ যথা প্ৰিয়য়া স্ত্ৰিয়া সম্পৰিষ্বক্তো ন বাহ্যং কিঞ্চন বেদ নান্তৰমেবমেবায়ং পুৰুষঃ প্ৰাজ্ঞেনাত্মনা সম্পৰিষ্বক্তো ন বাহ্যং কিঞ্চন বেদ নান্তৰং তদ্ বা অস্যৈতদাপ্তকামমাত্মকামমকামং ৰূপং শোকান্তৰম্।" অৰ্থাৎ যেনেকৈ প্ৰিয়া ৰমণীৰ দ্বাৰাই আলিঙ্গিত হৈ মানুহে অন্তৰ বাহিৰ একোকে জানিব নোৱাৰে, সেইদৰে জীৱই পৰমাত্মাৰ দ্বাৰাই আলিঙ্গিত হৈ অন্তৰ বাহিৰ একোকে জানিব নোৱাৰা হয়। সেই অৱস্থাত পিতা পিতা নাথাকে, মাতা মাতা নাথাকে, লোক লোক নাথাকে, বেদ বেদ নাথাকে, চণ্ডাল অচণ্ডাল হয়, তাপস অতাপস হয় ইত্যাদি। তেতিয়া জীৱ সমস্ত পাপ-পুণ্যৰ অতীত হয়। হৃদয়ৰ সমস্ত শোকৰপৰা বিমুক্ত হয়। এই বাবেই গোপীসকলে পৰমব্ৰহ্ম শ্ৰীকৃষ্ণৰ আলিঙ্গন লভি গৃহ, দেহ, পতি, পুত্ৰাদি সকলোকে পাহৰিলে।

"দুহো গোপী মাজে এক ভৈলন্ত মাধৱ।
প্ৰৱৰ্ত্তিলা তথা ৰাসক্ৰীড়া মহোৎসৱ॥
ভৈলন্ত মণ্ডলাকাৰ হাতে গলে ধৰি।
সবে বোলে মোকেসে আলিঙ্গি আছে হৰি॥"

পানী ভৰোৱা প্ৰত্যেকটো কলহত যেনেকৈ একেখন আকাশৰ প্ৰতিবিম্ব সুকীয়াকৈ দেখা যায় একেজন ঈশ্বৰকো সেইদৰে অনেক ভক্তৰ হৃদয়ত, একে

সময়ত স্বকীয়াকৈ প্ৰতিবিম্ব পৰে। একে সময়তে শত শত ভক্তই নিবিষ্টচিত্তে ঈশ্বৰক চিন্তা কৰিছে। প্ৰত্যেক ভক্তৰ হৃদয়ত এক ঈশ্বৰৰ ধ্যেয় মূৰ্ত্তি স্বকীয়াকৈ একে সময়তে উদিত হৈছে। তেতিয়া প্ৰত্যেকজন ভক্তই ভাবে যে, তেওঁৰ আগতহে মাথোন ঈশ্বৰৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছে।

"সৰ্ব্বং খল্বিদং ব্ৰহ্ম।" ব্ৰহ্ম ভিন্ন আৰু একো নাই। তেওঁ "একমেবাদ্বিতীয়ম্।" তেওঁৰ বাহিৰে আৰু দ্বিতীয় নাই। "বহিৰন্তশ্চ ভূতানাম্"—ঈশ্বৰ ভূতৰ অন্তৰতো বাহিৰতো। তেওঁ এক হৈও বহু। "একোহং বহুঃ স্যাম।" এতেকে শ্ৰীকৃষ্ণ ভগৱন্তৰ এই "দুহো গোপী মাজে এক হৈলন্ত মাধৱ" লীলা শ্ৰুতিৰ অৰ্থৰে অভিনয়। আৰু "হৈলন্ত মণ্ডলাকাৰ হাতে গলে ধৰি" এইটো জীৱাত্মা পৰমাত্মাৰ নিত্যৰাসৰ অনন্ততা প্ৰদৰ্শন। মণ্ডলৰ আদি অন্ত নাই। বৃন্দাবনৰ এই ৰাসমণ্ডলৰ অৰ্থই তাৰ প্ৰতিপাদক। নৃত্য-গীত মানুহৰ আনন্দদায়ক। সেইদেখি আনন্দঘন ভগৱন্তই গোপীসকলক লগত লৈ যে নৃত্যগীতাদি কৰিছিল, সেইটো অল্প-বুদ্ধি মানুহক ক্ষুদ্ৰানন্দৰ ভিতৰেদি লাহে লাহে পৰমানন্দ নিত্যানন্দলৈ লৈ যোৱাই তেওঁৰ উদ্দেশ্য। জল-ক্ৰীড়া আৰু বন-ক্ৰীড়াৰ অভিনয়ো এই পৰমানন্দ নৃত্যগীত-ৰসৰ পোষকতা মাথোন। মুঠতে ৰাসলীলা অতি পৱিত্ৰ আৰু কামগন্ধবিহীন। ই অপ্ৰাকৃত মধুৰ প্ৰেমৰ দ্বাৰাই জীৱই ভগৱন্তক পোৱাৰ আদৰ্শ।

বৃন্দাবনত শ্ৰীকৃষ্ণ ভগৱন্তৰ নিত্য লীলা আৰু দ্বাৰকাত সংসাৰ-লীলা। এই দুই প্ৰকাৰ লীলা কৰি দুইৰো ভিতৰত আনন্দৰ তাৰতম্য দেখুৱালে। বৃন্দাবনত শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু গোপীসকলৰ সন্মিলনত মধ্যবৰ্ত্তী বস্তু নাই, বিবাহ নাই, মন্ত্ৰ নাই, সম্প্ৰদান নাই। গোপীসকলৰ এহাতুৱীয়া মধুৰ প্ৰেমেই মধ্যবৰ্ত্তী বস্তু, কৃষ্ণৰ গুণানুকীৰ্ত্তন নামেই মন্ত্ৰ, তেওঁলোকৰ বিশুদ্ধ চিত্তই সম্প্ৰদান কৰোঁতা, আৰু কৃষ্ণত তেওঁলোকৰ দেহে-কেহে নিষ্কাম সমৰ্পণেই বিবাহ। দ্বাৰকাত ৰুক্মিণীকে প্ৰমুখ্য কৰি প্ৰধান অষ্টমহিষীৰ সন্মিলনত, বেদনিধি বিপ্ৰৰ মধ্যবৰ্ত্তিতা প্ৰভৃতি সকলোবোৰ লৌকিক ব্যৱস্থা আছিল। বৃন্দাবনত গোপীসকলৰ বিহাৰত কাৰো কোনো এটি সন্তান হোৱা নাছিল; কিন্তু দ্বাৰকাত ৰুক্মিণী প্ৰভৃতি অষ্টমহিষীকে আদি কৰি ষোল হাজাৰ মহিষীৰ প্ৰত্যেকৰে 'দশ দশ পুত্ৰ এক জীৱ হৈলা জাত"।

"শুনিয়োক কৃষ্ণৰ যত্তে পুত্ৰ ৰাশি।
একষষ্টি হাজাৰ লক্ষেক আৰ আশী।"
"বঢ়াইলা যাদৱ-বংশ যত্তেক কুমাৰ।
তাৰ সংখ্যা কৰিবাক শকতি কাহাৰ॥"
"তাসবাৰ শুনিয়ো পঢ়োৱা ওজা যত।
তিনিকোটী চৌৰাশী হাজাৰ একশত॥"

নিষ্কাম প্ৰেম আৰু সকাম প্ৰেমৰ ফলৰ বৈষম্য এইখিনিতে। বৃন্দাবনত নিষ্কাম প্ৰেমিক গোপীসকলৰ ধন জন বিয়োগৰ নিমিত্তে কেতিয়াও কোনো শোক-সন্তাপ সহ্য কৰিবলগীয়া হোৱা নাছিল। দ্বাৰকাত প্ৰদ্যুম্নহৰণত ৰুক্মিণীয়ে আৰু সত্যভামাই, তেওঁৰ বাপেক সত্ৰাজিতক যেতিয়া শতধন্বুৱে মাৰি শুমন্তক লৈ গ'ল, তেতিয়া অতি সন্তাপ পাইছিল।

"গুণন্ত জগতৰ পতি পাছে।
দুঃসহ মহা যদুবংশ আছে॥
ত্ৰৈলোক্য বিজয়ী এঁকেক বীৰ।
সুগুচিল কিছু ভাৰ ভূমিৰ॥"
"কিন্তু যেবে যাওঁ যদুকুল নসংহৰি।
আৰ ভৰে ডুনাই তল যাইবে বসুন্ধৰী॥"

শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিশাল বিক্ৰমশালী এই বৃহৎ যদুবংশক তেওঁ একে দিনাই ধ্বংস কৰি নিজে সৃষ্টি কৰা সংসাৰৰো ক্ষণভঙ্গুৰতা দেখুৱাই দিলে। অথচ বৃন্দাবনৰ এটি পশু-পক্ষীৰো ধ্বংস নেদেখুৱালে। কাৰণ, বৃন্দাবনলীলাই আনন্দময় মূৰ্ত্তিমান পৰব্ৰহ্মৰ অবিনশ্বৰ নিত্যলীলা। সেই নিত্যলীলাৰ ভিতৰত সুমধুৰ অপ্ৰাকৃত ৰাসলীলাই জীৱৰ সাধনাৰ উত্তম ফল।

পৰিহাস

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱে "কীৰ্ত্তনত" লেখিছে—

"ৰুক্মিণীক কৰিলাহা প্ৰেমে পৰিহাস।
ভয়তে ভৈলন্ত দেৱী প্ৰাণন্তো নৈৰাশ ॥"

পৰিহাসক তোমালোকে ঠাট্টা বোলা, তামাচা বোলা, যি বোলা বোলাইক, কিন্তু তাক হংসস্থানীয় কৰি তাৰ বংশ নিৰ্ব্বংশ নকৰিবাইক; আনকি তাক পেংলাই বা ইতিকিং নাম দি গ্ৰাম্য শব্দৰ শাৰীলৈকো ননমাবাইক। মন গ'লে, কৌতুক পৰ্য্যন্ত বুলিব পাৰা, তাত মোৰ আপত্তি নাই। ৰুক্মিণী শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰধান মহিষী, "ৰূপে গুণে জগতত ধন্যা" আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ উপযুক্তা পত্নী। তেওঁৰ ওচৰ এৰি কৃষ্ণ এখোজো ক'লৈকো নাযায়। গতিকে ৰুক্মিণীৰ মনত অলপ গৰ্ব্ব হ'ল। অন্তৰ্য্যামী ভগৱন্ত কৃষ্ণই সেই কথা নজনাকৈ থকাটো অসম্ভৱ। তেওঁ দৰ্পহাৰী। গোকুলৰ গোপীসকলৰ মনত (যাতকৈ তেওঁৰ প্ৰিয়তম কোনো নাই) গৰ্ব্বৰ লেশ থকাটো যেতিয়াই তেওঁ বুজিলে—"অৰ্থাৎ আমি নন্দ নন্দনৰ পৰম সোহাগিনী, তেওঁ সকলোতকৈ আমাক ভাল পায়, এতেকে আমি শ্ৰেষ্ঠ"—তেতিয়াই তেওঁ অন্তৰ্দ্ধান হৈ গোপীসকলৰ গৰ্ব্ব খৰ্ব্ব কৰি দিলে। তেওঁ ভকতৰ বশ্য ঠিক; ভকতক তেওঁ ভাল পায়, সেইটোও ঠিক; সেইদেখি গৰ্ব্বৰ চেকা লাগি যাতে ভকতৰ মন মলিয়ন নহয়, তাক তেওঁ তেতিয়াই আঁতৰ কৰি দিয়ে। এই নিমিত্তে তেওঁ ৰুক্মিণীক পৰিহাস কৰি গোটাচেৰেক কথা ক'লে, যিকেইটা কথা আজি আমি এই প্ৰবন্ধত তুলি দিম। তাৰ আগতে আৰাৰচেৰেক আন কথা কৈ লওঁ।

ঠাট্টা তামাচা অথবা কৌতুক, যাক পৰিহাসৰ ওচৰ-চুবুৰীয়া ভাঙনি স্বৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি, অনেকে নুবুজে, পৰিহাস নুবুজাক মূৰ্খ বুলিব নোৱাৰি। কাৰণ, পণ্ডিতৰো পণ্ডিত, বিদ্বানৰো বিদ্বান, বুদ্ধিমন্তকৈও বুদ্ধিমন্ত, এনে অনেক লোক আছে, যি ঠাট্টা-তামাচা বুজিব নোৱাৰে। ইংৰাজীত যাক wit and humour বোলে, এনে মানুহকো অনেক দেখিছোঁ, যাৰ intelligence কুলায়-পাচিয়ে নধৰে। "গহীন গম্ভীৰ

ৰীতিমতি" অনেক আছে, যাৰ বুধি বেজিটো যেন জোঙা, কিন্তু wit and humour বুজিবৰ বোঁধিকা সি তাহঁতৰ কথাকে মকও, মূৰ-মকটো জোঁটা ঘূৰণ যেন হয়। অৱশ্যে সেইবাবেই যে এই শাৰীৰ মানুহ "বদি যাল" হয়, এনে নহয় সংসাৰৰ গতিটোৱেই এনেকুৱা। তেওঁলোকক হাতত দৈ শালত দিও যে তাহঁতৰ প্ৰোজৰ আলু-কলপুলি ছুলিব নোৱাৰি, এইটোৱেই মাথোন দুখৰ কথা। এই লেখক যেতিয়া "বাঁহী" কাকতৰ সম্পাদকৰ গাদীত আছিল,—তেওঁৰ মনত আছে, অনেকে বাঁহীত প্ৰবন্ধ ছাপিবলৈ তেওঁলৈ পঠিয়াওঁতে তেওঁলৈ ভিতৰবাকৈ লেখিছিল,—যেন তেওঁৰ মতামত দিওঁতে সেই প্ৰবন্ধৰ বিষয়ে ঠাট্টাকৈ কোনো কথা লেখা নহয়। Wit আৰু humourৰ বেহা-বেপাৰ কৰোঁতাৰ বিপদেই এনেকুৱা। বতাহত ঘৰৰ দুৱাৰ-ভাং লৰিলেও ওচৰ-চুবুৰীয়া বৰলাৰ গাত দায় পৰা কথাবাৰ ঠাৰি নধৰাকৈ এনেই কথাৰ পছত লগা নাই বোলা কথাষাৰবো ঠাৰি আছে।

গৰ্ব্ব-খৰ্ব্বৰ কথা এৰিও সাধাৰণভাৱে ক'বলৈ গ'লে,—শ্ৰীকৃষ্ণই ৰুক্মিণীৰে সৈতে প্ৰেম-পৰিহাস কৰিছিল। প্ৰেমিক গিৰিয়েকে ন-কৈনীৰে সৈতে প্ৰেম পৰিহাস কৰিয়েই থাকে,—আৰু সেইটো মনুষ্য সৃষ্টিৰ কালৰেপৰা চলি আহিছে। ফকৰা কথাৰে ক'বলৈ গ'লে, সি দম্পতী-কলহৰে খোপচেৰেক ওপৰত থকা মুখ-চুপতি। চুপতিৰ উত্তৰ চুপতি তাকে নুবুজি যি চুপতিৰ উত্তৰ চুপতিৰে দিব নোৱাৰি মুখখন "প্ৰসন্ন বদন যেন ভাদৰৰ ভৰা" কৰে, সি সকলো মাটি কৰে। তেতিয়া comedy tragedyত পৰিণত হয়; পৰিহাসৰ আনন্দময় অভিনয়ে দুৰ্ঘটনাৰ সমুদ্ৰত পৰি ককবকাবলৈ ধৰে। চুপতিৰে চুপতিক খোঁখোৰা শিকাৰ নজনা মানুহে মৰণাৰ ওপৰত বিষানলৈ গৰ্ক্ক মুৰাওক, তলত পৰা তৰাধানৰ পৰালি পৰিবই। ৰুক্মিণী সত্যভামাৰ দৰে কৃষ্ণৰ জাতৰ কুলৰ আৰু স্বদেশৰ তিৰোতা নহয়। তেওঁ ৰূপ-গুণত অনিন্দিতা বা সৰ্ব্ব-গুণালঙ্কৃতা—ঠিক, কিন্তু বিদেশিনী। কোনে জানে, কিজানি সেইদেখিয়েই সেই গোলমালৰ আৰম্ভ। ভজবাটৰ Wit and humour কিৰ্ত্তন স্বৰূপে নচলিল কিজানি।

এইখিনিতে আৰু এষাৰ কথা মুখত ওলাব খুজিছে;—কৈয়েই পেলাওঁ। আশাকৰোঁ কথাষাৰ শুনি আমাৰ দেশৰ ব্ৰাহ্মণ প্ৰত্নতাত্ত্বিকসকলে

তেওঁলোকৰ ৰাজ্যত মোক দেখি অনধিকাৰ প্ৰৱেশৰ অভিযোগৰ ধাৰাত নেপেলাব। পেলালেও নিৰুপায়। ভীষ্মক বিদৰ্ভ দেশৰ ৰজা। ৰুক্মিণী বিদৰ্ভ ৰজাৰ কন্যা। সেই কালত বিদৰ্ভৰ ৰাজধানীৰ নাম কুণ্ডিল আছিল বুলিও শুনা যায়। ইফালে আমাৰ দেশতো অনেক কালৰপৰা প্ৰচলিত জনশ্ৰুতি এটা আছে যে, কুণ্ডিল অসমৰ শদিয়াত, আৰু ভীষ্মকৰ ৰাজ্য শদিয়াৰ ফালেই আছিল। সেই জনশ্ৰুতিৰ পক্ষে সাক্ষী দিবলৈ কুণ্ডিল নামৰ নৈ এখন তাত আজিলৈকে বোধকৰোঁ বৈ আছে। সেইদেখি মোৰ মনত প্ৰশ্ন উঠিছে, বিদৰ্ভ ক'ত? বিদৰ্ভটো সদায় সকলোৱে বিদাৰ বা বিৰাৰ বুলি জানে, আৰু ভূগোল, ইতিহাসেও তাকেই কয়। দক্ষিণ ভাৰতত বিদাৰ বা বিৰাৰ দেশ। এসময়ত সি হাইদৰাবাদৰ নবাবৰ অধীনত আছিল, আজিকালি assigned British district; অৰ্থাৎ নিৰ্দ্দেশপত্ৰ অনুসাৰে বৃটিচ গৱৰ্ণমেণ্টৰ ভিতৰুৱা এখন জিলা। পুৰাণ কালত নল ৰজাৰ পত্নী দময়ন্তী বিদৰ্ভ ৰজাৰ কন্যা আছিল। এনে স্থলত বিদৰ্ভ ৰজা ভীষ্মকৰ তনয়া ৰুক্মিণী কেনেকৈ ভাৰতৰ উত্তৰ-পূব ফালে থকা শদিয়াৰ ফালৰ হ'ল, এই প্ৰশ্নৰ সমিধান মই দিব পৰা নাই। অৱশ্যে এঠাইৰ ঐতিহাসিক বা পৌৰাণিক ঘটনা বা মানুহক আন ঠাইৰ মানুহে দাবী কৰা কথাৰ অভাৱ নাই। জাভা আৰু বলি দ্বীপৰ মানুহেও ৰাম-ৰাৱণৰ যুঁজ তাত হৈছিল বুলি ভাঠৈকৈ কয়—, আৰু ভাবে, আৰু তেওঁলোকৰ অনেক উপাখ্যান তেনে বিশ্বাসৰ ওপৰত সৃষ্টি হৈছে। যি হওক, মোৰ আজিৰ প্ৰবন্ধত ভালকৈ খাপ নোখোৱা এইকেইষাৰ কথা কৈ, মোৰ ঘাই কথালৈ যাওঁ।

শ্ৰীকৃষ্ণ ৰুক্মিণীৰ সুপ্ৰসিদ্ধ ঘৰত ৰত্নময় পালেঙত ওপৰত শুই আছে আৰু ৰুক্মিণীয়ে হাতত বিচনী লৈ তেওঁক বিচি আছে। এনেতে তেওঁৰে সৈতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰেম পৰিহাস কৰিবৰ মন গ'ল—। তেওঁ ৰুক্মিণীৰ ফালে চাই মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি ক'বলৈ ধৰিলে—"হে ৰাজপুত্ৰি! লোকপালসকলৰ নিচিনা বিভূতিশালী, মহানুভৱ, ধনৱন্ত, শ্ৰীমন্ত আৰু ৰূপ, গুণ, বলেৰে বিভূষিত ৰজাসকলে তোমাক পাবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল। মদোন্মত্ত শিশুপালেও তোমাক বিয়া কৰিবলৈ আহিছিল। তোমাৰ ককাইদেউ আৰু পিতৃদেৱতায়ো তোমাক শিশুপাললৈ দিব খুজিছিল, তথাপি তুমি তেনেকুৱা ৰজাসকলক এৰি তুমি মোৰ নিচিনা পাত্ৰত

বিয়া নোমালা—? মই জৰাসন্ধাদি ৰজাৰ ভয়ত পলাই গৈ সমুদ্ৰৰ ভিতৰত দুৰ্গত বাহ লৈ আছোঁ—আৰু যিকোনো প্ৰকাৰৰে হওক ৰাজসিংহাসন এৰি দিছোঁ। যিবোৰ মানুহৰ আচৰণ বুজিব নোৱাৰি আৰু তিৰোতাৰ যিবোৰ পৰতন্ত্ৰ নহয়, তিৰোতাই তেনে মানুহৰ পিছ ল'লে দুখত পৰে। মই নিঃকিঞ্চন দুখীয়া—। দুখীয়া নিঃকিঞ্চনেহে মোক ভাল্ পায়। ধন, জন, জন্ম, আকৃতি, প্ৰকৃতি আৰু প্ৰভাৱত যি সমান সমান, তেনে মানুহৰ ভিতৰতহে বন্ধুতা আৰু বিবাহৰ সম্বন্ধ ঘটি থাকে। উত্তম-অধম, বৰ-সৰুৰ ভিতৰত কেতিয়াও পৰিণয় বা মিত্ৰতা হ'ব নোৱাৰে। হে বিদৰ্ভনন্দিনী। তুমি দূৰদৰ্শিনী নোহোৱা। মই যিবোৰ কথা কলোঁ, সেইবোৰ নজনাকৈ তুমি গুণহীন মোক বৰণ কৰিলা, ভিক্ষুৱেহে মোক মিছাতে প্ৰশংসা কৰে। যাৰে সৈতে চিৰকাল গৃহবাস কৰি তুমি ইহকাল আৰু পৰকাল সুখ লাভ কৰিব পাৰিবা, এতিয়াও বৰং তোমাৰ সমতুল্য তেনে কোনো লোকক ভজা। শিশুপাল, শাল্ব, জৰাসন্ধ, আৰু দন্তবক্ৰাদি ৰজাসকলে আৰু তোমাৰ ককাযেৰা ৰুক্মীয়েও মোক দেখিব নোৱাৰে। মই অসৎলোকৰ তেজ হৰি নিও, সেই ৰজাবোৰ বীৰ্য্যমদত অন্ধ আৰু দৰ্পিত হৈ পৰিছিল দেখি মই তেওঁলোকৰ গৰ্ব্ব থৰ্ব্ব কৰি তোমাক হৰি আনিছিলোঁ। মই দেহ আৰু গৃহ এই দুই বিষয়ত উদাসীন, স্ত্ৰী, পুত্ৰ, বা ধন কামনা নকৰোঁ, আত্মলাভতে মই পূৰ্ণ, সেইদেখি চাকিৰ পোহৰৰ নিচিনা ক্ৰিয়াৰহিত।"

স্বামী কৃষ্ণৰ এই কথা শুনি ভয়তে ৰুক্মিণী কঁপিবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ মুখৰ মাত হৰিল, আৰু তেওঁ বিমূৰ্চ্ছিত হৈ পৰিল। উপহাসৰ গভীৰতা তেওঁ নুবুজিলে। এনে গূঢ় পৰিহাসৰ তেওঁ যোগ্যও নাছিল। ৰুক্মিণীৰ এনে দশা দেখি—

"চতুৰ্ভুজ হুয়া হৰি তুলি আকোৱালি।
ৰুক্মিণীক আশ্বাস কৰিলা বনমালী॥"

তেওঁ ক'লে, "হে সুন্দৰী! মোৰ ওপৰত খং নকৰিবা। মই জানো, তুমি মোৰ বাহিৰে আন কাকো নাজানা। মই তোমাৰ মুখৰপৰা আধাৰচেৰেক চোকা চোকা কথা শুনিবলৈ পাম বুলি আৰু প্ৰণয়-কোপত ৰঙা পৰা সুন্দৰ মুখখন দেখিবলৈ পাম বুলিহে এনেকৈ ঠাট্টা কৰি কথা কৈছিলোঁ। গৃহাশ্ৰমত গৃহস্থই প্ৰিয়াৰে সৈতে এইদৰে হাঁহি-মাতি পৰিহাস কৰি কথা কৈ যে কটায়, সেয়ে তেওঁলোকৰ পৰম লাভ।"

এনে আশ্বাস বাক্য শুনি লাহে লাহে ৰুক্মিণী প্ৰকৃতিস্থ হ'ল। তেতিয়া তেওঁৰ মুখত কথা ফুটিল, আৰু কৃষ্ণৰ কথাৰ প্ৰকৃত মানে উপলব্ধি কৰি লাহে লাহে তেওঁ ক'বলৈ ধৰিলে, "হে কমললোচন! আপুনি যে ক'লে, মই ভগৱান—অসমান বিগ্ৰহ—আৰু তুমি মোৰ সদৃশ নোহোৱা, এই কথা সঁচা, কাৰণ ব্ৰহ্মাদি তিনিওজনৰ অধীশ্বৰ, নিজ মহিমাতে বিমণ্ডিত আপুনিয়েই বা ক'ত আৰু গুণ-প্ৰকৃতি অথচ মূঢ়সকলৰ পূজনীয়া ময়েই বা ক'ত? হে প্ৰভু! আপুনি নিৰৱচ্ছিন্ন জ্ঞানঘন আত্মা, ৰজাবোৰৰ ভয়তেই যেন আপুনি সমুদ্ৰৰ ভিতৰত শয়ন কৰিছে, এই কথাও সঁচা। যিবোৰৰ ইন্দ্ৰিয় বহিৰ্মুখ, আপুনি সদায় সেইবোৰক বিদ্বেষ কৰে। ৰাজপদ গাঢ় অজ্ঞান, আপোনাৰ সেৱক-সকলেই যেতিয়া তেনে পদ পৰিত্যাগ কৰিছে, তেতিয়া আপোনাৰ পক্ষে সি কোন কথা? আপোনাৰ পাদপদ্মৰ মকৰন্দ-সেৱী মুনিসকলৰ আচৰণেই দুৰ্বোধ, নৰপশুবোৰে তাক কি বুজিব? যিসকলে আপোনাৰ অনুবৰ্ত্তন কৰে, সেইসকলৰ চৰিত্ৰই যেতিয়া অলৌকিক, আপোনাৰ কথা আৰু কি ক'ম? যি ব্ৰহ্মাদিয়ে আনৰপৰা পূজা পায়, তেওঁলোকেও আপোনাৰ পূজাৰ উপহাৰ আনে, এতেকে আপুনি নিঃকিঞ্চন নহয়। অৱশ্যে আপুনি এক প্ৰকাৰ নিঃকিঞ্চনেই, কাৰণ আপোনাৰ বাহিৰে আন একোৱেই নাই। ধনমদান্ধ মানুহে আপোনাক অন্তক বুলি জানিব নোৱাৰে। আপুনি যে বলী ভোজী-সকলৰ শ্ৰেষ্ঠ, তেওঁলোকেও আপোনাক নাজানে। সুবুদ্ধিসকলে যাক অভিলাষ কৰি সকলোকে পৰিত্যাগ কৰে, আপুনি সেই যাৱতীয় পুৰুষাৰ্থ আৰু পৰমাত্মাস্বৰূপ। এতেকে হে প্ৰভু! ব্ৰহ্মাদিৰে সৈতে সম্বন্ধেই আপোনাৰ যোগ্য। স্ত্ৰী-পুৰুষৰ দৰে সম্বন্ধ আপোনাৰ যোগ্য নহয়, কাৰণ আমি সুখ-দুখত আকুল। দণ্ড পৰিত্যাগী মুনিসকলেই আপোনাৰ অনুভাৱ জানে। আপুনি জগতৰ আত্মা আৰু আত্মপ্ৰদ, ইয়াকে জানি ব্ৰহ্মাদিক পৰিত্যাগ কৰি মই আপোনাক বৰণ কৰিছোঁ। আপোনাৰ দুই ভূৰুৰ মাজৰপৰা যি কালৰ উৎপত্তি হৈছে, তাৰ দ্বাৰাই সিঁহতৰ মঙ্গল নষ্ট হৈছে, আনৰ কথা কি? হে প্ৰভু! সিংহৰ গৰ্জ্জন শুনি যেনেকৈ পশুৰ পাল দূৰলৈ পলায়, আপোনাৰ শাৰ্ঙ্গ ধনুৰ টঙ্কাৰত ৰজাবোৰ পলালত, আপুনি আপোনাৰ অংশ মোক হৰণ কৰি আনিলে। তেনে আপুনি যে সেইবোৰ ৰজাৰ ভয়ত সমুদ্ৰত শৰণ লৈ তাত দুৰ্গ সাজি আছে, এইটো অসম্ভৱ। অঙ্গ, পৃথু, ভৰত, যযাতি আৰু

গয় প্ৰভৃতি ৰাজচূড়ামণিসকলে আপোনাৰ চৰণ-কমল ভজনা কৰিবৰ নিমিত্তে নিজৰ নিজৰ একাধিপত্য ৰাজ্য পৰিত্যাগ কৰি বনত সোমাই কি কষ্টকে পাইছিল। তেনে তুচ্ছ ৰাজ্যৰ অধিপতি হ'বলৈ আপুনি যাব কেলৈ? আপোনাৰ পাদপদ্মৰ সৌৰভ লক্ষ্মীৰ সেব্য, সাধুসকলৰ দ্বাৰাই বৰ্ণিত আৰু মানুহৰ মোক্ষপ্ৰদ। তেনে গন্ধ আঘ্ৰাণ কৰি যাৰ নিজ প্ৰয়োজনৰ ফালে দৃষ্টি আছে, এনে কোন তিৰোতাই মৰণশীল আৰু সদায় ভয়ভীত আনক আশ্ৰয় কৰিব? আপুনি জগতৰ অধীশ্বৰ আৰু আত্মা, ইহকাল পৰকালৰ বন্ধু, সেইদেখি মই আপোনাক বৰণ কৰিছিলোঁ। মই দেৱতা আৰু তিৰ্য্যক আদি নানা পৰত ভ্ৰমণ কৰি এতিয়া আপোনাৰ পাদপদ্মত শৰণ লৈছোঁ। যি আপোনাক ভজনা কৰে, আপুনি তাক নিজৰ কৰি লয়, আৰু আপোনাৰপৰাই তাৰ সংসাৰ বন্ধন নাশ হয়। হে প্ৰভু! ব্ৰহ্মা, শিৱৰ সভাত আপোনাৰ যি কথা গীত হয়, সেই কথা যি যি হতভাগিনীৰ কাণত সোমোৱা নাই, আপোনাৰ দ্বাৰাই উপদিষ্ট ব্যক্তিসকলৰ আৰু স্ত্ৰীসকলৰ ঘৰত গাধা, গৰু, কুকুৰ, মেকুৰী আৰু চাকৰৰ দৰে আচৰণকাৰী অপকৃষ্ট ৰজাবোৰৰে সৈতে তাৰ বিয়া হওক। আপোনাৰ চৰণাৰবিন্দৰ মকৰন্দ আঘ্ৰাণ কৰিও যিজনী তিৰোতা মূঢ় হৈছে, তাই গাৰ ওপৰত ছাল, ডাড়ি, নোম, নখ, চুলিৰে আবৃত আৰু ভিতৰত মাংস, অস্থি, ৰক্ত, কৃমি, বিষ্ঠা, কফ, পিত্ত, বাত আদিৰে পৰিপূৰ্ণ জীয়া শৱটোক পতি বুলি ভজনা কৰে। আপুনি আত্মাৰাম, মোৰ প্ৰতিও আপোনাৰ সৰহ দৃষ্টি নাই, তথাপি হে পদ্মপলাশলোচন! আপোনাৰ চৰণত মোৰ যেন ৰতি হয়। আপুনি এই জগতৰ বৃদ্ধিৰ নিমিত্তে উৎকৃষ্ট ৰজোগুণ ধাৰণা কৰি মোৰ প্ৰতি যি কটাক্ষ কৰিব, তাকেই মই মোৰ প্ৰতি আপোনাৰ অনুকম্পা বুলি জানিম। আপুনি যে কৈছিল,—'তুমি তোমাৰ অনুৰূপ কোনো ক্ষত্ৰিয় শ্ৰেষ্ঠক বৰণ কৰা'—সেইটোও মিছা নহয়, কাৰণ জগতত কোন তিৰোতাই নিজৰ স্বামী থাকোঁতে পৰপুৰুষৰ প্ৰতি আসক্ত হয়? দেখক, কাশিৰাজৰ জীয়েক অম্বা শাল্বৰজাৰ প্ৰতি অনুৰক্তা হৈছিল। পৰিণীতা হ'লেও বেশ্যাৰ মন নতুন নতুনত আসক্ত হয়। যি পণ্ডিত, তেওঁ কেতিয়াও অসতীক বিয়া নকৰায়, কৰিলে তেওঁৰ ইহকাল পৰকাল নষ্ট হয়।"

ৰুক্মিণীৰ এই উত্তৰ শুনি শ্ৰীকৃষ্ণই ক'লে, "ইয়াকে শুনিবলৈকেহে মই তোমাক জোকাই লৈছিলোঁ। তুমি যি ক'লা, নিশ্চয় সত্য। মই কথাৰে তোমাৰ খং তুলিছিলোঁ, তথাপি তোমাৰ মন মোৰপৰা দূৰীভূত নহ'ল। তুমি নিষ্পাপ আৰু

পৰম পতিব্ৰতা। ময়ে মুক্তি আৰু সকলো সম্পত্তিৰ অধীশ্বৰ। যি মোক লাভ কৰিবৰ নিমিত্তে মাথোন সম্পত্তি পাবৰ প্ৰাৰ্থনা কৰে, সি মন্দভাগ্য। নিকৃষ্ট যোনিতো সম্পত্তিৰ উপভোগ হ'ব পাৰে। যাৰ মন বিষয়তেই নিবিষ্ট, নিকৃষ্ট যোনিসকল তাৰ শোভা-সাধন। এতেকে হে গৃহেশ্বৰি! তুমি যে বাৰে বাৰে মোৰ নিষ্কাম পৰিচৰ্য্যা কৰিছা, ই অতি মঙ্গলৰ বিষয়। মই গৃহস্থাশ্ৰমত তোমাৰ নিচিনা প্ৰণয়িনী গৃহিণী দেখিবলৈ পোৱা নাই। তুমি মোৰ প্ৰশংসা লোকৰ মুখৰপৰা শুনি বিবাহৰ সময়ত অভ্যাগত ৰজাসকলক অগ্ৰাহ্য কৰি, অতি গুপ্তভাৱে চিঠি লেখি মোৰ কাষলৈ বামুণ পঠিয়াইছিলা। যুদ্ধত পৰাজিত ককাইদেৱৰ মূৰ খুৰাই তেওঁক কুৰূপ কৰিছিলোঁ, আৰু মোৰ নাতি অনিৰুদ্ধৰ বিয়াত মৰাইছিলোঁ, সেইবোৰ মনত পৰি বাৰে বাৰে তোমাৰ মনকষ্ট হৈছে, পাছে মোৰে লৈতে বিচ্ছেদ ঘটে, এই ভয়ত সেইবোৰ তুমি সহ্য কৰিছা, একোকে মতা নাই, ইয়াৰ দ্বাৰাই তুমি মোক বশীভূত কৰিলা। মোৰপৰা সংবাদ লৈ বামুণ দূতজন তোমাৰ কাষ পোৱাত বেলি হোৱাঁ দেখি তুমি জগৎ এন্ধাৰ দেখিছিলা, আৰু তোমাৰ শৰীৰকে পৰিত্যাগ কৰিব খুজিছিলা, এতেকে মই তোমাৰ ধাৰ সুজিব নোৱাৰোঁ। তোমাৰ পৰিতুষ্টি সাধন কৰিবৰ যত্ন সদায় মই কৰিম।

মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্ম

মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্ম ভক্তি-প্ৰধান ধৰ্ম্ম।

"আনো যত সবে মিছা ভক্তিৰ অভাৱে।"
এতাগক ভাই ভজ ভগৱন্ত ভক্তিভাৱে॥"

ভগৱন্তৰ ভক্তই এই ধৰ্ম্মত প্ৰধান স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। "অনন্ত কোটী ব্ৰহ্মাণ্ডৰ অধিকাৰী হৰি" ভক্তাধীন, এই মহান উদাৰ ভাৱ এই ধৰ্ম্মত ভগৱন্ত-বস্তুত অৰ্পিত হৈছে। "ভকতৰ বশ্য তুমি হৰি। সুখে পাৱে গৃহত সুমৰি॥" শ্ৰীহৰিয়ে ভকতৰ হাতত বশ্যতাৰ বান্ধোন স্ব-ইচ্ছাৰে স্বীকাৰ কৰি লৈছে। যশোদাৰ জৰীৰ বান্ধোন দয়ালু ভগৱন্তই স্নেহ-বিগলিত চিত্তেৰে আপুনি গ্ৰহণ কৰিলে; নতুবা ত্ৰিগুণাতীত মায়াতীত ভগৱন্ত, যাৰ মায়াত আব্ৰহ্ম-স্তম্ভপৰ্য্যন্ত বিশ্বচৰাচৰ বদ্ধ, যাৰ "ৰোম-বিৰমহ কোটী কোটী অণ্ড তাণ্ডৱ কক সম ৰেণু" এনে বিশ্বনাথক কোনে বান্ধে? "হেন দেখি প্ৰভু নাৰায়ণ। স্নেহে লৈলা আপুনি বন্ধন॥" তেওঁ কৈছে—"ভকতেসে জানা মোৰ প্ৰাণ। ভক্তবিনে নজানাহো আন॥" .ভকতৰো একমাত্ৰ তেওঁহে প্ৰাণৰ বান্ধৱ,—"ভকত বান্ধৱ মাধৱৰাম তুমি অগতিৰ গতি"। তেওঁৰ অৰুণ চৰণেই ভকতৰ এক মাথোন ধন, "ভকত ধন তয়ু অৰুণ-চৰণ জয় যাদৱ এ।" তেওঁৰ নাম-কীৰ্ত্তনেই ভকতৰ সৰ্ব্বহ,—"ভকতজনৰ হৰি নামেসে সৰ্ব্বহ। মুকুতিকো ঠেলি আগ হোৱে হৰি যশ॥" ভকতে তেওঁৰ নাম লৈ আগে আগে যায়, আৰু বেদৰ ঈশ্বৰ হৰি ধেনুৰ নিচিনাকৈ ভকতৰ পিছে পিছে যায়,—"মাধৱৰ নাম বৎস প্ৰায ভৈল, ভক্তে তাক লৈয়া যান্ত। বেদৰ ঈশ্বৰ হৰি ধেনু যেন, তাৰ পাছে পাছে ধান্ত॥" তেওঁৰ নাম-কীৰ্ত্তনেই ভকতৰ স্বভাৱ, সেইদেখি—তেওঁ ভকতৰ, আৰু ভকত তেওঁৰ,—

"ৰামকৃষ্ণ কীৰ্ত্তনে স্বভাৱ ভৈল যাৰ।
সিয়ো ভৈল হৰিৰ হৰিও ভৈল তাৰ॥"
"ৰামকৃষ্ণ হৰি নাম মুখে থাকে যাৰ।
সেহিসে হৰিৰ প্ৰিয়, হৰি ভৈলা তাৰ॥"

কিয়নো জগৎপতি হৰি নিজ-যশ-প্ৰিয়,--

"নিজ-যশ-প্ৰিয় জগ-আধাৰ।"

জগ-আধাৰ হৰিনো কিয় নিজ যশ-প্ৰিয়? কাৰণ হৰিনাম-যশ সকলো ধৰ্ম্মৰ ওপৰত,—

“সকলো ধৰ্ম্মৰ ওপৰে বসিয়া হৰিৰ নাম প্ৰকাশে।” হৰিনাম-ধৰ্ম্ম কোনো বিশেষ জাতি বা সম্প্ৰদায়ৰ বা কাৰো অকলশৰীয়া সম্পত্তি বা সেইসকলৰ হে মাথোন উপকাৰী এনে নহয়, হৰিনাম-ধৰ্ম্ম—“চণ্ডাল পৰ্য্যন্ত জগতৰ উপকাৰী।”

“চণ্ডাল পৰ্য্যন্ত কৰি জগতৰ উপকাৰী
নাহি নামগুণ বিনে আন।
সেহিসে কাৰণে হৰি নিজ-যশ প্ৰিয় ভৈল
ভগৱন্ত ভকতৰ প্ৰাণ॥”

সেইবাৰে,

“আপোন নামৰ সঙ্গ নছাড়ন্ত হৰি।
যেই নাম সেই হৰি জানা নিষ্ঠ কৰি।”

হৰিৰ নামে জগতক যে উদ্ধাৰ কৰেই, হৰিকো প্ৰকাশ কৰে,—“হৰিকো প্ৰকাশ কৰে ৰামকৃষ্ণ নামে।”

ভকতৰ এক মাথোন “হীৰাবিত্ত” এনে হৰিনাম কীৰ্ত্তনেই যেতিয়া ভকতৰ স্বভাৱ, হৰি সেই ভকতৰ বশ্য নহ’ব কিয়—? “হৰিকো কৰয় বশ্য কীৰ্ত্তন ভকতি।” হৰিয়ে এনে ভকতক নিজতকৈও প্ৰাধান্য নিদিব কিয়? এনে ভকতক হৰিয়ে,—

“ধেনু যেন মতে বৎসক পালয় এ
তুমি সেহি মতে ভকতক পালা ৰাম।”

হাতত গদা লৈ এইবাবেই ভক্ত-বৎসল হৰি ভকত বলিৰ দুৱাৰত-দুৱৰী।

হৰি ভক্তিত কি পৰমানন্দ সুখ অভকতে তাক নাজানে। চেনিৰ সোৱাদ কেনে, তাৰ আস্বাদ-সুখৰপৰা বঞ্চিতজনে চেনি কি বস্তু জানিব কেনেকৈ?

“হৰিপদ সেৱা-সুখ ভকতে জানয়।
আনজনে তাৰ গন্ধ মাত্ৰো নপাৱয়॥”

ভকত মগনিয়াৰ, ভকত ভিকহু। কিন্তু কিহৰ? এই মগনিয়াৰে মাগে কি? এই ভিকহুৱে কি ভিক্ষা কৰে? এই পৃথিৱীৰ ধন, জন, ঐশ্বৰ্য্য, সম্ভোগ নে? কদাপি নহয়। নাইবা স্বৰ্গসুখ নে? কেতিয়াও নহয়। স্বৰ্গসুখতো দূৰৰ কথা, এই ভিকহুৱে ব্ৰহ্মা, ইন্দ্ৰাদিৰ পদকো নামাগে। তেনেহলে তেওঁ মাগে মুকুতি-সুখ? উহুঁ? তাকো এই মগনিয়াৰক যাচিলে, তেওঁ নেলাগে বুলি ঠেলে। তেন্তেনো এই অদ্ভুত ভিক্ষাৰীয়ে মাগে কি? তেওঁ মাগে,—

"হে হৰি তুমি আনন্দ সিন্ধু ।
হামো ভিকাৰী মাগোঁ এক বিন্দু ॥"
তোমাৰ অভয় দুটি চৰণ-পঙ্কজে ।
তাতে মোৰ মন মজি থাকোক সহজে ॥
মই ভিক্ষুকৰ সিদ্ধি কৰা মনকাম ।"

তেওঁ হৰিক খোজে—

"তুয়া পদ-কমলে মজোক মেৰি মন ।"
"দয়া কৰা দয়া কৰা মোৰে হে ৰাম ।
তোমাৰ চৰণ হৰি, হৃদয়-পঙ্কজে ধৰি,
মুখে লৈবোঁ তুৱা গুণ নাম ।"

তেওঁ হৰিক কয়,—

"নিত্যানন্দ কৃষ্ণ, মোক লৈয়ো দাস কৰি ।" এই অপূৰ্ব্ব মগনিয়াৰে মাগে ধন, কিন্তু তেওঁ মগা ধনো অপূৰ্ব্ব , আৰু সেই ধন তেওঁ নিজক ধনীজনৰ ওচৰত বেচি ধনীৰ চিৰদাসত্ব স্বীকাৰ কৰি মাগিছে,—

"নাম-ধন দিয়া মোক কিনা বনমালী ।
দাস পায়া নলয় কেমন ঠাকুৰালি ॥
নিজদাস কৰি হৰি মোক কিনা কিনা ।
আন ধন নলগায় নাম ধন বিনা ॥"

হৰিভক্ত হৰিদাসৰ আকাঙ্খাৰ বস্তু কি ? মাথোন হৰিৰ পাদপদ্ম,—

"কৃষ্ণৰ হৃদয় চাৰু লক্ষ্মীৰ নিবাস স্থল,
মুখ নয়নৰ পান পাত্ৰ ।
দিকপাল সমস্তৰ আশ্ৰয় কৃষ্ণৰ বাহু,
ভকতৰ পাদপদ্ম মাত্ৰ ॥"

তেওঁ বিচাৰে মাথোন কৃষ্ণ পাদপদ্ম, সেৱা-ৰসসুখ , আন একোকে, একোকে নিবিচাৰে । তেওঁ হৰিক কাতুৰ্ব্বাদ কৰি প্ৰাৰ্থনা কৰে,—

"তুমি ভক্ত কল্পতৰু বাহিৰে ভিতৰে গুৰু
তুমি বিনে নাহি মোৰ আৰ ।
কৃপা কৰা হে হৰি চৰণত বন্দী কৰি
দিয়া মোক সেৱা-ৰস সাৰ ।"

এনেকুৱা ভক্ত, এনেকুৱা বিপ্ৰ, এনে ব্ৰাহ্মণকহে বৈকুণ্ঠনাথে "জানা বিপ্ৰ মোৰ দেৱ" বুলি কৈছিল, চাউল, কল, দক্ষিণা বিচাৰি কৰম কৰাই ফুৰোঁতা ব্ৰাহ্মণনামধাৰী "বামুণক" নাইবা বৰ-তুলী আৰু কেপ্‌কৰাত বহি, গুণাৰ বন-কৰা চক-লগোৱা বৰ-গাঁকত আউজি, ম'হৰ এঠা-দৈ গাখীৰ, ঘিউ, মাখন খাই তমোময় হৈ থাকি, নিজক স্বয়ং ঈশ্বৰৰ অৱতাৰ বোলাই জগন্নাথৰ দাবী কৰি "জগন্নাথ" হৈ শিষ্যানামধাৰী দুখিত প্ৰাণীসকলৰ ওপৰত ৰজাগিৰি বা নবাবীগিৰি কৰোঁতা ভাৱৰীয়াসকলক যে বোলা নাছিল, এইটো আমি উৰ্দ্ধবাহু হৈ ক'ম। আৰু যেতিয়া বৈকুণ্ঠনাথে কৈছিল—

"বিপ্ৰৰ মুখে ভুঞ্জো যেন কৰি।
বহ্নিৰ হোম নহে তাঙ্ক সৰি॥"

তেতিয়া তেওঁ সনক, সনন্দ আদি চাৰি সিদ্ধৰ নিচিনা, বিপ্ৰক আগত ৰাখিহে কৈছিল। পাণ্ডৱক ব্ৰাহ্মণৰ তেজ দেখুৱাই জব্দ কৰিবলৈ যোৱা দুৰ্ব্বাসা বাপুক, বৈকুণ্ঠনাথে টকা-ভিঙৰা লগাই নৈৰ গৰাত পেলাই থৈহে এসেকা দিছিল, তেওঁৰ "মুখে ভুঞ্জি" নহয়। আৰু মহাভক্ত অম্বৰিষৰে সৈতে তেনেকুৱা চালাকিকে খেলিবলৈ গৈ শেহত তত-মত এৰি পলাই ত্ৰিভুবন দেখা উপৰোক্ত দুৰ্ব্বাসা বাপুক বিষ্ণুৱে অম্বৰীষৰ ভৰিত দীঘল দিয়াই পেলাই হে ৰক্ষা পোৱাইছিল। এইদেখি মহাপুৰুষে তেওঁৰ অমূল্য অতুল্য অদ্বিতীয় মহাশাস্ত্ৰ ঘোষাৰ আৰম্ভণ কৰিছে, প্ৰথমতে ভক্ত-বস্তুক নমস্কাৰ কৰি,—

"মুক্তিত নিস্পৃহ যিটো সেহি ভকতক নমো
ৰসময়ী মাগোহো ভকতি।
সমস্ত মস্তক-মণি নিজ ভকতৰ বশ্য
ভজোঁ হেন দেৱ যদুপতি॥"

এই চাৰি শাৰীৰ ভিতৰতে ভকত, ভকতি আৰু পৰমেশ্বৰ হৰি কি বস্তু, আৰু কোন ভকত, ভকতে কেনে ভকতি হৰিৰ কাষত ভিক্ষা কৰে, আৰু সেই ভকতৰ হৰিনো কেনেজনা, এইকেইটা কথা একো-একোটি অপূৰ্ব্ব শব্দ-যোজনাৰে স্পষ্টকৈ বুজাই দিছে। মাথোন লোকক দেখুৱাই ভোৰ-তাল কোবোৱা ভকত-নামধাৰী "ভকতো" ভকত নহয়, নাইবা কোনো সুবিধাৰ নিমিত্তে ভকতৰ দলত সোমাই ভকত বোলাওঁতা "ভকতো" ভকত নহয়। মহাপুৰুষৰ বাণত ভকতজন বিষয়-বাসনা আদি সাংসাৰিক জঞ্জালৰ ক্ষণিক সুখত

যে নিস্পৃহই, যোগী আৰু মুক্ত পুৰুষে বাঞ্ছা কৰা চূড়ান্ত অৱস্থা—সাৰ্ষ্টি, সালোক্য, সাৰূপ্য, সংযুজ্য, আৰু নিৰ্ব্বাণ মুক্তিতো তেওঁ নিস্পৃহ। এই ভকতে—

"কৃষ্ণৰ চৰণে চিত্ত দিয়া মোক্ষ আদি ৰসে
ৰতি আৰ নকৰয় মনে ॥"

এই ভকতে হৰিনাম অমৃত সাগৰত মজি মুকুতিকো তৃণতুল্য জ্ঞান কৰে,—

"ৰামকৃষ্ণ নাম অমৃত সাগৰে
যিটোজনে কৰে কেলি।
তৃণ সম কৰি সিটো মহাজনে
মুকুতিকো থৰে ঠেলি ॥"

এনে প্ৰকৃত ভকতৰ আহিঁকে দেখুৱাই আমাৰ পৰম উপকাৰী মহাপুৰুষে আমাক কৈছে, –

"পিয়ু পিয়ু ভাই ভাবক সকল
হৰিনাম ৰস সাৰ।
যাক পাযা মহা মহন্তে-কৰয়
মুকুতিকো পৰিহাৰ ॥"
"অপাৰ আনন্দ ৰস ৰাম-নাম
মুখত থাকে যাহাৰ।
মুকুতি-সুখকো থৰে পাশ কৰি
আন সুখ কোন ছাৰ ॥"

এনে ভকতকে মহাপুৰুষে প্ৰথমতে নমস্কাৰ কৰি তেওঁ মহাশাস্ত্ৰ ঘোষাৰ আৰম্ভণ কৰিছে আৰু মহাপুৰুষীয়ায়ো মহাপুৰুষ গুৰুজনৰ উপদেশ বাক্য আৰু আহিঁ শিৰোধাৰ্য্য কৰি এনে ভকতকে নমস্কাৰ কৰি নিজৰ জীৱন সম্ফল কৰি আহিছে।

মহাপুৰুষে আৰু তেওঁৰ পন্থাৱলম্বন কৰোঁতা মহাপুৰুষীয়া ভকতে কেনেকুৱা ভকতিনো ঈশ্বৰৰ পাদপদ্মত প্ৰাৰ্থনা কৰে ?

উত্তৰ - ৰসময়ী ভকতি।

ৰসময়ী ভকতি কি ?

উত্তৰ – হৰিনাম শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন ভকতি।

"মধুৰবো সুমধুৰ হৰিৰ কীৰ্ত্তন-ৰস
মঙ্গলবো পৰম মঙ্গল।"
"দুগুটি অক্ষৰ ৰাম নাম
শ্ৰীৰাম নাম অমিয়া মাধুৰী ঝৰে।
অতি সুকোমল পৰম মঙ্গল
সবে মনোৰথ পূৰে॥"
"অলপ অক্ষৰ ৰাম-কৃষ্ণ-নাম,
কোমলবো সুকোমল।
ৰাম-কৃষ্ণ-নাম সবাৰো সুহৃদ
মঙ্গলবো সুমঙ্গল॥"

বাস্তৱিকতে শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনাদি ৯ বিধ ভক্তিক ৰসময়ী বোলাত যে তাৰ কি অপূৰ্ব্ব অনুপম আনন্দময় গুণ সূচিত হৈছে, অলপ ভাবি চালে অবাক হ'ব লাগে।

উপনিষদৰ ঋষিয়ে গভীৰ চিন্তা কৰি ব্ৰহ্মৰ লক্ষণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ গৈ, প্ৰথমতে "স এষ নেতিনেতি আত্মা" অৰ্থাৎ তেওঁৰ পৰিচয় এই মাথোন যে তেওঁ এইটো নহয়, এইটো নহয়। ঋষিয়ে এনেকৈ ভাবি গৈ গৈ—"সত্যং জ্ঞানমনন্তং ব্ৰহ্ম", "বিজ্ঞানং ব্ৰহ্ম", এইখিনি পালেগৈ। তাৰপিছত তেওঁৰ অন্তদৃ´ষ্টি আৰু আগবাঢ়িল। আগবাঢ়ি গৈ তেওঁ দেখিলে ব্ৰহ্ম আনন্দস্বৰূপ,—"আনন্দব্ৰহ্ম ইতি ব্যজনাৎ"। "ব্ৰহ্মা বিষ্ণু সংজ্ঞিতং" অৰ্থাৎ তেওঁৰ নাম বিষ্ণু। "বেবেষ্টি ইতি বিষ্ণুঃ" অৰ্থাৎ তেওঁ ব্যাপক, গোটেই ব্ৰহ্মাণ্ডতে তেওঁ ব্যাপি আছে,—

"শুনিয়া প্ৰহ্লাদে বোলয় বাণী।
ব্যাপক বিভু প্ৰভু চক্ৰপাণি॥
সবাতে আছন্ত জগত-স্বামী।
স্ফটিক স্তম্ভতো দেখোঁহো আমি॥"

আৰু সেই বিষ্ণু "আনন্দং নন্দনাতীতম্",

"এতস্যৈব আনন্দস্য অন্যানি ভূতানি মাত্ৰামূপজীৱন্তি।" তাৰপিছত ঋষিয়ে দেখিলে যে ব্ৰহ্ম যে আনন্দং তাৰ ঘাই কাৰণ তেওঁ ৰসস্বৰূপ, "ৰসো বৈ সঃ ৰসংহ্যেবায়ং লব্ধানন্দী ভৱতি।" আনন্দৰ গুৰিত ৰস। ৰসৰে অভিব্যক্তি বা প্ৰকাশ আনন্দ। এতেকে ব্ৰহ্মই ৰসস্বৰূপ, ৰস আস্বাদন কৰি জীৱ 'আনন্দী' হয়। -"কোহ্যেবান্যাৎ কঃ প্ৰাণাৎ। যদেষ আকাশ আনন্দো ন স্যাৎ, এষ

হ্যেবানন্দয়তি।” অৰ্থাৎ যদি আনন্দস্বৰূপ ব্ৰহ্ম নাথাকিলহেঁতেন তেন্তে কোনে প্ৰাণধাৰণ কৰিব পাৰিলেহেঁতেন? তেৱেঁই আনন্দিত কৰে। “ৰসেই সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰাণ। কোনো বস্তুৰপৰা ৰস উলিয়াই লৈ যোৱা দেখিবা সেই বস্তু বা সৌন্দৰ্য্য গ'ল, সেই বস্তু মৃত হ'ল। এই ৰসৰ প্ৰস্ৰৱণেই ৰসস্বৰূপ পৰমেশ্বৰ ভগৱন্ত। ঈশ্বৰৰ সৌন্দৰ্য্যতে বিশ্বভুবন পৰিপূৰিত, পুলকিত, মোহিত। ভগৱন্ত সুন্দৰ দেখি বিশ্বভুবনো সুন্দৰ, মনোহৰ। তেওঁৰ জ্যোতিৰ কণাৰেই সূৰ্য্যই জগৎ পোহৰ কৰে। “তমেব ভান্তমনুভাতি সৰ্ব্বং। তস্য ভাসা সৰ্ব্বমিদং বিভাতি।” ৰস স্বপ্ৰকাশ, অখণ্ড আৰু চিন্ময়। সকলো ৰসৰে আদি এক ভগৱন্ত। মানুহৰ জীৱনত আচল ৯টি ৰসৰে খেলা। এনে ৰসস্বৰূপ পৰমেশ্বৰৰ চৰণত যি ভকতে ভক্তিৰ অৰ্ঘ্য দি, সেই ভক্তি-সুধা প্ৰসাদ পান ভোজন কৰি তাত মজি থাকে, এনেকুৱা ভক্তি যে ৰসময়ী অৰ্থাৎ চিদানন্দ সদানন্দ পৰমানন্দ পৰমেশ্বৰময় তাত সন্দেহ কি?

মহাপুৰুষীয়াই এনেজন সগুণ ব্ৰহ্ম পৰমেশ্বৰক ভজনা কৰে যিজন “সমস্ত মস্তক মণি” অৰ্থাৎ যিজন দেৱতা, মনুষ্য স্থাৱৰ-জঙ্গম আদি সকলোৰে শিৰোমণি, যাতকৈ ডাঙৰ, মহান শ্ৰেষ্ঠ, বা যাৰ সমান কোনো নাই, আৰু যিজন নিজ ভকতৰ বশ্য, অৰ্থাৎ যিজনে

“সত্য কৰিবাক লাগি নিজভৃত্য বাণী।
স্তম্ভত বেকত ভৈলা প্ৰভু চক্ৰপাণি॥”

আৰু যি ভক্তবৎসল প্ৰভুক প্ৰহ্লাদে স্তুতি কৰি কৈছিল—

“বাঞ্ছে ফল তবু কৰি কৃত্য।
সিতো বাণিজ্যাৰু নোহো ভৃত্য॥
তোমাৰ অকাম ভৃত্য আমি।
তুমিয়ো নিষ্কাম মোৰ স্বামী॥”

আৰু যিজনে স্নেহ বিগলিত কণ্ঠেৰে প্ৰহ্লাদক আশ্বাস দি কৈছিল—

“বোলন্ত প্ৰহ্লাদ উঠ উঠ।
তোৰ ভক্তিত ভৈলো মহাতুষ্ট॥”
“যৈত থাকে মোৰ ভক্ত উদাৰ-চৰিত্ৰ
কীট পতঙ্গকো তথা কৰয় পবিত্ৰ॥
নকৰে প্ৰাণীক হিংসা নাহি একো স্পৃহা।
আমাত অৰ্পণ কৰে আপোনাৰ দেহা॥”

একেজন পৰমেশ্বৰক।

মহাপুৰুষীয়াই কাক হৃদয়ত পৰম ভক্তিভাৱে উপাসনা কৰে ?

"যাৰ ৰামকৃষ্ণ নাম— নাৱে ভৱসিন্দু তৰি,
পাৰে পৰম্পদ পাপী যত।
সদানন্দ সনাতন হেনয় কৃষ্ণক সদা—
উপাসা কৰোহোঁ হৃদয়ত ॥"

যিজনৰ নাম জ্ঞানে বা অজ্ঞানে শুদ্ধ কৰি বা অশুদ্ধ কৰি, পাপী-তাপী, জ্ঞানী-অজ্ঞানী সকলোৱে লৈ অপ্ৰয়াসে এই ভৱসিন্ধু তৰি যায় সেইজন সদানন্দ সনাতন ৰসস্বৰূপ পৰমেশ্বৰক মহাপুৰুষীয়া ভক্তই হৃদয়-সিংহাসনত বহুৱাই তেওঁৰ পাদপদ্ম একান্তমনে সেৱা কৰে।—

"জ্ঞানে বা অজ্ঞানে মাধৱৰ নাম
যিজনে ফুৰে স্মৰি।
তকিঁ মোৰ বুলি হাতে চক্ৰ তুলি
ৰাখিযা ফুৰন্ত হৰি ॥"

"শুদ্ধে বা অশুদ্ধে এক নাম, শুনে বা ভণে বা মনে স্মৰে,
অপৰাধহীন পুৰুষক সদ্যে তাৰে।"

হৰিনাম নিষ্কামভাৱে ল'ব লাগে। কিন্তু যি দুৰ্ভগীয়াই নিষ্কামভাৱে ল'ব নোৱাৰে, তেওঁকো কৃপালু মহাপুৰুষে নিৰাশ কৰি দলিয়াই পেলোৱা নাই ,—

"হৰিত শৰণ লৈয়া জিতোজনে
সদা ৰাম নাম গাৱে।
হোক বা সকাম নিষ্কাম তথাপি
কলিৰ দোষে নপাৱে ॥"

"কৃষ্ণৰ নামক সদা কীৰ্ত্তন কৰয়ে যিটো
মনে দৃঢ় কৰিযা নিশ্চয়।
নিষ্কাম হোক বা যদি সকাম হোৱয় তাক
কদাচিতো কলি নবাধয় ॥"

জগতৰ উপকাৰী কৃপালু গুৰু এনে শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ শ্ৰীমাধৱদেৱ। হৰি হৰি এনে মহাগুৰুৰ চৰণত আমাৰ মস্তক অৱনত নকৰি, কৃতজ্ঞতা নজনাই, আমাৰ জীৱন ধন্য নকৰি, কিয় বৃথা অহঙ্কাৰত গুফন্দি মৰিছোঁহক।

"পৰম অমূল্য বস্তু হৰিৰ নামৰ পেৰা
অতি গুপ্ত-স্বৰূপে আছিল।
লোকক কৃপায়ে হৰি শঙ্কৰ-স্বৰূপে আসি
মুদ্ ভাঙ্গি সমস্তকে দিল॥"
"হৰিনাম প্রেম-ৰস অমৃত-নিধিক ৰাখি
গুপ্ত কৰি থৈল দেৱগণে।
দয়ালু শঙ্কৰে পাই তুলি মুদ্ ভাঙ্গি দিলা
সুখে পান কৰা সৰ্ব্বজনে॥
হৰিনাম গুপ্ত ভৈল মনুষ্যত পূজা হৈল
বুলি ৰঙ্গ কৰে দেৱ সৰ্ব্ব।
হেন হৰি-নাম ধৰ্ম্ম শঙ্কৰে বিদিত কৰি
চুৰ কৈলা দেৱতাৰ গৰ্ব্ব॥"
"নিৰ্গুণ কৃষ্ণৰ গুণক প্রকাশ
কৰিলা শ্ৰীশঙ্কৰে।
শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰি মহাসুখে
পাপীযো সংসাৰ তৰে॥"
"বৈকুণ্ঠ প্ৰকাশে হৰিনাম ৰসে
প্ৰেম-অমৃতৰ নদী।
শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে পাৰ ভাঙ্গি দিলা
বহে ব্ৰহ্মাণ্ডক ভেদি॥"

এইদেখি মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ ঘোষাৰ ভাষাৰে কওঁ—

"শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে প্রকাশিলা গোবিন্দৰ নাম গুণ-যশ
জগতৰ লোকে পৰম আনন্দে গায়ে।
হেনয় শঙ্কৰ গুৰু বিনে কমন কাৰণে আনজনে
লোকৰ মাজত আপুনি গুৰু বোলয়ে।"
"ৰজা প্রজা জানিলেক ভক্তি পথ
শঙ্কৰৰ মত শুদ্ধ।
সিটো মত লাবি আন আচৰয়
পৰম সিটো মুগুধ॥

আপনি পণ্ডিত নুহি মহন্তক
নোপাসিলে কদাচিত্ত।
তথাপিতো গুৰু বোলায়ে কৃষ্ণৰ
মায়াযে হুয়া মোহিত॥
নাজানে শাস্ত্ৰক শিষ্যৰ সংশয়
নাপাৰে দূৰ কৰিত।
তাৰ উপদেশে আনো নতৰয়
আপনি ভৈল বঞ্চিত॥
শাস্ত্ৰমত এৰি যি কথা কহয়
কেৱল পাষণ্ড নয।
আছোক কৃষ্ণক পাইবে কদাচিত
নুগুচে সংসাৰ ভয॥”

এতেকে আহা আমি সকলোৱে উৰ্দ্ধবাহু হৈ কওঁ,—

“শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ হৰি ভকতৰ
জানা যেন কল্পতৰু।
তাহান্ত বিনাই নাই নাই নাই,
আমাৰ পৰম গুৰু॥”

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্ম সাকাৰ উপাসনা নে নিৰাকাৰ উপাসনা

গীতাত অৰ্জ্জুনে বিশ্বৰূপ দেখাৱাৰ পিছত শ্ৰীকৃষ্ণক সুধিলে :—

"এবং সতত যুক্তা যে ভক্তাস্ত্বাং পৰ্য্যুপাসতে।
যে চাপ্যক্ষৰমব্যক্তং তেষাং কে যোগবিত্তমা ॥"

অৰ্থাৎ, এইদৰে সদায় ত্বদ্‌গতচিত্ত যিসকল ভক্তই তোমাৰ বিশ্বৰূপাদি সগুণ স্বৰূপৰ উপাসনা কৰে, আৰু যিসকলে অব্যক্ত অবিনাশী নিৰ্গুণ ব্ৰহ্ম তোমাৰ উপাসনা কৰে, তেওঁলোকৰ ভিতৰত অতিশয় যোগবিৎ কোন ?

ভগৱন্তৰ উত্তৰ :—

"ময্যাবেশ্য মনো যে মাং নিত্যযুক্তা উপাসতে।
শ্ৰদ্ধয়া পৰয়োপেতাস্তে মে যুক্ততমা মতাঃ ॥"

অৰ্থাৎ মোত মন একাগ্ৰ কৰি সদায় মোত যুক্ত থাকি অতিশয় শ্ৰদ্ধান্বিত হৈ যিসকলে মোৰ উপাসনা কৰে তেওঁলোকেই মোৰ মতে যুক্ততম অৰ্থাৎ প্ৰধান যোগী। আৰু—

"যে ত্বক্ষৰমনিৰ্দ্দেশ্যমব্যক্তং পৰ্য্যুপাসতে।
সৰ্ব্বত্ৰগম চিন্ত্যঞ্চ কুটস্থমচলং ধ্ৰুবম্ ॥
সংনিয়ম্যেন্দ্ৰিয় গ্ৰামং সৰ্ব্বত্ৰ সমবুদ্ধয়ঃ।
তে প্ৰাপ্নুবন্তি মামেব সৰ্ব্বভূত হিতে ৰতাঃ ॥"

অৰ্থাৎ সৰ্ব্বত্ৰ সমবুদ্ধি যিসকল মানুহ ইন্দ্ৰিয়সমূহক সম্যকৰূপে সংযত কৰি অনিৰ্ব্বচনীয়, স্থূলৰূপবিহীন, সৰ্ব্বব্যাপী, অচিন্ত্য, স্থিৰ, নিত্য অবিনাশী, সদায় সকলো অৱস্থাতে একে, এনে ৰূপৰ উপাসনা কৰে, সকলো প্ৰাণীৰ উপকাৰী সেইসকলেও মোকেই পায়।

সগুণ আৰু নিৰ্গুণ এই দুটা উপাসনাৰ প্ৰণালী। সগুণ উপাসক ভক্তই শ্ৰীকৃষ্ণক সৰ্ব্ব কৰ্ম্মফল সমৰ্পণ কৰি একনিষ্ঠ মনেৰে তেওঁৰ বিশ্বৰূপ বা চতুৰ্ভুজ ৰূপ বা দ্বিভুজ ৰূপৰ ধ্যান কৰে। নিৰ্গুণ উপাসকে "যতো বাচো নিবৰ্ত্তন্তে অপ্ৰাপ্য মনসা সহ" অৰ্থাৎ বাক্য আৰু মনৰ অতীত অব্যক্ত অক্ষৰ স্বৰূপ

ব্ৰহ্মক ধ্যান কৰে। দুইটা প্ৰণালীৰে কৰা উপাসনাৰ ফল একে। কিন্তু সগুণ ব্ৰহ্মৰ উপাসনা সুগম, আৰু নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰ উপাসনা দুৰ্গম। সেইদেখি ভগৱন্তই কৈছে :—

"ক্লেশোঽধিকতৰস্তেষামব্যক্তাসক্তচেতসাম্।
অব্যক্তা হি গতিৰ্দুঃখং দেহবদ্ভিৰবাপ্যতে॥"

অৰ্থাৎ অব্যক্তত যাৰ চিত্ত আসক্ত সিদ্ধি প্ৰাপ্তি বিষয়ত সেইজনৰ অধিকতৰ ক্লেশ হয়। কাৰণ অব্যক্তত নিষ্ঠা বৰ দুখেৰেহে লাভ হয়।

এতেকে দেখা গৈছে যে ভগৱন্তই সগুণ উপাসনাৰহে শ্ৰেষ্ঠতা দেখুৱাইছে। ঘোষাত মহাপুৰুষে মুমুক্ষু, জ্ঞানী আৰু ভক্তৰ ঈশ্বৰপ্ৰাপ্তিৰ বিষয়ে লেখিছে।—

মুমুক্ষুজনৰ যেবে অবিদ্যাজনিত সুখে
বিৰকতি ভৈলা অতিশয়।
কেৱল আত্মাত মাত্ৰ সদায় ৰমণ কৰে
তেৱে বিধি কিঙ্কৰ গুচায়॥
জ্ঞান নিষ্ঠজনে বিদ্যা অবিদ্যা-জনিত দুয়ো
সুখে বিৰকতি ভৈল যেবে।
বাসুদেৱময় মাত্ৰ দেখয় জগত ইটো
বিধিৰ কিঙ্কৰ গুচে তেবে॥
পুৰুষোত্তমৰ প্ৰেম ভকতি-সুখক মাত্ৰ
নিশ্চয় কৰিলা যিটোজন
শৰণ-কালৰেপৰা বিধিৰ কিঙ্কৰ গুচি
কৰে সদা শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন॥

ব্ৰজৰ গোপীসকলে বেদ, বেদান্ত, দৰ্শন, বিজ্ঞান, শাস্ত্ৰ একোকে পঢ়া নাছিল। কিন্তু তেওঁলোকে অতি সুগমভাৱে সৈতে কৃষ্ণত প্ৰেম-ভকতি কৰি কৃষ্ণক পাই তৰি গ'ল। এইখিনিতে প্ৰশ্ন উঠিব পাৰে, যে গোপীসকলে কৃষ্ণক হাততে পাই তেওঁৰ অলৌকিক ৰূপ-গুণত মুগ্ধ হৈ তেওঁৰ বিৰহত তেওঁক চিন্তা কৰি কৰি তন্ময় হৈ গৈছিল। কিন্তু যি কৃষ্ণক সেইদৰে পোৱা নাই, আৰু চকুৰ আগতে দেখা নাই, তেনে মানুহৰ পক্ষে সুগমতা ক'ত? উত্তৰ

এই ;—শ্ৰীৰাম আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ অৱশ্যে যদিও কোনো ৰূপৰ প্ৰতিকৃতি কাৰো চৰ্ম্ম-চক্ষুৰ আগত নাই, কিন্তু তেওঁলোকৰ চিন্ময়ৰূপ নিত্য বিৰাজিত। আনন্দ সংহিতাত কৈছে :

"স্থূলঙ্কাষ্টভূজপ্ৰোক্তং সূক্ষ্মঞ্চৈৱ চতুৰ্ভুজম্।
পৰা তু দ্বিভূজং ৰূপং তস্মাদেতৎত্ৰয়ং যজেৎ॥"

ঘোষাত মহাপুৰুষে লিখিছে :—

যতেক প্ৰাকৃত আকাৰ-বৰ্জ্জিত
ভৈলন্ত যিহেতু হৰি।
সেহি হেতুতেসে নিৰাকাৰ নাম
আছন্ত ঈশ্বৰে ধৰি॥

বায়ু পুৰাণত লেখিছে—"অপ্ৰাকৃত শৰীৰত্বাদৰূপো ভগৱান বিষ্ণুঃ।" অগ্নি পুৰাণত কৈছে—"অনামাসৌ প্ৰসিদ্ধত্বাদৰূপোভূত বৰ্জ্জনাৎ।" প্ৰাকৃত অৰ্থাৎ পাঞ্চভৌতিক দেহ নথকাৰ নিমিত্তে ভগৱন্ত অৰূপ, আৰু তেওঁ সকলো ঠাইতে প্ৰসিদ্ধ থকাৰ নিমিত্তে নাম নথকা অনামী। তেওঁ চিন্ময়। শ্ৰীমদ্ভাগৱত, গীতা, ৰামায়ণ আদি শাস্ত্ৰত তেওঁৰ ৰূপ, গুণ আৰু নামৰ বিশদ বৰ্ণনা থকাৰ নিমিত্তে, সেই ৰূপ, গুণ আৰু নামৰ আলম লৈ তেওঁৰ উপাসনা আৰু ধ্যান ধাৰণা সহজে কৰিব পাৰি। ঈশ্বৰে ভক্ত সাধকৰ সুবিধাৰ নিমিত্তে সেইসকলৰ প্ৰতি কৃপা কৰি মূৰ্ত্তি ধৰি অৱতাৰ হয়; আৰু তেওঁৰ ক্ৰীড়াৰ নিমিত্তে লীলা কৰি পৃথিৱীত যি যি ৰূপ ধৰে, মানুহে আনন্দেৰে সৈতে সেই সেই ৰূপৰ ধ্যান, গুণ, যশ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰি তৰি যায়। দেহীৰ পক্ষে যিবোৰ অতুল আতিশয্যসম্পন্ন বীৰ্য্য, সেই বীৰ্য্য কোনো দেহীৰ শৰীৰত দেখি সেইজন যে ঈশ্বৰৰ অৱতাৰ সেইটো জানিব পৰা যায়। "সাধকানাং হিতাৰ্থায় ব্ৰহ্মণো ৰূপ কল্পনা।" ভগৱন্তই "অনুগ্ৰহায় ভক্তানাং" মানুষী তনু ধাৰণ কৰে, যাতে সেই অনুগ্ৰাহী ভগৱন্তৰ কাৰ্য্যকলাপ, গুণ, যশ ভক্তই শুনি আৰু গাই অপ্ৰয়াসে এই ভৱ-সংসাৰ তৰি যাব পাৰে।

গীতাত সাকাৰ নিৰাকাৰ দুইবিধ উপাসনাৰে ভগৱন্তৰ উপদেশ আছে। দুইবিধ উপাসনাৰে ফল একে। সাকাৰ উপাসনাত মূৰ্ত্তিৰ অৱলম্বন থাকে, নিৰাকাৰ উপাসনাত নাদ বা শব্দৰ অৱলম্বন। নাদ অৱলম্বন কৰি কৰা উপাসনাকো সাকাৰ উপাসনা বুলি ধৰিলে ভুল নহয়। প্ৰকৃতপক্ষে নিৰাকাৰ

বুলি কোনো বস্তু নাই। স্থূল ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য নহ'লেও যি বস্তুৰ অস্তিত্ব আছে, তাৰ ৰূপো আছে। অৱশ্যে সেই ৰূপ পাৰ্থিৱ ৰূপৰ বাহিৰে; সেইদেখি তাক নিৰাকাৰ বোলা হয়। সেইদেখি আমাৰ নিৰাকাৰ ব্ৰহ্ম নিৰাকাৰ নহয়। তেওঁ অনিৰ্ব্বচনীয় সাকাৰ ৰূপ, অৰ্থাৎ সৎ-চিৎ-আনন্দ স্বৰূপ। তেওঁ সচ্চিদানন্দ বিগ্ৰহ। ঘোষাত মহাপুৰুষে গাইছে--

"চিদানন্দ ৰাম সদানন্দ হৰি অ
নিত্যানন্দ কৃষ্ণে মোক লৈয়ো দাস কৰি।"

বিষ্ণু পুৰাণত সগুণ ঈশ্বৰৰ ধ্যানৰ যি প্ৰণালী দিয়া হৈছে সেই প্ৰণালী সালম্বৰপৰা নিৰালম্ব হৈ আচল তত্ত্বত ওলাবৰ উপায়। অৰ্থাৎ কল্পিত ধ্যেয় মূৰ্ত্তিৰ সম্পূৰ্ণ ধ্যান আয়ত্ত হ'লে শেহত সম্পূৰ্ণ মূৰ্ত্তিৰ ধ্যান এৰি সেই মূৰ্ত্তিৰ প্ৰত্যেক অঙ্গৰ সুকীয়াকৈ চিন্তা কৰিব লাগে। "মস্তকৰপৰা পদ পৰ্য্যন্তে" সেইদৰে অভ্যাস কৰি ধ্যান কৰিবৰ ক্ষমতা জন্মিলে, তাৰো চিন্তা ত্যাগ কৰি চিত্তক নিৰালম্ব কৰিব লাগে। তেনে অৱস্থাত ঈশ্বৰৰ যি ৰূপ পোৱা যায় সেয়ে আচল ৰূপ। সেয়েই সচ্চিদানন্দ বিগ্ৰহ। বেদান্ত সূত্ৰত তাকে কৈছে—"আনন্দ ময়োঽভ্যাসাৎ।" অৰ্থাৎ সাধকে অভ্যাসৰ দ্বাৰাই আনন্দময়ক লাভ কৰিলে নিজেও আনন্দময় হৈ উঠে। বাস্তৱিকতে সাকাৰ বা সগুণ উপাসনা কৰি, শেহত নিৰ্গুণ অৱস্থাত উপস্থিত হৈ যেনেকৈ সাধকে আনন্দময় ৰূপৰ অৱস্থাত ওলায়গৈ, তাকে উপনিষদত কৈছে—"আনন্দং ব্ৰহ্মণো বিদ্বান ন বিভেতি কুতশ্চন।" এতেকে দুইটা উপাসনাৰ প্ৰণালীৰ শেহ ফল একে ৰকমৰ। তেওঁ সগুণো সাকাৰো আৰু নিৰ্গুণো নিৰাকাৰো। তেওঁ নিৰ্গুণ নিৰাকাৰ এইবাবে যে তেওঁ তিনি গুণৰ অতীত, আৰু অলৌকিক অনিৰ্ব্বচনীয় ৰূপ আৰু গুণযুক্ত।

আমাৰ মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে কীৰ্ত্তনত, ওপৰত কোৱা বিষ্ণুপুৰাণৰ ধ্যানৰ প্ৰণালীৰ নিচিনা প্ৰণালীকে শিক্ষা দিছে। যেনে:—

"স্থিৰ বুদ্ধি কৰি ভকত জনে
প্ৰত্যেক অঙ্গকে চিন্তিব মনে॥"

* * *

"চৰণ পদ্ম দেখি সুখী হুই।
অৰুণ অতি পদতল দুই॥"

তাৰেপৰা আৰম্ভ কৰি প্ৰত্যেক অঙ্গকে চিন্তা কৰি শেহত মূৰ পাবহি। "চূড়ামণি ৰত্নে প্ৰকাশে জুট।"

"হেন মনোহৰ ৰূপ নিৰীক্ষি।
থাকিব সমস্ত অঙ্গক দেখি॥"

তাৰপিছত আকৌ—

"মস্তকৰপৰা পাদ পৰ্য্যন্তে।
নমাইবে মনক ফুনাই দেখন্তে॥"

সেইদৰে নমাই নমাই যেতিয়া—

"ধ্বজ বজ্ৰ যৱ পঙ্কজ যাৰে।
প্ৰদক্ষিণে নমি পৰিবে পাৰে॥
এতেকে হৈবেক পৰম সিদ্ধি।"

মহাপুৰুষে এইদেখি ঘোষাত নাম লগাই দিছে—

"নমো নাৰায়ণ! নমো নাৰায়ণ।
নিৰঞ্জন, নিৰাকাৰ, নিৰ্ব্বিকাৰ, নিৰাময়,
নৰোত্তম শম্ভু সনাতন—।"

সাকাৰ বা সগুণ উপাসনা উজু হ'লেও তাতো যে কিছুদূৰ কঠোৰতা নাই, এনে নহয়। মুখেৰে নাম গাই গৈছোঁ, মন ক'ৰবাত পৰি আছে, এনে উপাসনা কাৰ্য্যকৰী হোৱা টান। আমাৰ কথাতে কয়—"গালো নাম গ'ল ভৰি, তাৰ কি আছে আগ-গুৰি," এনেকৈ নামকে গোৱা বা উপাসনাৰ মন্ত্ৰকে মাতা, সি বাঞ্ছিত ফল সহজে নিদিয়ে। সেইদেখি ঘোষাত মহাপুৰুষে কৈছে—

"মনে মুখে একে কৰি সদা বোলা ৰাম।
লভিবা পৰমানন্দ দূৰ হৈবে কাম॥"

ৰাম-কৃষ্ণ নামৰ ৰসেৰে তোমাৰ চিত্তক কোমলাব লাগিব। তাটৌৰ দৰে মাতি গ'লেই নহয়, তেহে কাৰ্য্য সিদ্ধি।

"ৰামকৃষ্ণ নামৰসে চিত্তক ভিজাৰ।
বোলা ৰামকৃষ্ণ হৰি ত্যজি লাজ ভাৰ।" —ঘোষা

ৰাম, কৃষ্ণ, হৰি, নাৰায়ণ বুলিলে সেই সেই নামৰ যি অৰ্থ আছে তাক মনত ভাবি যাব লাগে। ঈশ্বৰৰ স্তৱ-স্তুতি মাতোঁতেও তাৰ বৰ্ণনাৰ অৰ্থ চিত্তত

ৰহি যাব লাগিব। মন বৰ চঞ্চল। তাক বশ কৰিবলৈ খুব চেষ্টা কৰিব লাগিব। অভ্যাসৰ দ্বাৰাই সেই কাৰ্য্য সাধিত হব। সেইদেখি ভগৱন্তই অৰ্জ্জুনক কৈছে—

"অৰ্থ চিত্তং সমাধাতুং ন শক্নোষি ময়ি স্থিৰম্।
অভ্যাসযোগেন ততো মামিচ্ছাপ্তুং ধনঞ্জয় ॥"

সেইদেখি সাকাৰ নিৰাকাৰ যি প্ৰণালীৰেই উপাসনা কৰা হওক, ঈশ্বৰত মন স্থিৰ কৰি ৰাখিব লাগিবই। তাৰ উপায়,—অভ্যাস। ঈশ্বৰ চিন্তাই ঈশ্বৰ-প্ৰাপ্তিৰ উপায়। চিত্তক শব্দব্ৰহ্ম বা নামত সদায় লগাই থোৱাই ঈশ্বৰ-চিন্তা।

"একচিত্ত মনে ভাব. ভাই ভাই এ।
যাৰ নাম তাকে কৰে বশ্য ॥"

ভগৱন্ত এনে কৃপালু, তেওঁ আকৌ অৰ্জ্জুনক কৈছে, "তুমি অভ্যাসতো যদি অসমৰ্থ হোৱা, তেন্তে মোৰ প্ৰীতিৰ অৰ্থে কৰ্ম্ম কৰা, মোক পাবা—।"

"অভ্যাসেঽপ্যসমৰ্থোঽসি মৎকৰ্ম্মপৰমো ভব।
মদৰ্থমপি কৰ্ম্মাণি কুৰ্ব্বন্ সিদ্ধিমবাপ্স্যসি ॥"

মোৰ নাম গাওঁতে গাওঁতে, পূজা উপাসনাদি কৰোঁতে কৰোঁতে, লাহে লাহে তোমাৰ চিত্ত শুদ্ধ হ'ব আৰু অন্তত তোমাৰ মনত মোলৈ শ্ৰদ্ধা-ভক্তি উপজিবই। তেনে হ'লেও মোক্ষ। কাৰণ ৰাম কৃষ্ণ নামে নিজ গুণে পাপ দহি ছাই কৰিবই; আৰু তেতিয়া তোমাৰ মনলৈ নামত ৰতি আহিব।

"ৰাম-কৃষ্ণ গোপাল গোবিন্দ যদুমণি।
ৰাম-কৃষ্ণ-নাম মহা পাপৰ অগনি ॥" (ঘোষা)

"হৰিৰ নামৰ ধ্বনি লাগি পালায় পাপ দশোদিশে ভাগি !"

"হৰি-নামে সব পাতক দহয়
জ্ঞানে বা অজ্ঞানে বোলে।
যেন হুতাশনে শুকান কাষ্ঠক
অতি অপ্ৰয়াসে পোৰে ॥"

পৰম কৃপালু ভগৱন্তই এনে উপায় দিয়াৰ পিছতো কৈছে, যে যদি তুমি ইয়াকো কৰিব নোৱাৰা, তেন্তে মোৰ শৰণাপন্ন হোৱা। আৰু সংযত চিত্ত হৈ কৰ্ম্ম ফলত আসক্তি পৰিত্যাগ কৰা।

"অথৈতদপ্যশক্তোঽসি কৰ্ত্তুং মদ্‌যোগমাশ্ৰিতঃ।
সৰ্ব্ব কৰ্ম্মফলত্যাগং ততঃ কুৰু যতাত্মবান্ ॥"

"মদ্‌যোগমাশ্ৰিতঃ" মানে 'মদেক শৰণত্বম্'।

ইয়াৰ পিছত ভগৱন্তই খোলাখুলিকৈয়ে গুহ্যতম উপদেশ দিছে,—যদি তুমি এইবোৰো কৰিবলৈ অপাৰগ তেন্তে—

"সৰ্ব্বধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য মামেকং শৰণং ব্ৰজ।
অহংত্বাৰ সৰ্ব্বপাপেভ্যো মোক্ষয়িষ্যামি মা শুচঃ ॥"

আমাৰ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে গীতাৰ এই একশৰণ নামধৰ্ম্মকে প্ৰচাৰ কৰি জীৱৰ তৰণৰ উপায় কৰি দিলে। এনে সহজ সৰল, আৰু সুগম উপায় কৃপালু শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আৰু তেওঁৰ অদ্বিতীয় বিচক্ষণ শিষ্য মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে ঈশ্বৰত এই শৰণকে অসম দেশত প্ৰচলিত কৰি গীতোক্ত মহাধৰ্ম্ম কলিত মোক্ষৰ মহা উপায় স্বৰূপ অৱলম্বন, ওখ, নীহ অধিকাৰী, অনধিকাৰী নিৰ্ব্বিশেষে সকলো মানুহকে দান কৰি গ'ল। ই দুইজনা কৃপালু গুৰুৰ অমূল্য দান। এই দানৰ মোল আমি বুজিছোঁনে '

দীক্ষা মানেই শৰণ, আৰু শৰণ মানেই দীক্ষা। কিন্তু গীতাত শৰণ শব্দটোহে ব্যৱহাৰ কৰিছে। কিয়? নিশ্চয় শৰণ শব্দ দীক্ষাতকৈ অৰ্থবোধক আৰু শ্ৰেষ্ঠ। ইংৰাজীত Self-abnegation, entire self-resignation আৰু ঈশ্বৰৰ পাদপদ্মত shelter অৰ্থাৎ আশ্ৰয় লোৱাই শৰণ। দীক্ষা শব্দত গুৰুৰ দ্বাৰাই শিষ্যক মন্ত্ৰাদিৰ উপদেশৰ ভাব আছে—দেৱতাৰ উপাসনাৰ ক্ৰম শিক্ষা দিয়াৰ প্ৰণালী,—ইংৰাজীত যাক কয় Initiation। গুৰুৱে শিষ্যক উপদেশ দি শিষ্যৰ চকু মুকলি কৰি দিবৰ প্ৰথাই দীক্ষা। কিন্তু সেই উপদেশ বা শিক্ষা beginning অৰ্থাৎ প্ৰাৰম্ভহে। সকলো শিষ্যৰ চকু গুৰু বা উপদেষ্টাৰ শিকাই মুকলি কৰি দিয়ে নে নিদিয়ে সেয়ে হৈছে কথা। দিলেও, চকু মোকল থালেও, শিষ্যৰ আচৰণ সেই অনুযায়ী হ'ল নে নহ'ল. সিও এটা কথা। আমি চকু মেলি অনেক কথা দেখোঁ, আৰু সেইবোৰৰ বিষয়ে আমাৰ জানো হয়, কিন্তু কাৰ্য্যত আমি

সেই জ্ঞান মতে নিৰহ-নিপানীকৈ চলো নে নাই, সিও এটা কথা। মহাপুৰুষে সেইদেখি ঘোষাত কৈছে—

"শাস্ত্ৰ গুৰু সৱে শিষ্যক কৃপায়ে
শুধ উপদেশ দিব।
শিষ্যসৱে শুধ ভাৱে নধৰিলে
তাৰাসৱে কি কৰিব ॥"

দীক্ষা বা উপদেশ লৈ ধৰ্ম্মজ্ঞান হ'লেই সি নাতাৰে, যদি শিষ্যই জীৱনত সেইদৰে নচলে বা চলিব নোৱাৰে।

সেইদেখি একনিষ্ঠ ভক্তই কৈছে :—

"জানামি ধৰ্ম্মং ন চ মে প্ৰবৃত্তি
ৰ্জানাম্য ধৰ্ম্মং ন চ মে নিবৃত্তিঃ ॥
ত্বয়া হৃষীকেশ হৃদিস্থিতেন
যথা নিযুক্তোঽস্মি তথা কৰোমি ॥"

আৰ্থাৎ —

ধৰ্ম্মক জানোহো মঞি তথাপি প্ৰবৃত্তি নাই
অধৰ্ম্মত নিবৃত্তি নোহয়।
হৃদি-স্থিত হয়া তুমি যেন কৰাবাহা স্বামী,
হৃষীকেশ কৰিবো তেনয় ॥ (ঘোষা)

এয়ে শৰণৰ ভাৱ। শৰণ মানে একেবাৰেই আত্ম-নিবেদন। তাত অহং (ego) বুলি এটা পদাৰ্থ নাই। শ্ৰীকৃষ্ণই সেইদেখি গীতাত তেওঁৰ সকলো উপদেশ, শিক্ষা দীক্ষাৰ পিছত, অৰ্জ্জুনক তেওঁৰ চৰণত শৰণ ল'বলৈ কৈছিল। সেয়ে তেওঁৰ কথাৰ সামৰণি। সেয়ে তেওঁৰ গুহ্যাতি গুহ্যতম কথা।

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মৰ এই বৈশিষ্ট্য। এইবাবেই সেই ধৰ্ম্ম সুগমৰো সুগম, উৎকৃষ্টৰো উৎকৃষ্ট। গীতাৰ এই একশৰণ; শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ সৎসঙ্গ; ৰামায়ণৰ হনুমন্তো কাষ্ঠা, অৰ্থাৎ হনুমন্তই নিজৰ ইষ্টদেৱতা ৰামচন্দ্ৰৰ বাহিৰে কাকো নজনা, আৰু সেই ইষ্টদেৱতাত অবিচলিত নিষ্ঠা; শ্ৰীকৃষ্ণত গোপীসকলৰ দৰে অব্যভিচাৰী ভক্তি, আৰু জীৱনত সদাচাৰ—যাৰ

বিষয়ে তেওঁ সদায় কৈছিল,—"অনাচাৰে সংসাৰ, আচাৰে ভক্তি;" এইকেইটা তেওঁৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মৰ মুকুট-মণি। এনে কৃপালু গুৰু তোমাৰ শ্ৰীশঙ্কদেৱক, হে অসমীয়া! তুমি চিনিছা নে? মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে চিনিছিল, সেইদেখি তেওঁ ঘোষাত লিখি থৈ গৈছে—

"পৰম কৃপালু শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে
লোকক কৰিলা দয়া।
হৰিৰ নিৰ্ম্মল ভকতি প্ৰকাশ
কৰিলা শাস্ত্ৰক চায়া॥"
"হৰি ভক্তি দান দিয়া জগতক
তাৰিলা সংসাৰ সিন্ধু।
হেনয় কৃপালু শঙ্কৰ বিনাই
নাহি নাহি আৰ বন্ধু॥
শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ হৰি ভকতৰ
জানা যেন কল্পতৰু।
তাহান্ত বিনাই নাই নাই নাই
আমাৰ পৰম গুৰু॥"

জৰ্ম্মানিৰ ৰাষ্ট্ৰনীতিবাদ

যি জৰ্ম্মানি আজিকালি প্ৰবল জাতীয়তা বান্ধোনেৰে এক আৰু অতি সজীৱ, ওঠৰ শতিকাত সেই জৰ্ম্মানি মাথোন একোখন সৰু সৰু বিচ্ছিন্ন দেশৰ সমষ্টি আছিল। সাহিত্য, বিজ্ঞান আৰু সামাজিক শিক্ষাৰ জৰ্ম্মানিৰ শিক্ষিত পণ্ডিত, জ্ঞানীসকলৰ আদৰ্শ আছিল—ফৰাচী শিক্ষা আৰু ফৰাচী ভাষা। "বসুধৈৱ কুটুম্বকং" ভাব, পৃথিৱীৰ সুসভ্য জাতিসকলেৰে গঠিত বিশাল জগৎ-সাম্ৰাজ্যৰ একো-একোটি প্ৰজাৰ ঠাই অধিকাৰ কৰাই মাথোন জৰ্ম্মান মনীষীসকলৰ প্ৰধান আকাঙ্ক্ষা আৰু উচ্চাভিলাষ আছিল। সেই কালৰ বিজ্ঞ জৰ্ম্মান পণ্ডিত লেচিঙে (Lessing) লিখিছিল—"স্বদেশপ্ৰিয়তা বুলি যি এটা কথা আছে, তাৰ বিষয়ে মোৰ ধাৰণা নাই, আৰু এই ধাৰণামূলক গৌৰৱৰ ভাবৰপৰা আঁতৰি থাকিয়েই মোৰ সন্তোষ।" উইলেণ্ড (Wieland) নামে আন এজন জৰ্ম্মান পণ্ডিতে লেখি গৈছিল "আমাৰ ইয়াত চেক্সন বেভেৰিয়ান, আৰু ফ্ৰেঙ্কফোৰ্ট দেশহিতৈষী (patriot) আছে, কিন্তু জৰ্ম্মান পেট্ৰিয়ট ক'ত?" ফৰাচী বিপ্লৱৰ আগলৈকে কোনো প্ৰথম শাৰীৰ জৰ্ম্মানে ৰাষ্ট্ৰনীতিবিজ্ঞান (politics) বিষয়ত মনোনিবেশ কৰা নাছিল। ইংলণ্ডৰ বিৰুদ্ধে আমেৰিকাৰ বিদ্ৰোহ, ইংলণ্ডৰে সৈতে সম্বন্ধ ছিঙা কাৰ্য্যই হে প্ৰথমতে জৰ্ম্মানিৰ টোপনি ভাঙি দিয়ে, তথাপি তেতিয়াও জৰ্ম্মান মনীষীসকলে ফিউডেলিজম্ আৰু জৰ্ম্মান ৰজাসকলৰ ক্ষমতাৰ অপব্যৱহাৰ আৰু প্ৰজাৰ ওপৰত অত্যাচাৰ ইত্যাদিৰ বিষয়ে আন্দোলন কৰিয়েই সন্তুষ্ট থাকিছিল। ফৰাচী বিপ্লৱে জৰ্ম্মানিক নতুন বাটে চিন্তা কৰিবলৈ শিকালে। পুৰণি জৰ্ম্মানি নতুন জৰ্ম্মানিৰ বাটলৈ আগুৱাটোৰ প্ৰথম আভাস হুম্‌বোণ্ট (Humbolt), ক্যাণ্ট (Kant) আৰু ফিক্টেৰ (Fichte) লেখাত দেখিবলৈ পোৱা যায়। ১৭৯১ খৃষ্টাব্দত হুম্‌বোণ্টে The Limits of Scate Action নামে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তাত তেওঁ দুটা প্ৰশ্নৰ উত্থাপন কৰে।—(১ম) কোনে ৰাজ্য শাসন কৰিব? (২য়) গৱৰ্ণমেণ্টৰ পৰিসৰ কিমান দূৰলৈকে? হুম্‌বোণ্টে ১ম প্ৰশ্নটো তন্ন তন্নকৈ আলোচনা কৰিলে, কিন্তু দ্বিতীয় প্ৰশ্নটো—যিটো প্ৰথমটোতকৈও লাগতিয়াল সেইটো আৱহেলা কৰি পেলাই থ'লে।

ফ্ৰান্সৰ আদৰ্শেৰে সৈতে হম্‌বোণ্টৰ আদৰ্শৰ বিভিন্নতা ঘটিল। ফ্ৰান্সৰ আকাঙ্ক্ষাৰ বস্তু—জাতীয় স্বাধীনতা, হম্‌বোণ্টৰ মতে মানুহৰ উদ্দেশ্য হোৱা উচিত ব্যক্তিগত শক্তিসমূহৰ সমবিকাশ, সেইদেখি শাসন-যন্ত্ৰৰ মুখ্য লক্ষ্য হোৱা উচিত প্ৰজাবোৰৰ শক্তিৰ সমবিকাশ হৈ যাতে প্ৰত্যেক মানুহৰ আত্মোপলব্ধিৰ যথেষ্ট সুবিধা হয়। শাসন-যন্ত্ৰই প্ৰজাৰ সকলো বিষয় সকলো কাৰ্য্য নিয়ন্ত্ৰিত কৰিবলৈ গ'লে ব্যক্তিগত স্বাভাৱিক উদ্বৰ্ত্তনত ব্যাঘাত হয়। শাসন যন্ত্ৰৰ হস্তক্ষেপৰ আধিক্যই বণুৱা বিভাগৰ বিষয়াসকলৰ সংখ্যা আৰু প্ৰাধান্য বঢ়ায়। শাসন যন্ত্ৰৰ এক মাথোন কাৰ্য্য হোৱা উচিত প্ৰজা যাতে শান্তিৰে বাহিৰৰ শত্ৰুৰপৰা ৰক্ষিত হয় তালৈ চকু ৰখা। প্ৰজাই নিজৰ ভালৰ নিমিত্তে নিজে কৰা কাৰ্য্য আৰু অনুষ্ঠানবোৰতকৈ শ্ৰেষ্ঠ। প্ৰজাৰ নিমিত্তে গবৰ্ণমেণ্টে জাতিৰ শিক্ষাৰ প্ৰণালী একেটা সাঁচতে মাৰি একেৰকমেৰে প্ৰজা কৰাতকৈ, প্ৰজাই নিজে ব্যৱস্থা কৰা নানাপ্ৰকাৰ শিক্ষাত নানাপ্ৰকাৰে শিক্ষিত হোৱা ভাল। গবৰ্ণমেণ্ট অনুমোদিত আৰু পৃষ্ঠপোষিত "ষ্টেট্ চৰ্চ্চ" ধৰ্ম্মই মাথোন এবিধ ধৰ্ম্মভাৱ আৰু ধৰ্ম্মশিক্ষালৈ মানুহক নি মানুহৰ স্বাধীন চিন্তাৰ বিকাশত বিঘিনি ঘটায়। গবৰ্ণমেণ্টৰ দ্বাৰাই প্ৰচলিত, অনুষ্ঠিত আৰু শাসিত নীতি-নিয়মে ভাল নিৰ্জ্জু প্ৰজা কৰিব পাৰে, কিন্তু প্ৰজাক এজাক মেৰছাগৰ নিচিনা নকৰিও নেৰে।

অৱশ্যে সকলো মানুহৰ প্ৰকৃতি সজ বুলি ধৰিলে হম্‌বোণ্টৰ এই ব্যৱস্থা ৰজে, কিন্তু তেনেতো নহয়। হম্‌বোণ্টে নিজৰ নিচিনাকৈ ভবাৰে এইটো এটা চিনাকিহে। শাসন-যন্ত্ৰৰ কঠোৰতা বঢ়াবলৈ পৰামৰ্শ দিয়া সকলে যেনেকৈ সকলো মানুহকে বা মনুষ্য সমাজৰ সৰহখিনিক অসজ প্ৰকৃতিৰ ভাবি ভ্ৰমত পৰে, হম্‌বোণ্টে সেইদৰেই সকলোকে নিজৰ নিচিনা বুলি ধৰি লৈ ওলোটাফালে এনেকৈ ভ্ৰমত পৰিছে। হম্‌বোণ্টৰ এই মতকে তেওঁৰ বন্ধু চিলৰে (Schiller) তেওঁৰ "Letters on the Aesthetic Education of Man" নামে কিতাপত আৰু বিশদভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে। হম্‌বোণ্টে নিশ্চয় ভাবিছিল যে এই পৃথিৱী তেওঁৰে নিচিনা ধাৰ্ম্মিক, ন্যায়বান আৰু জ্ঞানী লোকেৰে পূৰ্ণ, যিসকলে গবৰ্ণমেণ্টৰ শাসনদণ্ডেৰে পৰিচালিত নহ'লেও আওবাটে নগৈ পৃথিৱীক স্বৰ্গৰাজ্য কৰি তুলিব।

ক্যাণ্টও হম্‌বোণ্টৰ দৰে ব্যক্তিগত স্বাধীনতা আৰু "বসুধৈৱ কুটুম্বকং"

বাদী আছিল। "এমেৰিকান ৱাৰ অব-ইণ্ডিপেণ্ডেন্সে" অৰ্থাৎ আমেৰিকাই স্বাধীন হ'বৰ নিমিত্তে ইংলণ্ডেৰে সৈতে কৰা যুদ্ধই ক্যাণ্টৰ সম্পূৰ্ণ সহানুভূতি পাইছিল। "ফ্ৰেন্স্ ৰিভলিউচন" অৰ্থাৎ ফৰাচী বিপ্লৱেও তেওঁৰ মন সম্পূৰ্ণৰূপে আকৰ্ষণ কৰিছিল, যদিও তেওঁ তেতিয়া ৭০ বছৰীয়া বুঢ়া। তেওঁৰ Religion নামে কিতাপত তেওঁ,—যিসকলে কৈছিল যে ফৰাচী জাতি স্বাধীনতা লাভ কৰিব পৰা পৈণত অৱস্থালৈ অহা নাই বুলি,—সেইসকলৰ যুক্তি খণ্ডন কৰিছিল। তেওঁ কৈছিল "স্বাধীনতাক বুজি-বাজি ভালকৈ ব্যৱহাৰ কৰিবৰ কাৰণে জানিবলৈ হ'লে স্বাধীন হ'ব লাগে। প্ৰথমভোখৰৰ চেষ্টা স্বভাৱতে অসম্পূৰ্ণ আৰু দোষ থকা হ'ব, পিছত সি সম্পূৰ্ণ সফলতা লাভ কৰিবই, কাৰণ ঈশ্বৰে মানুহক স্বাধীনতা দান কৰিবলৈকে সৃজন কৰিছে।" ইয়াৰ চাৰি বছৰৰ পিছত তেওঁ Philosophy of Law নামে যি গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল, তাত তেওঁ বিশেষকৈ কৈছিল যে সাম্য, স্বাধীনতা আৰু ব্যক্তিগত মুক্তভাব প্ৰজাৰ জন্মগত গুণ, আৰু যি গবৰ্ণমেণ্টত প্ৰজাৰ ইচ্ছা প্ৰতিফলিত হ'ব সিয়েই হে উৎকৃষ্ট গবৰ্ণমেট। তেওঁৰ গোটেই জীৱনত তেওঁ শিক্ষা দিছিল যে মানুহ জ্ঞান আৰু নীতিবিশিষ্ট প্ৰাণী, আৰু ৰাজনীতি, ন্যায় আৰু সুনীতিৰ ওপৰত পৰিস্থাপিত হোৱা উচিত।

ক্যাণ্টৰ Perpetual Peace নামে গ্ৰন্থৰ প্ৰধান কথা হৈছে যে যদি ন্যায় আৰু সুনীতিয়েই ৰাষ্ট্ৰনীতিৰ ভেটি হ'ল, তেন্তে সেই ৰাষ্ট্ৰনীতিয়ে পৃথক পৃথক ৰাজ্যবোৰৰ পৰস্পৰকো নিয়মিত কৰি ৰাখিব লাগিব। যদি প্ৰত্যেক ৰাজ্যই নিজৰ জীৱন নিয়মিত কৰিবলৈ ন্যায় আৰু সুনীতিৰ অধীনতা নামানে, তেন্তে যুদ্ধ-বিগ্ৰহ অবশ্যম্ভাবী। গবৰ্ণমেণ্টৰ ইচ্ছা আৰু কাৰ্য্যত যদি প্ৰজাৰ অভিমত আৰু ইচ্ছাৰ নিয়ামক হাত থাকে, তেন্তে প্ৰজাই নিজৰ অনিষ্টসাধন কৰি সহজে যুদ্ধ-বিগ্ৰহাদিত গবৰ্ণমেণ্টক লিপ্ত হ'বলৈ কেতিয়াও নিদিয়ে। সেইদেখি ক্যাণ্টৰ মতে গবৰ্ণমেণ্ট Republican অৰ্থাৎ প্ৰজাতন্ত্ৰ হ'ব লাগে। Republican শব্দটোৰ ভিতৰত তেওঁ প্ৰত্যেক Constitutional গবৰ্ণমেণ্টক সুমাইছে। আত্মম্ভৰী ক্ষমতাপ্ৰিয় আৰু মইমতীয়া গবৰ্ণমেণ্টৰ ঠাই ক্যাণ্টৰ মতে প্ৰজাতন্ত্ৰই অধিকাৰ কৰা উচিত, আৰু তেনেহ'লে বেলেগ বেলেগ ৰাজ্যবোৰৰ ভিতৰত শৃঙ্খলাৰ ভাৱ আৰু পৰস্পৰ আপেক্ষিক সম্বন্ধ স্থাপিত হ'ব। ক্যাণ্টে কয়, যুদ্ধ আৰু জয়ৰ দ্বাৰাই

কেতিয়াও ৰণৰ নিৰ্ণয় আৰু বিচাৰ হ ব নোৱাৰে। ৰাজ্যবোৰৰ ভিতৰত "Federation of Free States" সমন্ধ হোৱা উচিত। এনেকুৱা World Republic অৰ্থাৎ পৃথিৱী জুৰি হোৱা প্ৰজাতন্ত্ৰ অৰ্থাৎ এখন ৰাজ্যৰ ভিতৰত যেনেকুৱা প্ৰজাতন্ত্ৰ হ ব লাগে স্বকীয়া ৰাজ্যবোৰৰ ভিতৰতো প্ৰজাতন্ত্ৰৰ সমন্ধ স্থাপিত হৈ এক বিৰাট প্ৰজাতন্ত্ৰ হোৱা উচিত, যেন স্বকীয়া স্বকীয়া ৰাজ্যবোৰে সেই বিশ্বৰূপী প্ৰজাতন্ত্ৰৰ একো একোটা প্ৰজাৰ ঠাই অধিকাৰ কৰে। এনে হ'লেহে জগতত যুদ্ধ-বিগ্ৰহ দূৰীভূত হৈ চিৰশান্তি স্থাপিত হ'ব। প্ৰকৃতি, ক্যাণ্টক মতে, শান্তি অভিমুখী। স্বভাৱতে এই পৃথিৱীত একেৰকম প্ৰকৃতিৰ মানুহৰ দ্বাৰাই একো একো ঠাইত বসতি স্থাপিত হয়, আৰু কালক্ৰমত সেই স্বকীয়া স্বকীয়া বসতিত থকা মানুহবোৰে পৰস্পৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিবলৈ শিকে। ব্যৱসায়-বাণিজ্যই জগতত মনুষ্যজাতিৰ ভিতৰত পৰস্পৰ সমন্ধ আৰু নিৰ্ভৰ স্থাপন কৰায়। জগতত নানা দেশ নানা জাতিৰ ভিতৰত শান্তি স্থাপনৰ প্ৰধান উপাদান—মানুহৰ অন্তৰত থকা ন্যায়-অন্যায়ৰ জ্ঞান আৰু বিবেচনা।

হম্‌বোল্ট আৰু ক্যাণ্টৰ ওপৰত কোৱা ভাব আৰু শিক্ষাই ফিক্টেৰ হাতত ভয়ঙ্কৰ মূৰ্ত্তি ধৰিলে। ১৭৯৩ খৃষ্টাব্দত ফিক্টেয়ে তেওঁৰ নাম নিদিয়াকৈ এখন সৰু কিতাপ লেখি প্ৰচাৰ কৰিলে, কিতাপখনৰ নাম "A demand for freedom of thought presented to the princes of Europe who have hitherto suppressed it" তেওঁৰ দেশৰ ৰজাৰ ওপৰত ই এক ভীষণ আক্ৰমণ। তেওঁ তাত লেখিছিল যে "আমাৰ দুৰ্দ্দশাৰ অনেক কাৰণৰ ভিতৰত এটা কাৰণ হৈছে—আমি এই ৰজাসকলৰ বিষয়ে অতিৰঞ্জিত ভাব আমাৰ মনত পোষণ কৰাটো। মানুহ অকল নিজৰ বিবেকৰ দ্বাৰাই শাসিত হয়। মানুহে গৰু-ছাগলীৰ জাকৰহে, পৈতৃক সম্পত্তিৰূপে উত্তৰাধিকাৰী হ'ব পাৰে, মানুহৰ নহয়। ৰজাৰ ক্ষমতা প্ৰজাৰে সৈতে ৰজাৰ 'দলিল-দস্তাবিদ' আৰু বন্দৱস্তৰপৰা উৎপন্ন হোৱা"—ইত্যাদি।

ফৰাচী বিপ্লৱে জৰ্মান মানুহৰ মনত স্বাধীন ভাবৰ যি তৰঙ্গ তুলিলে, সি ফিক্টেৰ লেখাইদি গা দেখা দি ওলাল। ফিক্টে যদিও সমাজ ওলট-পালট কৰা বিধৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ পক্ষপাতী নাছিল, তথাপি তেওঁ বিপ্লৱ যে ন্যায্য এইটোৰ সমৰ্থন কৰিছিল। তেওঁৰ মতে মানুহ নৈতিক নিয়মৰহে

অধীন হৈ থকা উচিত। সমাজৰ প্ৰত্যেক মানুহৰে খতৰ (Contract অৰ্থাৎ ৰজা-প্ৰজাৰ সম্বন্ধৰ খত) তেওঁৰ অংশত পৰা ফেৰা বাতিল কৰিবৰ অধিকাৰ আছে। যদি প্ৰত্যেক মানুহৰ এনে স্বাধীনতাৰ অধিকাৰ থাকিল, তেন্তে গোটেই প্ৰজাই নিজৰ স্বাধীনতা আৰু উন্নতিৰ বাটত থকা প্ৰতিবন্ধকবোৰ গুচাবলৈ চেষ্টা কৰিবৰ সম্পূৰ্ণ অধিকাৰী।

কিন্তু ফিক্টেয়ে সোনকালে বুজিলে যে এনে উদ্দাম ব্যক্তিত্ব দোষযুক্ত আৰু নিটিকা বিধৰ। Nationalism (জাতীয়তাবাদ) ফৰাচী বিপ্লবৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা বস্তু। ফ্ৰান্সে ভাৰ্চেলত (Versaille) যি শিক্ষা লভিলে, প্ৰুচিয়াই সেই শিক্ষা লভিলে জেনাত (Jena)। ইয়াৰ পিছৰপৰাই ফিক্টে ৰজাসকলক ক'লাকৈ আৰু প্ৰজাবোৰক বগাকৈ আঁকিবলৈ এৰি জাতীয় ৰাষ্ট্ৰ (National State) গঠন-নীতিৰ প্ৰচাৰক হ'ল। জাতীয় ৰাষ্ট্ৰগঠন কাৰ্য্যত স্বশক্তি পৰিজ্ঞাত উন্নত প্ৰজাৰ আৰু ৰাজ-ক্ষমতাৰ সম্মিলন অত্যাৱশ্যক যে এইটো ফিক্টেয়ে দৃঢ়ভাৱে ক'বলৈ ধৰিলে।

হুমবোল্ট ক্যাণ্ট ফিক্টেৰ ৰাষ্ট্ৰনীতি-বিষয়ক শিক্ষাই হেগেলৰ হাতত পৰিণতি লাভ কৰিলে। হেগেলে জাতীয় জীৱনকে তেওঁৰ কথাৰ ভেটি কৰি লৈ তাৰ উন্নত বিকাশকে আদৰ্শ বুলি শিক্ষা দিলে। হেগেলৰ মতে "সুশৃঙ্খলাই সমাজৰ ঘাই লাগতিয়াল বস্তু। ফৰাচী বিপ্লবৰ বীভৎস আকাৰে মানুহক মাত্ৰ স্বাধীনতা বুলিলেই জঁপিয়াই উঠিবলৈ একৰালে। শৃঙ্খলিত আৰু সুব্যৱস্থিত গবৰ্ণমেণ্টহে প্ৰজাৰ স্বাধীনতা বিকাশৰ নিমিত্তে অত্যাৱশ্যক। গবৰ্ণমেণ্টে আইন কৰোঁতে প্ৰজাৰ সহায় লোৱা উচিত, আৰু স্বাধীনতাৰ নিমিত্তে গবৰ্ণমেণ্টৰ কাৰ্য্যত প্ৰজাৰ ইচ্ছা প্ৰতিফলিত হ'ব লাগিব ."

১৮২০ খৃষ্টাব্দত হেগেলে তেওঁৰ গ্ৰন্থ Philosophy of Law প্ৰকাশ কৰে। তেওঁ তাত কয় যে পুৰুষানুক্ৰমিক ৰজা গবৰ্ণমেণ্টৰ গুৰিত থাকিব লাগে। গবৰ্ণমেণ্টত ৰজাৰ মত প্ৰতিস্থাপিত হ'ব লাগে, কাৰণ সি অনেক শতিকাৰ বহুদৰ্শিতাৰ ফল। আইন গঠন কৰোঁতা সভা (Legislature) আৱশ্যকীয়। আইন গঠন কাৰ্য্যত শেষ সিদ্ধান্ত প্ৰজাৰ হাতত নাথাকি গবৰ্ণমেণ্টৰ হাতত থাকিব লাগে, কাৰণ গবৰ্ণমেণ্টৰ বহুদৰ্শী বিচক্ষণ বিষয়াসকল সম্মিলিত বিচাৰ আৰু সিদ্ধান্তৰ কাৰ্য্যত, সাধাৰণ প্ৰজাতকৈ বেছি

পৈণত। ৰাষ্ট্ৰনীতি বৰ জটিল আৰু দুৰূহ, প্ৰজাই তাত উপকৰা জ্ঞানেৰে প্ৰবেশ কৰাটো অসম্ভৱ।

সাধাৰণ প্ৰজাৰ বিচাৰ-বিবেচনাৰ ওপৰত ফৰাচী বিপ্লৱ প্ৰতিষ্ঠিত, যাৰ ফল প্ৰজাতন্ত্ৰ। হেগেলৰ ৰাষ্ট্ৰনীতিৰ ভাব সেই বাটৰ বাটকৰা নহয়। হেগেলৰ মতে ৰাজ্যবোৰৰ নৈতিক বন্ধনৰ সম্বন্ধ পৰস্পৰ আপেক্ষিক নহয়। দুই ৰাজ্যৰ ভিতৰত মতৰ অনৈক্যৰ বিচাৰ যুদ্ধৰ দ্বাৰাইহে মীমাংসা হ'ব পাৰে। পৰৰাষ্ট্ৰনীতিৰ শেষ বিচাৰ যুদ্ধৰ দ্বাৰাই হ'ব। যুদ্ধ বেয়াও নহয় ভালো নহয় সি এটা স্বাভাৱিক কাৰ্য্য। International Law অৰ্থাৎ পৃথক ৰাজ্যবোৰৰ ভিতৰত আন্তৰ্জ্জাতিক ৰাষ্ট্ৰনৈতিক আইনৰ বান্ধোন একো নাই। ৰাজ্যবোৰ তেনে বান্ধোনেৰে আবদ্ধ নহয়, মাত্ৰ পৃথিৱীত শৃঙ্খলা আৰু শান্তিপ্ৰিয়তাৰ ভাবহে সেই বান্ধোন। হেগেলে যদিও এনে মত প্ৰকাশ কৰিছিল, তথাপি তেওঁৰ পিছত প্ৰচলিত হোৱা, যেনে—পৰৰাজ্য আক্ৰমণ, আৰু বলেৰে পৰক শাসন, এই মতৰ তেওঁ প্ৰচাৰক নাছিল।

হেগেলৰ পিছত অধ্যাপক ডেল্‌মেনে (Dahlmann) Constitutional Government যে ভাল এই মত প্ৰচাৰ কৰে। Representative Government ডেল্‌মেনৰ মতে সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট। ইংলণ্ডৰ শাসন-প্ৰণালী তেওঁৰ আৰ্হি। যদিও তেওঁৰ এই মতে তেওঁৰ কালত বেছ প্ৰতিপত্তি লাভ কৰিছিল, কিন্তু তেওঁৰ পাছত ই আৰু বৃদ্ধি লাভ কৰিব নোৱাৰিলে বিচ্‌মাৰ্কৰ প্ৰভুত্বৰ লগে লগে প্ৰুচিয়া আকৌ আগৰ ভাবলৈ উলটিল। বৰ্ত্তমান জৰ্ম্মান সম্ৰাটৰ পিতাক ফ্ৰেডৰিক উইলিয়মে যি শাসন-প্ৰণালী প্ৰৱৰ্ত্তিত কৰিলে সেই শাসন-প্ৰণালীত ৰাজ-ক্ষমতা অক্ষুণ্ণভাৱে ৰ'ল। সেই প্ৰণালী এতিয়ালৈকে জৰ্ম্মানিত বৰ্ত্তমান। তেওঁ প্ৰজাক যিবোৰ স্বত্ব দান কৰিছিল, সেইবোৰ অনিচ্ছাপূৰ্ব্বক হে দিছিল, আৰু তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰীলৈ গোপনীয় উপদেশ থৈছিল, যে সেইবোৰ যেন লাহে লাহে কাঢ়ি লোৱা হয়। য়ীহুদী জাতিৰ ষ্টলৰ (Stahl) মত ইয়াৰ পিছত জৰ্ম্মানিত প্ৰবল হয়। ষ্টলে তেওঁৰ "Philosophy of Law" কিতাপত Liberalism-অৰ বিপক্ষে আৰু Christian State-অৰ সপক্ষে খুব বলেৰে মত প্ৰকাশ কৰিছে। ষ্টলৰ মতে Law of Nature অৰ্থাৎ প্ৰাকৃতিক নিয়মমতে ৰাষ্ট্ৰনীতি সংগঠিত নহৈ খৃষ্টিয়ান ধৰ্ম্মৰ মতানুযায়ী গঠিত হ'ব লাগে। মানুহৰ ওপৰত

মানুহৰ শাসন আৰু প্ৰভুত্বৰ গুৰিতে খৃষ্টান ধৰ্ম্মৰ অনুশাসন আৰু প্ৰভুত্ব থাকিব লাগিব। তেওঁৰ মতে ৰজাৰ মুকুটৰ ওপৰত স্বৰ্গীয় জ্যোতি আৰু ক্ষমতা বৰ্ত্তমান। ৰাজনৈতিক যুদ্ধক্ষেত্ৰত ষ্টলে দুটা দল মাথোন দেখিছিল—এটা Christian State খৃষ্টান ৰাজশক্তি, আনটো Revolution বা বিপ্লৱ। খৃষ্টান ৰাজশক্তি সদায় বিপ্লৱৰ পৰিপন্থী। জনসংখ্যাৰ ওপৰত ৰাজ-ক্ষমতাৰ প্ৰভুত্ব সদায় থাকিব লাগে। বৰ্ত্তমান জৰ্ম্মানিৰ ৰজাৰ Divine Right ঈশ্বৰৰপৰা-পোৱা-ক্ষমতা মতৰ প্ৰধান গুৰু এই ষ্টল।

ইতিমধ্যতে বিচ্‌মাৰ্কৰ কূট ৰাজনীতিয়ে জৰ্ম্মানিৰ মন জাতীয় আৰু আন্তৰ্জ্জাতিক ৰাষ্ট্ৰনীতিৰ ফালে ঢাল লোৱালে। বিচ্‌মাৰ্ক প্ৰৱৰ্ত্তিত এই বিপৰীত গতিৰ প্ৰধান সহায় হ'ল টিট্ৰচ্‌কেৰ (Trietchke) ৰচনা আৰু বাগ্মিতা। এওঁৰ মতে (Science of Society) অৰ্থাৎ সমাজবিজ্ঞান নামে একো বস্তু নাই, ৰাষ্ট্ৰনীতিবিজ্ঞান হে আচল অস্তিত্ব থকা পদাৰ্থ। ভাষা যেনেকৈ আৱশ্যকীয় জাতীয় বস্তু, গবৰ্ণমেণ্টো তেনেকুৱা। ক্ষমতাশালী গবৰ্ণমেণ্টৰপৰাই প্ৰজাৰ নৈতিক আৰু বৈষয়িক উন্নতি আৰু শান্তিৰ উপায় হয়। প্ৰজাৰ স্বাধীনতাৰ বিকাশ এনে গবৰ্ণমেণ্টৰ তলতহে হ'ব পাৰে। প্ৰুচিয়াৰ ৰাজদণ্ডছত্ৰ সকলো জৰ্ম্মান জাতিৰ সম্মিলন সংঘটনৰ ঠাই হোৱা উচিত। টিট্ৰচ্‌কে যদিও গুৰিতে বিচ্‌মাৰ্কৰ নীতিৰ পক্ষপাতী নাছিল, কিন্তু অলপকালৰ ভিতৰতে তাৰ ঘোৰ পক্ষপাতী হৈ পৰিল, আৰু পৰৰাষ্ট্ৰ আক্ৰমণবাদীসকলৰ নেতা হৈ চোচিয়েলিজিম্ (Socialism) কঠোৰ হাতেৰে শাসন কৰিবৰ পৰামৰ্শদাতা হৈ পাৰল। এওঁৰ মত—শক্তিমন্ত গবৰ্ণমেণ্টেৰে সংগঠিত ৰাজ্যই নৈতিক আৰু বৈষয়িক উন্নতিৰ উপায়। গবৰ্ণমেণ্টেহে মানুহৰ সুখ-সমৃদ্ধি বৃদ্ধি কৰিব পাৰে, আৰু এনে কৰিবলৈ State প্ৰবল শক্তিশালী হ'ব লাগিব। প্ৰজাই এনে গবৰ্ণমেণ্টৰ কাৰ্য্য অনুমোদন কৰক বা নকৰক, গবৰ্ণমেণ্টৰ সেইটোলৈ চোৱাটো কৰ্ত্তব্য নহয়। পুৰুষানুক্ৰমিক ৰাজশক্তি, ৰাজ্যৰ প্ৰবল ডাঙৰীয়াসকলৰ শক্তিৰে সম্মিলিত হ'লে জাতীয় শক্তি বৃদ্ধিপ্ৰাপ্ত হ'ব, আৰু গবৰ্ণমেণ্টৰ বিষয়াসকলে প্ৰজাৰ কেঁচা মতামতৰপৰা বিমুক্ত হৈ প্ৰজাৰ মঙ্গলজনক কাৰ্য্য কৰি যাব পাৰিব। গবৰ্ণমেণ্ট কোনো বাহিৰা প্ৰভুত্বৰ তলতীয়া নহয়। আন্তৰ্জ্জাতিক আইন (International Law) কথাটো এটা শব্দৰ সমষ্টি মাথোন; তাৰ কোনো

অস্তিত্ব নাই। জাতীয় সন্মান বা জাতীয় মঙ্গলৰ নিমিত্তে আৱশ্যক হ'লেহে পৰৰাজোৰে সৈতে যুদ্ধলৈ আগবাঢ়িব লাগে। স্বকীয়া ৰাজ্যৰ কোনো আদালত নাই। যুদ্ধ অপৰিহাৰ্য্য বেয়া বস্তু নহয়, যুদ্ধ ৰাজনৈতিক কাৰ্য্য আৰু স্বদেশৰ হিতৰ নিমিত্তে আৱশ্যকীয়। পিতৃভূমিৰ নিমিত্তে কৰা যুদ্ধই জাতিক সৰ্ব্বপ্ৰকাৰে উন্নত আৰু এক কৰে। পৃথিৱীৰপৰা যুদ্ধ গুচাবৰ আশা অকল অৰ্থশূন্যই নহয়, নীতি বিগৰ্হিতো। পৃথিৱীত যুদ্ধ নাইকিয়া হ'লে পৃথিৱীখন স্বাৰ্থপৰতাৰ এটা বৃহৎ মন্দিৰ হ'ব মাথোন। যুদ্ধ ৰুগীয়া জাতীৰ পক্ষে দৰব। The state is power অৰ্থাৎ গৱৰ্ণমেণ্টেই সকলো শক্তিৰ আধাৰ। ৰাজ্যৰ সকলো অনুষ্ঠান সকলো কাৰ্য্য এই লক্ষ্য ৰাখি কৰা হ'ব লাগিব। ৰাজ্যৰ ডেকাসকলক যুদ্ধ-বিদ্যাত পাৰ্গত কৰিব লাগে, আৰু দ্বন্দ্বযুদ্ধত (duelling) উৎসাহ দি ডেকাসকলক সাহিয়াল কৰি ৰাখিব লাগে। জৰ্ম্মানিক শক্তিশালী ৰাজ্য কৰিবৰ হ'লে, সকলোৰে শ্ৰদ্ধাৰ পাত্ৰ কৰিবলৈ হ'লে, আৰু নিজৰো আত্ম-সন্মান ৰক্ষা কৰিব পৰা কৰিবৰ হ'লে, জৰ্ম্মানিৰ হাতত ইন্দ্ৰৰ বজ্ৰ দিব লাগিব। জৰ্ম্মানিৰ বীৰত্ব প্ৰবল আৰু তাৰ গতি দ্ৰুত হব লাগিব।—জৰ্ম্মান অধ্যাপক ট্ৰিট্‌চ্‌কেৰ শিক্ষা। ট্ৰিট্‌চ্‌কেৰ শিক্ষাৰ বেয়াবোৰ বাৰ্নাড্ডিৰ কিতাপৰ পিঠিত জিলিকিব লাগিছে। বৰ্ত্তমান যুদ্ধৰ মাহচেৰেকৰ আগতে অধ্যাপক ডেল্‌ব্ৰুকে (Delbruck) বাৰ্লিন বিশ্ববিদ্যালয়ত কিছুমান বক্তৃতা দিছিল, তাৰ সাৰাংশ এই—"Democratic Government অৰ্থাৎ প্ৰজাতন্ত্ৰ জুৱাচুৰি আৰু মিছা। জৰ্ম্মানি গৱৰ্ণমেণ্ট পৃথিৱীৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ গৱৰ্ণমেণ্ট। প্ৰজাতন্ত্ৰত প্ৰজাৰ 'ভোট'সমূহ প্ৰজাৰ ক্ষুদ্ৰ একাংশ মত মাথোন। প্ৰজাৰ ভোটেৰে ৰাজসভালৈ প্ৰতিনিধি পঠিৱা ক্ষমতাও মিছা, কাৰণ যাৰ সহৰকৈ ধন আছে, আৰু ভোট গোটাবৰ ফিকিৰ আছে, তেনে মানুহেই প্ৰজাৰ 'ভোট' বা মত সংগ্ৰহ কৰি প্ৰজাই বছা প্ৰতিনিধি বুলি ৰাজসভালৈ আহে, আচলতে প্ৰজাৰ মতামত তেনে মানুহৰ দ্বাৰাই কেতিয়াও প্ৰকাশ নহয়। আকৌ প্ৰজাৰ নিৰ্ব্বাচিত ৰাজসভা সোনকালে ভেটিখোৱা আদি দোষত পৰি অধোগামী হয়।" বিচ্‌মাৰ্কে অকল যে জৰ্ম্মান সাম্ৰাজ্য গঠন কৰিলে এনে নহয়, এনে ৰাজতন্ত্ৰ স্থাপন কৰিলে যে সি সেই সাম্ৰাজ্যৰ যোগ্য বস্তু। জৰ্ম্মানিৰ ৰিচ্‌টেগ (The Reichtag) এনে ক্ষমতাৰ

অধিকাৰী, যি ক্ষমতা পাৰ্লিয়ামেণ্ট মাত্ৰকৰে থকা উচিত। জৰ্ম্মানিৰ শাসন-যন্ত্ৰ দুভাগ-বিশিষ্ট, এভাগ ৰজা আৰু আনভাগ ৰিচ্‌টেগ। এই দুভাগৰে সমান ক্ষমতা, সমান উপযোগিতা। এই দুভাগ মিলি প্ৰজাৰ স্বাৰ্থ আৰু ৰজাৰ ইচ্ছা এই দুইৰো পূৰ্ণবিকাশ কৰিছে।

ইংলণ্ডৰ ৰাজ-ক্ষমতা প্ৰকৃতপক্ষে হাউচ্‌-অব্‌-কমন্সৰ হাতত, ফ্ৰান্সতো তেনে। জৰ্ম্মানিৰ ৰাজ-ক্ষমতা প্ৰকৃতপক্ষে সম্ৰাটৰ হাতত। জৰ্ম্মানিৰ বিষয়াসকলে, বিশেষকৈ যুদ্ধবিভাগৰ বিষয়াসকলে ৰজাৰ হে চাকৰি কৰে বুলি ভাবে, প্ৰজাৰ চাকৰি কৰে বুলি নাভাবে। যুদ্ধবিভাগৰ সকলো বিষয়াৰ দৃঢ় ধাৰণা যে তেওঁলোক, ৰিচ্‌টেগে বাছি দিয়া প্ৰজাৰ প্ৰতিনিধি যুদ্ধবিভাগৰ মন্ত্ৰীৰ আজ্ঞাবহ নহয় সম্ৰাটৰ হে।

মুঠতে ক'বলৈ গ'লে, ফৰাচী বিপ্লবে জড় জৰ্ম্মানিৰ গাত চেতনা প্ৰদান কৰি জৰ্ম্মানিক ভাবিবলৈ শিকালে। নেপোলিয়ন বোনাপাৰ্টৰ অত্যাচাৰে জাতীয় ভাব সংগঠন কৰিলে। ফিক্টেয়ে গবৰ্ণমেণ্ট বা শাসন যন্ত্ৰৰ মোল দেখুৱালে, আৰু হেগেলৰ দ্বাৰাই সি সমথিত হ'ল। তাৰপিছত স্বাধীনতা আৰু ক্ষমতা এই দুটাৰ সম্মিলনৰ চেষ্টা হ'ল। তাৰপিছত জৰ্ম্মানিৰ যুদ্ধত জয়ে জৰ্ম্মানিক প্ৰজাৰ ব্যক্তিগত স্বত্ব আৰু স্বাধীনতালৈ পাহৰোৱালে, আৰু গবৰ্ণমেণ্ট আৰু প্ৰজাৰ ভিতৰত যে অংশীদাৰৰ সম্বন্ধ সেইটো অস্বীকাৰ কৰোৱালে। ৰাজ-ক্ষমতা জৰ্ম্মান ৰাষ্ট্ৰনীতিৰ মূৰৰ কলচী হ'ল।

ফ্ৰান্স আৰু এই মহাযুদ্ধ

বৰ্ত্তমান সুসভ্য জগতৰ চিন্তাশীলসকলে ফ্ৰান্সক সভ্যতাৰ শীৰৰ মুকুটত স্থান দিয়ে, আৰু বাস্তবিকতে দিবই লাগিব। চফক্লিচ (Sophocles), ফিডিয়াচ (Phidias) আৰু পেৰিক্লিচৰ (Pericles) সময়ত পুৰণি গ্ৰীচ যেনেকৈ সভ্যজগতৰ জ্ঞান-বিদ্যাত শীৰৰ মুকুট আছিল এই কালৰ আৰু গত কালৰো সভ্য জগতৰ জ্ঞান-বিদ্যাৰ বিষয়ত ফ্ৰান্স শীৰৰ মুকুট। ফ্ৰান্স মনীষীসকলৰ জ্ঞান, বিদ্যা বুদ্ধিৰ আৰ্জ্জনৰ ফলত য়ুৰোপ, এচিয়া আৰু আমেৰিকা অনেক চহকী হৈছে। চকু মেলিলেই দেখি যে আন নালাগে ফ্ৰেন্স ভাষাই অতি আচৰিত ফ্ৰেন্স সভ্যতাৰ শুৱলা চানেকী সকলোৰে চকুৰ আগত ধৰিব লাগিছে। এনে সুমাৰ্জ্জিত, সুললিত, স্পষ্ট অথচ জোখত ফেৰ নথকা ভাষা, আমাৰ ভাৰতৰ সংস্কৃত ভাষাৰ বাহিৰে পৃথিবীত দ্বিতীয়টো নাই। ফ্ৰান্সৰ অতি উচ্চ সভ্যতা, অতি উচ্চ মানসিক উন্নতিৰ ই চিনাকি নহয় নে? সকলো দেশৰ বিখ্যাত সন্ধিপত্ৰবোৰ সদায় ফ্ৰেন্স ভাষাত লেখা হয়, কাৰণ সি প্ৰাঞ্জল আৰু শুৱলা। মনুষ্য জাতিৰ জ্ঞানৰ প্ৰত্যেকটো ভঁৰালতে ফ্ৰান্সৰ সুপুত্ৰসকলৰ উপাৰ্জ্জিত মণি-মুক্তাবোৰ জিলিকিব লাগিছে। অতীতৰ ধৰ্ম্মৰ ভঁৰাল, দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ ভঁৰাল আৰু বিজ্ঞান, কাব্য, ইতিহাসৰ ভঁৰাললৈ চকু দিয়া দেখিবা, সেইবোৰ পাচকেল (Pascal), ডেকাৰ্টে (Descarte), কেল্‌ভিন্ (Calvin', ফেনিলন (Fenelon), এন্‌চাইক্লোপিডিষ্ট্ (Encyclopedist), কুভিয়ৰ (Cuvier), কৰ্নেলি (Corneille), ৰেচিন (Racine), মলেয়াৰ (Moliere) ভিক্টৰ হুগো (Victor Hugo), গুইজোঁ (Guizot) আদিৰ উপাৰ্জ্জিত ৰত্নেৰে টাহ্ খাই আছে। বৰ্ত্তমান কালৰো পাষ্টৰ (Pasteur), আৰু মেডেম কুৰিৰ অত্যাশ্চৰ্য্য আবিষ্কাৰবোৰলৈ চকু দিলে তধা মানিব লাগে। চতুৰ জৰ্ম্মানিয়ে লোকে উলিৱা বস্তুৰ উন্নতি কৰি তাক নিজৰ উপকাৰত লগাব বটিয়াকৈ জানে আৰু তাতেই জৰ্ম্মানিৰ দক্ষতা, তাতে জৰ্ম্মানিৰ বাহাদুৰী। আজিকালি যতবিলাক বৈজ্ঞানিক আবিষ্কাৰৰ উপাদানেৰে জৰ্ম্মানিয়ে জগতক তধা লগাইছে সেইবোৰৰ সৰহ ভাগৰ আবিষ্কাৰ ফ্ৰান্সত। সঁচাকৈয়ে যিসকলে জৰ্ম্মানিক ভাল পায়, তাৰিক

কৰে, তেওঁলোকৰ এই ভালপোৱা আৰু তাৰিফৰো প্ৰধান কাৰণ, তেওঁলোকৰ চকু, আগৰ কালৰ মনীষী-শ্ৰেষ্ঠ চিলৰ (Schiller), গেটে (Goethe), লেচিং (Lessing), ক্যাণ্ট (Kant) হেগেল (Hegal) আদিৰ ওপৰত ৰখাটোহে; বৰ্ত্তমান কালৰ বাগানয় শাস্ত্ৰ আৰু আসুৰিক শিক্ষা প্ৰচাৰ কৰোঁতা চুডৰমেন (Suderman) আৰু বাৰ্নাডি আদিৰ ওপৰত ৰাখি নহয়।

স্বাধীনতা ফ্ৰেন্সসকলৰ হিয়াৰ বিত। মানুহৰ জন্মগত স্বত্ব—স্বাধীনতা, সাম্য আৰু ভ্ৰাতৃত্বৰ নিমিত্তে ফ্ৰান্সে গোটেই পৃথিৱীৰ বিপক্ষে সদায় থিয় দি আহিছে। এই প্ৰতিমাৰ আগত লক্ষ লক্ষ ফ্ৰেন্সে আত্মবলি দি নিজক কৃতাৰ্থ মানিছে। বিশ্ববিখ্যাত ফ্ৰেন্স ৰিভলিউচনৰ (ফৰাচী বিপ্লৱ) সময়ত ফ্ৰান্সে Liberty, Equality and Fraternity এই তিনি দেৱতাৰ বিজয় পতাকা হাতত লৈ পৃথিৱীৰ আদখিনি অধিবাসীৰ বিৰুদ্ধে অচল-অটলভাৱে থিয় হৈছিল। সেই সময়ত ফ্ৰান্সৰ দ্বাৰাই যিবোৰ অন্যায় কাৰ্য্য সম্পাদিত হৈছিল সেইবোৰও এই তিনি দেৱতাৰ মন্দিৰত ঘোৰ অন্ধবিশ্বাসী পূজাৰীৰ ভ্ৰমাত্মক কাৰ্য্য স্বৰূপেহে, স্বাৰ্থপৰতাপ্ৰসূত নহয়। অদ্বিতীয় বীৰ নেপলিয়ন বোনাপাৰ্টৰ তলতো যেতিয়া ফ্ৰান্সে গোটেই য়ুৰোপ কৰতলীয়া কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, সেই চেষ্টাও কোনো স্বাৰ্থপৰতাৰ উচ্চাশাৰ প্ৰৰোচনাত নহয়, সি গোটেই য়ুৰোপক এখন ডাঙৰ যুক্তৰাজ্য (United States of Europe) কৰি গৌৰৱ লভিবৰ বৃথা চেষ্টা আৰু মিছা উচ্চ আশা মাথোন। এনে ভাবৰ স্বাধীনতাৰ পতাকা আন নালাগে মহাত্মা ভিক্টৰ হুগোৰ (Victor Hugo) নিচিনা লোকৰ, হাততো উৰিছিল। টুৰ্গো (Turgot), ৰুচো (Rousseau), মণ্টেচ্‌কুৰ (Montesquieu) ওখ ভাব-সম্পদ ফ্ৰান্সে সদায় বুকুত ধাৰণ কৰি আহিব লাগিছে। এই ওখ ভাব-সম্পদত কালৰ গতিত যি কালিমা পৰিছিল, ১৮৭০ খৃষ্টাব্দৰ বিপদে সেই কালিমা ধুই ফ্ৰান্সক আকৌ শুভ্ৰ উজ্জ্বল কৰি সভ্য জগতৰ বৰেণ্য কৰিলে, ফ্ৰান্স আকৌ জগতত ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ আদৰ্শ আৰু ৰক্ষকৰূপে পৰিগণিত হ'ল। আইনৰ চকুত সকলো মানুহ সমান, সকলো মানুহৰে ব্যক্তিগত স্বাধীনতা ৰক্ষাৰ স্বাভাৱিক অধিকাৰ আছে; গবৰ্ণমেণ্টৰ অস্তিত্ব প্ৰজাৰ হিতৰ নিমিত্তেহে, প্ৰজাৰ অস্তিত্ব মাথোন গবৰ্ণমেণ্টৰ হিতৰ নিমিত্তে নহয়, আৰু সেই গবৰ্ণমেণ্টত প্ৰজাৰ প্ৰতিনিধি আৰু প্ৰভুত্বৰ প্ৰতিবিম্ব সদায় প্ৰতিফলিত

থকাটো অপৰিহাৰ্য্য , এনেবোৰ ভাব-সম্পদৰ উত্তৰাধিকাৰী ফ্ৰেন্সসকল পৈতৃক ৰক্তেৰে সৈতেহে আহিব লাগিছে। নিজৰ দেশৰ প্ৰতি অপৰিসীম মমতা ফ্ৰেন্স জাতিৰ জাতিগত স্বভাব। সৰ্ব্বস্ব দি নিজৰ দেশ, জন্মভূমি ৰক্ষা কৰাটো ফ্ৰান্সৰ মানুহৰ প্ৰকৃতি। আজিও এই মহাযুদ্ধত ফৰাচীসকলে নিজৰ দেশ ৰক্ষা কৰিবৰ নিমিত্তে যুদ্ধৰ অগনিত যেনেকৈ নিজক আহুতি দিব লাগিছে, দেখি জগত স্তব্ধ আৰু বিস্মিত। বৰ্ত্তমান যুদ্ধত ফ্ৰেন্স ৰণুৱাৰ চাৰিভাগৰ ভিতৰৰ তিনিভাগ খেতিয়ক আৰু গাঁৱলীয়া শ্ৰেণীৰ। নিজৰ পিতৃ-পিতামহৰপৰা পোৱা দেশভূই প্ৰবল শত্ৰুৰ নিষ্ঠুৰ হাতৰপৰা ৰক্ষা কৰিবৰ নিমিত্তে তেওঁলোকে যে কি ভয়ানক স্বাৰ্থত্যাগেৰে নিজৰ শৰীৰৰ ৰক্তপাত কৰিব লাগিছে ভৰ্ডুন (Verdun) প্ৰভৃতি ঠাইত হোৱা দুৰ্ঘোৰ যুদ্ধবোৰলৈ চালেই বুজিব পাৰি। ফ্ৰান্সৰ লগৰীয়া Ally-সকলে যদিও বৰ্ত্তমান কালৰ মহাযুদ্ধত অত্যাশ্চৰ্য্যৰূপে ধন-প্ৰাণ-মন দি শত্ৰুৰ বিপক্ষে যুদ্ধ কৰিব লাগিছে, তথাপি আনে নালাগে তেওঁলোকেও আজিও এই দুৰ্দ্দিনৰ সময়ত ফ্ৰেন্সসকলৰ যে কি মৰ্ম্মভেদী মনোবেদনা তাক সৰ্ব্বোতোভাৱে হৃদয়ঙ্গম কৰিব পৰা নাই , কাৰণ দুৰ্দ্দান্ত নিষ্ঠুৰ আৰু অত্যাচাৰী শত্ৰুৰ যুদ্ধৰ দপ্‌দপনি আৰু অমানুষিক অত্যাচাৰ ফ্ৰান্সত ফ্ৰেন্সসকলৰ পৈতৃক ঘৰ-বাৰী গাঁও-ভূঁইৰ ওপৰত, নিজৰ তেজ-মঙহ চেনেহৰ ল'ৰা-তিৰোতাৰ ওপৰত।

পৰদেশ আক্ৰমণ, পৰস্বাপহৰণ, পৰৰ স্বত্বৰ ওপৰত হস্তক্ষেপ, ইত্যাদি অভিলাষ ফ্ৰান্সৰ এক ধনিষ্টামানো নাই. সেইবাবেই সকলোৰে হিয়াৰ টান ফ্ৰান্সৰ ফালে। ফ্ৰান্সৰ ৰক্তপাত আৰু আত্মোৎসৰ্গ সম্পূৰ্ণৰূপে আত্মৰক্ষাৰ অৰ্থে। মাথোন স্বদেশ-প্ৰেম আৰু স্বদেশ-ৰক্ষাৰ অৰ্থে এই মহাযুদ্ধৰ মহাযজ্ঞত ফ্ৰান্সৰ আত্মবলিদান। চতুৰ্দ্দশ লুই (Louis XIV) আৰু প্ৰথম নেপলিয়নৰ অনুষ্ঠিত পাপ—পৰদেশ আক্ৰমণ, পৰস্বহৰণ—ফ্ৰান্সে বহুকাল হ'ল নিজৰ গাৰপৰা ধুই পেলাইছে। য়ুৰোপৰ ভিতৰত আজিকালি এনে শান্তিপ্ৰিয় জাতি দ্বিতীয়টি নাই। পৰস্বাপহৰণ, পৰ-পীড়ন কৰি আত্ম-সম্প্ৰসাৰণ কৰাত পৰম দক্ষ জৰ্ম্মানিয়ে ফ্ৰান্সৰ বুকুৰপৰা বলেৰে ছিঙি নিয়া সেই সুন্দৰ দেশ দুখন—অলচেচ্ আৰু লৰেইন (Alsace and Lorrain)—নিমিত্তে যদিও আজি প্ৰায় ৫০ বছৰে ফ্ৰান্সৰ হৃদয় দহিব লাগিছে তথাপি এই বুকুৰ শালটো বুকুতে

লৈ দুখ সহি ফ্ৰান্স সদায় থাকিলহেঁতেন, কেতিয়াও কোনো উপৰাচি পৰক আক্ৰমণ কৰা (aggressive war) যুদ্ধত লিপ্ত নহ'লহেঁতেন। ফ্ৰান্সৰ এই তুমুল যুদ্ধ নিশ্চয় আত্মৰক্ষাৰ নিমিত্তেহে। আজি ৫০ বছৰ ফ্ৰান্সে দুৰ্দান্ত জৰ্ম্মানিৰ ফালে সচকিতভাৱে চাই নিজৰ সোঁ-হাতখন দাঙি, জৰ্ম্মানিৰ টাঙোনৰ মাৰৰপৰা নিজক ৰক্ষা কৰিবৰ নিমিত্তে সাজু হৈ আছে, কাৰণ ফ্ৰান্সে নিশ্চয়কৈ জানে যে জৰ্ম্মানিয়ে নিষ্ঠুৰ টাঙোনৰ কোব তেওঁলোকৰ মূৰত মাৰিবলৈ চেলু বিচাৰি আছে। ১৮৬১ খৃষ্টাব্দৰ ভৰ্চেইলৰ সন্ধিপত্ৰই (The peace of Versailles) ফ্ৰান্সক মৰ্ম্মান্তিক কষ্ট আৰু অপমান দিলে সঁচা, কিন্তু ফ্ৰান্সৰ মনুষ্যত্ব আৰু সৰ্ব্বতোমুখী আত্ম-প্ৰতিষ্ঠা হৰণ কৰিব নোৱাৰিলে আৰু কোনো কালে নোৱাৰেও। অপমান আৰু পৰাজয়ে ফ্ৰান্সক দমাব নোৱাৰি বৰং ফ্ৰান্সৰ শৰীৰৰপৰা ষড়যন্ত্ৰ, দুৰ্নীতি আদি পাপ প্ৰক্ষালিত কৰি ফ্ৰান্সক সজীৱ আৰু নিৰ্ম্মল কৰি তুলিলে। ফ্ৰান্সৰ ৰাজনৈতিক, বৈজ্ঞানিক, দাৰ্শনিকসকলে আৰু খেতিয়কসকলে পুৰণি ফ্ৰান্সৰ সম্পূৰ্ণৰূপে জীৰ্ণসংস্কাৰ কৰি তাক আকৌ নতুন কৰি তুলিলে। তাৰ প্ৰমাণ দূৰলৈ বিচাৰি যাব নেলাগে আজিৰ এই মহাযুদ্ধত ফ্ৰান্সে পলে পলে দিব লাগিছে। বৰ্ব্বৰোচিত ৰীতি-নীতিৰে পৰিপক্ক জৰ্ম্মানিৰ জীৱনৰ অভিলাষ হৈছে,—এনে ফ্ৰান্সৰ, পৃথিৱীত অদ্বিতীয় ৰাজৰাণী পেৰিচ অধিকাৰ কৰি ধ্বংস কৰাটো আৰু এনে সুন্দৰ ফ্ৰেঞ্চ জাতিটোক নিজৰ গোলাম কৰাটো। ঈশ্বৰৰ ৰাজ্যত এনে অন্যায় অত্যাচাৰ অবিচাৰ কেতিয়াও ঘটিব নোৱাৰে। ঈশ্বৰে ফ্ৰান্সক দুখ-কষ্ট দি, বিপদৰ বাৰিৰে ধুই আৰু সুনিৰ্ম্মল কৰিবৰ অভিপ্ৰায়েৰেহে যে এনে ঘটনা ঘটাইছে, তাত সন্দেহ নাই। জৰ্ম্মানিৰ পৰাজয় অনিবাৰ্য্য। ইংলণ্ড দুখীয়াৰ বন্ধু, অন্যায় অত্যাচাৰৰ যম। এইবাবেই ইংলণ্ডই আজি বেলজিয়ম আৰু ফ্ৰান্সৰ অৰ্থে নিজৰ ধন আৰু মানুহ এইদৰে অজস্ৰভাৱে বিসৰ্জ্জন দিব লাগিছে। ধন্য ইংৰাজ জাতি। তোমাৰ বাবেই আজি তোমাৰ সুপুত্ৰ ব্ৰাইট, গ্লেড্‌ষ্টোন আৰু বাইৰণৰ মুখেৰেই তুমি গ্ৰীচ, ইটালি আৰু আৰ্ম্মেনিয়াৰ বিপদৰ সময়ত তেজোদীপ্ত অভয়বাণী উচ্চাৰণ কৰাই উৎসাহ দি সতেজ কৰিছিলা। জৰ্ম্মানিয়ে প্ৰাণপণ অভিলাষ কৰিছিল যে তুমি যেন আজিৰ এই মহাযুদ্ধত যোগ নিদিয়া, কাৰণ তেনে হোৱাহেঁতেন জৰ্ম্মানিয়ে অৱলীলাক্ৰমে ফ্ৰান্সক মোহাৰি পেলাই নিজৰ অভিপ্ৰায় সিদ্ধি কৰিব

পাৰিলেহেঁতেন। কিন্তু বিপদীয়াৰ বন্ধু তুমি, তুমিতো বিপদীয়াক সহায় নকৰি, অন্যায় অত্যাচাৰৰ প্ৰতিকাৰ নকৰি থাকিব নোৱাৰা সেইটো যে তোমাৰ স্বভাৱ নহয়।

আৰু আমেৰিকা! ইউনাইটেড্ ষ্টেটচ্ অব্ আমেৰিকা! তোমাৰ কাৰ্য্য তোমাৰ শিক্ষাও অতুলনীয়। ইংলণ্ডৰ নিচিনাই তোমাৰ লক্ষ্য আৰু তোমাৰ উদ্দেশ্য। জৰ্মানিৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ ঘোষণা কৰিবৰ সময়ত আমেৰিকাৰ প্ৰেচিডেণ্ট্ উইলচনৰ এইকেইষাৰ কথা বৰ্ণে বৰ্ণে সঁচা:—"We are accepting this challenge of hostile purpose because we know that in such a Government, following such methods we can never have a friend, and that in the presence of its organized power, always lying in wait to accomplish, we know not what purpose, there can be no assured sucurity for the democratic governments of the world We have no selfish ends to serve We desire no conquests and no domination We seek no indemnities for ourselves and no material compensation for sacrifices we shall freely make." ওপৰৰ কথাৰ সংক্ষেপতে মৰ্ম্ম এই:—আমি জৰ্ম্মানিৰে সৈতে এই যুদ্ধৰ আহ্বান এইবাবে গ্ৰহণ কৰিছোঁ, যে জৰ্ম্মানিৰ নিচিনা গৱৰ্ণমেণ্টৰপৰা আমি কেতিয়াও বন্ধুতাৰ আশা কৰিব নোৱাৰোঁ, কাৰণ জৰ্ম্মানিয়ে যি ৰীতি-নীতি অৱলম্বন কৰিছে, তেনে ৰীতি-নীতি পৃথিৱীৰ প্ৰজাতন্ত্ৰীয় ৰাজ্যৰ ওলোটা, আৰু প্ৰজাতন্ত্ৰীয় (Democratic) কোনো ৰাজ্য এনে গৰ্হিত নীতি অৱলম্বন কৰোঁতা ৰাজশক্তিৰপৰা নিৰাপদ নহয়। আমাৰ এই যুদ্ধত লিপ্ত হোৱাৰ উদ্দেশ্য কোনো স্বাৰ্থসিদ্ধিৰ নিমিত্তে নহয়। পৰৰ দেশ আক্ৰমণ আৰু নিজৰ ৰাজ্য বিস্তাৰ আমাৰ অভিলাষ নহয়। নাইবা যুদ্ধত জিকি কোনো ক্ষতিপূৰণৰ দাবীৰ ইচ্ছাও আমাৰ নাই, আমি নিস্বাৰ্থভাৱে স্বইচ্ছাৰে এই স্বাৰ্থত্যাগ কৰিবলৈ ওলাইছোঁ।

পৃথিৱীত আমেৰিকাৰ ইউনাইটেড্ ষ্টেটচ্ আৰু ফ্ৰান্স এই দুখন ডাঙৰ প্ৰজাতন্ত্ৰীয় ৰাজ্য (Republics), এতেকে দুইখনৰ ভিতৰত খুব বন্ধুতা আৰু সহানুভূতি থকাটো স্বাভাৱিক। দুইখনেই Democratic form of

Government-অৰ (প্ৰজাতন্ত্ৰৰ) আহিঁ আৰু অভিভাৱক। এতেকে ফ্ৰান্সৰ বিপদত আমেৰিকাৰ বুকুত যে আঘাত লাগিব তাত আৰু সন্দেহ কি? হিংস্ৰক, লুভীয়া, অসুৰ জৰ্ম্মানিৰ বাহিৰে, পৃথিৱীৰ আন আন সুসভ্য ৰাজশক্তি সকলোৰে ফ্ৰান্সৰ প্ৰতি মমতা কৃতজ্ঞতা আৰু শ্ৰদ্ধা আছে, সমধৰ্ম্মী আমেৰিকাৰ যে থাকিবই তাত আশ্চৰ্য্য নাই। আমেৰিকা আৰু ফ্ৰান্সৰ মাজত বিশেষ বন্ধুতা বিশেষ সহানুভূতি সদায়, কাৰণ দুয়ো একে বাটৰ বাটৰুৱা। লেফেয়েটে (Lafayette) এইবাবেই আমেৰিকালৈ গৈ আমেৰিকাৰ "স্বাধীনতাৰ যুদ্ধ"ত (War of Independence) অস্ত্ৰ ধৰিছিল। তেওঁ কৈছিল "Its defeat would have left it without a refuge and without a hope" অৰ্থাৎ সেই যুদ্ধত আমেৰিকাৰ হাৰ মানে প্ৰজাতন্ত্ৰৰ আশ্ৰয় আৰু আশাৰ বিনাশ। বৰ্ত্তমান কালত এই যুদ্ধকো প্ৰেচিডেণ্ট উইল্‌চনে সেই চকুৰেই দেখিছে। সেইদেখি তেওঁ কৈছে—"This war is a war to make the world safe for the people who live upon it." অৰ্থাৎ এই যুদ্ধৰ উদ্দেশ্য, পৃথিৱীত মানুহৰ বসতি ভৱিষ্যতলৈ নিৰাপদ কৰাটো। সেইদেখি ডাক্তৰ পেজে (Dr Page) ঘোষণা কৰিছিল যে আমেৰিকাৰ পক্ষে এই যুদ্ধৰ উদ্দেশ্য—An ideal that every human beings shall have the utmost possible opportunity for his individual development This ideal is Republic It is to make sure that this ideal shall not now perish from the earth that brings us into the war. অৰ্থাৎ আমাৰ যুদ্ধত প্ৰবেশ কৰাৰ কাৰণ হৈছে,—'প্ৰত্যেক মানুহৰ ব্যক্তিত্ব সম্পূৰ্ণ বিকাশৰ যি আদৰ্শ আৰু যি আদৰ্শই আমাৰ প্ৰাণ, সেই আদৰ্শক বিপদৰপৰা ৰক্ষা কৰা। সেই আদৰ্শই হৈছে 'ৰিপাব্লিক' (প্ৰজাতন্ত্ৰ)। পৃথিৱীৰপৰা যাতে এই আদৰ্শ ধ্বংস নহয়, সেই কাৰ্য্যৰ নিমিত্তে আমাৰ এই যুদ্ধত প্ৰবেশ।" মিথ্যাবাদী জৰ্ম্মানিয়ে আমেৰিকা যুদ্ধত লিপ্ত হোৱাৰ কত মিছা কাৰণ সাজি উলিয়াই কৈ ফুৰিছে, কিন্তু এইটো ধ্ৰুপ, সেইবোৰ জৰ্ম্মানিৰ এশ-এটা মিছাৰ লগতে জল বুদ্‌বুদৰ দৰে দিনৌ লয় প্ৰাপ্ত হ'ব লাগিছে। আজিকালি জৰ্ম্মানিৰ মনৰ ইমান অধোগতি হৈছে যে লোকৰ উদাৰ মহান স্বাৰ্থত্যাগৰ কথাকো জৰ্ম্মানিয়ে মনত ধাৰণা কৰিব নোৱাৰা হৈছে। আমি আগেয়ে ফ্ৰান্সৰ নৈতিক

চৰিত্ৰৰ অধোগতি ৰাজনৈতিক দন্দ-খৰিয়াল হিংসা হিংসিৰ কথা অনেক শুনিছিলোঁইক, অনেক কাকত-পত্ৰ কিতাপত তেনেকুৱা পঢ়িছিলোঁইক, সেইবোৰ সঁচা হ'লেও যে প্ৰকৃত ফ্ৰান্সৰ ওপৰত ওপঙা যেন, আৰু আচল ফ্ৰান্সৰ হৃদয়ৰ অভ্যন্তৰত ধৰ্ম্ম, নীতি, দেশহিতৈষিতা, স্বাৰ্থত্যাগ, প্ৰকৃত আত্ম-বিসৰ্জ্জন জগতক স্তম্ভিত কৰা বীৰত্বৰ প্ৰবল প্ৰবাহ যে সম্পূৰ্ণৰূপে সদায় বৈ আছে, তাৰ চিনাকি ফ্ৰান্সে ভৰ্ডুনৰ যুদ্ধকে আদি কৰি অনেক যুদ্ধত, আৰু দেশ ৰক্ষাৰ নিমিত্তে লক্ষ লক্ষ কাৰ্য্যত দিনৌ দিব লাগিছে।

হেৰাপোৱা 'ডায়েৰি'ৰ পাঁচপাত

পুৱা ৯মান বজাত বোম্বাইৰ ফালৰ পৰা কলিকতালৈ অহা ডাকগাড়ীয়ে উকিয়াই ভেডাউৰিয়াই ভোচ-ভোচাই নাগপুৰ ষ্টেচন পালেহি। নৈৰ আওহতীয়া পাৰত জাকপাতি গিজ্‌গিজাই বহি থকা বগলী, কণামুচৰি, কাউৰীকে প্ৰমুখ্য কৰি অলেখ চৰাই-চিৰিকতিৰ জাকত দূৰৈৰপৰা দলি এটা মাৰি দিলে যেনেকৈ সিহঁত উৰিবৰ প্ৰয়াসত ডেউকাৰ ধপ্‌ধপনিৰে খেলিমেলি লাগি পৰে, -সেইদৰে যাত্ৰা অযাত্ৰীৰে গিজ্‌গিজাই থকা ৰেলৰ প্লেট্‌ফৰ্ম্মখনতো ততালিকে খেলিমেলি লাগি পৰিল গাড়ীৰপৰা বস্তৰে সৈতে গাড়ীত উঠিবলৈ যোৱা মানুহ আৰু বস্তু মূৰত লৈ কঢ়িৱা কুলীৰ হেঁচা-ঠেলাত হুলস্থূল কাণ্ড সংঘটিত হ'ল। যাত্ৰীক বেচিবলৈ ব্যগ্ৰ হৈ ঘূৰিফুৰা দোকানী-পোহাৰীৰ শ্ৰেণীৰ মানুহৰ "পাণ-বিড়ি, দিয়াচলাই-চুৰট।" "গোলাপী ৰেউৰি।" "গোলাপী গণ্ডেৰি।" "চানাচুৰ-নুগৰিদানা, চীনাবাদাম, নকলদানা।" "ডাল-পুৰি-পাকৌৰি-পাপৰ ভাজা।" "হিন্দু চা।" "মছলেম চা।" – ইত্যাদি নানা সুৰীয়া চিঞৰে গোটেইখন খলক লগাই দিলে। গাড়ীত উঠিবলৈ ব্যস্ত হৈ কোনোজনী মহিলাই নিপোটল নিতম্ব লৰাই চলিছে, কোনোজনীয়ে এহাতে কোলাৰ কেঁচুৱা সামৰি আনহাতে সৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ হাতত ধৰি টানি নিছে, আৰু কোনোজনীৰ আগত গিৰিয়েক আৰু পিছত বস্তু কঢ়িওৱা কুলী চলিছে। কোনো ভদ্ৰলোকৰ লৰৰ খোজত ন-জোতাৰ মচ্‌মচনি উঠিছে, কোনোৰ ভঁৰিত পুৰণি ফানটিৰ চট্‌চটনি বাজিছে, কোনোৰ মুখত চিগাৰেট, কোনোৰ হাতত বেত। কোনোৰ সমুখত মাল কঢ়িওৱা ঠেলা-হাতগাড়ী, কোনোৰ পিছত লৰি যোৱা চাপৰাছীৰ ভাণ্ডৰ পাণ্ডৰি। আগৰেপৰা গাড়ীত বহি অহা কোনো যাত্ৰীয়ে গাড়ীৰপৰা নামি প্লেট্‌ফৰ্ম্মৰ পোহাৰত সুমথিৰা, কল, আপেল, আঙুৰ কিনিছে, কোনোৱেবা দৰাই থাকি "বৰ মহঙা" বুলি নিকিনি উভতি গৈ গাড়ীত উঠিছে। কোনোখন গাড়ীৰ কাষত থিয় হৈ মাল কঢ়িওৱা কুলীয়ে ভিতৰৰ যাত্ৰীৰে সৈতে তাৰ মজুৰি লৈ বাক্-বিতণ্ডা কৰিছে কোনো কোনো যাত্ৰীয়ে চাহ, লিমনেড পান কৰিছে, আৰু কোনোৱেবা পানৰ পিছত চিগাৰেটৰ

ধোঁৱা উৰাই নিজৰ আবেষ্টনৰ চৌদিশে চৌদিশে ধুঁৱলি-কুঁৱলি কৰিছে। মুঠতে এবাঁ গাখীৰৰ চক এটাত মাখন তুলিবৰ নিমিত্তে ঘোটনি-মাৰি এজাক সুমাই ঘুটি থাকোঁতে চকৰ ভিতৰত থকা গাখীৰৰ যেনেকৈ খৌকি-বাখৌ লাগে তেনেকৈ ৰেলৰ ষ্টেচনতো খৌকি-বাখৌ লাগি পৰিল। কিছুমান বেলিৰ মূৰত গাড়ীখনে যেন অলপ থিত লৈ জীলে, হেঁচা-ঠেলা, হুলস্থূল কাণ্ডই অলপ শাম কাটিলে। তথাপি আখাৰপৰা নমোৱা উতলা ভাতৰ চৰুটোৰপৰা ছুটা-চাইটা ভাত ছিটিকি বাহিৰত পৰাৰ দৰে তেতিয়াই ছুটা-চাইটা যাত্ৰী গাড়ীৰ ভিতৰৰ খোটালীৰপৰা ছিটিকি ওলাই বাহিৰৰ মানুহেৰে সৈতে কথা-বাৰ্ত্তা পাতিছিল। মোৰ খোটালীত মোৰ আসন "ৰিজাৰ্ভ" কৰা আছিল দেখি মই বিশেষ আঁহকাল নোপোৱাকৈ দৰ্শক হ'বলৈ সুবিধা পাইছিলোঁ। ট্ৰেইনখন মেলি দিয়াৰ অলপ আগতে, মই বহি থকা খোটালীৰ আগতে প্লেটফৰ্মত দৃশ্য এটা দেখিলোঁ। এজনী আলৰ-বুঢ়ী প্লেটফৰ্মত অতি কষ্টেৰে চুঁচৰি যাব লাগিছে। বুঢ়ীৰ—

"হাড় গোটাগোট,
ছাল শোটাশোট,
কোটৰে লুকাইল আঁখি।"

মানুহজনীয়ে যে চকুৰেও ভালকৈ নেদেখে সেইটো মই দেখিয়েই বুজিব পাৰিলোঁ। তাই প্ৰত্যেকটো চোঁচৰ মৰাৰ আগতে সমুখৰ মাটিত বহলকৈ হাত ফুৰাই খেপিয়াই চাই লৈছিল। তাইৰ গাত ক'লা হাতকটা বুকুচোলা এটা আৰু জিৰিলি জিৰিলিকৈ ফটা শাৰী এখন। ভৰি দুটা প্ৰায় তপিনালৈকে উদং আৰু হাত-ভৰি তপিনাৰ হাড়কেইডাল মাথোন শোটোৰা-শোটোৰ ছালেৰে ঢকা। তাই যে কি কষ্টেৰে চুঁচৰি যাব লাগিছে, নেদেখিলে বুজিব নোৱাৰি। দুটা কি তিনিটা মানুহে তাইক দূৰৈৰপৰা চাই আছে। মই মোৰ খোটালীয়েদি মূৰটো উলিয়াই সিহঁতক সুধিলোঁ—এনে অথৰ্ব্ব বুঢ়ীজনীক সেইদৰে যাবলৈ দিয়া হৈছে কিয়? তাই মাগনী বুঢ়ী নেকি? সিহঁতৰ এটাই উত্তৰ দিলে, "তাই মাগনী নহয়। এইখন ৰেলতে যাত্ৰী হৈ আহি এই ষ্টেচনতে নামিছেহি। তাইৰ কিছুদূৰ আগতে যোৱা সেইটো তাইৰ পুতেক। তাইক গাড়ীৰপৰা নমাই দি সি আগবাঢ়ি যাব লাগিছে।" মই কলোঁ—"ডাক মাত! বুঢ়ীজনীক সি কোলাত তুলি লৈ নগৈ এইদৰে

যাবলৈ দিছে কিয়?" দুবাৰ তিনিবাৰ মই এইদৰে কোৱা শুনি অলপ আগৰপৰা এটা হিন্দুস্থানী মানুহ উভতি আহিল। তাৰ মূৰত দীঘল টিকনি, মুখত কেঁচা-পকা ডাড়িৰ মূৰ্হা, আৰু ওপৰ-ওঁঠত সেইদৰেই কেঁচা-পকা মিহলি এবোৰ ডাঙৰ-দীঘল গোঁফ। তাৰ বয়স নিশ্চয় দুকুৰিৰ ওপৰ। হাতত ৰেলৰ লাইনৰপৰা বুটলি লোৱা তিনি-চাৰিডোখৰ শিলগুটি। সি বুঢ়ীৰ আগত থিয় হৈয়েই তাইক গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে। মই তাক সুধিলোঁ, সি কোন? বুঢ়ীক সেইদৰে গালি পাৰিছে কিয়? সি ক'লে, বুঢ়ী তাৰ মাক। তাই দেশৰপৰা তাৰ কাষলৈ আহিছে, সি মাথোন পাঁচ টকা দৰমহাত চাকৰি কৰে, সি বুঢ়ীক খুৱাব কেনেকৈ? এইবুলি মোক উত্তৰ দিয়েই সি "চালী হাৰাম্‌জাদী" বুলি গালি পাৰি হাতৰ শিলগুটিকেইটা দেখুৱাই ক'লে, "ইয়াৰেই তোক মাৰিম।" মই তাক বৰকৈ ভেকাহি মাৰি বুঢ়ীক কোলাত তুলি লৈ যাবলৈ ক'লত সি ক'লে, "নাহি হজুৰ! এ বৰা বদ্‌মাচ! ইছকু এইস্তে যানে দেও।" তাৰ কথা শুনি প্লেটফৰ্ম্মত থকা আৰু দুজনমান ভাল মানুহ কাষচাপি আহি মোৰ পোষকতা কৰি তাক ডাবি দিলত সি মুখেৰে কিবাকিবি ভোৰ্‌ভোৰাই অগত্যা বুঢ়ীজনীক কোলাত তুলি লৈ বেগাই গুচি গ'ল।

ৰেলগাড়ীখনে আধ্‌ঘণ্টাকাল ব্যাপী কেলেশ ভুগি নাগপুৰ ষ্টেচনত থাকি মূৰকত এটা দীঘল উকি মাৰি উশাহ লৈ লৰি গুচি গ'ল। মই অকলৈ বহি সেই বুঢ়ীজনীৰ কথা ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ। হৰি হৰি! জৰাজীৰ্ণ মানুহৰ শেহত কেনে অৱস্থা হয়। আনে নালাগে নিজৰ পেটৰ পোৱালিয়েও তেনে মাকৰ প্ৰতি এনে ব্যৱহাৰ কৰে। শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ সেই শ্লোকফাকি কেনে সঁচা—

"তদনুচ জৰয়া জৰ্জ্জৰ দেহে,
বাৰ্ত্তাং কোঽপি ন পৃচ্ছতি গেহে।"

লোকৰ গলগ্ৰহ হৈ এনে অৱস্থাত জীয়াই থকাতকৈ মৰি যোৱা শতগুণে ভাল। এইবোৰ ভাবি থাকোঁতেই সেই বহি থকা বেঞ্চখনৰ এচুকত হঠাৎ মোৰ চকু পৰিল। দেখিলোঁ এটা কিতাপ পৰি আছে। হাতত লৈ চালোঁ "ডায়েৰি" এটা। সেই খোঁটালীৰপৰা নামি যোৱা কোনোবা বাঙালীয়ে পাহৰি এৰি থৈ গ'ল। কথাবোৰ ইংৰাজী ভাষাত লিখা।

লুটিয়াই-বগৰাই চায়ো তাত গৰাকীৰ নাম আৰু ঠিকনা নাপালোঁ। গতিকে গৰাকীলৈ ডায়েৰিটো পঠিয়াই দিবৰ বাট বন্ধ। অগত্যা ময়ে তাৰ সদ্ব্যৱহাৰ কৰোঁ বুলি ভাবি পাত লুটিয়াবলৈ ধৰিলোঁ। মোৰ খোঁটালীটোত কোনো নাছিল, গতিকে সিয়েই মোৰ বাটৰ খোৰাক হ'ল।

অলপ পঢ়িয়েই দেখিলোঁ, ডায়েৰিৰ গৰাকীজন শিক্ষিত আৰু বহুদৰ্শী মানুহ। ভাৰতৰ অনেক ঠাইত তেওঁ ফুৰিছে। তেওঁৰ ভ্ৰমণৰ প্ৰত্যেক দিনৰ বিৱৰণ আৰু মতামত চমুকৈ তাত লিখিছে। আজি তাৰে পাঁচোটা পাতৰপৰা অসমীয়া ভাঙনি দিলোঁ।—

২৪ ডিচেম্বৰ। বোম্বাই। আজি খৃষ্টমাছ্ ইভ্। (ইভ্ মানে আমাৰ উৰুকা; যেনে বিহুৰ উৰুকা।) গোটেইখন বোম্বাই চহৰে—বিশেষকৈ বজাৰ-সমাৰ আৰু য়ুৰোপীয়ৰ বসতিডোখৰে মোক চা, মোক চাকৈ হাঁহিব লাগিছে। 'ক্ৰফৰ্ড্ মাৰ্কেট'খন ৰমক-জমক। তাত বস্তু কিনিবলৈ অহা য়ুৰোপীয় মাইকীৰ সাজ-পাৰনো কি চাবা। মাজতে বৰকৈ ওপৰলৈ উজোৱা তেওঁলোকৰ গাউন বা পেটিকোট বা মেখেলাখন আজিকালি আঙুল-চেৰেক তললৈ নামিছে। কিন্তু মেখেলাৰে সৈতে নেৰানেপেৰা সম্বন্ধ লগা গাৰ ব্লাউছ অৰ্থাৎ বুকুচোলাটোৰ হ'লে দুৰ্গতিৰ সীমা নাই। তাৰ ডিঙিটো তলৰ ফালে হেঁচি ইমানকৈ কটা হৈছে যে পিন্ধতীৰ বুকুখনৰ তিনিভাগৰ দুভাগক তাৰ চম্ভালিবৰ শকতি নাই। তাত সগৌৰবে অবস্থিত পীনোন্নত পয়োধৰৰ শীৰ্ষদেশ অতিকষ্টে-সৃষ্টেহে তাৰ ভিতৰত মূৰ গুঁজি কোনোমতে ৰ'দ-বতাহৰ কোবৰপৰা ৰক্ষা পাইছে। বপুৰা বুকুচোলাৰ হাত দুটা আলুৰে-কলাপুলিয়ে উভাল খালে। পিন্ধতীইতে তেওঁলোকৰ তেজ-মঙহৰ উদং হাত লৰফৰ কৰিলেই কাষলতিৰ তলেৰে সৈতে গাৰ এছোৱা উদং হৈ পৰে। এনে বিপৰ্য্যয় কাৰ্য্যৰ মৰ্ম্ম কি? কাপোৰ-কানি পিন্ধাৰ উদ্দেশ্য সৌন্দৰ্য্যৰে সৈতে শৰীৰ ৰক্ষা নহয় জানো? চৰাই-চিৰিকতি, পহু-পতঙেও নিজৰ শৰীৰ আৰু সৌন্দৰ্য ৰক্ষা কৰি জীৱন-যাত্ৰা নিৰ্ব্বাহ কৰিবৰ বিধান প্ৰকৃতি দেৱীয়ে কৰি দিছে। শৰীৰ আৰু সৌন্দৰ্য্য ৰক্ষা নামৰ যি দুখন নাৱত মনুষ্যেতৰ প্ৰাণীয়ে ভৰি দি চলিছে, সেই দুখন নাও কিন্তু এনেকৈ মাৰবন্ধা যে সেই মাৰৰ বান্ধ সহজে নিছিগে। ঈশ্বৰে মানুহক বুদ্ধি-জ্ঞান দিছে দেখি পাখি লগাই বা ভালুকীয়া নোম দি পঠিওৱা নাই। কাৰণ বুধিয়ক আৰু জ্ঞানী মানুহে

নিজৰ জ্ঞান-বুদ্ধি খটাই কালোপযোগীকৈ স্বকীয় আৱৰণ উলিয়াই লৈ শৰীৰ আৰু সৌন্দৰ্য্য ৰক্ষা কৰি চলিব বুলি। সকলো মানুহৰ মনত দিয়া সৌন্দৰ্য্য-বোধৰ আচল মানেই সেই। উদং গাৰ উদং সৌন্দৰ্য্য থাকিব পাৰে, কিন্তু সেই সৌন্দৰ্য্য ৰাজহুৱা সবাহত মিঠৈ, কল, পৰ্সাদৰ দৰে বিলাবলৈ নহয়; সেই বস্তু গুপুত, আছুতীয়া আৰু শোৱনি-ঘৰৰ চাবিবেৰৰ ভিতৰুৱা। সেইটোৱেই সনাতন ৰীতি আৰু উন্নত জন-সমাজত প্ৰচলিত নিকা নীতি। ইয়াত 'মহাৰাণীৰ দোহাই' নাই, 'আৰ্ট্' ফাৰ্টৰো 'বালাই' নাই। অৱশ্যে আৰ্টৰূপী 'ভিনাছৰ' কঁকালত লেজু লগাই টানিছিল পুৰণি গ্ৰীছে, ৰোমে শিলৰ 'আৰ্টক' সোণৰ শিকলি লগাই টানি চিত্ৰত থৈয়ে নেৰি তেজ-মঙহলৈকে হেলো-হেচোকৈ টানি হেঁচোক মাৰিলে, সেই হেঁচোকতে বিশাল ৰোম সাম্ৰাজ্যও টান খাই দ পাট-নাদত পৰিল। তেনে আৰ্টৰ ধাৰ নোখোৱা বেচেৰা মামৰে-ধৰা, ফাপৰে খোৱা সিন্ধু সভ্যতাৰ পুৰণি সোঁত আজিও ব্ৰহ্মপুত্ৰ, গঙ্গা, যমুনা, গোদাবৰী আৰু অন্তঃসলিলা সৰস্বতীয়ে বোৱাই আছে। হিন্দুৰ "স্ব ধৰ্ম্মে নিধনং শ্ৰেয়ঃ, পৰধৰ্ম্মো ভয়াবহঃ" মূলমন্ত্ৰই হিন্দুক নিধনৰ হাতৰপৰা ৰক্ষা কৰি আহিছে, আৰু আগলৈকো ৰাখিব. এইটো নিশ্চয়, নিশ্চয় আৰু নিশ্চয়। মাথোন যদি হিন্দুলোকৰ ভেলেকী-বাজিত ভোল গৈ আপোন-পাহৰা নহয়।

শৰীৰ ৰক্ষাৰ নিমিত্তে বস্ত্ৰ লাগেই লাগে। সেই বস্ত্ৰকো এনেভাৱে ল'ব পাৰি যে সি সৌন্দৰ্য্যৰ বিঘিনি নকৰি হিতসাধক হ'ব পাৰিব। পুহমহীয়া আদ্-উদং গাৰে জাৰত কঁপি দুখ ভোগ কৰি সৌন্দৰ্য্য-বিলতীহঁতে সৌন্দৰ্য্য-পিপাসী কাৰ কি উপকাৰ সাধে মোক কোনোবাই কৈ দিব পাৰে নে? নাঙঠা সৌন্দৰ্য্যই আচল সৌন্দৰ্য্য বুলি ভাবোঁতাক সোধোঁ, তাৰ ওপৰথাপৰ সৌন্দৰ্য্য নাই নে? যদি তেওঁলোকৰ বগা মিহি ছাল, ডিঙি, হাত আৰু বুকুৰ লনী পোহৰৰ পোহাৰ দি পুৰুষৰ মন মোহাটোৱেই তেওঁবিলাকৰ উদ্দেশ্য, তেনেহলে সেই উদ্দেশ্য সম্পূৰ্ণৰূপে ব্যৰ্থ হ'লেও উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ মূলধন ইমান সৰহ যে সি নিশ্চয় কঁকাল ভঙা। কোনো কোনোৱে কয় এইটো হেনো চূড়ান্ত সভ্যতাৰ চিনাকি। হ'ব পাৰে; ক'ব নোৱাৰোঁ। একালত ৰোম সাম্ৰাজ্যত এনেকুৱা কিবা এটা সভ্যতাই ঊৰ্দ্ধগতি লভি মূধচ পাইছিলগৈ। কিন্তু সেই মূধচৰপৰা ৰোম সাম্ৰাজ্য

কেনেকৈ হৰ্‌হৰ্‌ কৰে খহি পৰি চূৰমাৰ হ'ল, ৰোমৰ আচল বুৰঞ্জী পঢ়োঁতাই জানে। সেই সময়ৰ শক্তিমন্ত ৰোমৰ এদিনৰ ইতিহাসেই জগতত আনৰ এবছৰৰ সমান। ৰোমৰ বিজয় বাহিনীয়ে পৃথিৱীৰ চৌদিশ কৰায়ত্ত কৰিছিল। ৰোমৰ ৰাজ্য শাসন প্ৰণালী ভৱিষ্যৎ জগতৰ ৰাজ্য শাসনতন্ত্ৰৰ চানেকি হৈ উঠিছিল। ৰোমৰ উৎকৃষ্ট স্থাপত্য-বিদ্যাই জগতৰ চকুত জলক লগাইছিল, দাৰ্শনিক চিন্তা, জ্ঞানচৰ্চ্চাই সকলোৰে চকু পোহৰাইছিল। এনেকুৱা ৰোমৰ সভ্যতা বালিত সজা কাৰেঙৰ নিচিনা হ'ল কিয়? তেনে সাম্ৰাজ্যক ঘোৰ এন্ধাৰে ঢাকিলে কিয়? ইফালে ৰোম পুৰি ছাই হৈছে, আৰু সিফালে ৰোমৰ সম্ৰাট নিৰোৱে বেহেলা বজাইছে। ৰোম সভ্যতাৰ কি শোচনীয় পৰিণাম!

ৰোমৰ ভাবনাৰ বাহিৰত এনে দৃশ্যপট। ভিতৰত কি? ভিতৰত ৰজাঘৰত প্ৰজাঘৰত, মিছালি, বেশ্যালিৰ পূৰ্ণাহুতি, প্ৰমত্তসুৰাসেবীৰ বিকট অট্টহাস্য, অশ্লীলতাৰ জুগুপ্সিত লাস্য, ব্যভিচাৰৰ বীভৎস বিভ্ৰাট, দলিতৰ আৰ্ত্তনাদ আৰু ক্ৰূৰতাৰ তাণ্ডৱ নৃত্য।

মৃত্যুকালত জুলিয়াচ চিজাৰে তেওঁক হত্যাকাৰীৰ ভিতৰত ব্ৰুটাছক দেখি কৈছিল "et tu Brute"। প্ৰাচীন গুপ্ত বুৰঞ্জীয়ে সন্ধান দিয়ে যে ব্ৰুটাছ চিজাৰৰ জহৰা ল'ৰা আছিল। দেশহিতৈষিতাতকৈ কঠোৰ ঘৃণাইহে ব্ৰুটাছক নিষ্ঠুৰ পিতৃবধী কৰিছিল। পিছো (piss), সম্ৰাট কেলিগুলাৰ বন্ধু। বন্ধুৱে সম্ৰাটক তেওঁৰ বিয়া খাবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলে। বিয়ালৈ গৈ সম্ৰাটে বিয়াৰ কন্যাজনীক বৰ সুন্দৰ দেখি ধৰি লৈ গৈ নিজৰ কাৰেঙত সুমাই নিজৰ কৰি ৰাখিলে। পপী (Pappaea) বৰ গ'ঢ়িত সুন্দৰী। তাইৰ ৰূপত মুগ্ধ হৈ সম্ৰাট নিৰোৱে তাইক লৈ গৈ নিজৰ ৰাণী কৰি ৰাখিছিল আৰু আচল সম্ৰাজ্ঞীক মৰোৱাই পেলালে। কোনোৱা বেজে পপীক বুধি দিলে যে গাধীৰ গাখীৰেৰে দিনৌ গা ধুলে সদায় শৰীৰৰ ৰূপ অটুট হৈ থাকে। পপীয়ে সেইদেখি দিনৌ পাঁচ শ গাধীৰ গাখীৰ খীৰোৱাই লৈ তাৰে গা ধুইছিল। চহৰ ফুৰিবলৈ যাওঁতেও পপীয়ে এনে ব্যৱস্থা লগত ৰাখিছিল। ৰোম নগৰৰ হাটে-বাটে ওপৰ আৰু মজলীয়া খাপৰ ডেকা-ডেকেৰীৰ প্ৰেমালাপ আৰু প্ৰেমাভিনয়ে বৰ্ব্বৰ প্ৰজাৰো মনত বিকৃচিনা লগাই দিছিল। ৰাজপ্ৰাসাদ অকথ্য ব্যভিচাৰ আৰু তাৰ উপাদানেৰে পূৰ্ণ হৈ পৰিছিল।

বৰ্ত্তমান কালৰ পাশ্চাত্য সভ্যতাক ইন্দ্ৰিয়-সুখ-তৎপৰতা ভোগ-বিলাস, বিলাসপ্ৰিয়তা আৰু কামিনী পূজা ইত্যাদিয়েও পুৰণি ৰোমৰ সেই বীভৎস সভ্যতালৈ চেলেংপেটেংকৈ মনত পেলাই নিদিয়ে নে? কোনে ক'ব, এই সভ্যতাও তেনেকুৱা ফাললৈ ঢাল লৈছে নে নাই?

এটা কথা কিন্তু মই বুজিব পৰা নাই। অখৃষ্টান ভাৰতীয়ৰ কিছুমানে, বিশেষকৈ বাণিজ্য-ব্যৱসায় কৰি খোৱাসকলে ভাৰে ভাৰে ফল-ফুল, কেক্ (পিঠা) আৰু মদৰ ভেটী য়ুৰোপীয়সকললৈ আজি কিয় পঠিয়াইছে? আমাৰ সংক্ৰান্তি বিহু বা পূজাত য়ুৰোপীয়ই আমালৈ কিবা পঠিয়াই নে? এইটো ভাৰতীয়ৰ আতিথ্য নে দানশীলতা? নে সেইবোৰ একো নহয়, মাথোন ৰজাৰ জাতৰ মানুহৰপৰা কোনো অনুগ্ৰহ বা উপকাৰ পাবৰ আশাত কৰা কাৰ্য্য? ভাৰতীয় কেৰাণীয়ে য়ুৰোপীয় প্ৰভুক ভেটী দিয়ে পেটৰ দায়ত পৰি। স্বাধীন ব্যৱসায়ীয়ে নিজৰ ডাঙৰ পেট আৰু ডাঙৰাবলৈ এনে কৰে নেকি? যি বাবেই হওক, ভাৰতীয়ৰ আত্ম-সন্মানৰ অঙ্কটো খৰচৰ ফালে নিশ্চয় ডাঙৰ হৈ গৈছে। মহাত্মাই এনে মনোভাৱকে Slave mentality অৰ্থাৎ দাসৰ মনোভাৱ নাম দিছিল নে?

২৫ ডিচেম্বৰ। আজি খৃষ্টমাছ্। মনটো ওভোটাই লৈ উমান কৰা দেখিবা যে আজিৰপৰা খৃষ্টীয় চনৰ প্ৰথম দিনা হেনো ঈশু খৃষ্টৰ জন্ম হৈছিল। ঈশু=ঈশ্বৰ আৰু খৃষ্ট=কৃষ্ণ বা কৃষ্টৰ বিদেশী তাঙৰণ যেন নালাগে নে? যাওক। হেনো বুলিছোঁ এইবাবে যে য়ুৰোপীয় অনেক অগাধ পণ্ডিতে বিশ্বাসকে নকৰে যে ঈশুখৃষ্ট বুলি এজন তেজ-মঙহৰ শৰীৰৰ মানুহ আছিল। C. F. Dunuis-অৰ "Origine de tous les cultes, on religion umverselle"; Jeuseu-অৰ "Das Gilgamesh Epos in der welt literature"; W. B. Smith-অৰ "Ecce Homo";. J. M. Robertson-অৰ "Chaistianity and Mythology"; Drews-অৰ "Der Chistusmythe", Kulischer-অৰ "Das Leben Jesu" প্ৰভৃতি বিশ্ববিখ্যাত পণ্ডিতসকলৰ সেই কিতাপবোৰ পঢ়ি চোৱা। যাওক, মইতো পণ্ডিত নহওঁ। সেইদেখি সেই কথাত হয়-নহয় একো দিব নোৱাৰোঁ। দহে কৈছে খৃষ্ট উপজিছিল আৰু আছিল, ময়ো তাকে মানি লৈ কওঁ, বেছ কথা। নমবিলেও ৰাইজৰ লগত চকু মুদাটো ভাল বুলি আমাৰ বুঢ়াসকলে কয়। খৃষ্টৰ

জীৱন-চৰিত আৰু উপদেশ-বাণী থকা বাইবেল কিতাপখন মই পঢ়িছোঁ, পুৰণিখনো পঢ়িছোঁ। পুৰণিখনৰ বিষয়ে একো নকৈ নতুনখনৰ কথাকে কওঁ। খৃষ্টৰ ধৰ্ম্মক ধৰা আজিকালি য়ুৰোপীয় খৃষ্টানসকলে খৃষ্টৰ উপদেশ এক ধনিষ্ঠামানো মানি চলিছে যেন মোৰ মনে নধৰে। তেন্তে এইখন সমাৰোহ কিহৰ? আমোদ, আমোদ? লোকৰ আগত মই মোৰ বোপাইক নথৈ মানো বুলি কৈ কথায় প্ৰতি ঘৰত বোপাইক উলঙ্গা কৰি চলাটোৱেই আজিকালি সভ্যতা হ'বলা। ধৰ্ম্মটোক মানুহে বাহিৰৰ সাজ-পাৰ কৰি ঘৰত ভাৰত তুলি থয়। এই বিষয়ত আন আন ধৰ্ম্মৰ মানুহো কম নহয়। কি ভাৰত, কি তুৰ্কী, কি চীন, কি জাপান,—"কাকনো বুলিবা ককা? এটাইৰে ডাঢ়ি-চুলি পকা।" কলিযুগৰ লক্ষণেই এনে হ'বলা এই যুগত ঈশ্বৰেৰে সৈতে এনেখন টাং-বাং টাবুৰি-ভাবুৰি চলে কিজানি।

২৬ ডিচেম্বৰ। আজি ইয়াৰপৰা গুচি যাম বুলি ভাবিছোঁ। বোম্বাইখন মহাৰাষ্ট্ৰ প্ৰদেশৰ ভিতৰত। মহাৰাষ্ট্ৰীয় মানুহবোৰ দেখিবলৈ বেয়া নহয়। মুখখন যদি অন্তৰৰ দাপোণ হয়, তেন্তে তেওঁলোকৰ অন্তৰটোও ভাল। মানুহবোৰ বুদ্ধিমান যেন মনে ধৰে। নহ'বইবা কিয়? তিলক গোখলেৰ নিচিনা মানুহক মহাৰাষ্ট্ৰই জন্ম দিছিল। পুনা মহাৰাষ্ট্ৰৰ দেহ-লাও। সৰ্ব্বসাধাৰণ মহাৰাষ্ট্ৰী মানুহে চুৰিয়া পিন্ধে, মূৰত পাগুৰি মাৰে। পাগুৰিটো প্ৰায়ে ৰঙা হয়, কিন্তু পঞ্জাব, আৰু উত্তৰ ভাৰতৰ পাগুৰিৰ নিচিনা দেখিবলৈ সিমান শুৱনি নহয়। চুৰিয়াখনো বঙালী বা অসমীয়াই পিন্ধাদি নিপিন্ধে। অলপ বেলেগ। তিৰোতাবোৰৰ মূৰত উত্তৰ ভাৰতৰ তিৰোতাৰ ওৰণিৰ দৰে ওৰণি নাই। মুখবোৰো দেখিবলৈ ভাল। মহাৰাষ্ট্ৰীয় হিন্দু-তিৰোতাৰ কপালত সেন্দূৰৰ ফোট দেখি মোৰ ভাল লাগিছে। কিন্তু অ' হৰি! সুন্দৰ শাৰীখন সুন্দৰকৈয়ে পিন্ধিছে যদিও পাছফালে মতাই পোন্ধ-মৰাদি পোন্ধ মাৰে কিয়? এয়াঁ গাখীৰৰ বাটিত এনে গোবৰৰ ছিটিকনি কিয়? লোকৰ চকুত কেনে লাগে ক'ব নোৱাৰোঁ। মোৰ হ'লে সুন্দৰীসকলৰ মুখৰপৰা চকু গৈ যেতিয়া তেওঁলোকৰ পাছফালে পৰেগৈ মোৰ কবিতাৰ এথামোচ গুৰত আদ্‌খামোচ বালি পৰে। ইয়াকে বোলে, গোলাপত কাঁইট, মুকুতাত ঘুণ, মিঠা আমত পোক, আনন্দ উৎসৱত শোক। মহাৰাষ্ট্ৰীয় ললনায়ে আগৰ কালত যুদ্ধ-টুদ্ধ কৰিছিল হ'বলা; সেইদেখি

এনে বেশ। এতিয়াও তেওঁলোকক কিলাবলৈ হাতদণ্ডা গিৰিয়েকক তেওঁলোকে একো সেকা দিব পৰা শকতি তেওঁলোকে ৰাখিছে। আন দেশতো মিৰোৰ মতাই অবলা তিৰোতাক কিলাই বৰমতা ওলাবলৈ যায়, সেই সেই দেশৰ ঘৈণীয়েকহঁতে আত্মৰক্ষাৰ অৰ্থে এনেকৈ কাপোৰ পিন্ধি ল'ব পাৰে। এনে আন্দোলন এটা মহিলা সমিতিৰ মাৰ্ফত চলাই চালে কেনে হয়? সৌন্দৰ্য্যবোধৰ ফালৰপৰা কওঁ, সঁচাকৈয়ে পোহ্ন-মৰা মহাৰাষ্ট্ৰীয় ললনাই তেওঁলোকৰ স্থূল নিতম্ব চকুত লগাকৈ পোহ্নেৰে দুভাগত বিভক্ত কৰি যেতিয়া "ৰাজহংস গতি ধীৰে ধীৰে চলি যান্ত" মোৰ হ'লে দেখিবলৈ বৰ কেনেবা লাগে। কিয়নো, তেনে কাৰ্য্যৰ জ'ঁতথনে মোৰ কবিতায় ঘেঁহু-খান পিহি গুৰি কৰি পেলায়। অৱশ্যে কবিতাই পেট নভৰায়। সকলো কথাতকৈ আত্মৰক্ষা ঘাই কথা। ওৰেষাৰ ৰমণীসকলেও হাতত কঁঠাল-কাইটীয়া ভাঙৰ খাৰু পিন্ধে কিজানি এনে অভিপ্ৰায়তেই। সৈ নাকাটি নোৱাৰি যে এনে আহিলা-পাতিয়েই অবলাৰ বল। ওপৰত উল্লিখিত মহিলা সমিতিৰ আন্দোলনৰ জাননী কাকতৰ শীৰ্ষদেশত এনে এটা Motto' অৰ্থাৎ মূল-বচন ছপা কৰিলে কেনে হয় :—

"আত্মানং সততং ৰক্ষেৎ খাৰুৰৈৰপি পোহ্নৈৰপি" ?

বোম্বাইৰ পাৰ্চী-ললনাসকলো চকুত লগা। সৰহভাগেই বগী। শাৰীখনো পাটৰ, আৰু তাক পিন্ধেও শুৱলাকৈ। তেওঁলোকে আগেয়ে এখন গামোচাৰ নিচিনা পাতল কপাহী কাপোৰ মূৰত মাৰি চুলি আৰু খোপাটো ঢাকি তাৰ ওপৰত শাৰীখনৰ আঁচলৰ ওৰণি লৈছিল। আজিকালি সেই মূৰত বন্ধা কাপোৰখন ডেকেৰী তৰপৰ মূৰত আৰু নাই। ওৰণি অৱশ্যে আছে। পাৰ্চীসকলৰ নাকটো অলপ অতিৰিক্ত দীঘল হয় কিয় ক'ব, নোৱাৰোঁ। তিৰোতাবোৰো শেঁতা, মুখত তেজ-কুৰ সৰহ নাই। পাৰ্চীসকল ভাৰতত এমুঠি। এই এমুঠি নিজৰ মানুহৰ ভিতৰতে ঘূৰাই-পকাই বিয়া-বাৰুৰ সম্পৰ্ক কৰি থকাৰ নিমিত্তে তেওঁলোক এনে হৈছে হ'বলা। এই বিষয়ত হিন্দুসকলৰ ভিতৰত চলি থকা নিয়ম কিন্তু ভাল আৰু বিজ্ঞান-সন্মত। হিন্দুৰ সগোত্ৰত বিয়া নাই।

কৃপাবৰ বৰবৰুৱাৰ প্ৰত্যাগমন

(হিন্দু আৰু মুছলমান)

অলপ আগ-গুৰি গুণিব পৰা মুছলমান গুড়ি-পকৰাবিলাকৰ ভিতৰত টোকা-পকৰা স্যাৰ চৈয়দ আহ্‌মদে কৈছিল হেনো, যে হিন্দু আৰু মুছলমান দুয়ো এজনী ৰূপহী কুমাৰী ছোৱালীৰ দুটা চকুৰ নিচিনা। সেই চকু দুটাৰ যদি এটা ফুটাই দিয়া যায়, তেন্তে আনটো চকুৰো হানি হ'ব। অৰ্থাৎ সেই ৰূপহীজনী কাণী হ'ব আৰু কাণী হ'লে কি হ'ব তাক অনুমান কৰিবৰ ভাৰ বৰবৰুৱাই তোমালোকৰ গাত দিলে। অসমীয়া গুড়ি-পকৰাৰ ভিতৰত টোকা-পকৰা বৰবৰুৱায়ো চৈয়দ আহ্‌মদৰ লগতে উঠি আৰু এটা উপমা দি কয় যে, হিন্দু মুছলমান ৰূপহী ভাৰত আইটীৰ স্থূল নিতম্ব দুটাৰ, অৰ্থাৎ লোদোৰ পোদোৰ তপিনা দুটাৰ নিচিনা। আইটীৰ এটি তপিনা যদি তুমি ভুকুৱাই ভাঙি দিয়া, তেন্তে তেওঁৰ সিটো তপিনাও ঘুণীয়া হ'ব ; তাৰ মানে ভাৰত আইটী পেঙুৰী হ'ব। স্যাৰ চৈয়দ আহ্‌মদক টোকা-পকৰা বোলাত যেন আমাৰ মুছলমান ভায়াসকলে বৰবৰুৱাৰ ওপৰত কোপ নকৰে, কাৰণ বৰবৰুৱাই নিজকো সেই শাৰীৰ প্ৰাণী বুলি সৈ কাঢ়িছে। ইয়াৰ উপৰিও তাহানি বৰবৰুৱাৰ চিনাকি বান্ধৱ জগত পগলাই কৈ থৈছে যে, মানুহবিলাক পকৰা বিশেষ। জগত পগলাই নিতৌ চৌআলিৰ মূৰত থিয় দি বাটত অহা-যোৱা কৰা মানুহৰ লানি দেখি কৈছিল, "এই পূকৰাবিলাক ক'লৈ গৈছে, কি কৰিছে, কি কামত হেলাই-হেপাই ফুৰিছে, মই ভাবি চিন্তি অবাক।" সেইদেখি জগত পগলাৰ বচন আৰু দৰ্শন মূৰ দোঁৱাই মানি লৈ আহ্‌মদ চাহাব আৰু বৰবৰুৱা ডাঙৰীয়া দুইকো টোকা-পকৰা বোলা গ'ল।

বৰবৰুৱাই কয়, যেতিয়া আঁকৰীৰে সৈতে গৃহবাস কৰিবলগীয়াত পৰিছে, অৰ্থাৎ যি স্থলত আঁকৰীৰে সৈতে ইহজন্মলৈ এৰা-এৰি হ'বৰ উপায় নাই, আকৌ অৰ্থাৎ যেতিয়া বেইত ঘূৰি, হোম পুৰি, নাইবা চকলং কৰি, নাইবা নিকা কৰি, আপোন 'খুচীতে' আঁকৰীৰে সৈতে বিয়াৰ পথাৰে বাৰু খালোঁইক, তেনেহলে তাইৰে সৈতে দিনৌ খৰিয়াল কৰি, ঘৰৰ কাণৰ কণামাকৰি সৰাই ঘৰৰপৰা লক্ষ্মী স্ত্ৰীক ঢেঁকীথোৰা লগাই নওৰ-নাগতি কৰি উলিয়াই

দিবৰ সকাম কি? দৈৱৰ আইন মতে আঁকৰীক আমি কুটা ছিঙি এৰি দি, নাইবা ৰাৰচেৰেক মন্ত্ৰ মাতি "তালাক" দিব, নাইবা "ডাইভৰ্চ্" কৰিব নোৱাৰোঁ। তেন্তে বুধিয়কৰ কাম কৰি, বুধিয়কৰ শাৰীত সোমাই হাঁহি-মাতি সেও হৈ এৰি-ধৰি মিট-মাট কৰি আমি কিয় ঘৰৰ শাকনি-বাৰীত শান্তি-লাইৰ গুটি নৰওঁহক। এইখিনিতে কোৱা আৱশ্যক যে, বৰবৰুৱাই আঁকৰী কথাটো হিন্দু-মুছলমান দুইৰো প্ৰতি প্ৰয়োগ কৰিছে, অৰ্থাৎ মুছলমান হিন্দুৰ আঁকৰী তিৰোতা আৰু হিন্দু মুছলমানৰ আঁকৰী তিৰোতা বুলি তেওঁৰ টোপোলাৰ কাকত পঢ়োঁতাসকলে জানিব লাগিব।

সঁচাকৈয়ে ক'বলৈ গ'লে, বৰবৰুৱাই এই ভৰা সাঁথৰটোৰ মানে বুজিব নোৱাৰে, কিয়বা হিন্দু আৰু মুছলমানৰ ভিতৰত দন্দ লাগিব লাগে, কিয়বা তেওঁলোক মিলি-জুলি একেলগে থাকিব নোৱাৰে। তাহানি মামুদ ঘজনী, মহম্মদ টোগলক, আউৰংজেব, টিপুচুলটানৰ দিনত মহম্মদীয় ধৰ্ম্মৰ হকে মুছলমানবিলাকে হিন্দুৰে সৈতে কটা-কটি, মৰা-মৰি কৰাটোৰ মানে বৰবৰুৱাই অৱশ্যে বুজিব পাৰে, কাৰণ সেইকালত মুছলমান ৰজাসকলে ইচ্লাম ধৰ্ম্ম বিহিত বুলি প্ৰচলিত (সঁচা নে মিছা আল্লাইহে জানে, বৰবৰুৱাই হলে নাজানে) তলত লিখা কিছুমান মত চকু মুদি মানি মুছলমান হ'ব নোখোজা হিন্দুক কাটি-ছিঙি বুন্দামাৰ কৰাটো কৰ্ত্তব্য বুলি ভাবিছিল, আল্লাই হেনো স্বয়ং মুছলমানবিলাকক কৈছে, "তোমালোকে কাফেৰবিলাকক খিণ কৰিবা।" মহম্মদে হেনো কৈছে, "হিন্দুবিলাকক লুট কৰিবা, সিহঁতক চিৰকলীয়া গোলাম কৰিবা আৰু বধ কৰি তোমালোকলৈ স্বৰ্গৰ দুৱাৰ মুকলি কৰিবা। সিহঁতে কিয় ইছলাম ধৰ্ম্ম নল'ব? সিহঁতে ইচলাম ধৰ্ম্ম ল বলৈ বাধ্য। হিন্দুবিলাকৰ প্ৰতি নিকৃষ্ট ব্যৱহাৰ কৰা আমাৰ ধৰ্ম্মকাৰ্য্য, কাৰণ হিন্দুবিলাক মহম্মদৰ প্ৰধান শত্ৰু।"

এনেবিলাক মত সাৱোগত কৰি লৈহে ঘিয়াচউদ্দিন বালবন নামে মুছলমান ৰজাই মেৱাট প্ৰদেশৰ একলক্ষ নিৰ্দ্দোষী হিন্দু প্ৰজাক বধ কৰিছিল (ক)। এনে মতৰ জখলাত উঠিলে মোবাৰক খিলজী নামে পাঠান ৰজা এজনে হিন্দু ৰজা এজনৰ জীৱন্ততে ছাল চেলাইছিল (খ)। এইবিধ

(ক) এল্ফিন্ষ্টোনৰ ভাৰতবৰ্ষৰ বুৰঞ্জী, ৩৮১ পিঠি চোৱা।

(খ) ঐ ঐ ৪০০

আদেশৰ ৰবজাপিৰ তলত বহি হে মহম্মদ টোগলক নামে দিল্লীৰ পাঠান ৰজা এজনে এনে (যাক মানুহে “খুনী চুলতান” বুলিছিল) ছগুণ ৰাজহ বঢ়াই দি, তেতিয়া দেখিলে যে প্ৰজাই যেই ৰাজকৰ দিব নোৱাৰি অত্যাচাৰত অথিৰ-অবিৰ হৈ হাবিলৈ পলাই গ ল, তেতিয়া তেওঁ তেওঁৰ সৈন্যবিলাকৰ হতুৱাই গোটেইখন হাবি বেঢ়াই ধৰাই সেই প্ৰজাবোৰক বাঘ, পহুৰ চিকাৰ কৰাদি কৰি মৰোৱাইছিল (গ)। এনে গঢ়ৰ মতৰ সুৰত উঠিহে ফিৰোজ টোগলকে নগৰকোটৰ হিন্দু মন্দিৰৰ মূৰ্ত্তিবিলাক ভাঙি মন্দিৰৰ ভিতৰত গৰু কাটি, সেই মূৰ্ত্তিবিলাকৰ ভগা টুকুৰাবোৰৰ সৈতে গৰুৰ মঙহ মিলাই বামুণবিলাকৰ ডিঙিত আৰি দিছিল (ঘ)। দাক্ষিণাত্যৰ ব্ৰাহ্মণী ৰাজ্যৰ ৰজা মহম্মদ চা নামে এজনে এই ঠাচৰ মতৰ মেৰ-চৰাত ৰহিহে ১৭ বছৰৰ ভিতৰত পাঁচ লাখ হিন্দু মানুহ বধ কৰিছিল (ঙ)। তাৰে আন এজন মুছলমান ৰজাই এই ঠগীয়া মতত চলিহে ৰাজ-আশ্ৰিত হিন্দুৰ বিয়া যোৱা দেখিলেই কন্যাজনীক ধৰাই অনাই কাবেঙত সুমাই তাইৰ সৰ্ব্বনাশ কৰি এৰি পঠিয়াইছিল (চ)। এনে মতৰ লেজুত ধৰি হে টাইমূৰ খোৰাই দিল্লী আক্ৰমণ কৰিবলৈ আহোঁতে, বাটত এক লাখৰো ওপৰে হিন্দুস্থানৰ মানুহ বন্দী কৰি আনি শেহত ১৫ বছৰ বেছি যাৰ বয়স, সিহঁতক কটাই পেলাইছিল, এক দিল্লীৰ ভিতৰতে এক লাখৰো সৰহ মানুহ বধ কৰিছিল আৰু লুটপাট, তিৰোতাৰ সতীত্ব নষ্ট, মানুহৰ ঘৰ পোৰা, প্ৰাণ বধ আদি ভূত-পিশাচে কৰাৰ নিচিনা কামবিলাক কৰিছিল (ছ)। এনে মতৰ পিছ ধৰিহে সম্ৰাট আউৰংজেৱে হিন্দুৰ ওপৰত ভয়ানক অত্যাচাৰ কৰিছিল, আৰু জাজিয়া কৰৰ তাপত তত নেপাই যেতিয়া দিল্লীৰ হিন্দু প্ৰজাবিলাকে কান্দোনত গগন ফালি আউৰংজেৱক সেই নিষ্ঠুৰ কৰ গুচাই দিবলৈ কাকুতি কৰিছিল ; আউৰংজেৱে সিহঁতৰ মাজলৈ হাতী পঠিয়াই দি সিহঁতক গচকাই জোৰ কৰি মজিদত নামাজ পঢ়িবলৈ গৈছিল (জ)।

(গ) মাৰ্চডেনৰ ভাৰতবৰ্ষৰ বুৰঞ্জীৰ ১০৮ পিঠি চোৱা।

(ঘ) ইলিয়টৰ ভাৰতবৰ্ষৰ বুৰঞ্জী চোৱা।

(ঙ) ঐ ঐ

(চ) ঐ ঐ

(ছ) মাৰ্চডেনৰ ভাৰতবৰ্ষৰ বুৰঞ্জীৰ ১১১ পিঠি চোৱা।

(জ) মাৰ্চডেনৰ ভাৰতবৰ্ষৰ বুৰঞ্জী চোৱা।

কিন্তু সেইবোৰ দুখ-বেজাৰৰ কথা কালৰ সোঁতত চিৰকাললৈ উটি গ'ল, হিন্দুৰ আউহী ৰাতিৰ ওৰ পৰিল; হিন্দুৱে পুৱাৰ হেঙুলীয়া বেলি দেখি গা টঙাই চৰাই-চিৰিকতিৰে সৈতে লগলাগি সুখৰ বৰগীত ধৰি দিলে। হাড়ত বন গজা সেই পচা মত এই কুৰি শতিকাৰ সভ্যতা আৰু জ্ঞানৰ দিনত সৰহভাগ মুছলমানে কেতিয়াও বিশ্বাস নকৰে। এতিয়া শিক্ষিত হিন্দুৱে মুছলমানক ভাই বোলা বৰবৰুৱাই শুনিছে, আৰু শিক্ষিত আৰু জ্ঞানী মুছলমানে হিন্দুক ককাই বোলাও বৰবৰুৱাৰ শুনিবলৈ বাকী নাই, তাৰ উপৰিও হিন্দু-মুছলমান দুয়ো বৰবৰুৱা কৃপাবৰক তাৰৈ বুলি মতাও তেওঁৰ কাণত পৰিছে। এতিয়া হিন্দুৱে মুছলমানৰ ধৰ্ম্মক সমান কৰিবলৈ শিকিছে, মুছলমানে হিন্দুৰ ধৰ্ম্ম উপলুঙা কৰিবলৈ সঙ্কোচ কৰিছে। আৰু তৰোৱালতকৈ উদাৰ মন, মত, বিশ্বাস, ব্যৱহাৰ, আৰু শিক্ষাৰ ওপৰত বেছিকৈ ভিৰ দিবলৈ শিখিছে। তেন্তে এতিয়া তেওঁলোকৰ মাজত বিসঙ্গতি ঘটে কি বাবে? কি বাবে হিন্দু আৰু মুছলমানৰ ভিতৰত খকা-খুন্দা লাগে? কি বাবে দেও হে, হেৰা মৌলবী কবিৰউদ্দিন, হেৰা শৰ্ম্মা বৰুৱা পৰাশৰ! কোৱাচোন কোৱা? এতিয়া হিন্দু নহ'লে মুছলমানে এখোজো চলিব নোৱাৰে, আৰু মুছলমান নহ'লে হিন্দুৰ থিতাতে মৰণ; অন্ততঃ বৰবৰুৱাৰ-তো সমূলি মৰণ। এতিয়া বৰবৰুৱাৰ, আৰু তেওঁৰ দেখা-দেখি আনৰো দুপাৰি দাঁতৰ এপাৰি হিন্দু এপাৰি মুছলমান, অৰ্থাৎ ৩২টা দাঁতৰ ১৬টা হিন্দু, ১৬টা মুছলমান; অৰ্থাৎ ১৬টা আউনীআটী, দক্ষিণ পাৰ আদি থানৰ শিচ, আৰু বাকী ১৬টা মৌলা আলি দৰগাৰ্ পয়গম্বৰ জেলাল-উদ্দিনৰ শিচ। এই ভাৰতত ৰাজনীতিৰ চপ", সমাজনীতিৰ "কট্‌লিট", বজাৰবীয়া কামৰ "কোৰ্ম্মা", উঠা মিছামাছৰ আঞ্জা বহা পুঠিমাছৰ টেঙ্গা, চাল-কোমোৰাৰ খাৰ, ফুৰা ভাতৰ মাৰ, সুকলমে চোবাই খাই জীণ নিয়াই যদি ভাৰত আইয়ে গা টনকিয়াল কৰিব খোজে, তেন্তে তেওঁৰ দাঁতবিলাকক, যদুবংশৰ দৰে আপোনাৰ ভিতৰতে মৰা-মৰি কামোৰা-কামুৰি কৰি সোলক-ঢোলক হৈ ধ্বংস হ'বলৈ এৰি দিয়াটো উচিত নহয়। এতিয়া মুছলমানবিলাকে অন্ততঃ শিক্ষিত মুছলমানবিলাকে বুজিছে যে, স্বৰ্গলৈ যাবলৈ অকল তেওঁলোকৰ নামঘৰৰ মাজেদিহে মাথোন সেই ঠাইত "পহুচিবলৈ" একোটা বাট এনে নহয়। তেন্তে হিন্দু-মুছলমানৰ দন্দ-খৰিয়াল, হৰা-মূৰা, চুলিয়া-চুলি, গলিয়া-

গলি, খুন্দিয়া-খুন্দি, ভুকুৱা-ভুকি, ঠেলিয়া-ঠেলি, হেঁচা-হেঁচিখনৰ মানে কি ? শাস্ত্ৰত কৈছে :—

"যতেক নদ নদী সমুদয়।
অনেক পথে সাগৰক যায়॥"

যদি সাগৰ পোৱাটোৱেই তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য তেন্তে ব্ৰহ্মপুত্ৰ, গঙ্গা, মহানদী, গোদাবৰী, কৃষ্ণা, কাবেৰী যাৰ যেনিয়েই ইচ্ছা সেই বাটেদিয়েই যাওক, তাত আমাৰ আপত্তি কৰিবৰ সকাম কি ?

বৰবৰুৱাই লক্ষ্য কৰি দেখিছে যে, গৱৰ্ণমেণ্টৰ বিষয় লৈ হিন্দু আৰু মুছলমানৰ লগত খোৱা-কামোৰা লাগে। বৰবৰুৱাই কয়, লাগক ; কঁকালে কঁকালে লাগক, হাতে হাতে লাগক, ভৰিয়ে ভৰিয়ে লাগক, চকুৱে চকুৱে, নাকে নাকে, কাণে কাণে, আৰু লাগে যদি মুখে মুখে লাগক, তাত হানি নাই। কাৰণ, সুস্থ খোৱা-কামোৰা, অৰিয়া-অৰি, জাতীয় জীৱনৰ গোঁঠনিৰ পক্ষে, অৰ্থাৎ গাৰ ফালে ভাল। কিন্তু জাতীয় জীৱনৰ পিঠাত সম্ভাৱৰ তিল আৰু শ্ৰদ্ধাৰ গুৰ নাথাকি নীচ হিংসা বিদ্বেষৰে পূৰ থকাতো ভাল নহয়।

গৱৰ্ণমেণ্ট মানে ইংৰাজী কঁহাৰৰ ল'ৰা কাৰৈ, স্কচ্ কমাৰৰ পো কেম্বেল, ৱেল্চ্ দৰ্জ্জীৰ নাতিয়েক মন্চন্, আইৰিচ পানী-ভাৰীৰ নন্দন জেক্চন্ নহয়, গৱৰ্ণমেণ্ট মানে প্ৰকাণ্ড বৃটিচ সাম্ৰাজ্যৰ শাসন-যন্ত্ৰই সৈতে মন্ত্ৰী আৰু পাৰ্লেমেণ্ট মহাসভাৰ খাটোলাৰ ওপৰত ৰাজাধিৰাজ সপ্তম এডৱাৰ্ড। আচল বৃটিচ গৱৰ্ণমেণ্ট এনে নীচ নহয় যে, হিন্দু আৰু মুছলমান প্ৰজাৰ ভিতৰত দন্দ লগাই দি সিহঁতক ঘূণীয়া কৰি গচকি মূৰ দাঙিব নিদিয়াকৈ শাসন কৰি থাকিবৰ মন কৰিব। বৃটিচ গৱৰ্ণমেণ্টে কি কয় জানিব খোজা যদি, আই মহাৰাণী ভিক্টোৰিয়াৰ বাইক সুঁৱৰণ কৰা, মহামতি মেক'লেৰ সোণৰ ৰূপৰ মুখৰপৰা ওলোৱা কথা পঢ়ি চোৱা, বৰ মনৰ মানুহ গ্লেড্‌ষ্টোনৰ বচন মনত পেলোৱা, ব্ৰাইট, ফচেট, ব্ৰেড্‌লোৰ বাণীৰ মৰ্ম্ম বুজা, ঋষি-মুনিৰ নিচিনা সাধুলোক লৰ্ড ৰিপনক সোধা। অমুক বৰচাহাব ষ্টুৱাৰ্ট, তমুক ছোট চাহাব জুৱাৰ্ট, ডচুক চুপ্ৰিণ্টেণ্ড্ ডিক্চন, ডচুক সম্পাদক ফিপ্চনে নিজৰ নীচ প্ৰবৃত্তি চৰিতাৰ্থ কৰিবৰ নিমিত্তে দন্দ লগোৱা পক্ষপতীয়া নীতি তলে তলে চলাই থাকি হিন্দু আৰু মুছলমানৰ ভিতৰত খেলিমেলি লগাই দিবলৈ চেষ্টা কৰিব পাৰে, কিন্তু তাৰ নিমিত্তে আচল বৃটিচ গৱৰ্ণমেণ্ট নিজৰবীয়া

বুলি বৰবৰুৱাই সাহকৈ ক'ব পাৰে। অৱশ্যে, হিন্দু কি মুছলমানে সেই ফিপ্‌চনীয়া নাৰদীয় নীতিত ভুলি গৰুবালি কৰি মৰিবলৈ নোযোৱাই ভাল। নাৰদ ফিপ্‌চনে আজি নিজৰ মতলব সিদ্ধি কৰিবৰ নিমিত্তে জেহাজীৰ মোল্লাৰ পিঠিত চপৰিয়াই, বা জমিদাৰ ভলুকানন্দ ৰায়ক সুহুৰিয়াই হিন্দু খগেন্দ্ৰ শৰ্ম্মাৰ ফালে ফেটাই দিব পাৰে, নাইবা কাইলৈ বা পৰশুইলৈ খগেন্দ্ৰ শৰ্ম্মাক সদলে সবলে জেহাজীৰ মোল্লাৰ নাইবা সাচালক মিয়াৰ ফালে চকু টিপিয়াই লগাই দিব পাৰে, কিন্তু আৰু দিন দিয়েকৰ মূৰত ফিপ্‌চন বাহাদুৰৰ মতলব সিদ্ধি হ'লেই বৰমোল্লা ত'তে তেওঁক এৰি, বৰ খগেন্দ্ৰ ত'তে তেওঁক পেলাই, আৰু লাগে যদি তেতিয়াই দুই "নিগাৰক" দুই হাতৰ দুটা বুঢ়া আঙুলিৰে দুটা কলা দেখুৱাই দি, ঢেঁকীৰ সলনি ৰেল-গাড়ী আৰু জাহাজত উঠি, বীণৰ সলনি সুহুৰিয়াই, স্বৰ্গ লৈ অৰ্থাৎ বিলাতলৈ গুচি যাব। বৰবৰুৱাই এইবিলাক দেখি-শুনি দুই পক্ষকে ভালকৈ দকৈ টং কৰি গুণি-গপি চাবলৈ হুকুম দিলে।

এতিয়া ভাৰতবৰ্ষ হিন্দু বা মুছলমানৰ অকলশৰীয়া সম্পত্তি নহয়। মুছলমানবিলাকে এইটো ভালকৈ গমি চোৱা উচিত যে, অকল ধৰমৰ ডোলডাল হাতত লৈয়েই তেওঁলোকে সকলোকে সাঙুৰি ফুৰিব নোৱাৰে। গুৱাহাটীৰ অসমীয়া আজিদ আলি মুছলমানে, ধৰ্ম্মতঃ ক'বলৈ গ'লে, তেওঁৰে সৈতে একে ধৰণৰ মানুহ কাবুলী গুলজাৰ আলি খাঁৰ ওচৰ-চুবুৰীয়া হৈ নিৰ্ভয় নিঃসন্দেহে কাবুলত থাকিবলৈ ভাল পাব নে, নাইবা তেওঁৰে সৈতে একে মাতৰ একে দেশৰ চিনাকি আৰু অলি পোৱা সিদ্ধিচান শইকীয়াৰে সৈতে গুৱাহাটীত থাকিবলৈ ভাল পাব? কাইলৈ যদি বৰবৰুৱাই আজিদ আলিক পুলিচৰ দাৰোগা পাতি কান্দাহাৰলৈ বদলি কৰে, তেন্তে আলি চাহাবে কাম ইস্তফা দিব নে নিদিয়ে? বৰবৰুৱাই কয়, হিন্দু আৰু মুছলমানে নিজক প্ৰথমতে "ইণ্ডিয়ান" অৰ্থাৎ ভাৰতবৰ্ষীয় মানুহ আৰু তাৰপিছত হে হিন্দু আৰু মুছলমান ধৰমৰ বুলি ভবা উচিত। বৰবৰুৱাৰ এই বাইকৰ ওপৰত কোনোৰে কথা নক'ব। কাৰণ ই তেওঁৰ অন্তৰৰ বাইক। এতিয়া ৭০০ কি ৮০০ বছৰৰ পিছতো মুছলমানবিলাকে ভাৰতবৰ্ষত আলহী হৈ আছোঁ বুলি ভাবি, আৰব, পাৰস্য, তুৰস্ক, আফগানিস্থানৰ ফাললৈ চাই হুমুনিয়াহ কাটি থাকিলে নচলে, তেওঁলোক ভাৰতৰ হিন্দুৰহে অংশীদাৰ,

পাৰস্যৰ কাজিৰ শ্বাৰ বা কাবুলৰ গুলজাৰ খাঁৰ নহয়। ইয়াৰ উপৰি এইটোও ভবা উচিত যে, ভাৰতবৰ্ষৰ মুছলমানৰ চাৰিভাগৰ তিনিভাগ আগেয়ে হিন্দু আছিল। বোপা-ককাৰ দিনৰ পুৰণি স্মৃতি, পুৰণি তেজ, পুৰণি মঙহ, পুৰণি মৰম, পুৰণি সকলো অকল নতুন ধৰমৰ ধলন্ত উটাই দি তাৰ ওপৰত খণ্ডৰ পোঁছাজিঁ মৰাটো তেওঁলোকৰ পক্ষে ভাল বুলি বৰবৰুৱাই ক'ব নোৱাৰে। আসামত হিন্দু-মুছলমানৰ ভিতৰত সদাই সদ্ভাৱ মিল-জোল আছিল, এতিয়াও আছে বুলি বৰবৰুৱাৰ বিশ্বাস, আৰু আগলৈকো থকাটো ভাল বুলি তেওঁ ডটাই ডঢ়াই কয়। অসমীয়া মুছলমান ডেকাসকলে চাপকনীয়া দীঘল চোলা আৰু তুৰ্কী টুপীৰে সৈতে হিন্দু-মুছলমানৰ দন্দ-খৰিয়ালবোৰ বিদেশৰপৰা আসামলৈ আমদানি নকৰিবলৈ তেওঁলোকক বৰবৰুৱাই বৰকৈ কৈছে। আন ঠাইত যি হয় হওক আসাম যেন ভাই ভাইৰ মাজৰ বিবাদৰ হাত সাৰি থাকে এই আশা বুঢ়া বৰবৰুৱাই কৰিলে। ধৰ্ম্মমতৰ বিভিন্নতাৰ পাশতিকেইডালে আমাৰ ভিতৰত "পোৱা বাৰ" বজাই যাতে আমাক ভাল ভাল কৰিব নোৱাৰে তাৰ নিমিত্তে আমি সদাই সচকিত হৈ কাণ থিয়কৈ থকা উচিত।

কৃপাবৰ বৰবৰুৱাৰ প্ৰত্যাগমন

(ঐক্য)

আওচলীয়া, আওপকীয়া, আওকলীয়া, আওবটীয়া কথা বৰবৰুৱাই বৰ দৰকাৰ পৰিলেও ন-দি নকয়। কিন্তু আজিকালি এবিধ কুলক্ষণীয়া মানুহে যে নিজৰ কু-অভিপ্ৰায় সিদ্ধি কৰিবৰ নিমিত্তে হিন্দু-মুছলমানৰ মাজত দন্দৰূপী ৰবৰ আঠাৰ মোনাটো ফুৱাই ওফোন্দাই দিছে, সেইটো থিতাপি কৰি ৰাখিবলৈ সিহঁতে যিমানকে যতন কৰক, কিছুমান দিনৰ মূৰত সি যে উৰলি যাব এই পোন কথাটো হ'লে বৰবৰুৱাই আজি ন-দি ক'বলৈ ওলাইছে। বৌ মাছৰ পেটৰ ভিতৰত থকা পোনাটো (যাক ল'ৰাইতে হিলৈটো বোলে) এমূৰৰপৰা চেপি নি ফুলাই কিছুমানপৰ ডাঙৰ কৰি থ'ব পাৰি ; কিন্তু শেহত তাত কোনোবাই যদি গেমেহা ভুকু এটা মাৰি দিয়ে, সি ফুটি ধুপ্‌ কৰে মাথোন এটা শব্দ কৰি শোট-মোট খাই পৰিব আৰু তাৰ পেটৰ ভিতৰৰ প্ৰাণবায়ুটিয়ে অৰ্থাৎ তাৰ ভিতৰত বান্ধ খাই থকা বায়ুকেৰাই তাক পিটিকি মুচৰি দিগ কৰি থকা নিৰ্গতজনক "চুপ" বুলি টানকৈ ভেকাহি এটা লগাই সেই দুৰ্জ্জনৰ সংশ্ৰৱ এৰি, সি বুজি নোপোৱা ওখ আকাশলৈ গুচি যাব। সম্প্ৰতি সেইদৰে হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মনৰ বেয়া ভাববিলাক চেপি-চুঁচি গোটাই নি এমূৰে ফুলাই ডাঙৰ কৰি দিয়া দন্দটোৰো শেহ ফলটো সত্যৰ ভুকুত তেনে হ'ব আৰু নিৰ্গতটিক চালি কৰোঁতাই কপৌ-চেলোৱা আৰু টিকা-চোঁচৰা খাব এইকথা বৰবৰুৱাই ক'বলৈ বাধ্য হ'ল। সময়ৰ চিনবিলাক মন কৰোঁতাজনে নমনি থকা নাই যে, ওখ শিক্ষাৰ নাঙলৰ ফালে মুছলমানবিলাকৰ মন-পথাৰৰ ফৰিঙতি মাটিৰ সীমাবোৰ দিনকে দিনে ঠেলি নি কপিত মাটিৰ জোখ সৰহ কৰিব লাগিছে। "হাজাৰী খোৰা" পুথিত ক'বৰ নিচিনা 'হৰিৰ নামৰ ধ্বনি শুনি, পলাই পাপ দশোদিশে ভাগি' যোৱাৰ দৰে ওখ শিক্ষাৰ ধ্বনি তেওঁলোকৰ অজ্ঞানতাৰ কাণত পৰি ভয়ত সি তৰা-নৰা ছিঙি পলাব লাগিছে। এতিয়া তেওঁলোকে কট্‌কটীয়াকৈ দেখিবলৈ পাব যে, হিন্দুৰ ডিঙিত যিডাল ফাঁচ মুছলমানৰ ডিঙিটো সেইডাল ফাঁচেই ; ভাৰতত হিন্দু-মুছলমান দুয়ো একেডাল ডোলৰেই সাঙোৰ খোৱা, দুইবো ভৰিত একেবিধ লোৰ নিগৰ আৰু দুয়ো একে শাৰীৰ "নিগৰ"।

লোকে যি কওক, কিন্তু এই কথা হ'লে বৰবৰুৱাই ঠিক বুজিছে যে, স্যাৰ চৈয়দ আহ্‌মদে ট-টকৈ চকু মেলি দূৰ ভৱিষ্যতলৈ মনিহে মুছলমানবিলাকক ৰাজনৈতিক আন্দোলনত লগ লাগিবলৈ হাক দিছিল আৰু ভালকৈ সকলো গমি-পিটিকিহে তেওঁলোকক ভালকৈ লিখা-পঢ়া শিকিবলৈ পৰামৰ্শ দি আলিগড়ত তেওঁ কলেজ পাতি দিছিল। তেওঁ ঠিক জানিছিল যে, মুছলমানবিলাকে এতিয়া হিন্দুৰে সৈতে সমানে জোৰ মাৰি ৰজাঘৰৰপৰা নিজৰ হক দাবী কৰি ল'ব নোৱাৰে, কাৰণ, মুছলমানবিলাক লিখা-পঢ়া আৰু ধন-বিত্তত হিন্দুতকৈ ভালেমান পিচপৰা। এতিয়া মুছলমানে হিন্দুৰে সৈতে লগলাগি ৰাজনৈতিক আন্দোলন কৰিলে, তেওঁলোকে শ্যাম আৰু কুল দুইকো হেৰুৱাব; অৰ্থাৎ মাৰি অনা পছৰ মঙহৰ সৰহভাগ হিন্দুৰ ফাললৈ যাব আৰু তেওঁলোক চৰ্কাৰৰ ঘৰত অনাহকতে অপ্ৰিয়ও হ'ব। সেইদেখি মুছলমানে চৰ্কাৰক সন্তুষ্ট কৰি লিখা-পঢ়া আৰু চৰ্কাৰৰ ঘৰৰ বিষয়-বাসনা আদিৰ সুবিধা কৰি লৈ প্ৰথমতে নিজৰ গুৰিভাল শকত কৰি লোৱাটোহে তেওঁলোকৰ পক্ষে বুধিয়কৰ কাম বুলি চৈয়দৰ মনত খেলালে। লিখা-পঢ়া শিকাই প্ৰথমতে মুছলমানৰ চকু মুকলি কৰি দিয়াই তেওঁৰ ঘাই কৰ্ত্তব্য বুলি তেওঁ ভাবিছিল। তাৰপাছত ৰাতিৰ পাছত দিন হোৱাদি মুছলমানবিলাকৰ উন্নতি হোৱাটো আৰু ৰাজনৈতিক অধিকাৰ আদিলৈ তেওঁলোকে হিন্দুৰে সৈতে হেপাহ মেলাটো যে আপুনি আহিব এইটো ধুৰুপ। চৈয়দ আহমদে লোকক ঘাইকৈ চৰ্কাৰৰ ঘৰত শুনাই মুখেৰে যি মন্ত্ৰকে মাতক, কামত কিন্তু ঠিক কৰি গ'ল। এই কথাৰ প্ৰমাণস্বৰূপে বৰবৰুৱাই কয় যে, সৰহভাগ শিক্ষিত মুছলমানে পেটে পেটে লুকাই বা দেখুৱাই হিন্দু ৰাজনৈতিক আন্দোলন কৰোঁতাসকলৰ শাৰীত আজি থিয় হৈছে আৰু আগলৈকো হ'ব নিশ্চয়। তেওঁলোকৰ সৰহভাগে কংগ্ৰেছত যোগ দিয়ক বা নিদিয়ক, কিন্তু "কংগ্ৰেছৱালাই" কৰাদি বা অলপ সাল-সলনি কৰি নিজৰ "দাবী-দাওৱাৰ" অৰ্থে আন্দোলন কৰিবলৈ শিকিছে আৰু কৰিছে, যে তাৰ কোনো ভুল নাই। এই কথাৰ এটা মাথোন উদাহৰণ দিলেই হ'ব , যেনে সিদিনা বৰলাট মিণ্টোৰ ওচৰলৈ যোৱা "অল ইণ্ডিয়া মছলেম ডেপুটেচন", প্ৰথমতে জিভাৰ সোৱাদৰ নিমিত্তে ঘিউ খালে শেহত যেনেকৈ তাৰ ফলস্বৰূপে খাওঁতাজন চিকুণ হয়, প্ৰথমতে জ্ঞান আৰ্জ্জিবলৈ বিদ্যাশিক্ষা কৰিলেও তাৰ ফলস্বৰূপে

ওপৰত কৈ অহা অৱস্থাত ওলোৱা যায়। চৈয়দে জানিছিল যে, ৰত্নাৱলী শাস্ত্ৰৰ মৰ্ম্ম বুজিবলৈ গ'লে, প্ৰথমতে ভালকৈ ক বুলিব লাগিব আৰু তাৰ পাছত "সিদ্ধি ৰত্ন" বাৰেমতৰা, কাণখোৱা, লীলামালা, পুথি পঢ়িব লাগিব ; নতুবা অগিয়ানী অশিক্ষিতৰ আগত ৰত্নাৱলীৰ টোকাৰী বালে সি কাণ জোকাৰি ঘাঁহ খোৱাৰ বাহিৰে আন একো নকৰে , বৰং বেছিকৈ টোকাৰী বাই তাক আমনি কৰি থাকিলে টোকাৰী বায়নসকলক আৰু লগে লগে কিজানি চৰ্কাৰকো খুচিবলৈ শিং জোকাৰিবৰ সম্ভৱ। চৈয়দ চতুৰ মানুহ, তেওঁ ভাবি চুকি পালে যে, প্ৰথমতে ৰজাক তেওঁলোকৰ ফলীয়া নকৰিলে কাৰ্য্য সিদ্ধি নহয়। ৰজা খীৰতী গাই, বৰগছ, কল্পতৰু বৃক্ষ, ৰজাই অনুগ্ৰহ কৰিলে গাখীৰ-ছাঁ, আৰু ধন-বিতৰ সোঁত তেওঁলোকৰ ভিতৰত উভৈনদী হৈ যাব। সেইদেখি তেওঁ সোৱাদ কথা, মিহি মাত আৰু কৰযোৰেৰে গৱৰ্ণমেণ্টৰ সকলো কাৰ্য্যকে সুমৰ্থন কৰি আৰু তিতা, কেহা, চোকা-ভোটা, সকলোবিধৰ মাতেৰে হিন্দু-পাৰ্টী কংগ্ৰেছৱালাক কঠোৰ আক্ৰমণ কৰি, ৰজাঘৰীয়া বিষয়াসকলৰ মনত সন্তোষৰ ফুল ফুলাই আলিগড় কলেজলৈ চৰ্কাৰৰপৰা ধনৰ সহায় ল'লে। ৰবৰকৰাই কয়, চৈয়দে বেছ কৰিলে, বঢ়িয়া কৰিলে, "তোফা" কৰিলে। ঠৰঙা নহৈ লেউ-সেউ হৈ আৰু শিৰ চাই টোকৰ মাৰি তেওঁ নিজৰ জাতৰ মানুহৰ যি সুবিধা কৰি দি থৈ গ'ল, তাৰ ফলত সিহঁতৰ ঘাইকৈ আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ আন আন জাতৰ মানুহৰো বেঁকাবেঁকিকৈ নথৈ উপকাৰ হ'ল আৰু আগলৈ হ'বও। হিন্দু পাৰ্টী আদিয়ে অশিক্ষিত নগৰীয়াতকৈ শিক্ষিত নগৰীয়া পাই বৰ্ত্তি গ'ল, আৰু যাব। আৰু এটি কথা পাহৰিব নালাগে, দেশৰ মানুহ আটাইবোৰে যে কিবা ৰাজনৈতিক আন্দোলন কৰি ফুৰিব লাগিব তাৰ কোনো মানে নাই। সকলো কামতে কামৰ ভাগ-বটৰা ভাল। মাতৃভূমিৰ ভাল কৰা কাৰ্য্যতো ভাগ-বটৰা লাগে, নতুবা সি হোৱা অসম্ভৱ। একেটা বাটে আটাইবোৰে জুমুৰি দি ধৰি পৰ্ব্বত বিদাৰিবলৈ গ'লে পৰ্ব্বত বিদৰাতো দূৰৰ কথা, নিজৰ ভিতৰতে খেলিমেলি লাগিব। এজন খৰিলৈ, এজন পাতলৈ, এজন লোণ-তেল-চাউললৈ নগৈ আটাইবোৰে খৰিলৈ গ'লে ওৰেদিনটো ঘৰে-ঘৰোৱাহে পেটত পানী-গামোচা বান্ধি নকটাবৰ কোনো কাৰণ নাই। ৰবৰকৰাই কয়, বোপাহঁত! তহঁতৰ কোনোৱে খেতি-বাতি কৰ কোনোৱে দোকান-পোহাৰ দে, কোনোৱে

ৰজাঘৰীয়া বিষয় খা, কোনোৱে পৰনিন্দা কৰ, কোনোৱে ৰাতিৰ কাকত উলিয়াই লোকক গালি পাৰ, কোনোৱে ধুন-পেচ মাৰি ডেকালি কৰি ফুৰ, কোনোৱে পৰৰ মূৰত খা, আৰু ভটিয়া পানীত যা, কোনোৱে পাৰ ৰখি লোকক খোচামোদ কৰ। তইত বোপাইহঁত, দেশৰ উন্নতিৰ হাত, ভৰি, মূৰ, মুখ, উফি, নখচুকা, আৰু ফটুৱাই, তইতৰ কাকো এৰিব নোৱাৰি, কাকো দলিয়াই পেলাব নোৱাৰি। সুৰেন্দ্ৰ, চৈয়দ, মেহতা, ডাক্তা, চিলিম উল্লা, ৰচুন উল্লা সকলোকে আমাক লাগে। আমাৰ জাতীয় উন্নতিৰ নামঘৰটোৰ নিমিত্তে তইঁত সকলোবোৰেই খুঁটা, চ'টি, কামি, ডমাল, ছৰাৰডলি, নাওৰা, পানী-পোতা, গোবৰ আৰু মাটি, তইঁতক আৱশ্যক আৰু যোগ্যতা অনুসাৰে চাঁচি, কাটি, ৰকটু গুচাই, সালি লৈ আমি সেই নামঘৰটোত লগাম। মাথোন তইঁতৰ ওচৰত এইফেৰা আমাৰ খাটনি যে, তইঁতে ইটোৱে সিটোৱে জোঁটা-পুটি নকৰিবি, খুঁটিয়া-খুঁটি নকৰিবি, চিকটা-চিকুটি নকৰিবি, শিয়ৰা-শিয়ৰি নকৰিবি, ইটোৱে সিটোক কেটেৰা-জেঙেৰা নেমাৰিবি, সিটোৱে ইটোক উপলুঙা, পেংলাই নকৰিবি।

সম্প্ৰতি কিছুমান ইংৰাজে ভেদ কুটনীতি ভাৰতত চলাই যদিও কিছুমান লাভ মাৰিছে আৰু সেইবাবে তেওঁলোকে পৰম সন্তোষ লভি খুক খুক কৰে হাঁহিছে কিন্তু বৰবৰুৱাই তেওঁলোকক নকৈ নোৱাৰে যে শেহত বছেৰেকীয়া হিচাপ-নিকাচৰ সময়ত তেওঁলোকে দেখিবলৈ পাব যে সেই সৰ্ব্বনাশীয়া নীতিয়ে লাভ কৰি দিয়া গুৰ পকৰাই খাই পেলালে। মুঠতে বৰবৰুৱাই ইয়াকে কয় যে, সেই নীতিয়ে কোনো পক্ষৰ উপকাৰ নাসাধে সেইটো ঠিক। হিন্দু আৰু মুছলমান নিজৰ ভিতৰতে কিছুমান দিন কটা-কটি, মৰা-মৰি কৰি দুৰ্ব্বল হৈ থাকিলেও, শেহত যেতিয়া দুই পক্ষৰ সমানে চকু গজি উঠিব, তেতিয়া তিতি, বুৰি, শিকি দুয়ো গোট খাই শকত নহ'বৰ কোনো কাৰণ নাই, আৰু কথা এটা এইখিনিতে কোৱা আৱশ্যক যে, তলখাপৰ অশিক্ষিত মুছলমানবিলাকৰ নীহ প্ৰকৃতিবিলাক উজাৰি দি সম্প্ৰতি ইংৰাজে সুবিধা কৰিছোঁ বুলি ভাবিলেও কেনেবাকে কেচু খানোতে সাপ ওলোৱাটো অসম্ভৱ নহয়। এইখিনিতে বৰবৰুৱাই কৈ থ'লে যে, ইংৰাজ মানে তেওঁ বৃটিছ বা ভাৰত গৱৰ্ণমেণ্ট আৰু ৰজাক বুজোৱা নাই, ইংৰাজ মানে ফুলৰ চাহাবৰ নিচিনা দুজন-চাৰিজন ইংৰাজ বিষয়া আৰু ইংলিছমেন কাকতৰ ইংৰাজ সম্পাদকৰ

নিচিনা দুই-চাৰিজন লোকৰ কাণে আঙুলিয়াইছে তেওঁ এই কথা কৈছে। ফুলৰ চাহাবে হিন্দুক এলাগী আৰু মুছলমানক তেওঁৰ লাগী ঘৈণীয়েক বুলি ঢোল পিটি বিয়া আৰু নিকাৰ জাননী দিছিল। ইংলিছমেন কাকতে মুছলমান গুণ্ডাৰ লুটপাট, দৌৰাত্ম্য, উৎপাতবোৰতো ঘিউ-মৌৰ সোৱাদ পায় আৰু হিন্দুৱে এখোজ আগবাঢ়িলেও নিৰ্ব্বংশৰ পুতেক, এখোজ পিচহুঁহকিলেও নিৰ্ব্বংশৰ পুতেক গালি তেওঁৰপৰা খাবলৈ পায়। এনেবিলাক গড়-গতিৰপৰা ৰজা-প্ৰজা কাৰো ইষ্ট নহয় ধ্ৰুৱ। বৰবৰুৱাই আৰু সৰহ নকৈ ইয়াকে কয় যে, তেওঁবিলাকৰ দৃষ্টি চুটি আৰু তেওঁলোকে জুইৰে ধেমালি কৰিব লাগিছে। মুছলমানবিলাকে কথাবোৰ অলপ দকৈ গমি-পিটিকি চালেই বুজিব পাৰিব যে, তেওঁলোকে লোকৰ কথাত নাচি উঠি ঘৰৰ ভিতৰতে হিন্দুৰে সৈতে দন্দ কৰি তেওঁলোকৰ কোনোফালে "ফয়দা" হোৱা নাই আৰু নহয়, বৰং অশেষ অশেষ হানি। হিন্দুস্থানত ইমানবোৰ হিন্দু আছে যে, সিহঁতক মুছলমানবিলাকে "তিনি সাতবাৰ পৰশু কুঠাৰেৰে কাটি" বা কাঁহীয়ে কাঁহীয়ে ভাত কণ্ডিয়াই নাইবা বলেৰে ধৰি নিকা কৰি হিন্দুস্থান নি হিন্দু কৰিব নোৱাৰে। এনে অসাধ্য সাধন আগেয়ে তেওঁলোকৰ সুখৰ আৰু গৌৰৱৰ কালত তেওঁলোকে কৰিব নোৱাৰিলে। এতিয়াৰতো কথাই নাই, আজি তেওঁলোকৰ হাতত ঢাল নাই, তৰোৱাল নাই অথচ শুদা হাতেৰে মাজতে তেওঁলোক নিৰিবাম চৰ্দ্দাৰ হ'বলৈ গ'লে ক'ত চলিব। সেইবাবে বৰবৰুৱাই আকৌ তেওঁলোকক আৰু তেওঁলোকৰ লগতে হিন্দুকো সোধে যে, ঘৰৰ ভিতৰত দন্দ-হাই কৰি অসুখ অশান্তি আনিবৰ নিকাম কি। তেওঁলোকে কৰিব দন্দ, আৰু লাভ হ'ব লোকৰ। তাহানি সাধুকথাত শুনিলোঁ, দুটা মেকুৰীয়ে এখন পিঠাৰ নিমিত্তে দন্দ কৰিছিল। পাছত বান্দৰ এটাই সেই দন্দৰ মীমাংসা কৰিবলৈ আহি দুয়োকো সমানে পিঠাখন ভগাই দিবলৈ তৰ্জ্জুত জুখি সমান কৰোঁতে কৰোঁতে গোটেইখন পিঠা তাৰ পেটত সোমাল আৰু মেকুৰীযুগল "আম্বক" হৈ ফেল্ ফেল্ কৰে চাই ৰ'ল। হিন্দুৰ ওপৰত মুছলমানবিলাকেও অবিশ্বাস বা কোপ কৰা কেতিয়াও উচিত নহয়। হিন্দুৱে ইংৰাজক খেদাই ভাৰতবৰ্ষত ৰজা হ'ব খোজা নাই আৰু মুছলমানবিলাকক তেওঁলোকৰ প্ৰজা কৰি পুৰণিকলীয়া পোতক তুলিবও খোজা নাই। তেনে অসম্ভৱ কথা বলিয়াৰ বাহিৰে কোনেও মনলৈ আনিব

নোৰাৰে। শিক্ষিত জ্ঞানী হিন্দুৰ ইচ্ছা এইটোহে যে, ইংৰাজ শীতল-শাসনৰ তলত চিৰকাল হিন্দু, মুছলমান আদি সকলোবোৰ ভাৰতবাসী সুখ-সন্তোষৰে থাকি কাল কটায় অথচ পৃথিবীৰ আনবোৰ ইংৰাজ ৰাজ্যৰ প্ৰজাৰ দৰে তেওঁলোকে নিজৰ প্ৰাপ্য স্বত্ববিলাক পাই ভাৰত শাসন কাৰ্য্যত ইংৰাজক সহায় কৰি, নিজৰ দেশৰ উন্নতি আৰু সুখ-সম্পদৰ বাটত লাহে লাহে আগবাঢ়ে। কংগ্ৰেছে বিচৰা "স্বৰাজ"ৰ মানে বৰবকৰাই ইয়াকেহে বুজিছে আৰু আনেও তাকে বুজিলে তেওঁৰ মনৰ চিন্তা দূৰ হ'ব, অপৰং কিং।

বিহু

ৰবৰকৰাই সুৰ ধৰি গায়—

"বিহু খাই আহিলি ঐ—
বিহুৱা চৰাই তই !
ধান খাই আহিলি—" (হঠাৎ বৈ উভতি চায়)

(প্ৰিয়দৰ্শন শৰ্ম্মণঃ-অৰ প্ৰবেশ)

অ প্ৰিয়দৰ্শন ! আহাঁ, আহাঁ, বহাঁ !

প্ৰিয়দৰ্শন—ৰ ল কিয় ? বোলোঁ ডাঙৰীয়া ৰ'ল কিয় ? গাওক। অৱশ্যে যদিও ডাঙৰীয়াই 'বন-ঘোৰাকে টানিছিল।'

কৃপাবৰ—সেই দেখিয়েইতো ৰ'লোঁ—তুমি মায়া দেখা বুলি। তোমালোকৰ মন পঙ্কিল, তোমালোকে অলপতে মায়া দেখা, ঠিক্ কৰিলেই তোমালোকৰ ৰুচিৰ কাঁচৰ গিলাচটো ভাগি থাকে। সেইদেখি মই তোমালোকৰ মাজত সাৱধানে চলিব লগা হওঁ। এতিয়াই তুমি ইয়াৰপৰা উঠি গৈ ৰটি দিবা যে ৰবৰকৰাই আজি বিহু-নাম গালে, আৰু ধনাই মনাই গেজেলা ফেদেলা যত যি তোমালোকৰ 'সমালোচ'ক 'শিক্ষিত ভ্ৰাতা-সকল' আছে, আটাইবোৰে হাতত সমালোচনাৰ বাম-টাঙোন লৈ মোৰ ফাললৈ খেদি আহিব।

প্ৰিয়দৰ্শন—বাৰু সঁচাকৈয়ে কওকচোন ৰবৰকৰা ডাঙৰীয়া, বিহুৰ নামবোৰ জানো অশ্লীল নহয় ? বিহু কথাটোৱে দেখোন একৰকম অশ্লীল হৈ উঠিছে।

কৃপাবৰ—কাৰণ তোমালোক পৰিছাঁ দেখি। বিহু বছৰৰ চকৰি, তাৰ নাম অশ্লীল হৈ উঠিলে, তোমালোক শ্লীল হৈ তলত পৰা, কিয়নো তোমালোক আৰু বিহু দুয়ো আঁতৰি ঠাই লৈছাহঁক দেখি।' যদি তোমালোক তোমালোকৰ আগৰ কালৰ নীতি, স্বাস্থ্য আৰু চৰিত্ৰৰে শকত মানুহবোৰৰ নিচিনাকৈ বিহুৰে সৈতে একেপিনেই থাকিলাহেঁতেন, তেন্তে এনে ৰূপহুতা শ্লীল-অশ্লীলৰ নাগৰদোলাত উঠি কোনো ওপৰ-তল নহ'লাহঁক-

হৈছেন। , আনানে, মানুহৰ মনৰ বল, চৰিত্ৰৰ বল থাকিলে, আৰু বিদেশী ঘুচুং ভাবৰ সভ্যতা-অসভ্যতা শ্লীলতা-অশ্লীলতাৰ দুটা চাউল সুমাই নিজৰ চিনাকি পেটটো অচিনাকি নকৰিলে, এনে দুৰবস্থা কেতিয়াও নহয়? বিদেশৰ জোখেৰে নিজক জুখিবলৈ গৈ হে তোমালোক বুঢ়ী গাইৰ নিচিনাকৈ পলবোকাত সোমাই মৰিছা। বিহুত যদি কোনোবা সৰু মানুহে নিলাজ নাম গালে, সেইবাবেই আমাৰ গোটেইটো বিহুৰ মহাভাৰত, তাৰ নাম আৰু অনুষ্ঠানবোৰেৰে সৈতে, অশুদ্ধ আৰু নিলাজ নহয়। পশ্চিমত 'হোলি'ত তল শ্ৰেণীৰ মানুহে নিলাজ নাম গায়, নিলাজ ব্যৱহাৰ কৰে, সেইবুলি জানো হোলি' উৎসৱটো নিলাজ হ'ল? সৰু মানুহে গোৱা বিহুৰ নামো আটাইবোৰ অশ্লীল নঁহয়, তাৰ সৰহভাগ জাতীয় স্বভাৱ কবিৰ এনে সুন্দৰ কবিতা যে তাৰ তুলনা নাই। নিলাজবোৰ এৰি সেইবোৰ বাছি ল'ব জানিলে আমাৰ জাতীয় সাহিত্যৰ সেইবোৰ অমূল্য ৰত্ন হ'ব। এডেম আৰু ইভৰ মনত যেতিয়াই পাপ সোমাল, তেতিয়াই তেওঁলোকে নিজৰ গা ঢাকিবলৈ কাপোৰ বিচাৰিলে, আৰু তেওঁলোক স্বৰ্গভ্ৰষ্ট হ'ল। ওল্ড্‌টেষ্টেমেণ্ট বাইবেলৰ বস্ত্ৰ পৰিধান মনুষ্যৰ পতনৰ গুৰিৰ ইতিহাস; আৰু ভাগৱতৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ বস্ত্ৰহৰণ মনুষ্যৰ পুনৰ স্বৰ্গাৰোহণৰ শেহৰ ইতিহাস।—হাঁহিছা? তোমালোকক এইবোৰ কথা কোৱা, মোৰেহে ভুল, কাৰণ, তোমালোকে বুজা হাঁহি, খিকিন্দালি আৰু ৰহৰালি, আৰু তোমালোকক আনন্দ দিবলৈ মই ৰহৰালি কথা এটা ক'লেই তোমালোক মহা 'খুচী'।

প্ৰিয়দৰ্শন—ৰবৰকৰা ভাওৰীয়া, আজি দেখোন Serious। নাভূতনাশ্ৰুত কথা।

কৃপাবৰ—Serious নহয় Various হে। মোৰ টোপোলাত তোমাৰ কাণ খজুৱাবলৈ ৰবচা-বনৰ কাণ-খৰিকাও পাবা, পানী-লগা নাক সুৰ সুৰাবলৈ ধঁপাতৰ পাতৰ সৰু সুৰাও পাবা; আৰু তোমাৰ যদি 'nervous debility, আৰু head round' (মূৰ ফুৰণি) হৈছে তাৰ নিমিত্তেও মকৰধ্বজ পাবা, আৰু ঈশ্বৰে নকৰক, তোমাৰ যদি আসন্ন মৃত্যু উপস্থিত, তেন্তে এই সময়ত ঈশ্বৰৰ নাম ল'বৰ নিমিত্তে ভিত্তিৰপৰা কফ দূৰীভূত কৰিবলৈ মহানীলকণ্ঠৰ বৰিও পাবা। এই কথা।

প্ৰিয়দৰ্শন—ওপৰত লেখ দিয়া কোনো এটাৰো মোৰ সকাম পৰা নাই।

কৃপাবৰ—তেন্তে তোমাক উপবাস কৰিবৰ ব্যৱস্থা মই দিলোঁ। কাৰণ যাক একো নালাগে সি হয় বৰবৰুৱা, নহয় ভীম-একাদশী।

প্ৰিয়দৰ্শন—সিদিনা জগন্নাথত দেখিছিলোঁ, একাদশীক বন্দী কৰি থৈ দিছে।

কৃপাবৰ—তোমাকো আজি মই সেইদৰে বন্দী কৰি থৈ দিবৰ অভিলাষ কৰিছিলোঁ, কিন্তু নকৰোঁ, কাৰণ আজি বিহু। তেনেহলে তোমাৰ বামুণীয়ে চিঞৰি মৰিব, আৰু মোক নথৈ গালি পাৰিব, কাৰণ তুমি অলপতে বিয়া কৰাইছা, আৰু বিবাহিত জীৱনৰ দায়িত্ব ষোল অনা বুজি তাৰ স্ক্ৰু-পেঁচৰ পাকে পাকে সোমাই নিম্নগামী হৈছা। সেইদেখি তোমাক সেইবোৰ একো নকৈ আজি বিহুৰ কথাকে কওঁ।—আমাৰ দেশৰ বিহুটোক তোমালোকে হিংসা কৰি নামাৰিবা। দুৰ্গাপূজাতে তোমালোকৰ বৰ কোৱ দেখিছোঁ। দুৰ্গাপূজা আমাৰ দেশলৈ সিদিনাৰ আমদানী। বিহু আমাৰ সাতাম-পুৰুষীয়া। আমি অসমীয়াবিলাক কালিৰ মানুহ নহওঁ অসমদেশ, অসমৰ সভ্যতা বৰ পুৰণি, আৰু বৰ ওখ থাপৰ। আজিৰ তোমাক্ল আমাক দেখি অসমীয়া সভ্যতাৰ জোখ নকৰিবা। ভাৰতবৰ্ষত সোমোৱা আৰ্য্যৰ এসোঁতা—পঞ্জাবৰ বাহিৰে আন আন দেশত আৰ্য্যৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ হোৱাৰ আগেয়েই অসম পাইছিলহি। ইয়াৰ অনেক প্ৰমাণ আছে। এতেকে আমাৰ জাতীয় পৰ্ব্ব আৰু উৎসৱবোৰ বৰ পুৰণি। বিহু শব্দটো 'বিষুব'ৰপৰা হৈছে। বিষুব-ৰেখা, পৃথিৱীৰ মাজেদি, জ্যোতিষীসকলে মনেৰে দিয়া এটা ৰেখা বা আঁক, যাক ইংৰাজীত Equinoctial line বা Equator বোলে। সূৰ্য্যই বাৎসৰিক গতিত সেই পোন পালেহি দিন আৰু ৰাতি সমান হয়, এতেকে সেই নাম। "বিষুবস্থো দিবাকৰঃ।" এই দিনা সূৰ্য্য মেষ, তুলা আৰু মকৰ ৰাশিত সোমায়। চ'ত, আহিন আৰু পুহৰ শেষ দিন। মেষ ৰাশিত সোমোৱা দিনা অৰ্থাৎ চ'তৰ শেষ দিনা 'মহাবিষুবম্' অৰ্থাৎ বিষুব—সংক্ৰান্তি অৰ্থাৎ চ'তৰ বিহু বা বহাগৰ বিহু বোলে। তুলাত সোমোৱা দিনা বা আহিনৰ শেহ দিনা কাতিৰ বিহু বোলে। মকৰ ৰাশিত সোমোৱা দিনা অৰ্থাৎ পুহৰ শেহ দিনা মাঘৰ বিহু বোলে। এই তিনিটা কেনে ডাঙৰ সংক্ৰান্তি (বৰ বিহু) মন কৰি চোৱা। এটাই ন বছৰক আগবঢ়াই আনি মনত ৰং লগায়; এটাই পথাৰৰ পৰিশ্ৰমৰ ফল ধৰায়; আনটোৱে

সূৰ্য্যৰ উত্তৰায়ণক আদৰি চুটি দি দীঘলাবলৈ যায় আৰু পথাৰৰ পৰিশ্ৰমৰ ফল ভোগায়। এইবাবে চ'তৰ বিহুক ৰঙালী, মাঘৰ বিহুক ভোগালী আৰু কাতিৰ বিহুক কঙালী (অৰ্থাৎ পৰিশ্ৰমৰ ওৰ, কিন্তু ফল ভোগলৈ পলম) বোলে। চোৱা, আমাৰ ওচৰ চুবুৰীয়া বঙ্গদেশত এই সংক্ৰান্তিকেইটাৰ বিহু বা বিষু নাম নাই, ভাৰতৰ আন আন প্ৰদেশতো নাই (ক'ৰবাত চুকে-কোণে আছে যদি ক'ব নোৱাৰোঁ) কিন্তু অসমত সেই প্ৰাচীনকালৰ জ্যোতিষ শাস্ত্ৰসন্মত 'বিষু', বিহু নামে প্ৰচলিত। ইয়াৰ দ্বাৰাই তোমাৰ মনত খেলোৱা নাই নে যে অসমত আৰ্য্য-সভ্যতাৰ প্ৰাচীনতকৈও প্ৰাচীন সোঁতা আজি ক'ত, যুগযুগান্তৰৰ পৰা বৰ লাগিছে, সৰহ নালাগে, জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ যে জন্মভূমি, বা প্ৰভূত উন্নতিৰ ভূমি অসম, প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ নামেই সেইটো বিডিয়াৰ লাগিছে।

প্ৰিয়দৰ্শন—আজি অনেক কথা ডাঙৰীয়াৰপৰা শিকিলোঁ।

কৃপাবৰ—শিকিলা যদি যোৱাঁ বৈণীয়েৰাই খুন্দি থোৱা চিৰা আৰু সান্দহ, ভাজি থোৱা হেঁচা পিঠা খোৱাগৈ। মই দাঁতত কাঠী এডাল দি তাকে চোবাই বহি থাকোঁ।

বিচ্ছেদ

লোকাই—কাৰণ কি ?

মই—কাৰণ বহুত। তাৰ ভিতৰত তিনটা থাই।

লোকাই—যথা ?

মই—প্ৰথমটো—পৰ্কিত ল'ৰা। দ্বিতীয়টো—গেলাগপ। তৃতীয়টো—ফাটি ফাটেদি ফু ওলাই গৈ বিস্থৰীয়া হোৱা।

লোকাই—কাৰ ?

মই—অ' তই গুৰিতে আচ !!

লোকাই—মই আগ-গুৰি একো ধৰিব পৰা নাই।

মই—তই বালক। তোৰ বয়স বাঢ়িলে ক ম, তেতিয়া আগ-গুৰি তই ধৰিব পাৰিবি।

লোকাই—নহয় এতিয়াই কওক।

মই—তোৰ যদি ইমান উথপ্‌থপ্‌ লাগিছে, কওঁ শুন,—বাঁহীৰ।

লোকাই—বাঁহীৰ তেনে হ'ল যদি আপোনাৰনো কি হ'ল ?

মই—মোৰে সৈতে বিচ্ছেদ হ'ল।

লোকাই—তাৰপিছত ?

মই—ক'ৰনো অঁকৰা এইটো। তাৰপিছত কি হৈছে নাই দেখা নে ? এই "আলোচনী" কাকতৰ পাতত ?

লোকাই—কামটো অন্যায় হ ল।

মই—কথং ? স্মৃতিৰ ব্যৱস্থা আছে—"নষ্টে মৃতে প্ৰব্ৰজিতে"—ইত্যাদি।

লোকাই—ককা জানো নাৰী ?

মই—তাতো তোৰ সন্দেহ উপজিল নে ?

লোকাই—কথাৰ গঢ় দেখি উপজিবৰ কথাই।

মই—মই নৰঃ। নাস্ত্যত্ৰ সংশয়ঃ।

লোকাই—দুইৰো একে ব্যৱস্থা নে ?

মই—তইতৰ শাস্ত্ৰৰ কথাৰ সঙ্গতি ৰাখিলে একে ব্যৱস্থাইতো হোৱা উচিত। তইতৰ ইংৰাজীতো কয় better half আৰু worse half, দুইটা স্বকীয়াকৈ আধা আধা; গোট থাই এক; আৰু গোট মাৰিলেই মানুহটো। সৰহ কথা নালাগে—মানুহটোক তাৰ সৌফালে চিকুটিলেও

সি যেনেকৈ টান পায় বাঁওকালে চিকুটিলেও তেনেকৈ টান পায়, এতেকে পৃথক ব্যৱস্থা অবিধি।

লোকাই—বাৰু সেইটো নহয় বুজিলোঁ; কিন্তু বাঁহীৰনো কি পৰ্কিতি লৰিল।

মই- কিনো নলৰিল? আমাৰ কথাতে কয়—"মানুহৰ বুঢ়া হ'লে পৰ্কিতি লৰে, কুকুৰৰ বুঢ়া হ'লে ফাপৰে ধৰে।"

লোকাই—বাঁহী এই ছৰছৰতে বুঢ়া হ'ল নে? আপুনি হ'লে তাহানিৰ "জোনাকীৰ" দিনৰেপৰা "বৰবৰুৱাগিৰি" কৰিব লাগিছে, তথাপি, তথাপি আপুনি বুঢা নহয়, লোককহে বুঢ়া দেখে।

মই—মানুহ বয়সত বুঢ়া নহয়, লক্ষণতহে বুঢা হয়। আৰু বৰবৰুৱা কৃপাবৰ যে বুঢ়া নহয় সেইটোও তোৰ ভূ নাই হ'বলা? তই নাবালক! নাবালক! বতাহ, পানী, বিজুলী, এইবোৰ বুঢা হোৱা তই দেখিছ নে? বৰবৰুৱাৰ লীলা নিত্যলীলা, আসাম বৰবৰুৱাৰ বৃন্দাবন; বৰবৰুৱাৰ বাঁহীৰ ধ্বনি এই বৃন্দাবনৰ "কুঞ্জে কুঞ্জে, পুঞ্জে পুঞ্জে" ওলমি থাকিব,—অৱশ্যে যাৰ চকু আছে, সিয়ে দেখিব, যাৰ কাণ আছে সিয়ে শুনিব, যাৰ হিয়া আছে সিহে অনুভৱ কৰিব। তইঁতে এই লীলাতত্ত্ব হুবুজ দেখিয়ে তাহানি এদিন মই তইঁতক, ভাজি ক'ব লগাত পৰিছিলোঁ "কোনে ক'লে বুঢ়া হলোঁ মই?" বুলি। এতেকে তইঁত বুঢা হবিহঁক, তইঁতৰ বাঁহীও বুঢ়া হ'ব, কিন্তু বৰবৰুৱা বাচি থাকিব, কাৰণ বৰবৰুৱাৰ চিৰযৌৱন, চিৰানন্দ।

লোকাই—বাৰু, বাঁহী বুঢ়া হ'লেই জানিবা, কিন্তু বাঁহীৰ পৰ্কিতি লৰিল কেনেকৈ?

মই—কেনেকৈ লৰিল কওঁ শুন,- বাঁহীৰ পাত মেলিলেই ধৰ্ম্ম, কথায় কথায় বাঁহীয়ে ধৰ্ম্মৰ বচন মাতে। অথচ আচল ধৰ্ম্ম কি বাঁহীয়ে নাজানে, জানিলেও তাৰ নামকে নকয়। ইয়াক বাঁহীৰ 'বিকাৰ' বা পকিতি লৰা নুবুলিনো কি বুলিবি? বাঁহীয়ে কোৱা ধৰ্ম্মৰ কথাকে যদি শুনিব লাগে, তেন্তে আমি গুৰু-ঘৰ গোসাঁই-ঘৰলৈ নগৈ বাঁহীৰ কাষলৈ যাম কিয়? বাঁহীৰ ধৰ্ম্ম মানে ধৰ—ম। তাৰ মানে—"মই যিটো বুজিছোঁ বা ধৰিছোঁ, সেইটোকে তইঁতেও ধৰ।" এই বৃথাগৰ্ব্ব আৰু অহঙ্কাৰৰ তুলনা বিচাৰি "বিচনেবিৰ" ওচৰতহে পোৱা যায়।

শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্ম্ম বাঁহীয়ে প্ৰচাৰ কৰিবলৈ গৈছে—কিন্তু সেই ধৰ্ম্ম dead letter—তাত তেওঁ কি সোৱাদ পাইছে, সেইটো তেওঁহে জানে। সেই ভাবৰি তেওঁৰ মন গৈছে তেওঁ চুহি থাকক, লোকক চুহিবলৈ মাতে কিয়? ইত্যাদি কাৰণত তেওঁৰে সৈতে মোৰ মত নিমিলে দেখি, মই তেওঁৰ কাকতত লিখিবলৈ এৰি গুচি আহিলোঁ। মই পৰিত্যাগ কৰা দেখি তেওঁ অহঙ্কাৰ কৈ মোক ক'লে—"যোৱা, I don't care ; মই পৰোৱাই নকৰোঁ।" এইটোৰ মানে গেলাগপ, আৰু সেইটোৱে মোৰ কাৰণ দ্বিতীয়। তৃতীয় কাৰণটোৰ সম্পৰ্কে কওঁ—আগেয়ে বাঁহীয়ে গাইছিল—

"বৃন্দাবনতে কোনো বাঁহী বায় এ হে,
আমি শুনি গলোঁ ধ্বনি হে।"

এতিয়া বাঁহীয়ে হুঁটা চাউল চোবায়—

"ওঁ সপৰ্য্যগাচ্ছুক্ৰসকায়মব্ৰণমস্নাবিৰংশুদ্ধসপাপ বিদ্ধম।"

আগেয়ে বাঁহীয়ে গাইছিল—

'ভাগি গ'ল বীণখনি, ছিগি গ'ল তাঁৰ।
বৈ গ'ল অৱশেষ অমিয়া জোঁকাৰ॥"

এতিয়া বাঁহীয়ে গায়—

"ওঁ যোদেবোগ্নৌ যোহপ্‌সু যে বিশ্বভূবন মাবিবেশ।"

এতেকে বাঁহীত ফাট মেলি তাৰ ফাটেদি ফু ওলোৱা নহয় নে?

লোকাই—সঁচা।

মই—সঁচা যদি আৰু এটা সঁচা শুন,—বাঁহী এৰি মই কলিকতাত আৰু আসামতো অনেক ঠাইত অনেক প্ৰকাৰৰ জীৱন try কৰিলোঁ, কিন্তু ক'তো মোৰ স্বৰেৰে স্বৰ নিমিলিল। আজি কলিকতাৰ ছোৱাৰ দুটা কি এটাৰ কথা চমুকৈ কওঁ,—আসামৰ ছোৱাৰ পিছলৈ থাকিল। বাঁহী এৰি প্ৰথমতে মই "স্বদেশী" যাত্ৰাৰ দলত সোমালোঁ। যাত্ৰাৰ ওস্তাদে গালে—

"মায়েৰ দেওয়া মোটা কাপোৰ মাথায় তুলে নেৰে ভাই!
আৰে স্বদেশী প্ৰেমিক ভাইৰে, ও ভাই স্বদেশ প্ৰেমিক ভাই!
বিদেশী জিনিষ বৰ্জ্জন কৰবে, সে সবাই যে ফাকা।"

গায়কজনে পিছৰ শাৰী গোৱাৰ আগেয়েই মই উঠি গাই পূৰাই দিলোঁ।

"আৰে আমি তোদেৰ নেতা ভাইৰে, দাও আমায় কিছু টাকা।" মোৰ

গানফাকি শুনি যাত্ৰাৰ সভাত হুলস্থুল লাগি পৰি "order! order! Turn him out! বেৰ কৰে দাও!" লাগি পৰিল। মই দ্ৰুত কৰে উঠি গুচি আহিলোঁ।

ইয়াৰ পিছত এটা স্বদেশী কোম্পানীৰ এজন 'ডাইৰেক্টৰ' হলোঁ। ডাইৰেক্টৰসকলে সভা কৰে, মেনেজৰৰপৰা কাম-কাজৰ ৰিপোৰ্ট শুনে, আৰু আগলৈ কি কৰিব লাগে তাৰ দিহা দিয়ে। সভাৰ প্ৰত্যেক আধিবেশনতে ডাইৰেক্টৰসকলে গাই-পতি ১৬৲ টকাকৈ "ফি" পায়। দুজন-এজনৰ বাহিৰে কিন্তু কোনো ডাইৰেক্টৰেই ব্যৱসায়ী মানুহ (businessman) নহয়। সৰহভাগ ডাইৰেক্টৰ আইন-ব্যৱসায়ী। গতিকে সভাত বহি বহি তেওঁলোকে চুলি এডালকে ফালি চাৰিফাল কৰি তুমুল তৰ্ক কৰি কটায়, কোম্পানীৰ আচল কাম একো নহয়। মোৰ লাহে লাহে সন্দেহ হৈ আহিল, যে ডাইৰেক্টৰসকলে যেন ভালকৈ বুজিছে যে সভাৰ অধিবেশন সৰহ হ'লে তেওঁলোকৰ "ফি" সৰহ হ'ব। এদিন এটা অধিবেশনত এজন আইন-ব্যৱসায়ী ডাইৰেক্টৰে বক্তৃতা কৰি এইখিনি পাইছিলহি—"I submit this is illegal, I therefore invite the particular attention of my colleague to this matter." মই লাহেকৈ উঠি সেইখিনিতে কলোঁ—"I therefore ask the Company to pay my friend some filthy lucre" কৈয়ে চিৰকালৰ নিমিত্তে সেই সভা পৰিত্যাগ কৰি গুচি আহিলোঁ।

ইয়াৰ পিছত "নেতা" কাকতৰ সম্পাদক হলোঁ, মোৰ দৰ্মহা হ'ল ২৫৲ টকা। সম্পাদকজন publicman 'দেশহিতৈষী পেট্ৰিয়ট'। কিন্তু আয় বেছি নহয়, কষ্টে-মষ্টে তুলাজ চলে। দিনচেৰেক সেই কাকতৰ staff-অত থাকিয়েই মই বুজিলোঁ, যে সম্পাদকজনে ভাবে, যে তেওঁৰ নিচিনা যোগ্য লোক ক'তো নাই। আনকি তেওঁ কৃষ্ণ দাস পাল আৰু সুৰেন্দ্ৰনাথ বানুৰ্জী এওঁলোকতকৈও যোগ্য, অথচ অদৃষ্টৰ নিমিত্তে তেওঁৰ পইচা নহয় আৰু অৱস্থা ভাল নহয়। সেইদেখি সদায় তেওঁৰ খং। খঙত তেওঁ উকৰি ফুৰে, দেশত ধন-মানেৰে উন্নত হোৱাসকলক তেওঁৰ কাকতত তেওঁ নৈথে গালি পাৰি থাকে। এদিন তেওঁ বিখ্যাত কেমিষ্ট আৰু বৈজ্ঞানিক পি. চি. ঘোষক, ঘোষে এখন সভাত দিয়া বক্তৃতা এটা লৈ, অনাহকতে মকচি

গালি পাৰি এটা প্ৰবন্ধ লিখি "নেতা" কাকতত ছপাবলৈ মোৰ হাতত দি গ'ল। প্ৰবন্ধটো পঢ়ি মোৰ সৰ্ব্বাঙ্গ জ্বলি উঠিল। প্ৰবন্ধটোৰ শেহৰ শাৰী হৈছে—"ইনিই নাকি আমাদেৰ দেশেৰ নামজাদা বৰ চায়েন্টিষ্ট। এখন বুঝুন, ইহাৰ মাথায় আক্কেল ভৰা না কাদা ভৰা না ফাকা।"

মই লাহেকৈ তাৰ তলতে এশাৰী যোগ দিলোঁ—"কাৰণ, ইনি 'নেতাৰ' সম্পাদককে দেননা টাকা।" এই শাৰী লিখি দিয়েই প্ৰেচমেনৰ হাতত প্ৰবন্ধটো কম্পোজ কৰি ছাপিবলৈ দি ঘৰলৈ আহি চাকৰি ইস্তফা দি ঘৰলৈ চিঠি লিখি পঠিয়ালোঁ। পিছদিনা পুৱা সম্পাদকে তেওঁৰ প্ৰবন্ধটোৰ শেষত মই যোগ দিয়া শাৰী ছপা হোৱা দেখি ব্যাপাৰটো বুজি খঙত একো নাই হৈ, মোলৈ মানহানিৰ আদালতৰ ভয় দেখুৱাই এখন চিঠি লিখিলে। মই উত্তৰত বুঢ়া আঙুলি দেখুৱাই বহি থাকিলোঁ। কাৰণ মই তেওঁৰ "অজাযুদ্ধৰ" মৰ্ম্ম জানো।

ইয়াৰ পিছত অনেক ঘটনা অনেক কাৰ্য্য দেখিলোঁ আৰু কৰিলোঁ, এইবোৰ বিবৰণ লিখিবলৈ গ'লে "নধৰিবে কাকতে তাগাৰ মহাকায়া" হ'ব।

লোকাই—বৰবৰুৱা ডাঙৰীয়া, আপুনি "আলোচনালৈ" আহিছে আহক, কিন্তু বাঁহীৰ ওপৰত বৰকৈ 'মান' কৰি নাথাকিব।

মই—কি প্ৰকাৰ ?

লোকায়ে ৰাম প্ৰসাদী সুৰেৰে গালে—

গীত

ইমান মান কৰা ভাল নহয়
মানৰ সাপটো বুকুত ল'লে সিয়েই বুকুত খুটি খয়।
মান কৰি মানক মাতি
আসামৰ মান হ'ল কাতি,
অভিমান আৰু ব্ৰহ্মাৰ মান, সমান বুলি লোকে কয়।

মই—লোকাই, তই ইমান নিলাজ হ'ব পাৰ নে ? তোৰ ককাৰৰ আগতে গান গালি নে ?

লোকাই—ককাকেৰে সৈতে নাতিয়েকৰ ইয়াতকৈও ডাঙৰ ডাঙৰ 'ইয়াৰ্কি' চালে, মই বঙ্গদেশত সেইটো শিকি আহিছিলোঁ সেই দেখিহে গাই দিলোঁ।

মই—তেনেহলে ময়েবা নাগাম কিয় ?

(গীত ৰামপ্ৰসাদী সুৰ)

প্ৰেমৰ বিজ্ঞান নাজান নাতি ॥
ভিতিৰ মণিত মলি ধৰিলে, ধোৱে মণিছাল গাটি।
অভিমানৰ চোকা ছাই
বাধাই ঘঁহি প্ৰেম বঢ়ায়,
ভৰা সোঁতাত প্ৰেমৰ নাও বাই যায় উজান ভাটী।

লোকায়ে মোৰ গান শুনি মোৰ পিঠিত চপৰিয়াবলৈ ধৰিলে। মই তাৰ কাণ্ড দেখি অবাক। তাক সুধিলোঁ—"লোকাই নাতি, এয়ে তোৰ ককাৰেৰে সৈতে চলাব খোজা বঙ্গদেশৰ ইয়াৰ্‌কি নে ?

লোকাই—এয়ে।

মই—তেন্তে আৰু এই ইয়াৰ্‌কি আজিলৈ বন্ধ কৰ, পিছে-পৰেও দেখা যাব,—সি চলে নে নচলে, সম্প্ৰতি সি মোৰ পিঠিত ঢৰা যেন হে লাগিছে, আৰু টান পাইছোঁ।

লোকাই—এই ইয়াৰ্‌কি বন্ধ কৰিম, যদি আপুনি মোক ওপৰত কৈ অহা বাঁহীয়ে নজনা, আচল ধৰ্ম্মটো কি কৈ দিয়ে।

মই—বোলো কওঁ শুন—তোৰ ইয়াৰ্‌কি বন্ধ কৰ। এই গোটেইখন একেটা জাত আৰু একেটা ধৰ্ম্ম। দ-কৈ ভাবি নোচোৱাসকলেহে বহু জাত আৰু বহু ধৰ্ম্ম দেখে। সমুদ্ৰৰ বুকুত পানীৰ অনেক বুৰ্‌বুৰণি যেনেকুৱা, সেই ভাৱৰ জাতটোৰ বুকুত, ওপৰে ওপৰে দেখোঁতালৈ আন সৰু-সুৰা জাতবোৰ তেনেকুৱা। কিন্তু আচলতে সেই মহাজাত একেটাহে;—তাৰ নাম টকাৰ উপাসক। প্ৰকৃততে এই পৃথিবীৰ সকলো মানুহ এক ঈশ্বৰবাদী, এক অদ্বিতীয় ঈশ্বৰৰ পূজক। সেইজন মহেশ্বৰৰ নাম হৈছে—টকা।

কৃপাবৰ বৰুৱাৰ ভাবৰ বুৰ্বুৰণি

সাহিত্য

বৰবৰুৱাৰ ওলগ লৈ **জয়ধ্বজে** ক'লে, "ভাণ্ডৰীয়াৰ মুখ-নিসৃত অমৃতোপম বাক্য শুনিবলৈ আজি আকৌ ওলাইছোঁহি। সেইদিনা ভাণ্ডৰীয়াই সাহিত্যৰ বিষয়ে অলপ ক'ব বুলি কৈছিল।"

বৰবৰুৱা মিনাৰাম শৰ্ম্মা নগৰ-মহল-মৌজাদাৰে বাকী খাজনাৰ তাগাদা লগোৱাৰ দৰে তুমি যে ইমান সোনকালে তাগাদা লগাবা, নাজানিছিলোঁ। মৌজাদাৰে ঘৰ-কোৰোক কৰা দি তুমি কিজানি মোৰ মন-কোৰোকক কৰিবলৈ আহিছা। তুমি সেইদিনা মোক সুধিছিলা নে, যে সাহিত্য ক'ৰপৰা ওলাল?

জয়ধ্বজ—হয় ভাণ্ডৰীয়া।

বৰবৰুৱা—অৰ্থাৎ তিনি অমুকে থাকোঁতে চাই, সাহিত্যটো ক'ৰপৰা ওলাল ভোৰোকাই? তোমাৰ প্ৰশ্নটো এনে গঢ়ৰ। শুনা। সাহিত্যই কাকো সুধি-পুছি ওলোৱা নাই, আৰু তেনেকৈ তাৰ ওলাবৰ সকামো নাই। তোমাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ মোৰ গোটাদেক প্ৰশ্নেৰে দিওঁ। তোমাৰ গাৰ ঘাম কাৰ অনুমতিত ওলায়? ছমহীয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ দাঁত কাক সুধি-পুছি গজে? দিনৌ তোমাৰ থুৰৰ বিৰুদ্ধে সংগ্ৰাম কৰি তোমাৰ মুখৰ ডাটি-গোঁফ কাৰ হুকুমত ওলায়? কল-গছৰ মধুনাৰ দৰে অধুনা যেতিয়া সাহিত্য ওলাল, তাক ৰাখে কোনে? সি ঊৰ্দ্ধমুখী বা অধোমুখী, যেনে ইচ্ছা তেনেকৈয়ে ওলাল, ওলাই থাকিব আৰু নোসোমায়। যথা, গাঁতৰপৰা ওলোৱা কেঁচু এতেকে তাক এৰাব-নোৱাৰা দ্ৰব্য বুলি ধৰি লৈ সহি চলিবই লাগিব। লগতে মনত পৰিছে দেখি কওঁ,—আজিকালি অসমীয়া লেখকৰ লেখাত কিছুমান মাত-কথা ওলাইছে, সেইবোৰ কিন্তু সহি চলিবলৈ মই বৰ টান পাওঁ। দুই-এটা উদাহৰণ দিওঁ। "বজাই"। যেনে, তোমাৰ কথাটো বজাই থাকিল, যোৰটো নাথাকিল। পূজাৰীয়ে ঘণ্টা বজোৱা, ঢুলীয়াই ঢোল বজোৱা, টটাটিঙা ল'ৰাই বগল বজোৱা শুনিছোঁ, আৰু এজনৰ কথাত আন এজনে মুখ বজোৱাও শুনিছোঁ, কিন্তু ওপৰত উল্লেখ কৰা কথাটো

'ৰজাই' থকা শুনা নাছিলোঁ। আগৰ কালৰ অসমীয়াৰ ঘড়ীত এক, দুই, তিনি, চাৰি, এঘাৰ, বাৰ, বাজিছিল ; আজিকালি বঙালীৰ ঘৰত বজাদি এটা, দুটা, এঘাৰটা, বাৰটা বাজিবলৈ ধৰিছে। আমাৰ পুৰণি অপেশ্বৰা অপেশ্বৰীকতো তৰুণী "পৰীয়ে" ভেউকাৰে ঢপ্‌ঢপাই বা ঢপলা পিটি শাৰীৰ আগটোৰে কঁকালত টঙালি বান্ধি খেদি দিবলৈ উঠিছেই। হেমচন্দ্ৰ আৰু লম্বোদৰৰ দিনত ইংৰাজী spelling শব্দটোৰ সলনি বৰ্ণবিন্যাস আৰু আখৰ-জোঁটনি এই দুটাই গাই-গোটা-পেটে ভঁৰাল হৈ বন কৰি দি ঘৰ-সংসাৰ চলাইছিল, আজি সিহঁতৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বীৰূপে "বানান" নামৰ বঙালী মানুহ ওলালহি। এইদৰে বিদেশীয়ে অসমৰ ভাষা "বনাব" লাগিলে "প্ৰবাসীয়ে" এদিন কিজানি ক'বই যে, "আসামবাসী অবাঙালীদেৰ ভাষাটা বাঙালীৰ বানান।" আগৰ দিনত দুজন চাৰিজন অসমীয়া গোট খাই "আমি" হৈছিলোঁইক; আজি "আমালোক" হৈ "লোকালোকৰ সিভিতি" পাইছোঁগৈইক, ইত্যাদি। অৱশ্যে জানো, যে কালৰ গতিয়েই এনে। অদৃষ্টৰ পৰিহাসত কত ফালে কত জ্ঞান জন্মে, কত কাণ্ড ঘটে, তাৰ কি লেখ জোখ আছে। ৰংপুৰৰ শ্ৰীৰঙামুৰাৰ চুৰিয়াখন যিমান দীঘল যিমান পুতলৰেই হওক, ৰঙামুৰাই পিন্ধোতে তাক দুইফালে সামৰি টিকাৰ ওপৰত তুলি থয়, সেইদেখি ৰংপুৰীয়া ৰাইজে ৰঙামুৰাক ৰঙামুৰা নুবুলি ফট্‌ফটীয়াকৈ চকুত পৰা টিকালৈ লক্ষ্য কৰি তাক "টিকাচেলাই কাই" বুলি মাতে যোৰহাটৰ জয়ৰাম গাওঁবুঢ়াৰো তেনে দুৰ্দ্দশাই। গাওঁবুঢ়াৰ মুখত সমুখৰ দাঁতবোৰ দীঘল আৰু উজ্জলা। গাওঁবুঢ়াই নাহাঁহিলেও তেওঁক সততে হাঁহি থকা যেন দেখি। ফলত যোৰহটীয়া মানুহে গাওঁবুঢ়াক মাতে "দাঁত চেলাই জয়ৰাম।" এতেকে এনেবোৰ কথাত আহুকাল পালে নচলে।

ন্যায় দৰ্শন, কাব্যৰ লগে লগে সাহিত্যও ক'ৰবাত আছিল নিশ্চয়। হ'ব পাৰে, ঈষৎ প্ৰকাশ্যভাৱে, বা কিছুদূৰ গুপ্তভাৱে দুঃশাসনে যাজ্ঞসেনীক ৰাজসভালৈ টানি আনি বিবস্ত্ৰা কৰিবৰ চেষ্টা কৰাদি আজিকালি সাহিত্য-ৰসিকে তাক বিদিত কৰি দেখুৱাবৰ প্ৰযত্ন কৰিছে, এই যাথোন। অনেক সময়ত অনেক বস্তুৱে শাপোৰ-কানি সলাই ন সাজ পিন্ধি জীৱনৰ ভাৱনা-ঘৰত ন যেন হৈ ওলায়। বিজুলী, দাঁতৰ বিষ, বায়ু-ৰোগ, কফজ্বৰ, মঠ, মন্দিৰ, সত্ৰ, সভা, কীৰ্ত্তন, ইত্যাদি অনাদি কালৰেপৰা আছে। সেইবোৰকে

নতুন নামকৰণ, চূড়াকৰণ, লগুণ-দিয়নি হৈ, সেইবোৰেই আজি ইলেক্‌ট্ৰিচিটি, টুথ্‌এক, পায়োৰিয়া, ব্লড্‌প্ৰেছৰ, মনেষ্টেৰি, টেম্পোল, আস্পতাল, সংকীৰ্ত্তন ইত্যাদি হৈ ওলাইছে। দূৰলৈ যাবই নালাগে, আমাৰ এই দুখীয়া অসমৰে বেজবৰুৱা—Bezbaroa, বৰা—Borrah, সন্দিকৈ—Handique, গোস্বামী Gossain হ'ল। সুখীয়া বঙ্গৰ ঠাকুৰতো Tagore হ'বই। কালত খাল বাম হয়, বাম খাল হয়। অৱশ্যে কেতিয়াবা কেৰোলা বেঙেনা হ'বগে নে নহয় ক'ব নোৱাৰোঁ। এতেকে যেতিয়া আঁকৰীৰে সৈতে গৃহবাস কৰিবলগীয়া হ'ল, খৰিয়াল নকৰাই ভাল। আঁকৰীৰ লক্ষণ কি কওঁ শুনা। আঁকৰী বুলিছোঁ, তোমাৰ সাহিত্যকেই। তাহানি বুঢ়ীআইৰ মুখৰপৰা শুনা সাধু এটা মনত পৰিছে। সাধুটোৰ নাম ভোম্‌কেৰোলা। ভোম্‌কেৰোলাৰ দুজনী ঘৈণীয়েক আছিল। বৰজনীৰ লগনীয়া কথা শুনি ভোম্‌কেৰোলাই সৰুজনী ঘৈণীয়েকক কথায় কথায় কিলায়। কিলৰ অস্ত্ৰস্বৰূপে, চোতালত শুকাবলৈ মেলি দিয়া কাঠ-খৰিকে প্ৰমুখ্য কৰি ঢেঁকীশালত অলাগতীয়া হৈ পৰি থকা ঢেঁকী খোৰাও ব্যৱহৃত হৈছিল। ঈশ্বৰৰ কৃপাত এদিন সৰুজনী ঘৈণীয়েকে নৈত গা ধুবলৈ যাওঁতে ঘাটৰ কাষতে বান্ধি থোৱা নাৱৰ নাৱৰীয়া এজনৰপৰা ভোম্‌কেৰোলাৰ আগডোখৰ জীৱনৰ আঁতি-গুৰিৰ কথা শুনিবলৈ পালে। আচলতে ভোম্‌কেৰোলা জাতিত কৈৱৰ্ত্ত, তাৰ পুৰণি জন্মস্থান বাসস্থান সি পৰিত্যাগ কৰি নামটো সলাই নতুন গাঁৱলৈ আহি নিজক বামুণ চিনাকি দি বামুণৰ ছোৱালী দুজনী বিয়া কৰাই গৃহস্থালী চলাই আছিল।

ভোম্‌কেৰোলাৰ ঘৈণীয়েকে এই কথা শুনি ঘৰলৈ উভতি আহিল। সেইদিনাই গধূলি ভোম্‌কেৰোলাই ঢেঁকী-খোৰা হাতত লৈ তাইক মাৰিবলৈ আহোঁতেই তাই মন্ত্ৰ মাতিলে—

"ভোম্‌কেৰোলা তোৰ নাও।
বটাকুছিত তোৰ গাওঁ।
যদি মাৰ, ভেদ ভোঁহাৰি পেলাওঁ।"

মন্ত্ৰষাৰ শুনি ভোম্‌কেৰোলা জঁয় পৰি গ'ল। কিন্তু তোমাৰ শ্ৰীযুত সাহিত্য শ্ৰীমান ভোম্‌কেৰোলা নহয়। সেইদেখি তাৰ অলপ আঁতি-গুৰিৰ কথা ক'লেও সি জঁয় পৰিবৰ ভয় নাই।

সংস্কৃত সহিত শব্দটো সাহিত্যৰ মূল। তাৰপৰা মেলা পাত, ঠাৰি, ফুল ইত্যাদিবোৰ সাহিত্য। সহিত মানে সৈতে অৰ্থাৎ ব্যাকৰণ, অলঙ্কাৰ, ছন্দাদিৰে সৈতে লগলাগি মোহন-দৰশন হৈ ওলাই দেখোঁতাক আৰু শুনোঁতাক সন্তোষ দিয়া গদ্য, পদ্য, ৰচনাই সাহিত্য। বাস্তবিকতে "সাহিত্য" "সাহিত্যিক" "সাহিত্য-ৰথী" বিদেশী লেখকসকলৰ দ্বাৰাই বিনিৰ্ম্মিত পশ্চাজ্জাত শব্দ। কাৰ্য্যটো ভালেই, সেইদেখি আমিও তেওঁলোকৰ শলাগ লৈ তেওঁলোকৰ পাছে পাছে বাট বুলিছোঁ। আমাৰ পদস্খলনৰ ভয় নাই, কাৰণ আমাৰ হাতত আছে কলিকতীয়া লাখুটি।

যিহকে পায় তাকে লেখি গ'লেই সি সাহিত্য নহয়। সাহিত্যৰ যেহ-লাওটো বিষয়-বস্তুত নহয়, আকাৰ-প্ৰকাৰত হে। অৰ্থাৎ ইংৰাজীত যাক কয় matter, তাত নহয়, form-অত হে। ৰচনাৰ উৎকৰ্ষ-অপকৰ্ষৰ ওপৰত সাহিত্যৰ জাতে ভৰি দি চলে। কোনোৱে তেওঁৰ ৰচনাত বা কিতাপৰ নাৰত টাহ্ খুৱাই কুঁহি ভৰাই বয়-বস্তু বোজাই দি লৈ গ'লেই যে সি সাহিত্যৰ বণিজ হ'ল এনে নহয়। সি মুদৈ বা সাউদৰ বেহেৰুৱা নাও হ'ব পাৰে, তাত মাহ, সৰিয়হ, ধান, চাউল টাহ্ খাই থাকিব পাৰে, কিন্তু তাত সাহিত্যৰ সাতসৰী হাৰ নাই। তেনে ৰচনা পুৰণি গুদাম বা নতুন গুদামত গুঁজি থোৱা মাল মাথোন। তেনে কিতাপ মাল গাড়ীয়ে টানি লৈ যোৱা "মালকা ডাব্বা" সাহিত্য-সভা বা সাহিত্য-পৰিষদৰ "মেইন লাইনৰ" ডাঙৰ "ষ্টেচনৰ" ১, ২, ৩ নং "প্লেট্ফৰ্ম্মত" সেইবোৰ ওৰেগনে থিতি নাপায়। সাহিত্যৰ ৰূপতহে ৰস, বস্তুৰ সম্ভাৰত নহয়। কেঞাৰ গোলাৰ মালৰ আৰু বজাৰুৱা বৰ-ভঁৰালৰ বস্তুৰ প্ৰচুৰ মূল্য আছে নিশ্চয়, কিন্তু তাত সাহিত্যৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱী যোগমায়া নাই। এই দেৱীৰ আসন—কবিৰ কাব্যত, নিপুণ ৰচকৰ ৰচনাত মালিনীৰ মালাত, সুন্দৰীৰ খোপা আগুৰি থকা ফুলৰ চাকিত। অৱশ্যে সাহিত্য ৰচনাত বিষয়ৰ গুৰুত্ব যে একেবাৰেই দলিয়াই পেলাবলগীয়া বস্তু, এনেও নহয়, "কাৰ্য্য-কালক অপেক্ষি" তাৰো সাৰ্থকতা আছে, তাৰো প্ৰভাৱ-প্ৰগল্‌ভ পৌটি আছে, কিন্তু সেয়েই যথেষ্ট নহয়। ৰচনাৰ মৰ্য্যাদাহে সাহিত্যৰ প্ৰাণ, সংবাদ সংগ্ৰহ নহয়। সাহিত্যিকৰ চিন্তাৰ নতুন ৰসৰ ধাৰেহে সাহিত্যক সঞ্জীৱিত কৰে, চিন্তিত সামগ্ৰীৰ দীঘল তালিকাই নকৰে। চিন্তাৰ বিষয়-বস্তুৰ ফৰ্দ্দৰ মূল্য থাকিলেও, সাহিত্যৰ হিচাপত সি

অকিঞ্চিৎকৰ। বিষয়ৰ মৰ্য্যাদাত সাহিত্যিকৰ কৃতিত্ব নাই, ৰস-সৃষ্টিত হে কৃতিত্ব। বিষয়-গৌৰৱত সাহিত্য গৌৰৱান্বিত নহয়, ৰসৰ অৰ্থ গৌৰৱতহে। এই দেখিয়েই কোৱা হৈছে :—

"উপমা কালিদাসস্ত ভাৰবেৰৰ্থ গৌৰৱম্।
নৈষধেৰ্পদলালিত্যং মাঘে সন্তি ত্ৰয়োগুণাঃ।"

প্ৰতিভা সাহিত্যিকৰ সমল। গ্ৰন্থত যে মৌলিক চিন্তাৰ মূল্য নাই এনে নহয়, কিন্তু বিষয়-বস্তুৰ অৱলম্বনত যি মৌলিক চিন্তা গ্ৰন্থকৰ্ত্তাৰ বিশিষ্ট ভঙ্গীত উদ্ভৱ হয় সি হে সাহিত্যত মূল্যবান। সাহিত্য ৰচকে সাধাৰণ বিষয়-বস্তুতে এনে এটা ৰস ৰূপ দিয়ে যে সেই ৰূপেই পাঠকৰ চিত্ত বিমোহ কৰে। বাটত যাওঁতে এজনে শুকান কাঠ এডোখৰ দেখি ক'লে "শুষ্কং কাষ্ঠং তিষ্ঠতি অগ্ৰে"। তেওঁৰ লগতে যোৱা সাহিত্যিকে তাতে ৰস চৰাই ৰূপ সৃষ্টি কৰি ক লে—"নীৰস তৰুবৰ পুৰতো ভাতি।" সাহিত্যিকৰ হাতত পৰি সেই শুকান কাঠতে কুঁহিপাত ওলাল। তত্ত্ব ব্যাখ্যা আৰু বস্তু বিশ্লেষণ পৰিপূৰ্ণ ৰচনাই লেখকৰ চিন্তাৰ চিনাকি দিব পাৰে, কিন্তু সি প্ৰকৃত সাহিত্য নহয়। তাত "মাল-মচলা" আছে, মন্ত্ৰদৃষ্টি ৰসসৃষ্টি নাই। এই দেখি স্কুল-কলেজত চলাবলৈ লিখা গ্ৰন্থক প্ৰকৃত সাহিত্য বুলিব নোৱাৰি, বুলিব পাৰি পঞ্জিকা বা সংগ্ৰহ। তেনে গ্ৰন্থৰ গ্ৰন্থকাৰসকল "বানচৰ বস্তুৰা" মাথোন। মুঠতে সাহিত্য ৰচনাত ৰচকে কি কথাটো ভাবিছে, সেইটো আচল নহয়। কেনেকৈ ভাবিছে, সেইটোহে আচল পদাৰ্থ। শুনা জয়ধ্বজ! আজিকালি সাহিত্যৰ নামত বজাৰত তুঁহ আৰু পতান চলিছে। যদিও আমাৰ পুৰণি ফকৰাত আছে—

"গাখীৰৰ নামত পানীকে খাবা।
দোলাৰ নামত শিকিয়াতে যাবা॥"

মই হ'লে তেনে ফকৰাৰ কথা মানি চলিব নোৱাৰোঁ। গাখীৰ নাই, নাখাওঁ; দোলা নাই, নাযাওঁ এই কথা আজিলৈ "গুড্ নাইট" জয়ধ্বজ।

কৃপাবৰ বৰুৱাৰ ভাবৰ বুৰ্‌বুৰণি

বুৰঞ্জীৰ দৌৰাত্ম্য

আজি মোৰ ভাবৰ বুৰবুৰণিৰ নাম বুৰঞ্জীৰ দৌৰাত্ম্যৰ বুৰ্‌বুৰণি। বুৰঞ্জীৰ বুৰবুৰণিৰ ওপৰত উঠি ভৱনদী পাৰ হ'বলৈ মোৰা বুৰঞ্জীবিদ্ পিত্‌ পিত্‌সকলে আশাকৰোঁ, মোৰ দোষাদোষ মৰিষণ কৰিব।

বহুকাল ধৰি মোৰ মনত খেলাই আছিছে যে ভাৰতবৰ্ষৰ ঋষি-মুনি পণ্ডিতসকলে, আজিকালি যাক আমি বুৰঞ্জী বোলোহক, তেনে বুৰঞ্জী বা ইতিহাস ৰচনা কৰা নাছিল কিয়? তেওঁলোকে বেদ, বেদান্ত, ষড়দৰ্শন, জ্যোতির্বিদ্যা, আয়ুৰ্ব্বেদ ৰসায়ন আদি জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ গ্ৰন্থ আৰু আধ্যাত্মিক বিদ্যাৰ গ্ৰন্থ লিখি মুধা ফুটাই গ'ল, ন্যায়. নীতি, পুৰাণ, সংহিতাৰ গ্ৰন্থৰ তেওঁলোকৰ হাতত উজান উঠিল, অথচ প্ৰচলিত ৰীতিমতে বুৰঞ্জী ৰচনা কৰি থ'বলৈহে তেওঁলোকৰ বিদ্যাৰ নাটনি পৰিল? ধনুৰ্বিদ্যা, নৃত্য-গীত প্ৰভৃতি চৌষষ্টি কলাত পকা পকা পুথি তেওঁলোকে দকচি লেখিলে আৰু সেইবোৰৰ শিক্ষা ছাতৰক উৰাই-ঘূৰাই দিলে, যোগীজনসুলভ যোগ-দৃষ্টিৰে তেওঁলোকে ভূত ভবিষ্যৎ বৰ্ত্তমান সকলোবোৰ দেখিলে। ভবিষ্য পুৰাণ পৰ্য্যন্ত খনে খনে লেখিলে, কিন্তু কাশীনাথ ফুকনৰ আৰু হৰকান্ত সদৰামিনৰ বুৰঞ্জীৰ নিচিনা নাইবা ইংৰাজ ফ্ৰেন্স জাৰ্ম্মান 'হিষ্টৰি' প্ৰণেতাসকলৰ নিচিনাকৈ ইতিহাসৰ কিতাপ খনদেক লেখিবৰ বেলকাহে তেওঁলোকৰ কেনা লাগিল? বাপুহে, অন্ততঃ চকুৰ বেমাৰত চকুত বাটি দিবলৈকে খোৰা বুৰঞ্জী এখন লেখি থৈ যা! কিয় তেওঁলোক এই বিষয়ত নিবোকা-চামোন হৈছিল? "মচুলুকা নোলোৱাকৈ" কথাষাৰ এৰি দিবকে নোৱাৰি, সি এনে "ল আৰু অৰ্ডৰ" সম্বলিত ব্যাপাৰ।

অভাৰতীয় বিদেশীয়ে কথন-মথন কৰে, যে ভাৰতীয়সকলৰ Historical sense অৰ্থাৎ বুৰঞ্জী-জ্ঞানৰ অভাৱ। কথাষাৰ সঁচা নে? আমাৰ ৰঙাই, ৰগাই, ৰাতিয়া, কাতিয়া নামৰ বুৰঞ্জীবিদ্ ককাইহঁতে কি কয়? আমাৰ ইংৰাজীত পণ্ডিত ঐতিহাসিকসকলৰেই বা কি অভিমত?

মোৰ প্ৰশ্নটোৰ ভিতৰত, মই হেলাৰঙেই হওক বা "সহজে ৰাম ছুহি

কৰুণা সাগৰ” বুলি ভাবিয়েই হওক, জীৱন-চৰিত, ধৰ্ম্ম আৰু সম্প্ৰদায়ৰ বৃত্তান্ত, সমাজৰ বিৱৰণ, ধৰ্ম্ম-গুৰু আৰু কৰ্ম্ম-গুৰুসকলৰ চৰিত্ৰ পুথিকো সুমাই লৈ এই দলিটো মাৰিলোঁ, পণ্ডিতাগ্ৰগণ্যসকলৰপৰা উত্তৰলৈ হাত পাতি ৰলোঁ।

মোৰ মৃগনেত্ৰ সদৃশ জীৱনত, আমাৰ পণ্ডিতসকলৰ হিচাপমতে ‘ক’ বুলিব পাৰিলোঁ বা নোৱাৰিলোঁ, কিন্তু পুৰাণ, ভাৰত আৰু বুৰঞ্জী-ইতিহাসৰ বস্তাৱলী অনেক পঢ়িছিলোঁ। এই পঠনৰ শেহ ফল কি পালোঁ, তোমাক মোৰ হৃদয়ৰ কথা ভাঙি ক’ব লাগিলে কওঁ যে পুৰাণবোৰ ভণ্ডুৰাৰ গল্প, কানীয়াৰ কীৰ্ত্তন নাইবা মতলীয়াৰ অপলাপ বা প্ৰলাপ যেন মোৰ নালাগিল আৰু ভৱিষ্যতত লাগিবৰো আগন্তুক নাই। বৰং থাকি থাকি মোৰ মনত বিশ্বাসৰ কৰালহে ডাঠকৈ বান্ধিছে যে পুৰাণবোৰ আধ্যাত্মিক জীৱনৰ অমূল্য ইতিহাস আৰু অক্ষয় অব্যয় সেই বাঞ্ছিত জীৱনৰ বুৰঞ্জী। অৱশ্যে বজাৰত চলা ঐতিহাসিক পণ্ডিতসকলে মোৰ কথাষাৰ টিলিকি মাৰি উৰালেও মোৰ “আপচোচ্” নাই, কাৰণ ইতিহাস, বুৰঞ্জী আৰু “হিষ্টৰিৰ” নৱকলেৱৰ তেওঁলোকৰ তেজ-মঙহৰ সৈতে মিহলি হৈ গৈছে। তেওঁলোকে লাংপুং ৰচিত বুৰঞ্জী, ৰবিন্সন প্ৰণীত হিষ্টৰি, মঙ্কুপ ভণিত “একচন্দ্ৰ স্তমোহস্তি” বুৰঞ্জীক হে বুৰ্‌বুৰন্‌জী বোলে, তাত মোৰ খুকু’ৰ নাই। যাওক। বৰবৰুৱা কৃপাবৰে কৃষিকাৰ্য্য কৰিবলৈ মনস্থ কৰি আঁঠুমূৰীয়া চুৰিয়া পিন্ধি হাতত হালোৱাৰ এচাৰি লৈ হাল বোৱাৰেপৰা আৰম্ভ কৰি জৰকাৰে জাবৰ টানি, বোকাত ভুঁই কই খেতি কৰি পালে এবিধ আনন্দৰ শইচ, যাৰ বৰ্ণনা মহাপুৰুষে ঘোষাত দিছে :—

‘কৃষ’ হেন শব্দ ইটো   পৃথিৱীবাচক ভৈল
‘ন’ আনন্দত প্ৰবৰ্ত্তয়।
দুইৰো এক পদ ভৈলে   পৰম ব্ৰহ্মৰূপ কৃষ্ণ
নাম আনন্দক মাত্ৰ কয়॥

সেইদেখি পুৰাণ পাঠ কৰি এই কিৰিষ কৰোঁতা হালোৱাই হেলাতে মাৰণী কটালে বুলি বেজাৰ নকৰে। তেওঁ পালে গছীধান, গুটিধান, আৰু সেইবোৰৰ মেটমৰা ভাৰ বান্ধি আনি তেওঁ ভঁৰালত সুমালে; হিষ্টৰি আৰু বুৰঞ্জীৰ পাখি-লগা ফচল ধান তেওঁৰ কপালত নুঠিল। সেইবাবে তেওঁৰ একো হোৱা নাই যদি নাই—অনুশোচনাও নাই।

মুঠতে কওঁ, আগৰকলীয়া জ্ঞানীসকলে আমাক যিহকে লাগে তাকে দি গৈছিল। সেই শইচ আমি দাই চপাই ভাঙৰি বান্ধি কঢ়িয়াই ওঁৰালত ভৰাব পাৰিলেই বৰ্ত্তিলোঁহঁক। পুৰাণক তুমি কল্পতৰু বুলিব খুজিলে সি কল্পতৰুৱেই। লোকে পুৰাণক কল্পতৰু নুবুলি কেলেপ্‌তৰু বুলিলেও মই আপত্তি নকৰোঁ, কিয়নো, চৰকাৰৰ ঘৰৰ কাচাৰীতো কেলেপ্‌তৰু (কলেক্টৰি) হাকিম আৰু চিৰস্তাদাৰলৈকো একোখন চকী ৰখা হৈছে। এতেকে হে ভদ্ৰলোক মহোদয় আৰু মহোদয়াসকল! ভাবক আপোনালোকে যিহকে মন যায় ভাবক, মোৰ এই গেন্ধেলা মুখৰপৰা ওলোৱা গেন্ধেলা কথা এষাৰ নাপাহৰিব যে, পুৰাণ is a mine of wealth, অৰ্থাৎ পুৰাণ ৰত্নৰ ভাণ্ডাৰ। অৱশ্যে ৰত্ন চিনি নোপোৱা হনুমন্তৰ নিমিত্তে সি অকিঞ্চিৎকৰ পাথৰ। তেনেজনে তাক দাঁতেৰে বা পটাগুটিৰে যি ব্যৱস্থা হয় কৰক, আমাৰ সেই কাৰ্য্যত ৰাম-বিষ্ণু বা আল্লা-খোদা বুলিবলৈ একোকে নাই।

সাধাৰণতঃ পুৰাণৰ লক্ষণ পাঁচোটা। শ্ৰীমদ্ভাগৱত পুৰাণৰ লক্ষণ দহোটা। আজিৰ হিচাপমতে পুৰাণ বুৰঞ্জী নহয় সঁচা, কিন্তু সকলোবোৰ লাগতিয়াল সংবাদৰ সি ৰহঘৰা। সেই সংবাদ আহোমে বঙালক অমুক ৰণত অমুক শকত মাৰিলে, এনে বিধৰ নহয়, সেই সংবাদ ধৰ্ম্ম আৰু ধৰ্ম্ম-সম্পৰ্কীয় কৰ্ম্ম আধ্যাত্মিক উন্নতি, পৰকালৰ মহাবিত্তলভি সংসাৰৰ কৰ্ম্ম-বন্ধনৰপৰা মুক্তি পাই বিষ্ণুৰ পৰম পদ লভিবৰ সংবাদ —যি পদ

"তদ্বিষ্ণোঃ পৰমং পদঃ সদা পশ্যন্তি সূৰয়ঃ দিবীব চক্ষুৰাততং।"

আকৌ কওঁ পুৰাণ secular purpose অৰ্থাৎ পাৰ্থিৱ সম্পৰ্ককে মুখ্য উদ্দেশ্য কৰি লিখিত নহয়, পৰম পদ লভিবৰ নিমিত্তে উদাহৰণ, আহিঁ, উপাখ্যান, ৰূপক, নীতি আৰু সজ উপদেশ প্ৰভৃতি যি যি বস্তুত আৱশ্যক তাৰ উজু বৰ্ণনা আৰু সেই সম্পৰ্কতে ইতিহাস, ভূগোল, বংশাৱলী ইত্যাদিৰ উত্থাপন, আৰু পুণ্যশ্লোক ভগৱন্তৰ গুণানুকীৰ্ত্তনৰ অৰ্থে ঈশ্বৰ-পৰায়ণ সাধুসকলৰ চৰিত্ৰ আৰু কাৰ্য্যকলাপৰ বিৱৰণ।

ঈশ্বৰৰ গুণ চৰিত্ৰৰে সৈতে সম্পৰ্কবিৰহিত অকল মানুহৰ কাৰ্য্যকলাপ, যুদ্ধ-বিগ্ৰহ, তাৰ বাৰ তাৰিখ, কোনো লোকৰ জীৱনচৰিত, ইত্যাদি পদাৰ্থ পুৰণি ঋষি-মুনিসকলে লিপিবদ্ধ নকৰিছিল কিয়? কাৰণ, তেওঁলোকৰ হিচাপত সেইবোৰ অপদাৰ্থ আৰু অসাৰ্থক, আৰু যাইকৈ পক্ষপাত লোৱক

ঘোৰ দোষি হ'বৰ সম্ভৱ দেখি। এপক্ষৰ যুদ্ধৰ কাহিনী বিপক্ষৰ লেখকে লেখিলেই তাত পোন্ধৰ অনা তিনি পইচা অসত্য সোমায়, এপক্ষৰ বীৰৰ বীৰ্য্যৰ বুৰঞ্জী আন পক্ষৰ লেখকৰ কলমৰ খোচত বিপৰ্য্যয়গ্ৰস্ত হৈ ওলোটা আকাৰত পৰিণত হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, ইংৰাজ লেখকে লেখা মহাবীৰ নেপোলিয়ান বোনাপাৰ্টৰ জীৱন-চৰিত। আগলৈ আগবাঢ়ি নগৈ সিদিনাৰ মহাযুদ্ধলৈকে চকু দিয়া। তাৰ বিৱৰণ ইংৰাজ লেখকেও লেখিছে আৰু জাৰ্ম্মান লেখকেও লেখিছে। কিন্তু দুইফলীয়া বিৱৰণ দুটা মিলাই চোৱা,—দেখিবা এটি অশ্ব, সিটি মহিষ, এটি চেণ্ট পল, সিটি ৰবিন্‌হুদ; এটি শূৰ্পণখা, সিটি ভাই লক্ষ্মণ, এটি কেঁচাকল আৰু সিটি এদা। নিজৰ পো-টো অঘাইতং হ'লেও মাকৰ চকুত সি সোণামুৱা, আৰু পৰৰ পোহে লাঠুৱা জহনীত যোৱা। ধৰ্ম্ম সংস্থাপক আৰু ধৰ্ম্ম-গুৰুসকলৰ চৰিত্ৰ আৰু তেওঁলোকৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মৰ বৃত্তান্তলৈকে, তোমাৰ মন যায় যদি মন কৰা। পাবা এই কথা যে—মোৰ গুৰুজনা বৈকুণ্ঠৰপৰা সোঁশৰীৰেৰে সোণৰ জখলাইদি নামি আহিছে আৰু তোমাৰজনা বাহ-তলৰ খালত থকা এডোঙা পানীৰপৰা পূৰ্ব্বকায় পৰিত্যাগ কৰি জঁপিয়াই পাৰত উঠা ভেকুলীৰ পোৱালি। মোৰ গুৰুজনাহে তোমাৰ পথপ্ৰদৰ্শক, তোমাৰজন তেওঁৰ পিছে পিছে কমলি ধৰি যোৱা লেমটৌ। মোৰ অৱলম্বিত ধৰ্ম্ম সত্যৰ দানা বন্ধা মিছিৰি, তোমাৰ ধৰ্ম্ম নাক জনজনাই যোৱা পানী-কাঁহুদি। এনে কথা, এনে বতৰা। এই পচা পৃথিৱীত এনেবোৰ প্ৰয়াস কৰিবলৈ কোনেও নেৰে, আৰু ভৱিষ্যততো এৰিবৰ আশা নাই, কাৰণ মানুহৰ স্বভাৱেই এনে, নতুবা এই পৃথিৱীখনেই স্বৰ্গ-ৰাজ্যত পৰিণত হ'লহেঁতেন। নোহোৱালৈকে গলিয়া-গলি চুলিয়া-চুলি এই পৃথিৱীৰপৰা নাযায় সেইদেখি আমাৰ পৰম জ্ঞানী ঋষি-মুনিসকলে তেনে অসাৰ্থক মূল বুৰঞ্জী আৰু ইতিহাসত হাত নিদি সেইবোৰ কটা-ছিঙাকৈ এৰি থৈছে। তেওঁলোকৰ বিদ্যা-বুদ্ধি জ্ঞানে সেই বুদ্ধিটো ঢুকি নোপোৱাটো বা তেনে গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিবলৈ তেওঁলোকৰ মনত নেখেলোৱাটো অলীক সপোন মাথোন। বংশাৱলী লেখোঁতাই নিজৰ বংশটোক কাকিনি তামোলৰ আগত তুলি থয়; গুৰু-লীলা বা গুৰু-চৰিত্ৰ লেখোঁতাই তেওঁৰ গুৰুক কৃষ্ণৰ অৱতাৰ পাতে; লোকৰজনক সেইজনৰ লগুৱা পাতে। এইবোৰ বিকৃচিনা লগা কথা নহয় জানো! নিজক সাধু-মহন্ত বোলাওঁতাসকলে মুখেৰে

গীতা-ভাগৱত মাতি সভাৰ গুৰি ধৰোঁতা হৈ, কাৰ্য্যত সেইবোৰ "লোপায়ং নমঃ" কৰি মিছাৰ বহ্নিত আহুতি দিয়ে। দিনো তেওঁলোক "গালে নাম, গ'ল উৰি, তাৰ কি আছে আগ-গুৰি" হয়। আত্মজীৱনী-লেখকে নিজক কলিকতাৰ পথাৰৰ মাজত থকা "অক্‌টৰলনি মনিউমেণ্ট"টো কৰি, ওচৰ-চুবুৰীয়া গৃহ আৰু গৃহবাসীক পকৰা আৰু উই হাফলু যেনকৈ দেখে। এনে বুৰঞ্জী, এনে আত্ম-জীৱনী কি পদাৰ্থ আৰু তাৰ বেচ কি এই কথা মোক কোনেও বুজাই নিদিলেও মোৰ বুজাত ব্যাঘাত নঘটে। এতেকে এনে জাতৰ বস্তুৰ ওপৰত পুৰণি জ্ঞানীসকলৰ বিৰাগ থকাটো আশ্চৰ্য্য কি ?

অসমীয়া বুৰঞ্জী নিশ্চয় আহোমসকলৰ দান। তেওঁলোকৰ তেজে অভ্যাস বা বুৰঞ্জী sense বংশ আৰু জন্মগত। অনা আহোমসকলৰ তেওঁলোক শিক্ষা-গুৰু। যদিও আগৰ কালত অসমত ছাপাখানা নাছিল, ছপা কৰি কিতাপ বা পুথিখন গপ্‌গপীয়া কৰি থ'বৰ জ্ঞান অসমীয়াৰ নাছিল, তথাপি আহোমৰে হওক বা আনৰে হওক, অসমত নামজলা বংশ বা ফৈদ এনে এটা নাছিল যাৰ ভিতৰৰ মুখিয়ালসকলে নিজৰ বংশৰ বা ফৈদৰ বুৰঞ্জী একোখন লেখি নিজৰ ঘৰত নথৈছিল। ফলত "A lion is painting himself" হৈ অসমক বুৰঞ্জীৰ কাঠফুলাৰে ঢাকি পেলোৱা যেন হৈ পৰিছিল। সেই বুৰঞ্জীবোৰৰ হাড়-হেমেজু হৈছিল, মূঠতে মুখ্য মুখ্য কিছুমান সৰ্ব্ববাদী-সন্মত কথাৰ বাহিৰে স্ববংশ আৰু স্বজনৰ জয়জয়কাৰ আবাও, আৰু যাক ভালপোৱা নাযায় তাৰ কলঙ্ক আৰু অধঃপতনৰ ঠেলা। সেই কাৰণে কিছুমান বুৰঞ্জী জুইত পুৰি পেলাইছিল। জুয়ে কেঁচা-পকা দুইবিধ পোৰাৰ দৰে, অৱশ্যে সেই জুইত দুখন-দহখন ভাল বুৰঞ্জীও যে ছাই হৈছিল তাত ভুল নাই ; কিন্তু সেইটো এৰাব নোৱাৰা উপসৰ্গ। কোনো বিষম ৰোগত অস্ত্ৰ-চিকিৎসা কৰিবলৈ হ'লে গেলাৰ লগত কেঁচা মঙহ আৰু পুঁজৰ লগত কেঁচা তেজো যায়, সেইবুলি অস্ত্ৰ-চিকিৎসা নকৰি থাকিলে ৰোগীৰ অনিবাৰ্য্য মৃত্যু।

অনেকে বুৰঞ্জী লেখিবলৈ গৈ অজ্ঞাতসাৰেও অসত্য কথাকো লিপিবদ্ধ কৰে ; কাৰণ তেওঁৰ angle of vision অৰ্থাৎ চকুত যি পৰে বা আনৰপৰা যি শুনে, তাকে তেওঁ লেখে। তেওঁ মিছলীয়া নহ'লেও সৰ্ব্বজান নহয়। কণাই হাতী দেখা সাধুটোৰ উৎপত্তিও এইবাবেই।

বিদেশী ভাৰত বুৰঞ্জী লেখকৰ চকুৰে চাই হিন্দুৱে কোনো কোনো

মুছলমান নবাব বাদচাহৰ বিষয়ে এনে বিভীষণ ধাৰণা কৰি থৈছে, দেখিলে দুখ লাগে। উদাহৰণ স্বৰূপে বঙ্গৰ নবাব চিৰাজউদৌলা, আৰু দিল্লীৰ সম্ৰাট ঔৰংজেৱ। আজিকালি অনেকৰ আচল সত্যৰ ফালে চকু মুকলি হৈছে যদিও আৰু অনেক বাকী।

"ধৰ্ম্মস্য তত্ত্বং নিহিতং গুহায়াং" এই সত্য কথাষাৰ অমূল্য। বুৰঞ্জীৰ প্ৰকৃত সত্য কথাৰ তত্ত্বও সাত হাত পানীৰ তলত। পানীৰ ওপৰত ফৰ্ফৰায়তে কৰি ফুৰা শফৰী ধৰিবলৈ বিচাৰি ফুৰোঁতাসকলে অগাধ-জল-সঞ্চাৰী ৰোহিতক ধৰিব নোৱাৰে, সিফালে তেওঁ যিমানকে বুৰ্‌বুৰন্‌জীবিদ হৈ পিত্‌পিতাই ফুৰক। ছপা কৰা শফৰী বুৰঞ্জীৰ পাত দুটা মেলি পঢ়িয়েই অনেকে অনেক বিচক্ষণ জ্ঞানীলোকৰ মাজত ধাৰাবাহিকৰূপে প্ৰচলিত আৰু আদৃত কথাকে অপলাপ বুলি ঢোল-খোল-মৃদং বজাই নচাটো ফেকুন্দা কাৰ্য্য।

পাহৰিলে নচলিব যে বুৰঞ্জী-বিহীন প্ৰাচীন আৰ্য্য হিন্দু-জাতি আজিলৈকে জীয়াই আছে, লেলায়েই হওক বা ধেন্দায়েই হওক; কিন্তু বুৰঞ্জীৰ বোজাৰে কঁকাল-মেচা অনেক প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য জাতিয়ে পৃথিৱীৰ মানচিত্ৰ এৰি স্বৰ্গাৰোহণ কৰিলে। আজিৰ ভাৰতীয়ই পশ্চিমৰ সকলো বিষয়কে বাছ-বিচাৰ নকৰি অনুকৰণ কৰাৰ ফল, নিজৰ ভিতৰত হুলস্থূল। অনুকৰণৰ বঢ়া-বঢ়ি হ'লে, পশ্চিমতকৈয়ে আগেয়ে আমাৰ নিপাত। পশ্চিমত নিৰ্ব্বাণ নামৰ অৰ্দ্ধোদয় যোগ থাকিলেও পশ্চিমীয়াৰ গাত ইমান প্ৰাণ, মূৰত ইমান বুদ্ধিৰ বল আছে যে, তেওঁলোক বাগৰি গৈও থাৰৈৰ পাৰতে খুঁতি পুটি ৰ'ব পৰা শকতি তেওঁলোকৰ গাত আছে। আমাৰ আছে মাথোন মুখত ইংৰাজী মাত, মূৰত হেট, গাত কোট আৰু হাতত বেত, সিফালে আছে গাত ছাল-বাকলি।

বৰবৰুৱাৰ ভাবৰ বুৰ্‌বুৰণি

তিনি তত্ত্ব

বৰবৰুৱাৰ ভাবৰ বুৰবুৰণি অনেক, অলেখ। সেইবোৰ দিনৌ উঠে, মাৰ যায়; মাৰ যায় আৰু উঠে। কেতিয়াবা মন গ'লে তেওঁ তাৰে এটা-দুটা কথা লিখি কাকতত ছপায়, কেতিয়াবা ফটা কাকতৰ পাচিত পেলায়। আৰু কেতিয়াবা য'ৰে বুৰ্‌বুৰণি ত'তে উঠি নাচি-বাগি থাকি মৰিবলৈ তেওঁ এৰি দিয়ে। আজি তিনিশ-তিনিকুৰি বুৰ্‌বুৰণিৰ ভিতৰৰপৰা তিনটাক ধৰি আনি এই প্ৰবন্ধৰ থালৈত সুমালোঁ। যদি কোনোবাই সোধে ইমানবোৰ বুৰ্‌বুৰণিৰ ভিতৰত তেওঁৰ তিনটাত মন পৰিল কিয়? উত্তৰত কওঁ শুনা,—

মই আগেয়েও অনেকবাৰ কৈছোঁ, এতিয়াও কওঁ যে মই তিনিৰ পক্ষপাতী। কাৰণ এই সংসাৰত চকু মেলিলেই দেখিবা, যে তিনিৰেই পয়োভৰ সৰহ। আমাৰ তিনিজন ঘাই দেৱতা—ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, শিৱ। খৃষ্ট ধৰ্মমত (trinity) "ট্ৰিনিটি"—অৰ্থাৎ God the father, God the son, and God the Holy Ghost—অৰ্থাৎ পিতা ঈশ্বৰ, ঈশ্বৰৰ এক মাথোন পুত্ৰ ঈশুখৃষ্ট ঈশ্বৰ, আৰু পবিত্ৰাত্মা ঈশ্বৰ। বৌদ্ধ ধৰ্মমত,—বুদ্ধ, ধৰ্ম আৰু সঙ্ঘ। আমাৰ দৰ্শনশাস্ত্ৰত বা ধৰ্মশাস্ত্ৰত ত্ৰিগুণ, অৰ্থাৎ সত্ত্ব, ৰজ আৰু তম। ঈশ্বৰৰ বামন অৱতাৰৰ ত্ৰিপাদ অৰ্থাৎ তিনাটি ভৰি আছিল। আমাৰ শাস্ত্ৰত যদিও সাতখন স্বৰ্গ সাতখন পাতালৰ কথা আছে, তথাপি তিনিও প্ৰসঙ্গত ত্ৰিভুৱন বা ত্ৰৈলোক্যৰ হে নাম ওলায়। হিৰণ্যকশিপু দৈত্যেন্দ্ৰই এই ত্ৰৈলোক্যক হে জয় কৰিছিল। "তিনিও লোকক তুমি জিনিলা অকলে" বুলি ষণ্ডামৰ্কই হিৰণ্যকশিপুক "চাৰ্টিফিকিট" বা "কম্‌প্লিমেণ্ট্" দি সান্ত্বনা কৰিছিল। আমাৰ সদাশিৱ ত্ৰিনয়ন আৰু তেওঁৰ হাতত ত্ৰিশূল। ধ্ৰুৱক গোসাঁয়ে ত্ৰৈলোক্যৰ ওপৰত থাপি থ'লে—

"সপত্নী মাতৃৰ বাক্যে বিদাৰিল মন।
ধ্ৰুৱে আসি আৰাধিলে তোমাৰ চৰণ॥
ত্ৰৈলোক্যৰ ওপৰে তাহাঙ্ক থৈলা থাপি।
গোধিকাৰ পুচ্ছভাগে দেখিয়ো অত্যাপি॥"

ধৰ্মৰ চাৰিপাদৰ ভিতৰত কলিয়ে পৰীক্ষিত ৰজাৰ দিনত তপ, শৌচ, দয়া, এই তিনি পাদহে ভাঙিছিল। গঙ্গা, যমুনা, সৰস্বতীৰ সঙ্গম ত্ৰিবেণী, য'ত স্নান

কৰিলে মুক্তি লাভ হয়। দাৰ্জ্জিলিঙৰ ওচৰত তিনধৰীয়া অৰ্থাৎ যি ঠাইত নৈৰ তিনটা ধাৰ বা সোঁতাৰ মিল হৈছে। গুৱাহাটীৰ বশিষ্ঠাশ্ৰমত সন্ধ্যা, ললিতা, কান্তা এই তিনি সোঁতাৰ সমন্বয়। তিস্তা নৈও তিনি সোঁতাৰ সঙ্গম। তন্ত্ৰমতানুৱলম্বী তান্ত্ৰিকৰ triangle বা ত্ৰিভুজ মূল পদাৰ্থ। আয়ুৰ্ব্বেদ শাস্ত্ৰমতে বায়ু, পিত্ত, কফ এই তিনিটাই যাই, আৰু ত্ৰিদোষী হ'লেই শঙ্কটাপন্ন অৱস্থা। আমাৰ ঘুথুয়া জ্বৰ নহৈ বৰকৈ জ্বৰ উঠিলেই আমিও ক'বলৈ নেৰোঁ যে তিৰিকঁপে জ্বৰ উঠিল। গণিত শাস্ত্ৰত ত্ৰিভুজ, ত্ৰিকোণ সকলো ভুজ, কোণতকৈ চৰা। ইংৰাজীত ত্ৰিগণমেত্ৰি, আমাৰ ভাষাত ত্ৰিকোণমিতিৰ কথা কলেজৰ কোন ছাত্ৰে নাজানে? অঙ্কশাস্ত্ৰৰ ভিতৰত ত্ৰৈৰাশিক হাড়-মগজু। সইত্ খাওঁতেও আমি সইত, সইত, তিনি সইত, অৰ্থাৎ তিনিবাৰ সত্য খাওঁক। আমি বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ মানুহে নাম-প্ৰসঙ্গ কৰাৰ কথাতো তিনি প্ৰসঙ্গৰ কথা কওঁ, আৰু কৰোঁহক। আমাৰ ৰজাঘৰ বৃটিচ গবৰ্ণমেণ্টৰ কথাকে নোচোৱা কিয়? ৰজা (King), লৰ্ডসভা (House of Lords) আৰু প্ৰজা-সাধাৰণৰ সভা (House of Commons)। আগৰ আমাৰ আহোম ৰজাৰ দিনতো ৰজাৰ ৰাজ্যশাসন-যন্ত্ৰত তিনিখন হাত,—বুঢ়াগোহাঁই, বৰগোহাঁই আৰু বৰপাত্ৰ গোহাঁই। আজিকালিৰ কাচাৰী ঘৰতো তিনটা খোঁটালি—দেৱানী, ফৌজদাৰী, আৰু কলেক্টৰী। পেটৰ ফালৰপৰা চালেও দেখা যায় আমাৰ ভাত ৰান্ধিবলৈ হ'লেই তিনটা উধান লাগে। পলিটিক্স্ বা ৰাজনীতি ক্ষেত্ৰতে নোচোৱা কিয়? বিলাতত ৰাউণ্ড টেবুল কন্‌ফাৰেন্স্ বা ঘোঁৰাটাবুৰা যিখন মেল বহিছে, ভাৰতৰ দশা গণি ভাগ্যৰ সোঁৰৰণী এখন কৰিবলৈ, তালৈ তিনটি প্ৰধান দৈৱজ্ঞ পণ্ডিত গৈছে, যথা—তেজবাহাদুৰ ছাপ্ৰু, জয়াকৰ আৰু জিন্না। আমাৰ দেশলৈকো চকু দিলে দেখিবা আমাৰ অসমত তিনিজন নামজ্বলা নেতা,—ফুকন, বৰদলৈ আৰু চলিহা। মহাত্মা গান্ধীয়ে তিনটা ডাঙৰ খুঁটাত আউজে,—বাপ, পো নেহেৰু আৰু চৰ্দ্দাৰ বল্লভভাই পেটেল। আমাৰ অসমত আগৰ দিনত ডাঙৰ মানুহৰ তিনিজনা ঘৈণী থকাটো প্ৰচলিত ৰীতি আছিল, আৰু সেইদেখি সেইসকলে ডাঙৰ হৈ একঠা চাউল খায়ো গ'ল। বৰঘৈণী, মাজুঘৈণী আৰু সৰুঘৈণী, বৰলোক ডাঙৰীয়াৰ ডাঙৰীয়ানী তিনি ঘৈণী।

এজনীয়ে ৰান্ধে বাঢ়ে, এজনীয়ে খায়।
এজনীয়ে খং কৰি মাকৰ ঘৰলৈ যায়॥

বঙালীৰ ভিতৰতো এনে বিধৰ কথা আছে, যথা—

"বৃষ্টি পড়ে টাপুৰ টুপুৰ নদী এল বান।
শিবঠাকুৰেৰ বিয়ে হলে তিন কন্যা দান॥
এক কন্যা ৰাঁধেন বাড়েন, এক কন্যা খান।
এক কন্যা ৰাগ কৰে বাপেৰ বাড়ী যান॥"

মাজুটো বুলিলেই আমাৰ তিনিটা মুখ্য ভায়েক-ককায়েকৰ লেখ পোৱা যায় বুলি কথাতে কয়,- তেহেলৈ তাৰপিছত যিমানেই টিলৌ-টিপৌ ভায়েক থাকক। উদ্ভিদ ৰাজ্যতে নোচোৱা কিয, চালেই দেখিবা নাৰিকল ফলৰ তিনটা চকু। বৰবৰুৱাই এই ৰাজাধিৰাজ তিনি সংখ্যাৰ সম্পৰ্কে নিজৰ ফালে আঙুলিয়াই কিবা ক'ব লাগিব নে? লাগে যদি কওঁ শুনা,—তেওঁৰ জীয়েক তিনিজনী। আৰুনো কি শুনিবা কি ক'ম? সৰি সৰি তেওঁৰ এতিয়া নিভাঁজ স্বকীয় দাঁত তিনটা ৰৈছেগৈ- বাকীবোৰ পৰকীয়া। বঙালী বৈষ্ণৱ কবি চণ্ডীদাস জীয়াই থকাহেঁতেন তেওঁৰ অৱস্থা দেখি কিজানি সুখী হ'লহেঁতেন। টান মাতেৰে ক'বলৈ গ'লে ক'ব লাগিব বৰবৰুৱাৰ বাকীবোৰ দাঁত "জুৱাচুৰি।"

বাঁহীৰ সম্পাদকৰ লগত সিদিনা বৰবৰুৱা তিনিচুকীয়ালৈ নগ'লহেঁতেন যদি সেই ঠাইডোখৰৰ নাম তিনিচুকীয়া নহৈ চাৰিচুকীয়া বা আঠচুকীয়া হ'লহেঁতেন।

এই প্ৰসঙ্গৰ অন্তত কওঁ যে বঙালী ভদ্ৰলোকৰ ঘৰত ঘৈণীয়েকে গিৰিয়েকৰ কথা আন কাৰ'বাক ক'ব লাগিলে "তিনি" বোলে। যেনে "তিনি যাবেন না", বা "তিনি খেতে বসেছেন।" কিয়, তিনিৰ ঠাইত চাৰিৰ বা পাঁচৰ প্ৰচলন নহ'ল কিয় বঙালী ভদ্ৰলোকৰ ঘৰত? ঘৈণীয়েকে গিৰিয়েকৰ কথা কওঁতে "তিনি খাবেন না"ৰ ঠাইত "চাৰি খাবেন না" নোবোলে কিয়? এইবোৰ এটাইবোৰ তিনি সংখ্যাৰ মহত্ত্ব নিশ্চয় জানিবা। তেহেলৈ তুমি মানাই বা নামানা।

যি হওক, আজিলৈ এইখিনিতে ইতি কৰিলোঁ। যদি কোনোবাই সোধে, তুমি দেখোন তিনটা বুৰ্বুৰণিৰ কথা ক'বলৈ ওলাই, এটাৰো কথা নকৈ তিনিৰ মহাত্ম্যতে গাঁঠি লাগি ৰ'লা? মই ক'ম, কপাল। মানুহে পাঙে ঈশ্বৰে ভাঙে।

মেজমেল

(১)

সিদিনা তিনটা বুৰ্‌বুৰণিৰ কথা ক'বলৈ গৈ তিনি সংখ্যাতে উজুটি খাই পৰি ৰলোঁ। সিফালে ত্ৰিমূৰ্ত্তি বুৰ্‌বুৰণি পলায়ুৰ্দ্ধং। আইন-আদালতৰ ভাষাৰে ক'বলৈ গ'লে "আচামী ফেৰাৰ"। তাৰ এটাৰ উৰাদিহ পাই আজি তাক ধৰি আনিছোঁ। এই ধৰাক "গিৰিপ্‌দাৰ" বুলিলেই হব। কাৰণ সি আপোন ইচ্ছাতে আহিবই খুখুজিছিল। সি বিলাতত ওলাইছিলগৈ। "কেনেকৈ তই বিলাত পালিগৈ" বুলি তাক সোধাত, সি ক'লে এৰোপ্লেনেৰে অৰ্থাৎ আকাশী-বিমানেৰে। যাবৰ কেৰেয়া তই ক'ত পালি বুলি সোধাত, সি উত্তৰ দিলে "খিদ্‌মদ্‌গাৰৰ কাম কৰি।" অৰ্থাৎ বিমানযাত্ৰীৰ খানাখোৱা মেজৰ কাম কৰিবলৈ লগুৱা হৈ।

চোৰাংচোৱাৰ সহায় লৈ এই পলৰীয়াটোক বিলাততে "গিৰিপ্‌দাৰ" কৰি অনা হ'ল।

"তই কিয় গৈছিল?"

"বিলাতত বহা ঘূৰণীয়া মেজৰ মেলখন চাবলৈ গৈছিলোঁ।"

"তাত কি দেখিলি?"

এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত সি ঘূৰণীয়া মেজৰ মেলৰ কথা এৰি বিলাতৰ বৰ্ণনা দিবলৈ ওলাল। তাক কোনোপধ্যে ৰখাবই নোৱাৰোঁ। প্ৰথমতে সি ক'লে, "বিলাতৰ মানুহবোৰ বগা।" মই কলোঁ, "এইটো ন খবৰ।" তাৰপিছত সি ক'লে, "সিহঁতে খায়, শোৱে, আৰু আমাৰ নিচিনাকৈ দন্দ-হাই কৰে।" মই কলোঁ, "এইটোও নতুন খবৰ।"

"মতাবোৰে ঠেঙা পিন্ধে, তিৰোতাবোৰে মেখেলা পিন্ধে—কিন্তু মেখেলাখন আঁঠুলৈকে অথবা আঁঠুৰ ওচৰৰ প্ৰদেশলৈকে উজুৱা। আৰু সিহঁতে আমাৰ কামাখ্যা চাবলৈ আহিলে কামাখ্যা-পৰ্ব্বতৰ মেখেলা-উজুৱা বাটেদি নিৰাপদে অহা-যোৱা কৰিব পাৰিব।"

মই কলোঁ, "এইটোও নতুন খবৰ। কিন্তু এনেবোৰ খবৰৰ কথা আৰু কৈ থাকিলে তোৰ মুখখনত সোপা দি, পিঠিত সোঁকা মেলিম। আন কিবা ক'বলৈ আছে যদি ক, বাজে কথা বলকি নাথাকিবি।"

"বিলাতীয়ে এধা-সিজা মঙহ বৰকৈ খায়, পাওকটী চকলচেৰেক খায়, আৰু সিজোৱা শাক-পাচলি খায়।"

মই কলোঁ। “ভাল কৰে। আমাৰ দেশত মাছ-মঙহ ৰান্ধোতে হালধি, জালুক, জিৰা, ধনীয়া, তেজপাত, এদা, মৰিচ আদি ছয়ত্ৰিশ জাতৰ ‘গৰম মচলাৰ’ খেলি-মেলিত মাছ-মঙহৰ যেনেকৈ কণ-কঠীয়া মৰা হয়, মাছ-মঙহৰ জাত আমাৰ দেশত থাকে বুলি বুকু ভাঠকৈ ক’বই নোৱাৰি। আছে নে নাই জানিব খুজিলে চাৰি সত্ৰীয়াসকলকে প্ৰমুখ্য কৰি গোসাঁইসকলক আৰু স্মৃতিৰত্ন বিদ্যাবাগীশসকলক প্ৰশ্ন কৰিহে সেই সমস্যাৰ প্ৰকৃত ব্যৱস্থা আনিব পৰা যাব। তাৰ আগেয়ে আমাৰ আয়ুৰ্ব্বেদ শাস্ত্ৰৰ সহায় নিশ্চয় পোৱা যাব। কাৰণ, জলা, পোৰা, খৰিকাত দিয়া আৰু ঘাইকৈ মচলাৰ বলত মাছ-মঙহৰ প্ৰত্যেকটোৱে একোটা কালাপাহাৰ বা পোৱাস্থঠান হৈ আমাৰ পেটৰ জীৰ্ণ-মন্দিৰবোৰ ভাঙি-ছিঙি তাত অজীৰ্ণৰ দৰবাৰ বহুৱাব লাগিছে।’

“বিলাতৰ মানুহৰ এশজনৰ ভিতৰত ৭৫ জনৰ দাঁত বেয়া, আৰু সেইদেখি তেওঁলোকে দাঁত বন্ধাই লবলগীয়াত পৰে, আৰু সেই বন্ধোৱা দাঁতেৰেই এধাসিজা মঙহ তেওঁলোকে চোবায়। তাৰ ‘পুলি্চমেন’ অৰ্থাৎ কোটোৱালবোৰ বৰ ধোদোঙা, আমাৰ দেশৰ ফৰিং কনিষ্টবল যেন নহয। তাৰ ওপৰি সিঁহত বৰ ভদ্ৰ। বাটত ফুৰা মানুহক সিঁহতে বৰ সহায় কৰে। তাত মই ভাৱনা চাবলৈকো গৈছিলোঁ। নাচো দেখিলোঁ। নট আৰু নটীবোৰে বেছ নাচিব জানে, কিন্তু নটীবোৰৰ পিন্ধা কাপোৰ-কানিৰ বিপৰ্য্যয় ৰকৈ মোৰ চকুত পৰিল। সিহঁতৰ কাপোৰ পিন্ধাৰ গঢ দেখিলে আমাৰ গাৱঁৰ আলতীবাইহঁতে কিজানি সিহঁতক নাঙঠাকে বুলিব।”

মই কলোঁ, “চুপ। তই স্বৰ্গলৈ গৈছিলি নে?” সি ক’লে, “নাই যোৱা।” মই কলোঁ, “মই গৈছিলোঁ। তাত দেখি আহিছোঁ উৰ্ব্বশী-মেনকাৰ কাপোৰো প্ৰায় তথৈবচ, এতেকে স্বৰ্গৰ বিদ্যাধৰীসকলৰ এনেকুৱাই কাণ্ডকাৰখানা, তাত মায়া দেখিব নাপায়, আৰু আমি নৰ-মনিচৰ কথা তাত নচলে। আৰু কি দেখিলি ক? আন কথা মোক নালাগে। ঘূৰণীয়া মেজৰ কি দেখিলি ক?”

সি ক’লে,—“ৰাউণ্ড্ টেবোল মানে যদি ঘূৰণীয়া মেজ হয়, সেইখন মই নেদেখিলোঁ। মেলুৱাইসকলে বেঢ়ি বহা মেজখন ঘোঁৰাৰ টাকটো কেনেহে। বোধকৰোঁ সি ঘূৰণীয়া হ’বলৈ বাওঁতেই বৰ জাবত ঠেকেঙা লাগি গোট মাৰিলে। যি হওক, তাৰে কাৰে কাৰে বহি শাস্ত্ৰী, ছাত্ৰ, জন্মাকৰ, জিমা, মূৰ্খ প্ৰভৃতি

মেলুৱাইসকলে মেল মাৰিব লাগিছে। আমাৰ দেশৰ শ্ৰীযুত চন্দ্ৰধৰ বৰুৱাকো তাতে দেখিলোঁ। বেচেৰাৰ গা ভাল নহয় হ'বলা, জাৰতে কেঁকাই আছে। মেলুৱাইসকলৰ চৰ্দ্দাৰ হৈছে কোনোবা সত্ৰৰ অধিকাৰ গোসাঁই এজন,—নাম আগা খাঁ। ভাৰতৰ পশ্চিম ফালে হেনো তেওঁৰ সত্ৰ আৰু শিচ আছে, আৰু দক্ষিণ আফ্ৰিকাতো। আৰু শুনিলোঁ গোসাঁইজনক শিচবোৰে সাক্ষাৎ ঈশ্বৰৰ অৱতাৰ ভাবি মান কৰে। আনকি, শুনিছোঁ হেনো, অৱশ্যে সঁচা-মিছা ক'ব নোৱাৰোঁ, তেওঁৰ গা-ধোৱা পানীকো, আমাৰ গঙ্গাজলৰ দৰে চিচাত ভৰাই থৈ সেৱকসকলৰ মাজত বিলোৱা হয়, আৰু সেৱকসকলে সেই জল পবিত্ৰ বস্তু বুলি কিনিও আনে। তেওঁৰ বৰণটো যদিও দেখিবলৈ য়ুৰোপীয়ৰ দৰে বগা নহয়, কিন্তু সাজে-পাৰে কথায়-বাৰ্ত্তায় তেওঁ চাহাবৰো আও চাহাব। আনকি তেওঁৰ বদন-কমল বিলাতী মানুহৰহে বৰ চিনাকি যদিও ভাৰতীয়ৰ পক্ষে তেনে নহগ, তেওঁ ঘোঁৰাদৌৰ খেলৰ ওজা। আৰু হেনো বিলাতী মেম বিয়া কৰি সেইজনাক গোসাঁয়নী পাতি লৈছে। সেই গোসাঁযনীৰ গা-ধোৱা জল নাইবা পাদোদক নৈষ্ঠিক শিষ্যসকলে পান কৰে নে নকৰে অৱশ্যে নাজানো। এনেজন গোসাঁই চাহাব ভাৰতীয় মেলুৱাইৰ মূৰ হৈ সেই মেলত বহিছে।"

মই কলোঁ, "বেছ কৰিছে। গোসাঁই ঈশ্বৰ-প্ৰভুসকলৰ কথাই স্বকীয়া। তেওঁলোক স্বৰ্গতো যেনে গোসাঁই, মৰ্ত্ত্যতো তেনে। প্ৰভু জগন্নাথসকল ইচ্ছাময়। তেওঁলোকৰ ইচ্ছাতে জগৎখন চলিছে, মেলুৱাই কেজনা কা কথা।" তাৰপিছত আৰু কি আছে ক, বুলি তাক সোধাত সি ক'লে, "তাৰ পিছৰভোখৰৰ কথা কেনেকৈ ক'ম। আপুনি মোক দেখোন গিৰিপ্‌দাৰ কৰি আনিলেই। তথাপি এটা কথা মোৰ মনত খেলাইছে, কওঁ। সেই বিলাত-প্ৰবাসী ভাৰতীয় মেলুৱাইসকলে যিহকে কথন-মথন কৰক, তেওঁলোকৰ কথা ভাৰতৰ সৰ্ব্বসাধাৰণে শুনিব বুলি মোৰ মনে নধৰে। তেওঁলোকক ভাৰতৰ সৰ্ব্বসাধাৰণে নিজৰ প্ৰতিনিধি পাতি পঠিৱা নাই। ভাৰতৰ প্ৰতিনিধিসকল বৰ ফাটকৰ ভিতৰত, আৰু সেইসকলৰ এজনো এই মেলত নাই। এতেকে বিলাতৰ মেলত মেলুৱাইসকলে গোৱা-ঘোৱাবোৰ খোলাকুটিৰ তাল হ'ব। আৰু বিলাতীসকলে মূখৰ মহলা যিমানকে মাৰক, কাৰ্য্যত তেওঁলোকৰ জমিদাৰীৰ বস্তি, ফৰিঙতি আৰু কণিত মাটিৰ সূচ্যগ্ৰ পৰিমিতো সহজে ভাৰতক এৰি নিদিয়ে। যদি কিবা দিয়েও, তাক সোঁহাতে দি বাঁওহাতে কাটি নিব।"

মই কলোঁ, "তই ৰৰকৈ কেপ্‌কেপাইছ। বিলাতৰ ৰাউণ্ড্‌টেবোলৰ মেলত মুখৰ মহলা মাৰি থকাবোৰক দেখি তয়ো মুখৰ মহলা মাৰিবলৈ শিকি আহিছ,—আৰু এই অতি অলপ কালৰ ভিতৰতে। টেমচ্‌ নৈৰ পানী আমাৰ গঙ্গা-ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পানীতকৈও গহীন দেখিছোঁ। বাৰু যা আজিলৈ, তই থাকগৈ। মোৰো হামি আহিছে, ময়ো বাগৰ এটা মাৰোঁগৈ।

জাতীয় ঐক্য

“ফেৰাৰ আচমী” ভাবৰ বুৰ্‌বুৰণি তিনিটাৰ দ্বিতীয়টোও ধৰা পৰিল। সি ইটালি পাইছিলগৈ। তাক তাৰপৰা ধৰি-বান্ধি অনা হৈছে। এই মাজু বুৰ্‌বুৰণি বৰ অঘাইটং। ইমান দেশ থাকোঁতে সি পাকতে ইটালি ওলালগৈ। মই তাক কলোঁ—“হেৰ বাঘে খোৱা। তই ইটালি পাইছিলিগৈ কিয়? আৰু কেনেকৈ গ'লি?” সি গপ্‌গপ্‌কৈ উত্তৰ দিলে—“মোৰ ইচ্ছা। মোৰ গতিও ইচ্ছাময়।” তাৰ মগ্ৰামি কথা শুনি মোৰ খং উঠিল। মই কলোঁ- “মোৰ পুতাইৰ ইচ্ছাটো বৰ কোবাল দেখিছোঁ। এইবাৰ তোক লোৰ শিকলি লগাই বান্ধি লৈ থকৰা-মুকুটিৰে তোৰ ইচ্ছাৰ দাঁতকেইটাৰ দিহা লগাম ৰ'বি।” “সি ক'লে—“বাজুক, মোৰনো কিটো লোকচান, মোৰ য'তে ৰাতি ত'তে কাতি। দাঁতকেইটা সৰাব খুজিছে, সৰাই দিলে মই সন্তোষ পাম—। কাৰণ এনেই দাঁতৰ বিষত মই ত্ৰিভুবন দেখিছোঁ। দাঁতৰ ডাক্তৰে একোটা দাঁত সৰাওঁতে পাঁচ টকাকৈ ল'ব খুজিছিল। মোৰ অনেক ধন হানি হ'ব। কিন্তু এটা কথা কৈ থওঁ লোৰ শিকলিগছ ন চাই লগাব—, ভাগিব লাগিলে একেবাৰে মেক্সিকো বা পেৰু পামগৈ।”

মাজু বুৰ্‌বুৰণিৰ কথা শুনি অলপ মোৰ মনত সংশয় হ'ল দেই। সেইদেখি মোৰ মাতটো আগতকৈ মিহি আৰু মিঠা কৰি লৈ কলোঁ—“বাৰু ইটালিত তই কি দেখিলি, কি শুনিলি চমুকৈ মোক কুচোন। সৰহকৈ বকলা নেমেলিবি, মোৰ শুনিবলৈ আহৰি নাই, আৰু গা ধুই গুৰু সেৱা কৰি নাম-প্ৰসঙ্গ কৰিবৰো সময় হৈ আহিল।” সি ক'লে—“বাৰু কওঁ শুনক। কিন্তু মই আপোন খুচীত কৈ যাম, ঘনে ঘনে প্ৰশ্ন কৰি মোক আমনি নকৰিব। কৰিলে মোৰ মুখত গজাল মাৰিম, আৰু লঠিয়াই দিলেও মোৰ মুখ মেল নেখায়।”

“আজিকালি ইটালি বৰ ডাঙৰ হ'ল। আমি আগেয়ে শুনা, সেই লেহুকা, কিৰ্কিৰীয়া ইটালি আৰু নাই। দেশখনৰ মানুহ এটাইবোৰ একেমুঠীয়া হৈ পৰিল। “ফেচিষ্ট্” বুলি সিহঁতৰ এটা ডাঙৰ সম্প্ৰদায় হৈ উঠিছে। অৱশ্যে ধৰ্ম্ম-সম্প্ৰদায় নহয়। এই ফেচিষ্ট্ দলৰ মানুহেই ৰাজ্যৰ শাসন-যন্ত্ৰ চলায়। সকলো ধৰ্ম্মাৱলম্বী আৰু সকলো জাতীয় ইটালীয় প্ৰজাৰ ইটালি সম্পৰ্কে একেটা

যাই মত কৰি তোলাটোৱেই ফেচিষ্টৰ উদ্দেশ্য আৰু সেই উদ্দেশ্য সফলো হৈছে। ইটালীয় ভাষাত Fascism (ফেচিজম্) মানে বান্ধ খোৱা। ফেচিষ্ট্ মানে সকলো ইটালীয় প্ৰজা একতাৰ বান্ধোনেৰে বান্ধ খাই শকত হোৱা—। যি ইটালিক মাতৃভূমি বুলি স্বীকাৰ কৰিছে, সি ইটালিৰ যশস্যা, গৌৰৱ আৰু স্বাৰ্থেৰে প্ৰথমতে বান্ধ খাব আৰু স্বকীয়া ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম বা আন যি ভাবিবলগীয়া আছে, সেইবোৰ তাৰপিছত হে। “ফেচিষ্ট্” ইটালি মানে বান্ধ খাই একেটা হোৱা ইটালি। ইটালীয় প্ৰথমতে ইটালীয় হ’ব লাগিব, তাৰপিছত হে আনবোৰ,—অৱশ্যে যদি সেইবোৰে ইটালীয় হোৱাত ব্যাঘাত নজন্মায়। কিছুমান বছৰৰ আগলৈকে ইটালি অৱস্থা ঠিক বলকান্ ষ্টেটচ্‌বোৰৰ নিচিনা আছিল, আজি ইটালি এটা প্ৰবল শক্তি। আজি ইটালীয়ই নিজক ইটালীয় বুলি গৌৰৱান্বিত ভাবে, অথচ এই ইটালীয়ই আগৰতোখৰত নিজৰ মাতৃ-ভাষাক হেয়জ্ঞান কৰি বিদেশী ভাষাৰে কথা কোৱাটো গৌৰৱৰ বিষয় যেন বুলি ভাবিছিল। একতাৰ মহামন্ত্ৰত যিদিনাই ইটালি দীক্ষিত হ’ল, সেইদিনাৰেপৰা ইটালি প্ৰবল বেগেৰে পৃথিৱীত আগবাটিবলৈ ধৰিছে। মুচলিনি নামেৰে এজন বৰ ক্ষমতাশালী মানুহ ফেচিষ্ট্ সম্প্ৰদায়ৰ গুৰিত। বাস্তৱিকতে তেওঁহে এতিয়া ইটালিৰ হৰ্ত্তা-কৰ্ত্তা-বিধাতা। ইটালি দিনক দিনে ইমান প্ৰবল হৈ আহিছে, যে ইউৰোপৰ প্ৰধান সাম্ৰাজ্য শক্তিবোৰে সশঙ্কিতভাৱে ইটালিৰ ফালে চকু দি চলিছে। মুচলিনি ইমান কামিলা আৰু শক্তিশালী পুৰুষ, যে তেওঁক মানুহে জগদ্বিখ্যাত নেপোলিয়ন বোনাপাৰ্টৰ সৈতেহে তুলনা কৰিব খোজে।’

“ইটালি শক্তিমন্ত হোৱাৰ মূলমন্ত্ৰটো এতিয়া বোধকৰোঁ বৰবৰুৱা ভাওৰীয়াই ধৰিব পৰিছে। আমাৰ হতভাগ্য ভাৰতৰ মানুহে এই মহামন্ত্ৰৰ মহিমা কেতিয়াবা বুজিব নে? যিদিনাই বুজি স্বদেশক আগ কৰি, নিজৰ ক্ষুদ্ৰ স্বাৰ্থ, ক্ষুদ্ৰ জাতি আৰু ধৰ্ম্মৰ নামত আচৰা সঙ্কীৰ্ণতাক পিছত ঠাই দিব, সেইদিনাই ভাৰতে পৰাধীনতাৰ লোৰ জিঞ্জিৰি ছিঙি স্বৰাজৰ সোণৰ সাতসৰী গলত পিন্ধিব। সেইদিনাই তেত্ৰিশ কোটি ভাৰত-সন্তানৰ প্ৰবল ধলে ভাৰত ধুই-পখালি পবিত্ৰ কৰিব আৰু জলধিৰপৰা লক্ষ্মী ওলোৱাদি পূৰ্ণ গৌৰৱেৰে ভাৰত-মাতাৰ উদয় হ’ব। সেই ভাৰত আইৰ চুলিৰ আগে হিমালয়ৰ শৃঙ্গ গৌৰীশঙ্কৰ চুব, পূৰ্ব্বঘাট আৰু পশ্চিমঘাট এই দুই হস্তপদ্মই সন্তানসকলক আঁকোৱালি ধৰিব, বিন্ধ্যপৰ্ব্বতৰূপ পদ্মমালাৰে তেওঁৰ মৃণাল ধৱল কণ্ঠ পৰিশোভিত হ’ব, চন্দ্ৰ-সূৰ্য্য-তৰা

পতোৱা নীল চন্দ্ৰতাপ তেওঁৰ মূৰত ওৰ থাব, তেওঁৰ পাদোদক গঙ্গা, ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু কাবেৰীৰ জলে ভাৰতৰ স্থান পবিত্ৰ আৰু শক্তিশালী কৰিব আৰু তেওঁৰ কোলাত আশ্ৰয় লোৱা দেশী বিদেশী নিৰ্ব্বিশেষে সকলোকে আইয়ে বৰাভয় দান কৰি ৰক্ষা কৰি শুভাশীৰ্ব্বাদ কৰিব, আৰু এই পুৰাতন চিৰন্তন ভাৰত-মাতৃয়ে আকৌ জগৎ-শ্ৰেষ্ঠ আসন গ্ৰহণ কৰি ৰহিব। কিন্তু দুখৰ কথা কি ক'ম, আৰু ক'বলৈ লাজ লাগে, যে আমাৰ ভাৰতীয়সকলৰ ভালেমানে আমাৰ স্বদেশ আৰু জন্মভূমি যে প্ৰথমতে আৰু সকলোৰে আগত, আৰু সঙ্কীৰ্ণ সম্প্ৰদায় আৰু ক্ষুদ্ৰস্বাৰ্থ, তাৰপিছত হে এই মহাসত্য পাহৰি, আজি নকটা থেৰৰ ন শ মুঠিৰ ভাগ বিচাৰি খোৱা-কামোৰা কৰি নিজৰ সময় আৰু শক্তি নষ্ট কৰি জগতৰ আন মানুহৰ হাঁহিয়াতৰ পাত্ৰ হৈছে। আচৰিত কথা যে, তেওঁলোকে নিজৰ মহা ভুলৰ কথা মনিবকে নোখোজে আৰু লোকে দেখুৱাই দিলে, দেখুৱাওঁতাজনৰ ওপৰত খং কৰি উঠে। অৱস্থাটো অতি শোচনীয় নহয় নে বাৰু? তেওঁলোকে নিজৰ ভৰিত নিজে বাগীকুঠাৰ মাৰিছে, আৰু তেনে নকৰিবলৈ কওঁতাক তেওঁলোকে গালি-শপনি পাৰি খণ্ডত একোনাই হৈছে। এটা পঢ়াশালিৰ সৰু ল'ৰাইও জানে যে, "তৃণৈগুৰ্ণত্বমাপন্নৈ বদ্ধতে মত্ত দন্তীণং" অথচ অতি পণ্ডিত এওঁলোকে সেইটো জানিও নাজানে, দেখিও নেদেখে। দেখিও নেদেখাকে কণা সুবুলি কি বোলা যাব পাৰে? সৰু ল'ৰাক কোৱাদি এই মূৰ্খ বুঢ়া পণ্ডিতসকলক কোনে ক'ব যে কেইবাখনো শাখা নদী বা কেইবাটাও সৰু সৰু সুঁতি গোটখাইহে এখন মহানদী হ'ব পাৰে, আৰু সেই মহানদীয়েহে গাওঁ, নগৰ, দেশ, প্ৰদেশক সুজলা সুফলা কৰি তাৰ শ্ৰীবৃদ্ধি কৰিব পাৰে। বৰবৰুৱা দেউতা, এনেখন আপোনাৰ ভাৰতীয় মানুহ। মই কওঁ এই বলিয়াখনৰ ঠাই "পগলা গাৰদহে", পুণ্যভূমি ভাৰতবৰ্ষ নহয়। ক'ৰ শিয়ালখনে গাঁও খানি ইয়াত বাহ ল'লে ক'ব নোৱাৰোঁ।"

মই মাজু বুৰ্‌বুৰণিক কলোঁ, "তইহে বলিয়া হৈছ, তই যাক বলিয়া বুলিছ, তেওঁলোক নহয়। তইহে শিয়াল, তেওঁলোক নহয়, তেওঁলোক ভাৰতৰ সিংহ। আমি ভাৰতত কেনে সুখ-শান্তিত আছোঁহক, তই কণা, দেখিও দেখা নাই। বৰগছৰ সুশীতল ছাঁত আমি ভাৰতীয় নিদ্ৰালু। নিদ্ৰা এৰি চুৰি ডকাইতি কৰি ফুৰিলেহে আমাৰ সুখ হ'ব নেকি?"

টেকেলা বৃত্তান্ত

সুখৰ কথা যে, পলৰীয়া তৃতীয়টো বুৰ্‌বুৰণি বাঘেয়ো ধৰা পৰিল। আজি মই পুৱাই শুই উঠি মোৰ লেখা-পঢ়া কৰা মেজৰ কাষত বহিছোঁ মাথোন এনেতে মোৰ টেকেলাই আনি তাক মোৰ আগত হাজিৰ কৰিলেহি। সেই বুৰ্‌বুৰণিটো লিতা আৰু ভয়াতুৰ। কিন্তু লিতা হ'লে কি হ'ব? লিতা তুষ্টালিৰ মিতা। মোক দেখি ভয়ত সি থৰ্‌থৰ্ কৰে, কঁপিবলৈ ধৰিলে। ইয়াক ক'ত পালি বুলি মই টেকেলাক সুধিলত, টেকেলাই ক'লে :—

“দেউতা আৰু সুসুখিৰ ইয়াক য'ত পাই ধৰি আনিছোঁ, দেউতাই শুনিলে হাঁহিয়েই মৰিব। প্ৰথমতে ইয়াক লক্ষীমপুৰৰ খোলা-ভাটি এখনৰ কাষত এজাক মদপীৰে সৈতে বহি মদ খাই ভৰক মাৰি থকা দেখিলোঁ। অলপ আঁৰ হৈ ইহঁতৰ কথা শুনি আছিলোঁ দেউতা। দেখিলোঁ, জাকেই মতলীয়া হৈ পকি পৰিছে। দেখিলোঁ, হঠাৎ এটাই উঠি আন এটাৰ গালত টাপৌৰ কৰে চুমা এটা খালে, আৰু তালৈ যে তাৰ নথৈ মৰম লাগিছে সেইটো এপাচিমান সুৰদি কথাৰে তাক জনালে। সিফালে এটাই কেইবাটাও গীতৰ একোডোখৰ ছিঙি আনি জোৰাফোন্দা দি ন-গীত এটা সাজি সেইটো গালে, আৰু আন গোটাদিয়েকে বাঃ বাঃকৈ তাক শলাগিবলৈ ধৰিলে। এটাই ভঙা-ভঙা ইংৰাজীৰে কিবাকিবি কৈছিল, আৰু বাকীবোৰে হিন্দুস্থানীৰে তাৰ উত্তৰ দিছিল। এটাই সিহঁতৰ কাষতে দীঘল দি পৰি নাক ঘোৰ্ঘোৰাই মহাসুখে ফক্তি ফুৰি শুই আছিল। এটাই ক'ৰবাৰপৰা লাখুটি এডাল আনি আন এটাৰ মূৰত তাৰে টাঙোন এটা মাৰিবলৈ যাওঁতেই যাক মাৰিবলৈ গৈছিল সি তাৰ হাতৰপৰা লাখুটিডাল খাপ মাৰি ধৰি কাঢ়ি লৈ দেশৰ যতবোৰ বেয়া মাত আছে সেইবোৰেৰে তাক গালি পাৰিছিল। এটাই দেশী-বিদেশী সকলোবিধ নাচৰে সমাবেশ কৰি দেখুৱাই অজিয়া-বলিয়াকৈ নাচিছিল; আৰু আন এটাই অনাহকতে বোধকৰোঁ তাৰ পুৰণি বেজাৰ মনত পেলাই লৈ হুৰাওবাৰে কান্দিছিল। তাৰ কন্দা দেখি আৰু এটাই কান্দি কৈছিল—যে, তাৰ যোল-বছৰীয়া ঘৈণীয়েকে তাক ভাল নেপায়।

দেউতাৰ ঘৰত এই জাকত-জিলিকা বুৰ্‌বুৰণিটোৱে এটাইৰে মাজত থিয় দি লপ্‌লপ্‌ কৰে কিবাকিবি বক্তৃতা দিছিল। একো-একোবাৰ ই গান্ধী মহাৰাজক গালি পৰা শুনিছিলোঁ। কাৰণটো মহাত্মা গান্ধীয়ে মানুহক মদ খাবলৈ হাক দিছে। মই ইয়াৰ কাষ চাপি গ'লত, ই মোক দেখি তাৰপৰা এনে এটা তৰা-নৰা ছিগা লৰ দিলে যে, মই পিছে পিছে খেদা দি গৈও তাক ধৰিব নোৱাৰিলোঁ। খন্তেকৰ পিছতে সি ক'ৰবাত লুকাই ফাট মাৰিলে। তাৰ পিছত তিনিদিনলৈকে ইয়াৰ শুংসূত্ৰ একোকে পোৱা নাছিলোঁ দেউতা। কিন্তু পুং বিচাৰি বিচাৰি নি তিনিদিনৰ মূৰত ইয়াক এখন ৰাতিখোৱা সবাহত ভকত হৈ বহি থকা দেখিলোঁ। সেই সবাহৰ বৰ্ণনা মই দেউতাৰ আগত দিব নোখোজোঁ। আমাৰ দেশত বৰ-সৰু কত ভালেমান মানুহ সেই সবাহত বহিছিল। তেওঁলোকৰ প্ৰত্যেকজনেই হেনো পকা ভকত। তেওঁলোকৰ কথা ক'বলৈ গ'লে, মোৰ গালৈকে টান পৰিব—মই দুখীয়া মানুহ দেউতা। ইয়াকে মাথোন কওঁ, যে, এই পুতায়ে তাত বাটিয়ে বাটিয়ে ফটিকা পি আৰু মঙহৰ "নোক্‌মুকী" আৰু চৰাইৰ "থপ্‌থপী" প্ৰভৃতিৰ ভজা আৰু সিজোৱা খাই, সবাহত নাম লগাই দিছিল। নামটোৰ প্ৰথম ফাকি মোৰ মনত পৰিছে দেউতা, পাওঁ শুনক—

'দেহাৰে ভিতৰে আছে থালে বামে
পিছলি পৰিবা চাবা।'

মই বাহিৰৰপৰা বেৰৰ জলঙাইদি জুমি চাই আছিলোঁ। কিন্তু বাহিৰত থকা ইইতৰ কোনো পহৰীয়াই গম পাই মোৰ ফালে খেদা মাৰি অহাত মই বিষম শবদে তাৰপৰা পলাই গুচি আহিলোঁ। তাৰপিছত সাতদিনলৈকে ইয়াৰ কোনো ফুটকে উলিয়াব পৰা নাছিলোঁ। ময়ো লুকাই-চুৰকৈ . ইয়াক প্ৰাণপণে বিচাৰি ফুৰিছিলোঁ। চতুৰ্থ দিনৰ দিনা ইয়াক পালোঁ, কিন্তু ভঙুৱা গোটাচেৰেকৰ লগত। দেখিলোঁ ভঙুৱাকেইজন আমাৰ দেশৰ ভাল মানুহৰ শাৰীৰ। সেইদেখি তেওঁলোকৰ নামকেইটা দেউতাক নকৈ অপ্ৰকাশিত ৰাখিলোঁ। ক'ৰবাত দায়-জগৰ লাগিলে মই দুখীয়া বিপাঙে মৰিম দেউতা ঈশ্বৰ। তাণ্ডৱ ভকতকেইজনে চিলিমত ভাং লগাই খাই মুখেৰে কথাৰ সাতহাল মাৰি আছিল। ই দেখোন হঠাতে তাৰ মাজতে উঠি চাপৰি বজাই এবাৰ নাম লগাই

দিলে, আৰু এটাইকেইজন ভণ্ডুৰাই কিৰীলি মাৰি উঠি হাত-চাপৰি বাই নামঘাৰ গাবলৈ ধৰিলে। নামঘাৰ মোৰ মনত আছে দেউতা—

'ভাং খাই পগলা হ'লা মহাদেউ
ভাং খাই পগলা হ'লা।
বৈকুণ্ঠৰপৰা গঙ্গাকে নমালা
জঁটাতে লুকাই থ'লা॥'

মই আঁতৰৰপৰা আলেখ-লেখ চাই থাকি তাৰপৰা সাউংকৰে গুচি গলোঁ। কাৰণ ভণ্ডুৰাকেইজন দেউতা ডাঙৰীয়াৰ শাৰীৰ বৰলোক।

তাৰপিছত আৰু তিনি দিন গ'ল, ইয়াক কানীয়াৰ মেল এখনত দেখা পালোঁ। ডিবুৰুৰ ফালৰ বৰহাপজান বাগিচাৰ সীমাৰ বাহিৰত থকা কাজত্তু বস্তুৱা এঘৰত। সেই মেলত বাগিচাৰ বস্তুৱা আৰু ওচৰৰ গাৱঁৰ কেইবাটাও ডেকা আৰু আদহীয়া মানুহ আছিল। ই সিহঁতৰ মাজত বহি কেইটা টিকিৰা পুৰিলে, তাৰ লেখ পাহৰিলোঁ দেউতা। ইহঁতৰ ভিতৰত আলচ চলিছিল, গান্ধী মহাৰাজ আৰু তেওঁৰ ফলীয়া ভলণ্টিয়াৰবিলাকক বধ কৰিবলৈ। কাৰণ তেওঁলোকে কানি খোৱা বন্ধ কৰিবলৈ গৈছে দেখি। ইহঁতৰ মনত এটা ধাৰণা হৈছে সেইটো ভুলেই নে কি ক'ব নোৱাৰোঁ, সম্ভৱতঃ ভুল যে গবৰ্ণমেণ্ট কানিৰ ফলীয়া আৰু গান্ধী মহাৰাজ ঘোৰ বিপক্ষ। সেইকাৰণে ইহঁতে ইহঁতৰ মেলত কথায় কথায় গবৰ্ণমেণ্টক একোজোলোকা আশীৰ্ব্বাদ দিছিল, আৰু গান্ধী-ফলীয়াবোৰক গালি পাৰিছিল। সিহঁতৰ মেলৰ ভৰপক উঠোঁতেই মই সিহঁতৰ মাজত গা দেখা দিলোঁগৈ। সেইদিনা মই ভেশছন নকৰি, ইচ্ছাকৰিয়েই মূৰত বগা পাগুৰি মাৰি আৰু কঁকালত দেউতাৰ নাম থকা চাপৰাচ্‌খন লগাই গৈছিলোঁ। মোক দেখি সিহঁত এটাইকেইটা ভয়তে চেপেটা লাগিল, আৰু কুঁজা হৈ মূৰটো দোঁৱাই ৰ'ল। মই তুষাৰ কি এষাৰ কথা ভবিয়াই ক'লত, এটাই মূৰ নদঙা-কৈয়ে যেনে আছিল তেনেকৈ থাকিয়েই ক'লে—'টেকেলা দেউতা মোক নধৰিবা। কাৰণ মই ইয়াত নাই। মই মানুহ নহওঁ টেকেলা দেউতা! মই ভজা বুট-মাহ এটাহে। কোনোবাই এই বুট-মাহটো ইয়াত পেলাই গ'ল, বুটলি লৈ খাবলৈ পাহৰিলে।' আন এটাই সেইভাবেই থাকি মাত লগালে, 'ময়ো নাই, টেকেলা হুজুৰ! মই কুঁহিয়াৰ এচকলাহে। এইখিনিতে 'বে-ওৱাৰিচ মাল হৈ পৰি আছোঁ।' চুকৰপৰা আন এটাই মাত লগালে—'মই হ'লে আন

একো নহওঁ টেকেলা ককাই। তোমাক খোলা কথাকে কৈ দিলোঁ। মই গৰাকী নাইকিয়া খালী বাইৰ হোকাটোহে, ইয়াতে কান্তি হৈ পৰি আছোঁ। সঁচাকৈ কৈছোঁ, মোৰ উঠিবৰ শকতি নাইকিয়া ককাই।' আন এটাই আনফালৰপৰা মাত লগালে—'মোৰো তেনেকুৱা অৱস্থাই টেকেলা ককাই। মই আন একো নহওঁ। এথামোচ গুৰহে মাথোন। দুখে-ভাগৰে ইয়াতে পৰি আছোঁ, এতিয়া মই মলঙি যাম।'

ইয়াৰ ফালে চাই মই ডকৰা মাত দি ইয়াক সুধিলোঁ—'তই ইয়াত কিয় ?' ই ক'লে—'মই টিকিবাৰ ধোঁৱাহে। ইয়াত কেনেবাকৈ উৰি ওলালোঁহি। মই ফুৰিবলৈ আহিছিলোঁ। তুমি মোৰ ওচৰৰপৰা আঁতৰি যোৱাঁ। তোমাৰ নাকত, মুখত মই সোমাব লাগিলে তুমি কাহতে তত-মত এৰিবা। তোমাৰ ভালৰ নিমিত্তেহে মই কথাষাৰ কলোঁ।' ইয়াৰ কথা শুনি যদিও মোৰ বৰকৈ হাঁহি উঠিছিল, তথাপি হাঁহিটো 'বৰ্দাস্ত' কৰি ইয়াক বেজেৰা মাতেৰে কলোঁ—'ধোঁৱাকো ধৰি লৈ যাব পৰা ক্ষমতা মোৰ আছে। উঠ, এতিয়াই মোৰ লগতে ব'ল, টেঙৰালি নকৰিবি। মই তোক ধৰি চোঁচৰাই নিব লাগিলেও নিম।' মোৰ টান কথা শুনি ই উঠি সুৰ্‌সুৰ্‌ কৰে মোৰ লগত গুচি আহিল। এয়ে ইয়াৰ ইতিহাস দেউতা।'

মই হাঁহি টেকেলাক কলোঁ—"ই যদি সঁচাকৈ ধোঁৱাহে, তেন্তে ইয়াক এতিয়া লৈ গৈ মোৰ সেই ধোঁৱা-চাঙত তুলি থৈ দেগৈ। পিচত ইয়াৰ বিচাৰ হ'ব।"

কৃপাবৰ বৰবৰুৱাৰ ভাবৰ বুৰ্বুৰণি

হাঁহি

কিছুমান দিন হ'ল, আগেয়ে ভাৰতলৈ নহা ডাঙৰ ইংৰাজ এজন ভাৰত ভ্ৰমণ কৰিবলৈ আহিছিল। তেওঁ বোম্বাইত জাহাজৰপৰা নামি তাজমহল হোটেলত দিনচেৰেক আছিল। বোম্বাইৰ বাতৰি কাকতৰ প্ৰতিনিধি এজনে তেওঁৰে সৈতে দেখা কৰিবলৈ গৈ তেওঁক, বোম্বাই দেখি কেনে মনত হ'ল, সুধিছিল। তেওঁ ক'লে প্ৰথমতে তেওঁ দেখি আচৰিত মানিলে যে বোম্বাইৰ মানুহৰ মুখত হাঁহি নাই। যদি ভাৰতৰ আনবোৰ প্ৰদেশো বোম্বাইৰ নিচিনা, তেন্তে তেওঁ ক'বলৈ বাধ্য যে ভাৰতবৰ্ষৰ মানুহে হাঁহিব নাজানে। তাৰপিছত তেওঁ গোটেই ভাৰত চাই-চিঁতি উভতি যাওঁতে, বাতৰি কাকতৰ সেইজন প্ৰতিনিধিকে কৈ গৈছিল, যে তেওঁৰ প্ৰথম ধাৰণা সমূলি পৰিবৰ্ত্তন হোৱা নাই। ভাৰতৰ মানুহেৰে সৈতে হাঁহিৰ সতিনী আহ।

কথাষাৰ ভালকৈ তত কৰি চাওঁতাই দেখিব যে ইংৰাজ পৰিব্ৰাজকজনৰ কথা একেবাৰেই নিৰ্ভুল। হাঁহি পুৰণি কালত আছিল যদিও আজিকালি ভাৰতত সি সিংহৰ দৰেই লোপ হ'ল। কাঠিৱাৰ, আৰু বৰোদাৰ হাবিৰ চুকে-কোণে গোটাচেৰেক সিংহৰ অৱশিষ্ট থকা দৰে, ভাৰতৰ অ'ত ত'ত চুকে-কোণে দুটা-চাইটা হাঁহি আজিও আছে। যেনে, বৰবৰুৱা চুকত। তথাপি সি এপাচি শাকত এটা জালুক।

ইয়াৰ কাৰণটো কি? আজি ভাৰতৰ মানুহে সঁচাকৈয়ে হাঁহিবলৈ পাহৰিলে কিয়? দৈৱ-দুৰ্ব্বিপাকত পৰি আজি ভাৰতীয়ই কেতিয়াবা এটা-এডোখৰ হাঁহি মাৰিলেও, সেই হাঁহি পোন-মুৰীয়া নহয়, বেকেতা-মূৰা হাঁহি। সেই হাঁহি, যেন শুকান জেওৰা-খৰি চেপি উলিৱা ৰস। আজিৰ ভাৰতীয়ই মন খুলি হাঁহিবলৈ একেবাৰেই যে পাহৰিলে ই নিৰ্ঘাত।

কাৰণটো মই হ'লে বিচাৰি উলিয়াব পৰা নাই। অনেকে অনেক কাৰণ উলিয়ায়। সেইবোৰৰ এটাও মোৰ মনত নাখায়। কোনোৱে কয় ইয়াৰ মূলত ভাৰতত প্ৰচলিত শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মায়াবাদ। কোনোৱে কয় বুদ্ধদেৱৰ কঠোৰ

সন্ন্যাসবাদ, বৈৰাগ্য আৰু ইন্দ্ৰিয়-দমনবাদ, কোনোৰ মতে দীৰ্ঘকালস্থায়ী পৰাধীনতা, কোনোৰ মতে দুখ-দৈন্য ৰোগ-শোকৰ বাহুল্যতা।

উত্তৰত মই সোধোঁ, যিবোৰে শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মায়াবাদ বিশ্বাস নকৰে, তেওঁলোকে হাঁহিব নোৱাৰে কিয়? বুদ্ধদেৱক যি ভাৰতীয়ই চাৰি ঢাপৰপৰা বাহিৰ কৰি দিলে, সেই ভাৰতীয়ৰ মুখত হাঁহি নাই কিয়? ইন্দ্ৰিয় দমন নকৰা বা কৰিব নোৱাৰাবোৰে আম্পতালত কেঁকাই মৰিছে কিয়? যি দুখ, দৈন্য ৰোগ, শোকত সিমান প্ৰকোপিতভাৱে পৰা নাই, যাৰ চোলাৰ মোনাত ধনৰ টুংটুং-টাংটাং সদায় বাজে. তাৰ মুখতো হাঁহি নাই কিয়?

ভাৰতৰ মানুহৰ হাড়ে হাড়ে, শিৰে শিৰে, এনে এটা ভাবে শিয়াই আছে, যে হাঁহিলে মানুহ পাতল হয়। ইহঁ৷ মানুহ চেলেপু। হাঁহোতাৰ গাত গুৰু-গোসাঁই কোনেও বাহ ল'ব নোৱাৰে হেনো ইত্যাদি। সৰুৰেপৰা আমাৰ এনে শিকনি। আমাৰ বোপায়ে ইহঁা নাই, ককাদেউতাই ইহঁা নাছিল, আজো-ককায়ে ইহঁা নাছিল, তেওঁৰ ওপৰৰ চৈধ্য পুৰুষে হাঁহি যোৱা নাছিল, এতেকে আমি হাঁহিব নাপায়। আমাৰ বাপেকে পুতেকৰ আগত হাঁহি কথা নকয়, যদি দৈৱাৎ বাপেক পুতেকৰ আগত পাতল হৈ পৰে, আৰু তেনেহলে যদি পুতেকে লাই পাই বাপেকক নমনা হয়। মুঠতে আমাৰ বাপেক-পুতেকৰ মাজৰ সম্বন্ধটো dismal অৰ্থাৎ ভযাবহ আৰু ঘোৰ নিৰানন্দৰ। বাপেকৰ মুখত হাঁহিয়ে খুন্দা মাৰি ধৰিলেও তেওঁ পিত্ পানী উজাৰ খাই উঠিছে ভাবি মিছিৰিৰ চৰ্পত খাব। তথাপি নাহাঁহে। সেইদেখি স্বভাৱৰ গতিৰোধত যেনে কুফল হয় আমাৰো হৈছে। ঘৈণীয়েকে গিৰিযেকৰ আগ্ৰত, লোকে দেখাকৈ হাঁহিব নোৱাৰে, বোৱাৰীয়ে শাহুৱেকৰ আগত হাঁহিব নোৱাৰে, হাঁহিলে বা কোনোবা কাচিৎ হাঁহিব গতিৰোধৰ অক্ষমতাৰ নিমিত্তে মুখৰ বিষ্কাইদি হাঁহিব এটা-এডোখৰ সৰকি পৰিলে, সেইজনী বোৱাৰী গুচিল। "প্ৰভু জগন্নাথে" শিষ্যৰ কাণত মন্ত্ৰ দিলে, বা শিষ্যক শৰণ-ভজন দিলে প্ৰভুৰ মুখত হাঁহি নাই, কাৰণ থাকিব নাপায়। যদিও কৃষ্ণদেৱ, যাৰ মন্ত্ৰ তেওঁ দিলে সেই কৃষ্ণৰ মুখত "ঈষৎ হাঁহি হুগুচে সদায়"। শিষ্যয়ো গুৰুৰ আগত কেতিয়াও হাঁহিব নাপায, কাৰণ তেওঁ শিষ্য আৰু সিজন গুৰু। গুৰুৰ আগত হাস্য-ৰসৰ অৱতাৰণা কৰিলেই শিষ্যৰ "চিলিম ছিগিল", অৰ্থাৎ অধোগতি হ'ল। মুঠতে আমাৰ মানুহৰ মতে, হাঁহিলে পৃথিৱীত ঠাই নাই, বৈকুণ্ঠতো নাই। বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডত আমাৰ মতে গোটেইখন

serious অৰ্থাৎ হাঁহিশূন্য। হাঁহি হৰিজন, তাক ছুব নাপায়, তাৰ ছাতো ভৰি দিব নাপায়। কিয়। কাৰণ, নাপায়।

মোৰ মনত আছে, সৰুতে মই ৰংপুৰত থাকোঁতে এদিন ভাৱনা চাবলৈ গেছিলোঁ। চাৰিসত্ৰীয়া গোসাঁই প্ৰভু এজনো চাৰি-থনীয়াৰ ওপৰত বহি ভাঙে আছিল। ভাৱনাৰ মাজত বহুৱা ওলাল। বহুৱাৰ বহুৱালি দেখি আমাৰ হাঁহি উঠিল আৰু লোকে শুনাকৈ অলপ হাঁহিছিলোঁ। গোসাঁই ঈশ্বৰে কাপোৰৰ তলতে কাকত এডোখৰত লেখি, তাৰ তলৰপৰা কাকতডোখৰ উলিয়াই ৰাজ-মেধিক দিলে, ৰাজ-মেধিয়ে পঢ়ি তেতিয়াই প্ৰভু ঈশ্বৰৰ আজ্ঞা সমাজত শুনাই দিলে, যে হাঁহিব নাপায়। আমি লাজতে আৰু ভয়তে চেপা খালোঁ। অলপ দূৰত গাৱঁলীয়া ডেকা ল'ৰা এটাই তেতিয়াই হাঁহি "বৰ্দাস্ত" কৰিব নোৱাৰি অলপ উচ্চহাস্য কৰিছিল, তাক তেতিয়াই ভাৱনা-ঘৰৰপৰা উলিয়াই দিয়া হ'ল। মুঠতে, মন গ'লে, গান-বাজনা শুনা, বা মন টাপলিব নোৱাৰিলে নিজেও কৰা, কিন্তু খবৰদাৰ নাহাঁহিবা! চুপ! চুপ!! চুপ!!! অসমৰ "গহীন গহ্বৰ" সকলৰ মতে হাঁহিৰ হাট-খোৱা. বা হাঁহিৰ ৰাজখোৱা বৰবৰুৱা ৰুপাবৰৰ হেনো বহুৱালি। দেখি দুখ লাগে, যে অসমৰ চাৰিভাগ মানুহৰ ভিতৰত তিনিভাগে ইংৰাজীত যাক কয় Wit and humour সুবুজে, হাঁহি বা হাস্যৰসৰ সোৱাদ ল'ব নোৱাৰে। হাঁহিৰ ৰস নোপোৱা অসমীয়া এইবাবেই জহন্নামলৈ গৈছে।

কোনো কোনো অসমীয়া ডেকাই, লুকাই কুকুৰা চৰাইৰ চপ্-কট্‌লেট বা কাৰি (আণ্ডা) খোৱাদি, লুকাই হাঁহি মনটো পাতল কৰে। সমাজৰ ৰৰমূৰীয়া-সকলৰ চকুত সেই মহাপাতক পৰিলেই সৰ্ব্বনাশ। ঘৰৰ বাহিৰ, পৰাচিত আৰু গোবৰ-পানী। সেইবাবেই তাহানি আমি কলিকতালৈ আহি ছাত্ৰৰ "মেছত" থাকি পাৰেমানে হাঁহি লৈছিলোঁ। আৰু হাঁহোতে হাঁহোতে আমাৰ বুকুৱে-পিঠিয়ে টাহ্ মাৰি ধৰিছিল, আৰু কোনোৰ পেটুনাড়ী ছিগিবলগীয়া হৈছিল। কোনো কোনোৰ বঢা-বঢ়িৰ ফলত লগুৱা-লিগিৰীৰ গাতো হাঁহি ছিটিকি পৰিছিল। মুঠতে ভেটা-ভগা পানীৰ যেনে হয়, তেনে।

ইংৰাজীত কয় "Laugh and grow" কথাষাৰ আমাৰ আগৰ তৰপৰ মানুহে শুনাহেঁতেন চক খাই উঠিলহেঁতেন। আন নালাগে গ্ৰীচৰ দাৰ্শনিক প্লেটোৰ শিষ্য এৰিষ্টটোলে শুনাহেঁতেনো বিসন্মতি হ'লহেঁতেন। এৰিষ্টটোলৰ ভাড়ৰ মানুহৰ ধাৰণা আমাৰ অসমীয়া ভাওৰীয়াৰ নিচিনাকৈ বুলিব লাগে।

ছেক্সপীয়েৰে কৈ গৈছে. যি হাঁহিব নোৱাৰে সি দেৱতা, নাইবা চয়তান। আমাৰ দেৱতাবোৰৰ ৰজা ইন্দ্ৰৰ সভাত হাঁহি, নাচ, গান যোল-অনা আছিল, বুলি স্বৰ্গৰ সম্ভেদ পোৱা পুৰণি কৰ্ত্তাসকলে কয়, আমাৰ অসমৰপৰা ফেঁচা এটা গৈ হেনো তাতে ওলাই, মন টাপলিব নোৱাৰি কুৰুলিয়াই দিছিল। অসমীয়া বাহাদুৰ ফেঁচাটো।

আমি হাঁহিৰ ইমান বিপক্ষবাদী হৈছোহঁক, যে আনন্দৰ উহ উঠি, ঘৰৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে কিৰীলি মাৰি হঁহা শুনিলে, সিহঁতক কোবাবলৈ যাওহঁক। এনে বিপৰীত ধাৰণাৰ অৱস্থা আমাৰ মাজৰপৰা দূৰতে বিদূৰ হৈ নগ'লে আৰু আমাৰ ৰইথা নাই, আমি অকালতে বুঢ়া কুষ্মাণ্ড হৈ মৰি আছিছোঁ আৰু মৰি মৰি থাকিম। আমাৰ শাস্ত্ৰত লেখা, জ্ঞানী পিতামহ ভীষ্মই কোৱাদৰে বৰবৰুৱাই অসমীয়াক কয়—

"আপোনাৰ দোষে মৰে বিৰাটৰ ভাই।
ডাক দিয়ে ভীষ্মে মোত কোনো দোষ নাই॥"

বঙ্গদেশত তাহানি "নীলদৰ্পণ" প্ৰভৃতি নাট ৰচোঁতা দীনবন্ধু মিত্ৰ হাঁহিৰ থুন্‌পাক আছিল। তেওঁৰ মৃত্যুৰ সময়ত বিখ্যাত বঙ্কিমচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায়ে ওচৰতে বহি, দীনবন্ধু মিত্ৰক কৈছিল, "দীনবন্ধু! তুমি হঁহা-মতাৰ ৰজা, আজি দেখোন তোমাৰ মুখত হাঁহি নাই?" দীনবন্ধুৱে এই কথা শুনি উত্তৰ দিলে, "কোনে ক'লে মোৰ মুখত হাঁহি নাই বুলি?" এইবুলি তেওঁ মিচিকিয়া হাঁহি এটা মাৰি চিৰকাললৈ চকু মুদিলে। ইয়াকে ইংৰাজীত বোলে "swan song".

এতেকে বৰবৰুৱাই কয়, "মোৰ বোপাইহঁত! তহঁতে হাঁহ, ভয় নকৰিবি। পূব, পশ্চিম, উত্তৰ, দক্ষিণ, য'ত যি আছহঁক হাঁহ, হাঁহ আৰু হাঁহ! ল'ৰাই হাঁহ, বুঢ়াই হাঁহ, আদহীয়াই হাঁহ! আনকি দাঁত নাইকিয়া সোলা লাপুং বুঢ়ায়ো নাতি-নাতিনীয়েকেৰে সৈতে হাঁহক। হাঁহিত

"ভাই বটা নলাগয়,
অগনিতো নোপোৰয়,
ৰজায়ো নিনিয়ে ভঁৰি কৰি।"

অথচ হাঁহিয়ে সংসাৰৰ কেলেশ পাতলাব আৰু হাঁহিৰ বিমানত উঠি তুমি সদায় প্ৰসন্ন বদন প্ৰভুৰ কাষ পাবাগৈ। তোমাৰ প্ৰভু হাঁহি-মুখীয়া।

তুমি তোমাৰ গোমোঠা মুখখন লৈ গৈ তেওঁৰ কাষত ওলালে, তেওঁ দূৰ দূৰৈকৈ তোমাক খেদি দিব। তেওঁৰ গছে হাঁহে, ফুলে হাঁহে, ফলে হাঁহে, বতাহে হাঁহে, জোন-বেলিয়ে হাঁহে। তেওঁৰ এনে প্ৰফুল্লবদন সৃষ্টিত তুমি অনাসৃষ্টি গোমোঠা-মুৱা ওফোন্দা-গলীয়া হ'লে তোমালৈ তাত ঠাই নাই। হাঁহিৰ অভাৱটো এটা নৰিয়াহে, জানি থ'বা। এনে নৰিয়া গুচাবলৈ দয়ালু ৰবৰকৰাই তোমাকনো আৰু কিমান খোচামোদ কৰিব? এতেকে হাঁহা মোৰ বোপাই, হাঁহা মোৰ আই! হাঁহা মোৰ ককাই! হাঁহা মোৰ বাই! হাঁহা মোৰ ভাই! হাঁহা মোৰ সোণাই! হাঁহি লোৱা। তোমাৰ কাকত চিলঠীয়া উঠিছে যদি উঠক, কেইদিন কেইটা কেৰেলুৱা তোমাৰ কাকত উঠিছে। সৰু মাৰি এডাল লৈ দূৰলৈ তাক এচাৰি পেলাই দি লাগে যদি গা ধুই আহি হাঁহা! তথাপি হাঁহিৰই লাগিব দহোকুৰি তোমালোকে। এটাইবোৰ জ্বৰত পৰিছাহঁক। জ্বৰত কুইনিন বা ৰবজোৰ লক্ষীবিলাহৰ বৰিহে, কৰ্দ্দৈটেঙা, পকা খৰিচা আৰু পইতা ভাত নহয়। নতুবা এপেটকৈ জ্বৰ-খাপৰি তোমাৰ পেটত হ'ব, হাত-ভৰি চুঁচীয়া হ'ব। সাৱধান।

উপায়?

উপায় হৈছে—হাঁহিৰ সভা-সমিতি পাতাহঁক। স্বভাৱতে দাঁত-চেলাই থকা মানুহক মাতি নি তাৰ সভ্য পাতি লোৱাহঁক। এশৰ ভিতৰত ৭৫ জন সভ্য তেনেকুৱা হ'ব লাগিব। নইঁহা সভ্যক হাঁহিৰ কুলাত তুলি জাৰি উৰাই দিয়াহঁক। হাঁহিৰ অৰিয়া-অৰিত বঁটাৰ বিধান কৰাহঁক। মহলাত উঠাকেইজনক গাইপতি হাঁহিৰাম বিদ্যাবাৰিধি, হাস্যাৰ্ণৱ বিদ্যা ভাৰ্গৱ হাস্য-চঞ্চু অণ্ড বা হাঁহিঠোঁটৰ কণী ইত্যাদি উপাধি যাচাহঁক। তোমালোকৰ মূৰত বুধি আছেতো, নিজে এইদৰে সাজি উপাধিৰে সেই হাস্যবিশাৰদসকলক সজাই সন্মানিত ৰাখক। নইঁহা সভ্যক ওদায় নেৰিবা। নইঁহাজনৰ কাষত বহা সভ্যক শিকাই দিবা। সেই অসাঠনীয়াৰ কাষলতিত যেন তেওঁ সুৰ্‌সুৰাই দিয়ে। নতুবা ভৰিৰ তলুৱাত হাইস্কুলত হাঁহিৰ ক্লাচ খুলিবলৈ ইনিস্পেক্টৰ চাহাবলৈ দৰ্কাচ দিয়াহঁক। আমাৰ গোসাঁইদেৱে নিশ্চয় সহায় কৰিব। স্কুলৰপৰা ওলাই ঘৰলৈ যাওঁতেও যি ল'ৰাই বা ছোৱালীয়ে বাটে বাটে হাঁহি নাযায়, তাক ধৰি কোবাবলৈ এজন শিক্ষক "মনিটৰ" পাতি লগতে পঠিয়াবা। ৰবৰকৰাই এই বিষয়ে ইমান strongly feel

কৰিছে, যে তেওঁ ইমান দূৰলৈকে প্ৰস্তাৱ কৰিব খুজিছে, যে যি ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ পেট কামোৰে, তাকো যেন বলেৰে হাঁহিবলৈ বাধ্য কৰা হয়, stand upon the bench !

ভাৰতীয় গানবোৰৰ সৰহভাগৰে সুৰ কান্দোনৰ সুৰ। সেইবোৰ যেন "বয়কট্" অৰ্থাৎ সম্পূৰ্ণৰূপে বৰ্জ্জন কৰা হয়। ইংৰাজী সুৰেৰে ৰচিত গান সকলোকে গাবলৈ বাধ্য কৰা হওক। নতুবা, আমাৰ উন্নতি নাই। কান্দি গান গাই বা দুখ-শোকৰ কথা বিনাই, কোনোৱে গাত বল নাপায়। নতুবা এটাইবোৰ বাঁৰীৰ মৰা গিৰিয়েকবোৰ উভতি আহিলহেঁতেন। ডাক্তৰ ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ, অৱশ্যে সকলোৰে নমস্য, বৰলোক, বৰ কবি। কিন্তু তেওঁৰ গানবোৰো "বয়কট্" কৰিবা, নকৰিলে উপায় নাই। তেওঁৰ ৯৯টা গান কৰুণ ৰসাত্মক। চকুমেলি চালেই দেখিবা। যেনে—

"সখি আমাৰি দুয়াৰে কেন আসিল
নিশি শেষে যোগী ভিখাৰী ?
কৰুণ স্বৰে বীণা বাজিল।"

এনে গানৰ দ্বাৰাই ভাৰতৰ বল কেতিয়াও উভতি নাহে। গা উথলি যোৱা য়ুৰোপীয় গানৰ কথা আৰু সুৰত আমাক গান লগা হৈছে। যেতিয়ালৈকে তৰুণ অৰ্থাৎ ডেকাসকলে তেনে গান ৰচনা কৰিব নোৱাৰে, তেতিয়ালৈকে বৰবৰুৱা কৃপাৰে ৰচা দুই-চাইটা গান গাই ডিঙিটো সৰ্‌সৰীয়া কৰাইক, আৰু মনটো উত্তলাই লোৱাইক। যথা—

(ইংৰাজী সুৰ)

চিক্‌লি মিক্‌লি ছো। জুগ্‌লি-মুগ্‌লি ছো।
চিক্‌লি-মিক্‌লি, চিক্‌লি-মিক্‌লি।
জুগলি-মুগলি ছো।

ভাৰতৰ পুৰণি বৰ বৰ ৰজাই সদায় লগত একোজন বিদূষক ৰাখিছিল তেওঁক হঁহুৱাবলৈ। নতুবা তেওঁলোক বৰ বৰ ৰজা হোৱা দূৰৰ কথা, মৰি ভচমন্ উঠিলহেঁতেন। আমাৰ অসমীয়াৰ সভা মহোৎসৱত যি কৰুণ ৰসৰ গান গায়, তেওঁৰ পিঠিত দেশদ্ৰোহীৰ ছাব মাৰিবলৈ যেন আমাৰ ডেকা অসমে পিছ নোহোঁহকে। তেনে গীত গোৱাজন আমাৰ মোমাইদেও হ'ব পাৰে, কিন্তু আমাৰ 'দেশভক্তৈক মোমাই ভাওৰ নহয়।' গাৰ্দে-ছুঁৰে

অসমীয়া অকীয়া ভাওনাৰপৰা "বিলাপ"বোৰ উঠাই দিয়াহঁক। মুঠতে হে অসম! তুমি মুচোলিনি নোহোৱা যদি নালাগে হ'ব, কিন্তু হিট্লাৰ হোৱা; যদি তোমাৰ মাতৃভূমিক দাংদোলাকৈ তুলি দি থিয় হ'ব খুজিছা। ইতি

শ্ৰীমৎস্বদেশে মহাপুৰাণে পাৰমহংস্যাং সংহিতায়াং কৃপাবৰ্য্যাং
প্ৰথম স্কন্ধে প্ৰথমোধ্যায়।

'কৃপাবৰ'

পৰিশিষ্ট :

ডেকা অসমে যদি কিতাপ পঢ়িব খুজিছে, আজিকালিৰ সেই হুদুৰ কোন্দলি নভেলবোৰ নপঢ়ি, গ্ৰীক এৰিষ্টফেনিচ পঢ়ক; জেৰম্ কে-জেৰম্ পঢ়ক, "পঞ্চ" পঢ়ক, বঙলা দ্বিজু ৰায়ৰ "হাসিৰ গান" পঢ়ক বা গাওক, আৰু ঘাইকৈ কৃপাবৰ বৰুৱাৰ "টোপোলা", "ওভোতনি", "বুৰ্‌বুৰণি" পঢ়ক, সভাত "নিগনি ভাৱৰীয়াৰ" বৰ্ণনা শুনক, আৰু নিজৰ জীৱনত হাঁহিৰ বোল তোলক, কল্লোল কৰক। দুখ-শোকৰ পৃথিৱী কান্দি বিনাই, দুখৰ বোজা বঢ়াবৰ সকাম কি? "গণ্ডস্যোপৰি বিস্ফোটকং" হ'বলৈ নিদিয়াই ভাল।

শেহত কওঁ, ডেকা অসম। যদি তুমি বৰবৰুৱাৰ কথা নুশুনা, তেন্তে তুমি য'তে মৰাগৈ মৰা! বৰবৰুৱাৰ গাত দায় নাই। বৰবৰুৱাই কিন্তু অকলৈ হাঁহি, তেওঁৰ বাকী জীৱনডোখৰ কটাব।

মনুষ্যপুৰাণৰ টোকা

(দ্বিতীয় অধ্যায়)

য'ত সৃষ্টি, প্ৰতিসৃষ্টি, বংশ, মন্বন্তৰ আৰু বংশানুচৰিত কীৰ্ত্তিত হয়, শাস্ত্ৰত তাকেই পুৰাণ বোলে। মোৰ মনুষ্যপুৰাণ, যাৰপৰা আজি এই টোকা দিছোঁ সিও এইবোৰ বিষয়ৰ সম্পৰ্কে নোম-নেগুৰ বৰ্জ্জিত নহয়। মোৰ পুৰাণত কত বংশানুচৰিত পৰি কীৰ্ত্তিত হৈছে তাৰ লেখ-জোখ নাই। আনকি, তাত আমাৰ মনুৰাম গাওঁবুঢ়াৰো কথা আছে। যথা—মনুৰাম গাওঁবুঢ়াই আজি তেওঁৰ সাত পুৰুষৰপৰা দৈকলভীয়া গাৱঁত তেওঁৰ মাটি বাৰী, খাট-পাম খাই আছিছিল। আৰুবেলি নতুন বন্দবস্তৰ সময়ত মিষ্টাৰ পিক্ৰ নামৰ য়ুৰোপীয়ই বন্দবস্তৰ বিষয়াক ভেটি খুৱাই, গাওঁবুঢ়াৰ সেই মাটি-বাৰী, খাট-পাম হাত কৰি তলে তলে নিজৰ নামত লেখাই ল'লে; গাওঁবুঢ়াই ক'বকে নোৱাৰে। শেহত জোৰ পুৰি যেতিয়া ৰৰলাৰ হাত পালেহি, গাওঁবুঢ়াই গম পাই চেৰেউ-ফেৰেউ লগালে, কিন্তু শুনে কোনে? গাওঁবুঢ়াৰ ওচৰ-চুবুৰীয়া বন্ধু মানুহ হৈছে, মৌলবী হায়েৎ খা আলিমদ্দি আবদালা। ৰ'বা এতিয়া।

গাওঁবুঢ়াই নিজৰ মাটি-বাৰী উদ্ধাৰ কৰি আকৌ নিজৰ হাতলৈ আনিবলৈ ৰজাঘৰত দৰ্খাস্ত কুৰিখনমান দিলে, কিন্তু ৰজাঘৰত বিষয়াৰ পঞ্চচক্ৰ। পঞ্চচক্ৰত ভগৱান ভূত হয় বুলি কয়। তেনে চক্ৰত পৰি কোন ভূত হ'ল ক'ব নোৱাৰো, কিন্তু ভূতৰ আবিৰ্ভাৱৰ ফলত গাওঁবুঢ়াই পৈতৃক মাটি-বাৰী আৰু নাপালে। মনৰ দুখত গাওঁবুঢ়াই মৰোঁ-জীওঁ-সোঁ-আধিকৈ পিক্ৰৰে যুঁজিবলৈ লাগিল। অৱশ্যে দা-কটাৰী বা যাঠি-জোং লৈ নহয়। উপৰোক্ত অস্ত্ৰবিবৰ্জ্জিত যুঁজ তেওঁ তয়াময়াকৈ চলালে, মৌলবী চাহাবে সেই যুঁজত তেওঁৰ পুৰণি বন্ধু গাওঁবুঢ়াৰ বিপক্ষে থিয় দিলে;—আশা এইকণ, যে পিক্ৰৰে কিজানি গাওঁবুঢ়াক সমূলঞ্চে খেদি দি, সেই মাটিৰ দাঁতিয়ে-কাষৰে লাগি থকা এচিকটা বা এচমকা তেওঁকো দিয়ে। বাস্তৱিকতে পিক্ৰৰেও তেওঁক তেনে আশা দিয়েই হাত কৰি লৈছিল। যি হওক মৌলবী চাহেবে উপৰোক্ত যুঁজৰ পিছত গাওঁবুঢ়াৰ পৈতৃক এধা-মৰা এধা-জীয়া উলুৱনিখনত নিজৰ ভাগ বহৱাবলৈ খিবাং কৰি পিক্ৰক জমালে। মৌলবী টেঙৰ কিন্তু পিক্ৰ

মৌলবীতকৈও টেঙৰ। ফলত, শিক্ৰয়ে নিজৰ কাম সিদ্ধি কৰি লৈ মৌলবীক বুঢ়া আঙুলি দেখুৱালে। মৌলবীৰ মুখত তেতিয়া হায়! হায়! এইখিনিতে এটি উপাখ্যান কওঁ। পুৰাকালৰ কথা। এটা খলুৱা বুঢ়াই, সিজোৱা ধান দিনৌ চোতালত শুকাবলৈ মেলি দিয়ে, আৰু কাউৰী এজনীয়ে ঘোকা-ঘোকে তাৰপৰা ধান খাই গুচি যায়। ধান ৰখীয়া বুঢ়াৰ হাতত ধনু-কাঁড় দেখিলেই কাউৰী উৰি পলাই ফাট মাৰে, আৰু শুদা হাত দেখিলেই আকৌ নিৰ্ভয়ে আহি ঘোকা-ঘোকে খাবলৈ ধৰে। শেহত এনে হৈছিলগৈ যে, ধেনু বুলিলেই সি কি অস্ত্ৰ আৰু তাৰ সাহায্যভিক্ষা কিয় হৈছে, কাউৰীয়ে বুজিছিল আৰু ভুকং কৰে উৰি গুচি গৈছিল। এদিন বুঢ়াই বুধি কৰি চোতালৰপৰা মাত লগালে—"বুঢ়ী ঔ বুঢ়ী! মৈখন লৈ আহচোন!" বুঢ়ীক বুঢ়াই শিকাই থৈছিল, যে মৈ বুলিলেই তাই যেন ধেনু বুজে। বুঢ়ীয়ে ততালিক কাউৰীৰ ফালে টোঁৱাই কাঁড এপাত মাৰি পঠিয়ালে। লাগিল কাঁড় কাউৰীৰ গাত। কাউৰীয়ে ছটফটাই মৰিবৰ আগতে চোলোখ মাতিলে—

"টেঙৰী, টেঙৰী, মোতকৈও টেঙৰী!
খুজিলে মৈখন,
দিলেহি ধেনুখন,
মাৰিলে টকৰাই,
লাগিলহি খকৰাই।"

টেঙৰতকৈও টেঙৰ ওলায়। খোদাৰ ইচ্ছাই এনে। আদাব!

মোৰ পুৰাণৰপৰা শুচিবায়ুৰা এজনৰ কথা তুলি দিওঁ।—

হাজাৰিবাগ জিলাত এজন উকীল আছিল। তেওঁৰ আচল নামটো নাকাঢ়ি বিমলাকান্তকে বুলিলোঁ দিয়া। ওকালতি কৰি তেওঁ বিত্ত আৰু চিত্ত এই দুইটাৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰিছিল। অৰ্থাৎ তেওঁৰ বিত্তও বিস্তৰ আৰু চিত্তও মলিশূন্য হৈ পৰিছিল। ফলত তেওঁ তেওঁৰ ঘৰ-বাৰী গোটেইখনতে যাথোন অশুচিকে দেখি ফুৰিছিল, আৰু অশুচি নিবাৰণৰ নিমিত্তে নিজে দিনৌ কুৰিবাৰ গা ধুইছিল আৰু ঘনে ঘনে তিতা তিয়নী সলাই ঘৰৰ মজিয়া, চাল, বাৰ ধুই-পখালি ফুৰিছিল, পাছে ক'ৰবাত অশুচিৰ মকৰাই জাল পাতে বুলি। দুইবেলা দুই চোতালত তেওঁ গোবৰ-পানী ছটিয়াই অশুচিৰ বীজাণু ধ্বংস কৰাটো তেওঁৰ নিত্যকৰ্ম আছিল। কেচাৰীলৈ যোৱাৰ

আগতে তেওঁ তেওঁৰ গাড়ীখন ঘোঁৰাটোৰে সৈতে কলহে কলহে পানী ঢালি ধুৱায়েই নেৰিছিল, গাড়ীত বহিবৰ গদীখনেৰে সৈতে গাড়ীখন আৰু ঘোঁৰাটো ঠেলোৱাই নি পুখুৰীত পেলাই জুবুৰিয়াই আনি মহাপুৰুষীয়া উদাসীন ভকতজন যেন কৰি লৈছিল। কেচাৰীৰপৰা উভতি আহিও, তেওঁ তাকে কৰি গাড়ীৰ বহাত গাড়ীখন আৰু ঘোঁৰাশালত ঘোঁৰাটো থোৱাই নিজেও গা ধুই শুচিসঙ্কম হৈ ঘৰ সোমাইছিল। এবাৰ তেওঁৰ পকিঘৰ এখোঁটালী বঢ়াবৰ আৱশ্যক হৈছিল। অশুচি গাৰে ৰাজমিস্ত্ৰীইতে ঘৰ সাজিলে তাৰ জোৰায় জোৰায় কিজানি অশুচিয়ে কণী পাৰে, ইয়াকে ভাবি, তেওঁ তেওঁৰ ঘৰ সজা ৰাজমিস্ত্ৰীবোৰক গা ধুৱাই শুচি কৰি লৈহে ঘৰৰ কামত হাত দিবলৈ দিছিল। শুনি আচৰিত মানিবৰ কথা যে, বেলপাত তুলসীপাত ছটিয়া এজকা পানীত প্ৰত্যেকখন ইটা জুবুৰিয়াই ধুই লৈহে তেওঁ ৰাজমিস্ত্ৰীক সেই ঘৰৰ বেৰ গাঁথিবলৈ দিছিল। কিন্তু তেওঁৰ ঘৈণীয়েক উকীলনীৰে সৈতে তেওঁৰ বিপৰীত জোৰ। ৰেলত কেলনৰ কুম্পানীৰ বাবুৰ্চীয়ে চাহ খাবলৈ নিদিলে তেখেতৰ হামি-হেকটি দুইটা আহে আৰু কুকুৰাৰ জোলেৰে ভাত নাপালে, পেটত চোকা খুৰে কাটে। মুঠতে চণ্ডালিৰ নোৱাৰা ঘৈণীয়েকক লৈ উকীলবাবুৰ ঘৰুৱা জীৱন বোজাইৰ হৈ উঠিছিল।

এইখিনিতে কোৱা ভাল, যে ওপৰত দিয়া কথাবোৰ যেন কোনেও পুৰাণকাৰৰ মনেৰে গঢ়া বুলি নাভাবে।

কলিকতাৰপৰা ভাওৰ মানুহ দুজন আহি এদিন সৰলপুৰত ভাওৰ উকীল এজনৰ ঘৰত আলহী হ'ল। আলহী দুজন আহাৰৰ সম্পৰ্কে বিশেষৰূপে অৰ্থডক্স (orthodox)। মাছ-মঙহত তেওঁলোকৰ আপত্তি নাই, যদি ব্ৰাহ্মণ পাচকে ৰান্ধি দিয়ে, আৰু মঙহ যদি কুমলীয়া ছাগলীৰ হয় আৰু তাক যদি সামলাই বা সৰলেশ্বৰীৰ মন্দিৰত বলি দি অনা হয়। কলিকতাত কালীঘাট যেনে, সৰলপুৰত সৰলেশ্বৰী তেনে। আলহীৰ ইচ্ছামতেই উকীলবাবুৱে লেইনৰে ছাগলী-পোৱালি কটাই আনি তেওঁৰ বান্ধনি-বামুণক ৰান্ধিবলৈ দিলে। উকীলৰ অব্ৰাহ্মণ লগুৱা এটাইয়ো দিনৌ উকীলবাবু আৰু তেওঁৰ পুতেকহঁতলৈ সুকীয়াকৈ আন এটা খোঁটালীত কুকুৰাৰ আঞ্জা ৰান্ধে; আৰু সেইদিনাও সি তাকে কৰিছিল। মজিয়াত সমুখা-সমুখিকৈ দুশাৰী ভাত বাঢ়ি দিয়া হ'ল—এশাৰীত আলহী দুজনলৈ আৰু ইশাৰীত গিৰিহঁত

আৰু তেওঁৰ পুতেকলৈ বুলি। কিন্তু বিধিৰ বিপৰ্য্যয় বিধানত ভাত খাবলৈ বহিবৰ সময়ত গিৰিহঁত আৰু তেওঁৰ পুতেক আলহীলৈ বুলি পাৰি থোৱা পীৰাত বহিল, আৰু আলহী দুজন আনফালে বহিল। গিৰিহঁতে কুকুৰাৰ আঞ্জা বুলি মঙহৰ আঞ্জাৰ বাটিত হাত সুমাই ছাগলীৰ মঙহ দেখি অবাক হ'ল, আৰু সিফালে আলহী দুজনে ছাগলী ভাবি কুকুৰাৰ আঞ্জা আদ্‌খিনীয়া কৰিলে। উপস্থিত ক্ষেত্ৰত "মৌনংহি শোভনং" ভাবি গিৰিহঁতে মৌনাবলম্বন কৰি আহাৰ কাৰ্য্য সমাপন কৰিলে, আৰু আলহী দুজনেও পৰম পৰিতৃপ্তিৰে ভোজন সমাপন কৰি উঠি গ'ল। পিছত বৰ-ঘৰৰ ভিতৰলৈ গৈ গিৰিয়েকে ঘৈণীয়েকৰ আগত সেই ভ্ৰমৰঙ্গৰ বৃত্তান্ত বৰ্ণনা কৰি দুয়ো বাগৰি বাগৰি হাঁহিলে।

এইবাৰ সম্বলপুৰত অপৰ্য্যাপ্ত আম হৈছিল। অবশ্যে লেংৰা, বোম্বাই, কজ্‌লি সম্বলপুৰত দুষ্প্ৰাপ্য। তথাপি সম্বলপুৰীয়া আমত, অসমীয়া আমৰ দৰে, বহিঃসংসাৰ বিৰাগী আত্মৰাম যোগীৰ নিবাস নাই, যে এচকল কাটিলেই তাৰ ভিতৰৰপৰা কলা-বগা পোকৰূপী বালখিল্ল মুনিবোৰ যোগভ্ৰষ্ট হৈ ওলাই খহি পৰিব। এই পুৰাণকাৰৰ গৃহিণীয়ে সৰহীয়া আম দেখি, তাৰ সুস্বাদ ৰস আমতালৈ পৰিবৰ্ত্তন কৰিবৰ মানস কৰি, তেওঁৰ মেঘ নামৰ ভৃত্যটোক এপাচি আম চেপি তাৰ ৰস উলিয়াবলৈ দিলে। মেঘই আম-পাচি আগত লৈ এটা এটাকৈ দুই হাতে চেপি থাকোঁতে সম্ভবতঃ শ্ৰীমদ্ভাগবতৰ সেই শ্লোকটো মনত পৰিল:—

নিগমকল্পতৰোৰ্গলিতং ফলং
শুকমুখাদমৃতদ্ৰব সংযুতং
পিবত ভাগবত-ৰসমালয়ং মুহুঃ
ৰসিকা ভুবি ভাবুকাঃ।

সি ভাবত তদ্গতচিত্ত হৈ সোঁহাতেৰে আধা-চেপা ৰসমালয় আম একোটি নিজৰ মুখত দি পান কৰি তৃপ্তি লভিবলৈ ধৰিলে। ৰসিক ভাবুক আমভক্ত মেঘই তন্ময়ই অবস্থাত পাহৰি গৈছিল, যে তাৰ অলপ পিছফালেই এই পুৰাণকাৰৰ জ্যেষ্ঠা দুহিতা অৰুণানাম্নী ঋষিকন্যাটি বহি আছিল। তাৰ সেই কাণ্ড দেখি, পিছফালৰপৰা কন্যাই মাত লগালে, "হেৰ মেঘ, তই কি কৰিছ? আধা-চেপা আম দেখোন মুখত সুমাইছ, আৰু সেই হাতেৰে

আকৌ আমাৰ আম ছুইছ? তই এটাইবোৰ ছুৱা কৰিলি! তোৰ ইমান লোভ কিয়?" অৰসিকা কন্যাৰ বাক্য কাণত পৰিলত মেঘ উচাপ্‌ খাই উঠিল, আৰু তাৰ তেতিয়াই সমাধি অৱস্থা সমুপস্থিত হ'ল। পৰমহংসদেৱৰ সমাধি ভাঙিবলৈ বাদ্য-ভণ্ড বা সঙ্গীতৰ আৱশ্যক হোৱাদি এই আম্ৰৰস সাধকৰ সমাধি ভাঙিবলৈ এই পুৰাণকাৰ ঋষিৰপৰা এটা কাণ-মোচৰৰ আৱশ্যক হৈছিল।

এই পুৰাণ ৰচয়িতাৰ আৰু এটি ভৃত্য আয়ুষ্মণ ভালু আৰু তাৰ সুযোগী তনয় ভুচুণ্ডাৰ নাম আৰু খ্যাতি বোধকৰোঁ সকলোৱে শুনিছে। নাই শুনা যদি, এতিয়াও সময় আছে শুনি লওক। ভালুৰ নাম প্ৰথম জন্মত বালমুকুন্দ আছিল। বছৰচেৰেকৰ আগতে যেতিয়া এই পুৰাণকাৰৰ আশ্ৰমলৈ সি ভৃত্যৰ কৰ্ম্মপ্ৰাৰ্থী হৈ আহে, তেতিয়া তাৰ মূৰত এমূৰ চুলি, আৰু মানুহৰ শৰীৰত ইড়া, পিঙ্গলা, সুষুম্না নাড়ী থকাদি চুলিডালেপতি বিঢা, পিঙ্গলা লেখি, এই তিনিবিধৰ অলেখ ওকণিয়ে বাহ বান্ধি বিসতি কৰিছিল। ঋষি-পত্নীয়ে তাৰ নামটো কি বুলি প্ৰশ্ন কৰিলত, তেওঁ উত্তৰ পালে "বালু"। বালু বালমুকুন্দৰ সংক্ষিপ্ত সংস্কৰণ। "নিয়তি কেন বাধতে"—তেখেতে শুনিলে ভালু। আৰু তাৰ মূৰৰ জপৰা চুলি আৰু মুখ, হাত, ভৰি আৰু তাৰ গাৰ ক'লা বৰণে তাকেই সমৰ্থন কৰিলে। সেইদিন ধৰি সি ভালু নামেৰে প্ৰখ্যাত হ'ল, আৰু সি অচিৰতে দ্বিজত্ব বা দ্বিতীয় জন্ম লাভ কৰিলে। অৰ্থাৎ আৰণ্যক ভালুৰ মূৰৰ দণ্ডকাৰণ্য নিৰণ্য হ'ল, আৰু সৰ্ব্বতোপ্ৰকাৰে সি কুৰি শতিকাৰ কলিঙ্গীয়া হৈ উঠিল।

কিছুমান দিনৰ মূৰত ভালু আৰু ভালুকীৰ (ভালুৰ স্ত্ৰী) চকুত পৰিল যে সিহঁতৰ সুযোগ্য পুত্ৰ ভুচুণ্ডা খীণাই গৈছে। কাৰ্য্যত পৰিচয় পোৱা গ'ল, যে বালু অকল ভালুকেই নহয়, বেজো। সি আন কোনো বৈদ্য-ব্যৱসায়ীৰ সহায্য প্ৰাৰ্থনা নকৰি, নিজেই স্বকীয় তনয়ৰ চিকিৎসাৰ ভাৰ গ্ৰহণ কৰিলে। তাৰ চিকিৎসা প্ৰণালী যথা:—দিনৌ একোটা কুকুৰাকণী সি কিনি আনি ভুচুণ্ডাক খুৱাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু তাৰ দ্বাৰাই অৱলম্বিত আয়ুৰ্ব্বেদ শাস্ত্ৰৰ বিধান কিছু অপৰূপ দেখা গ'ল। সি ৰোগীৰ মুখেদি কুক্কুটঅণ্ডটিৰ কটাহ ভেদ কৰি তাৰ সত্বৰ প্ৰবাহ নপঠিয়াই, মুখৰ বিপৰীত দ্বাৰৰ আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰিলে, যাৰ নাম বিদ্বজ্জনসমাগমত উচ্চাৰিত হোৱাটো ৰীতি-বিগৰ্হিত। ভালুৰ এই চিকিৎসাৰ প্ৰণালী দেখি দৰ্শকবৃন্দ স্তব্ধ হ'ল। কিন্তু আচৰিত

কথা যে তুচুগাই অচিৰতে আৰোগ্য লাভ কৰিলে। অবিশ্বাসীসকলক কোৱা যাওক যে ঘটনাতো সত্য। আনকি, এজন সুবিখ্যাত লব্ধপ্ৰতিষ্ঠ ডাক্তৰে এই চিকিৎসা প্ৰণালীৰ সবিশেষ বৃত্তান্ত বৃটিচ্ মেডিকেল জৰ্ণেলটৈ লিখি পঠিয়াবলৈকো সন্মত হৈছিল। তেওঁ লেখিলে নে নাই ক'ব নোৱাৰোঁ। ছেক্সপীয়ৰে সঁচাকৈ কৈছিল,—There are more things in Heaven and Earth than are dreamt of in your (এইখিনিতে লৰাই কওঁ) medical science এই পুৰাণকাৰ ডাক্তৰ বা বেজ নহয়। পডিকে তেওঁ ৰামমোহন ৰায়ৰ ৰচিত এই সঙ্গীতটি গীত কৰি এই ঘটনাৰ বিষয়ে তেওঁৰ কৰ্ত্তব্য সমাপন কৰিলে,—

"কি স্বদেশে কি বিদেশে, যথায় তথায় থাকি,
তোমাৰ ৰচনা মধ্যে তোমাৰেই দেখিয়া ডাকি,
দেশ ভেদে কাল ভেদে ৰচনা অসীম।" ইত্যাদি।

বৰবৰুৱাৰ ফু

বৰবৰুৱাই আজি অতি মনযোগেৰে এখন পুৰণি পুথি পঢ়ি আছে। পুথিখন সাঁচিপাতত লেখা। পাতবোৰৰ দাঁতিবোৰ উৰলি গৈছে। এনেতে শ্ৰীযুত ঘৰ্ম্মবণ্ঠ দাস ওলালহি।

ঘৰ্ম্মকণ্ঠ—বৰবৰুৱা ডাঙৰীয়াই আজি দেখোন দকৈ মন পুতি কিবা পুথি পঢ়ি আছে? আনদিনা হ'লে বহি ভাবৰ বুৰ্‌বুৰণিহে তোলে।

বৰবৰুৱাই মূৰ দাঙি চায়। "অ শ্ৰীযুত ঘৰ্ম্মকণ্ঠ! তুমি আহিছা। ভাল হ'ল বহা। মোৰ ওচৰতে বহা। বোলোঁ, মোৰ জীৱনত বুৰ্‌বুৰণি অনেক উঠিল, অনেক মৰিল। অগণন। কিন্তু কিছুমান বুৰ্‌বুৰণিৰ এনে লেকেটা জীৱ যে মৰিবই নোখোজে। আৰু বুৰ্‌বুৰণিবোৰেও বৰ লাই পাই গৈছে। সেইদেখি সিহঁতক আৰু লাই দিয়া উচিত নহয়। উঠিলেই ফুৱাই মাৰিম বুলি ভাবিছোঁ। তুমি জিকাৰ মাৰি উঠিলা কিয়? তুমি ভয় নকৰিবা। তোমাৰ গাত ফুফুৱাওঁ। আৰু ফুৱালে তুমি নমৰাও। ফুৱাই বধিম বুৰ্‌বুৰণিকহে। তাৰ উপৰি তুমি কৈবৰ্ত্ত। মোৰ আপোন মানুহ। মই সমাজিক দেখিছিলোঁ। সিজন্মত হেনো মই কৈবৰ্ত্ত আছিলোঁ। আমাৰ দেশৰ শঙ্কৰ-সূৰ্য্যৰ পোহৰত কৈবৰ্ত্ত, বিবৰ্ত্ত, সম্বৰ্ত্ত সকলো ব্ৰাহ্মণ। বামুণ, কায়স্থ, কায়েথ, শূদ্ৰ, শূদিৰ লগতে সুখত প্ৰবত্তি আছে। আমাৰ মানুহে সেই মহাগুৰুৰ উদাৰ শিক্ষা নাপাহৰি বা তালৈ আওকাণ নকৰি চলিলেই বিবৰ্ত্তনবাদত পৰি এটা মহা অসমীয়া জাতি গঠিত হ'ব। তেনেহলে আমি আৰু একেতাৰ গোঁফকে ছুতাৰকৈ নেদেখুৱাই মিছাতে ভাই-ভাই ঠাই-ঠাই নহওইক। বোলোঁ শুনিছা নে?"

ঘৰ্ম্মকণ্ঠ—শুনিছোঁ বৰবৰুৱা ডাঙৰীয়া।

বৰবৰুৱা—আজিকালি তোমালোক চাকৰি চাকৰি কৰিয়েই গ'লাইক। পাহৰি গৈছা যে 'উপযুক্ত গুণানুসাৰেহে' উপযুক্ত চাকৰি পায়। জাতৰ বিভাগ অনুসাৰে নাপায়; পালেও সেই পোৱাটো অনধিকাৰ প্ৰাপ্ত বস্তু। সি ক্ষণভঙ্গুৰ। লেখা-পঢ়া শিকি উপযুক্ত হ'লে চৰকাৰৰ ঘৰত বৰ-চাকৰ হোৱাৰ বাট মুকলি। কাৰণ আজিৰ চৰকাৰ হিন্দুও নহয়; মুচলমানো

নহয়; কুলীনো নহয়; অকুলীনো নহয়। সেইদেখি চাকৰিৰ বিষয়ত নিজৰ উন্নতি বা অৱনতি নিজৰ হাতত। ব্যাসৰ আসনত বহা অকুলীন সূতৰ কথা কোনে নাজানে? কুলীনে যদি চক্রান্ত কৰি অকুলীনক চাকৰ হ'বলৈ নিদি নিজে হেপাহ কৰি চাকৰ হয়, তেন্তে চাকৰ স্বৰ্গলাভাকাঙ্ক্ষী অকুলীনেও "প্ৰতিচক্রান্ত" কৰি কাৰ্য্য সিদ্ধি কৰি ল'ব পাৰে। যদি 'চক্রান্তিকা' বুদ্ধিৰ অভাৱত অকুলীনে সেই কাৰ্য্য কৰিব নোৱাৰা হয়, তেন্তে সেইটো চক্রান্তক কুলীনৰ দোষ নহয়। তেনে বুদ্ধিৰ খেতিত অকুলীনে মন দি তাক সৰহকৈ আৰ্জ্জি লোৱাটোৱেই প্ৰকৃষ্ট উপায় নহয় জানো? অকুলীনে নিজৰ বুদ্ধি আৰু গুণৰ বলত পুৰণি কালত "হিন্দু পৰিধি ৰেখাৰ এক ইঞ্চি" নালাগে গোটেইখন পথাৰ চেই যোৱাৰ দৃষ্টান্ত পোৱা যায়।

ব্যাস, সূত, নাৰদতকৈ সেই পথাৰৰ সিপাৰৰ ফালে কোন সৰহকৈ গৈছিল? আৰু অলেখ নাম কৰিবলৈ আছে। আজিও তেনে উদাহৰণৰ অভাৱ নাই। আজিকালিও দেশৰ যিসকল "কুলীন হিন্দুৱে মুচলমানৰ লগত থাবলৈ ভাল পায়" তেওঁলোকে অকুলীন হিন্দুৰ লগতো থাবলৈ ভাল পাব, এইটো তুমি জানি থ'বা। মাথোন অকুলীনজন পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্ন আৰু সজ চৰিত্ৰৰ হ'লেই হ'ল। "কুলীন হিন্দুৱে অকুলীনক পৃথককৈ ৰখাৰ" দায়ৰ অংশৰ ভাগৰ এভোখৰ সুবিধা অকুলীনেই কুলীনক দিছে। চৰকাৰৰ ঘৰত ভাগৰ চাকৰ হ'লেই সেই আপদ বিদূৰ নহয়। সি যথা পূৰ্ব্বং তথা পৰং হৈয়েই থাকিব। আইন-সভাত হিন্দুৰ কোনো এটা শাখা-জাতৰ মানুহে সৰহকৈ সোমাবলৈ পালেই তেওঁলোক "হিন্দু হৈ থাকিয়ে ভোগ কৰিব আৰু হিন্দু হৈ থাকিয়েই মৰিব" নহ'লে গোসাঁয়েহে জানে তেওঁলোকে কি কৰিব, এনে কথা লৰালি কথা। আইন-সভাৰ ঘৰটো কুলীনৰ নামঘৰো নহয়, আৰু সভাখন ধৰ্ম্মৰ ৰবসৰাহো নহয়। সেইখন ৰাজনীতি ক্ষেত্ৰ। ধৰ্ম্মৰ ব্যৱসায় ঈশ্বৰেহে সৈতে, সমাজৰ ব্যৱসায় সমাজৰ ৰৰমূৰীয়াসকলেহে সৈতে; আৰু ৰাজনীতিৰ ব্যৱসায় ৰজাঘৰীয়াসকলেহে সৈতে। এইটো নাজানি এটাইবোৰ কথা সানি-পুটকি পিণ্ড এটা কৰিলে, সিপুৰীৰ পিতৃসকলে পালেও পাব পাৰে, ইপুৰীৰ কোনোৱে কিন্তু একো নাপায়। আৰু কোনোবাই পায় যদি পানীৰ মাছে, আৰু বামৰ চৰাই-চিৰিকতি পহু-পতঙ্গেহে পায়। "ৰাজপ্ৰসাদ" ভগাই দিয়ে ৰজাই আৰু ৰজাৰ হুকুম মতে ৰজা-

ঘৰীয়া বিলনীয়াই। অকুলীনেও লেখা-পঢ়া শিকি যোগ্য হৈ সেই বিলনীয়াৰ বাৰ ল'ব পাৰে লওক তাত আমি আপত্তি নকৰোঁ, বৰং সন্তোষ হে পাম; কিন্তু কুলীনৰ ধৰ্ম্ম আৰু সামাজিক ব্যাপাৰত তাৰ সম্পৰ্কটো কি নুবুজিলোঁ। অকুলীনে ৰজাঘৰীয়া আইন-সভাত সোমাই, তাৰপৰা গধূলি ওলাই আহি "মেকুৰী হৈ" কুলীনৰ ৰান্ধনি-ঘৰত পোৰামাছ খাবৰ হেপাহ কৰাটোতো মই হ'লে একো সুযুক্তি নেদেখিলোঁ। কাৰণ, পোৰামাছ খোৱা বোন্দাক গৃহস্থই এদিন নহয় এদিন ধৰিব পাৰিলেই, বোন্দাৰ বিলাই বিপত্তিৰ ওৰ নাথাকিব। মই কওঁ ঘৰ্ম্মকণ্ঠ, তুমি চাই-ঠেঙীয়া মেকুৰী হ'বলৈ উচ্চাকাঙ্ক্ষা নকৰি, মানুহ হ'বলৈ, আনকি, মোতকৈও ভাল মানুহ হ'বলৈহে যত্ন কৰা উচিত। তেতিয়া ঈশ্বৰে অচিৰতে তোমাৰ মনস্কামনা সিদ্ধি কৰিব। ৰজাৰ আইন-সভাত সমজুৱা হৈ, আৰু কুলীনৰ মজিয়াত বোন্দা হৈ ৰাগ দিলে, সেই কাৰ্য্য সিদ্ধি হোৱাটো টান। বোলোঁ বুজিছানে মোৰ বুকুৰ বান্ধ ঘৰ্ম্মকণ্ঠ?

ঘৰ্ম্মকণ্ঠ—বুজিলোঁ।

বৰবৰুৱা—বাৰু সেইবোৰ কথা আজিলৈ এৰি দিলোঁ। মই এইখন জাতক পঢ়িছোঁ। বৌদ্ধগ্ৰন্থ। ইয়াৰ কথা বা সাধুকথাবোৰ বৰ বঢ়িয়া। মই এইমাত্ৰ পঢ়িলোঁ, মুদ্ৰাভোজ ৰজাৰ পুতেক দন্তভোজৰ কথা।

ঘৰ্ম্মকণ্ঠ—কিনো সাধুটো, আমিও শুনিবলৈ পাম নে?

বৰবৰুৱা—পাবা। কিন্তু তুমি বৰকৈ ঘামিছা। তাৰ আগতে তুমি তোমাৰ ভিতিৰ ঘামবোৰ মচি ঘৰ্ম্মকণ্ঠ গুচি শুষ্ককণ্ঠ হৈ লোৱাঁ। নহ'লে তোমাৰ পানী লগিব। অৱশ্যে ঘামো বৰকৈ পৰিছে। তথাপি। শুনা তেন্তে।—

অতীতৰ কচ্ছদেশৰ ভূজ নগৰত মুদ্ৰাভোজ নামেৰে এজন প্ৰজ্ঞাৱান মান্তৱন্ত আৰু ধনীৰাম ৰজা আছিল। তেওঁৰ মাথোন একেটি পুতেক নাম দন্তভোজ। তাহানি কৃষ্ণ ৰুক্মিণীৰ বিয়াত বিয়া-খোৱা বিয়া চোৱা-সকলৰ সভাত হোমৰ গুৰিত বহি মহাদেৱে কি উচপিম বুলি ভবাৰ দৰে—

"হাতে লৈয়া আছোঁ শূল ডম্বৰু।
ঘৰে বাজে মোৰ একেটি গৰু॥"

মুদ্ৰাভোজৰো ঘৰে বাজে মাথোন একেটি পুতাই—দন্তভোজ। দন্তভোজক

বাপেকে বৰ ভাল পায়। কিন্তু তাতোকৈ তেওঁ ভাল পায় মুদ্ৰাক। ৰজাৰ অগাধ টকা। তথাপি ৰজাই হা টকা! হা টকাকৈ মৰে। দন্তভোজ হ'ল বাপেকৰ ওলোটা পাকৰ। দুই হাতেৰে ধন খৰচ কৰিবলৈ বিচাৰে খৰচী দন্তভোজে। ভোজনতো দন্তভোজৰ অগাধ প্ৰীতি। প্ৰজাৰ মুখতনো কোনে সোপা দিব হেৰা? কোনোৰে কয় মুদ্ৰাভোজ কটুকিনা স্বভাৱৰ। মুঠতে বাপ বেটাৰ বাহি-নহা অৱস্থা। পুতেকে বিচাৰে বাপেকৰ মুদ্ৰাবোৰ গুচি হাতৰ আঙুলিৰ মাজেদি পানী সৰকা হওক, বাপেকে বিচাৰে পো-টোৰ আঙুলিবোৰ হাঁহৰ ভৰিৰ আঙুলি যেন হওক, আৰু তাৰ উপৰি তাৰ দাঁত-কেইটা সৰি হয় যদি সি সোলা হওক। এদিন এনেকুৱা কথাতে বাপ-পোৰ ভিতৰত উখনা-উখনি লাগি, বাপেকে পুতেকৰ গালত দিলে মাৰি এটা কাণ-তলীয়া চৰ। ফলত হ'ল পুতেক দুদাঁত সৰা সোলা। পুতেকৰ উঠিল ধনঞ্জয় খং। খঙত দন্তভোজে ৰঙা পৰি বাপেকক ক'লে,—"ৰজা বাহাদুৰ পিতাই। তোমাৰ ৰাজ্যত আৰু মই নাথাকোঁ। তোমাৰ ভঁৰালত মই এদিন সিন্ধি দি তোমাৰ ধনসোপা সোপাকে লৈ যামেই যাম চাই থাকিবা।" এইবুলি দন্তভোজে পিতৃ-ৰাজ্য পৰিত্যাগ কৰি গুচি গ'ল। দন্তভোজৰ লগত তেওঁৰ ফলীয়া ১৯২½টা মানুহ ওলাল। এটা আবিয়ৈ আছিল দেখি তাক আধা বুলি ধৰা হ'ল। বৈৰাগ্যৰ ঠেলাত তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰি কৰি শেহত দন্তভোজ কুণ্ডিল নগৰত ওলালহি। কুণ্ডিল সোমাৰপীঠত। তাৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱীৰ নাম দুৰ্গা। প্ৰচলিত নাম কেঁচাইখাতী। দেৱীৰ গুণ-গৰিমা আৰু নামৰ মহিমা শুনি কেটামাল আমঠ দন্তভোজে কুণ্ডিলত থাকিবলৈ থিৰাং কৰিলে।

সেই সময়ত কুণ্ডিল ৰাজ্য নানা ঘৰুৱা বিসম্বাদ বিপৰ্য্যয়ত ব্যতিব্যস্ত। সেইবোৰৰ সুকণ্ডাত সোমাই লৈ অন্তত দন্তভোজ গোটেইখন কুণ্ডিল ৰাজ্যৰ ৰজা হৈ ৰহিল। দন্তভোজে ঠন ধৰি যেতিয়া কুণ্ডিলখন এফালৰপৰা চোৰাই মহটিয়াই যাবলৈ ধৰিলে, মুদ্ৰাভোজে কোৱা-চিলাৰ মুখে সেই বাতৰি পাই অতি সন্তোষিত হ'ল। "মোৰ বোপাই তই মোৰ কুলৰ প্ৰদীপ, বংশৰ গৌৰৱ। তই আমাৰ বংশৰ গোবৰত পদ্মফুল। তই ক্ৰোধ অভিমান পৰিত্যাগ কৰ। তই আৰু মোৰ ভঁৰালত সিন্ধি দিবও নালাগে, মোৰ ভঁৰালৰ সকলো ধন-সোণ বয়-বস্তু তোৰ।" ইত্যাদি নানা কথা লেখি

বাপেকে দন্তভোজৰ ওচৰলৈ কটকী পঠিয়ালে। অৱশেষত কঁঠাল এঠা, বৰৰ এঠা, বেলৰ এঠাকে আদি কৰি যত এঠা আছিল, সকলোবোৰেকে মুদ্ৰাভোজে কটা-বাহ দন্তভোজক জোৰাই পেলাই, অচিৰতে তেওঁ দুইখন ৰাজ্য গোটাই লৈ মহাৰাজ্য গঠন কৰি প্ৰথম সম্ৰাট মহাভোজ উপাধি ল'লে।

ঘৰ্ম্মকণ্ঠ—এইবোৰ সঁচা কথা নে ভাঙৰীয়া?

বৰবৰুৱা—ধেৎ!. এইখন জাতক পুথি তোমাৰ আগতে আছে, তুমি পঢ়ি চাব পাৰা। তোমালোক ডেকা ল'ৰাবোৰে আজিকালি ভদ্ৰলোক বুঢ়া মানুহৰ কথাকো পানীয়ে-মৰা-বাও যেন দেখা। বৌদ্ধ জাতকৰ কথাতো সন্দেহ কৰা। জানা নে, এই জাতক পঢ়িয়েই আজিকালি বুৰিয়ে বুৰিয়ে য়ুৰোপীয় মানুহে বৌদ্ধধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিছে। তোমাৰ নিচিনা সন্দেহবাদীক আৰু মই ধৰ্ম্মগ্ৰন্থ জাতকৰ উপাখ্যান নুশুনাওঁ। তুমি যাব পাৰা।

ঘৰ্ম্মকণ্ঠ খং নকৰিব ভাঙৰীয়া। কথাবাৰ শুনি মোৰ তেনে মনে ধৰিছিল দেখিহে সেইষাৰ কলোঁ। আৰু নকওঁ। আপুনি কৈ যাওক মই নিবিষ্ট চিত্তেৰে শুনি যাম।

বৰবৰুৱা--আৰু নকওঁ। তোমাৰ কথাত মোৰ মন ক্ষুণ্ণ হ'ল। মাথোন ইয়াকে কৈ সামৰণি মাৰিম, যে দুইখন ৰাজ্য লগলাগি একেখন হোৱাৰ পিছত, দুই ৰাজ্যৰ ৰজাঘৰীয়া বিষয়াসকলে 'হোৱা' 'হোৱা' জাতীয় জয়ধ্বনি স্বৰূপে গ্ৰহণ কৰিলে।

ঘৰ্ম্মকণ্ঠ—মানে?

বৰবৰুৱা—মানে আৰু কি? মানে এইটোৱে যে দন্তভোজীয়াই হোৱা বুলিলেই সিফালে মুদ্ৰাভোজীয়াই হোৱা বোলে, গতিকে কুণ্ডিলত সুখ-শান্তি বৈ-বৈ যাবলৈ ধৰিলে, আৰু কুণ্ডিলৰ উন্নতিৰ পৰিণতি স্বৰ্গলাভ। বোলোঁ ঘৰ্ম্মকণ্ঠ, তুমিও আজি মোৰ আগতে হোৱা বুলি যোৱাঁ, ময়ো হোৱা বুলি সমিধান দিম।

ঘৰ্ম্মকণ্ঠ মানে?

বৰবৰুৱা—মানে তুমি মোক ক'লা, তুমি বৰবৰুৱা হোৱা, আৰু মই তোমাক কলোঁ তুমিও ঘৰ্ম্মকণ্ঠ হোৱা।

ঘৰ্ম্মকণ্ঠ—তাৰপিছত?

বৰবকৰা—তৎপশ্চাৎ মই এই মন্ত্ৰ মাতি তোমাৰ গাত ফুৱাই দিম—

হৰ বিষ হৰ।—

ঘৰ্ম্মকণ্ঠৰ বিষবহ্নি পানীকৃত হৈ পৰ।

ফু-উ-উ

আৰু তুমিও মন গ'লে মোৰ গাত ফুৱাই দিব পাৰা। তাৰ ফলত মোৰ বুৰ্‌বুৰণি মৰিব।

পিতামহ ভীষ্ম

কুৰুক্ষেত্ৰৰ মহাযুদ্ধৰ পিছত জ্ঞাতি-কুটুম্ব, ভাই-বন্ধু, ইষ্ট-মিত্ৰ, সোদৰ-সুহৃদ, গুৰু-পিতামহ ইত্যাদি সকলৰ, সেই যুদ্ধত নিধন হোৱা কথা ভাবি, যুধিষ্ঠিৰ মহা কাতৰ হৈ পৰিল, আৰু তেওঁ ভাবিলে সেই বিনাশৰ কাৰণ এক মাথোন তেৱেঁই, ‘এতেকে তেওঁ মহাপাপত পতিত হ'ল। ইয়াকে ভাবি তেওঁ মনতে নিশ্চয় কৰিলে, যে তেওঁ আৰু ৰজা হৈ ৰাজ্যভোগৰ সুখ বাঞ্ছা নকৰে, সকলো ত্যাগ কৰি বনলৈ গৈ কঠোৰ কায়ক্লেশ স্বীকাৰ কৰি জীৱন পৰিত্যাগ কৰিব। তেওঁৰ এই সঙ্কল্পৰ কথা শুনি, ভীম অৰ্জ্জুন, নকুল, সহদেৱে যথেষ্ট যুক্তিযুক্ত কথাৰে তেওঁক বুজনি দিলে, তথাপি তেওঁ সেই সঙ্কল্পৰপৰা নলৰিল। তাৰপিছত সহধৰ্ম্মিণী দ্ৰৌপদীয়েও অনেক কথাৰে তেওঁক বুজনি দিলে। কিন্তু তেওঁ নিজৰ সঙ্কল্পৰপৰা অলপো নলৰিল। তাৰপিছত বেদব্যাস, নাৰদ প্ৰভৃতি মহৰ্ষিসকলে গাইপতি তেওঁক বুজনি দিবলৈ ধৰিলে, তথাপি তেওঁৰ মনলৈ শান্তি নাহিল। শেহত শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁক নানা কথাৰে বুজালে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ কথা শুনি, যদিও যুধিষ্ঠিৰে নিজৰ মন ভালেমান থিৰ কৰি লৈ, ৰাজ্যদণ্ড গ্ৰহণ কৰি ৰাজপাটত উঠিল, তথাপি তেওঁৰ মনৰপৰা বিষাদ একেবাৰেই নাতৰিল।

যুধিষ্ঠিৰক ৰাজপাটত বহুৱাই শ্ৰীকৃষ্ণই নিজৰ ঠাই দ্বাৰকালৈ উভতি যাবলৈ যুগুত কৰিছে। কিন্তু তেওঁ দেখিলে, যুধিষ্ঠিৰৰ মন তেতিয়াও শোকৰ ভাৱৰৰপৰা মুকলি হোৱা নাই। আৰু দেখিলে, দ্বাৰকালৈ তেওঁ উভতি যোৱাৰ আগতে শৰ-শয্যাত পৰি থকা মহাভক্ত মহামনীষী ভীষ্মকো তেওঁ সৌশৰীৰেৰে এবাৰ দেখা দি যাব লাগিব। তেওঁ ভাবিলে, এই ছেগতে মহাজ্ঞানী ভীষ্মৰ হতুৱাই যুধিষ্ঠিৰক উপদেশ দিয়াই, যুধিষ্ঠিৰৰ মনত তেতিয়াও পৰি থকা সেই বিষাদৰ মলি গুচোৱাই দিব।

ৰাজপাট গ্ৰহণ কৰি, সকলোকে সন্তোষ দি, যেতিয়া যুধিষ্ঠিৰ পিছদিনা পুৱাই শ্ৰীকৃষ্ণৰ বহাত শ্ৰীকৃষ্ণৰে সৈতে দেখা কৰিবলৈ গ'লে, তেওঁ দেখিলে পীত-বসন বনমালীয়ে অপূৰ্ব্ব শোভা ধাৰণ কৰি শোৱা পালঙৰ ওপৰত বহি আছে। যুধিষ্ঠিৰে তেওঁক কাষ চাপি হাঁহি মুখেৰে ক'লে, "কৃষ্ণ! ৰাতি

ভালকৈ তোমাৰ টোপনি আহিছিল নে? তোমাৰ মন ভালে আছেতো? তোমাৰ অনুগ্ৰহতেই আমি জয়লাভ আৰু যশ লাভ কৰি ৰাজ্য লাভ কৰিলোঁ। তোমাৰ কৃপাতেই আমি ধৰ্ম্ম-পথৰপৰা পবিভ্ৰষ্ট হোৱা নাই।" এনেকুৱা গঢ়ৰ অনেক কথা যুধিষ্ঠিৰে ক'লতো তেওঁ দেখিলে, কৃষ্ণই কোনো উত্তৰ নিদি মৌন হৈ আছে; যেন কৃষ্ণ কিবা এটা গভীৰ ধ্যানত নিমগ্ন। কৃষ্ণৰ তেনেকুৱা অৱস্থা দেখি যুধিষ্ঠিৰে বিস্ময় মানি আকৌ কৃষ্ণক সুধিলে, "হে ত্ৰিজগতৰ পতি! ত্ৰিজগতৰ মঙ্গলতো? তুমি সাৰে আছা নে টোপনিত? নে সুষুপ্তি অৱস্থাত? তোমাৰ এনেকুৱা অৱস্থা দেখি মোৰ মন বিচলিত হৈ পৰিছে। তোমাৰ মন আৰু বুদ্ধি ঠিক যেন নিৰ্ব্বাত ঠাইত থকা নিশ্চল প্ৰদীপ। তোমাৰ এনে অৱস্থাৰ কাৰণ কি? হে কৃষ্ণ! হে বাসুদেৱ! কোঁৱা, তুমি মোক কোঁৱা, তোমাক মই ভক্তিভাৱে প্ৰাৰ্থনা কৰি সুধিছোঁ—?"

তেতিয়া কৃষ্ণই ঈষৎ হাস্য কৰি উত্তৰ দিলে, "ধৰ্ম্মৰাজ! কুৰু পিতামহ ভীষ্মই তুমাৰলৈ যোৱা জুইকুৰাৰ দৰে, শৰ-শয্যাত থাকি মোক চিন্তা কৰি স্তুতি কৰিছে, সেই স্তুতি শুনি মই তদ্গত চিত্ত হৈ আছিলোঁ। সেই মহাত্মাই বুদ্ধিৰ দ্বাৰাই ইন্দ্ৰিয় গ্ৰাস আৰু মনক সংযত কৰি মোত শৰণাগত হৈছে। সেইবাবে মই তাতেই মোৰ মন সংযোগ কৰি আছিলোঁ। হে ধৰ্ম্মৰাজ। ভীষ্ম স্বৰ্গলৈ গ'লে, আপুনি ধৰ্ম্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষ এই চতুৰ্ব্বৰ্গৰ বিষয়ে জনা মানুহ আৰু কাক পাব? এতেকে তেওঁৰ উপদেশ লাভৰ নিমিত্তে তেওঁৰ ওচৰলৈ এতিয়াই আপোনাৰ যোৱা উচিত।"

যুধিষ্ঠিৰে ক'লে, "হে কৃষ্ণ। তোমাৰ কথা ঠিক। মই অনেক বিচক্ষণ ব্ৰাহ্মণৰ মুখে ভীষ্মৰ মহানুভৱতা আৰু এনে প্ৰভাৱৰ কথা শুনিছোঁ। এতেকে তোমাৰ যদি মোলৈ অনুগ্ৰহ আছে, তেন্তে দয়া কৰি আমাক তেওঁৰ ওচৰলৈ লৈ যোৱাঁ, আমি তোমাৰে সৈতে যাম।"

কৃষ্ণই যুধিষ্ঠিৰৰ কথা শুনি নিজৰ ৰথ প্ৰস্তুত কৰিবলৈ দাৰুকক আজ্ঞা দিলে, আৰু যুধিষ্ঠিৰো তেওঁৰ ভায়েকহঁতৰে সৈতে নিজৰ ৰথতে উঠি কৃষ্ণৰ পিছে পিছে ভীষ্মৰ ওচৰলৈ গ'ল। শ্ৰীকৃষ্ণই শোৱাপাটীত বহি ভীষ্মৰ বিটো স্তুতি শুনি স্তব্ধ হৈ আছিল, শৰ-শয্যাত পৰি থাকিয়েই কায়মনোবাক্যেৰে কৃষ্ণক ধ্যান কৰি অতি গম্ভীৰ স্বৰেৰে আৰু কৃতাঞ্জলি কৰি ভীষ্মই কৰা সেই স্তুতিটো তলত দিলোঁ।—

“হে পুৰুষোত্তম! মই তোমাক আৰাধনা কৰিবৰ নিমিত্তে সংক্ষেপতে বিবোৰ কথা ক'ম, তাৰ দ্বাৰাই তুমি প্ৰসন্ন হোৱাঁ। তুমি দোষহীন, পৰমহংস আৰু, আৰু ঈশ্বৰ। এতিয়া মই মোৰ তনু ত্যাগ কৰি যেন তোমাক পাওঁ। তুমি অনাদি, অনন্ত আৰু পৰব্ৰহ্ম স্বৰূপ। দেৱতা আৰু ঋষিসকলে তোমাক নাজানে। মাথোন ভগৱন্ত ব্ৰহ্মাই তোমাৰ অলপ তত্ত্ব জানে—আৰু তেওঁৰেপৰা শুনি—দেৱতা, দানৱ, গন্ধৰ্ব্ব, আৰু কোনো কোনো মহৰ্ষি দেৱৰ্ষিয়ে অলপ-অচৰপ জানিব পাৰিছে। তুমি পৰম অব্যয়। দেৱতা আৰু মহৰ্ষিসকলে তুমি কোন, ক'ৰপৰা তুমি উৎপন্ন হৈছা, একোকে নাজানে। সূতাত গঁথা মণিবোৰৰ দৰে গোটেই বিশ্ব তোমাতেই গঁথা হৈ আছে। তুমি নিত্য আৰু বিশ্বকৰ্ম্মা। লোকে তোমাক সহস্ৰ শিৰ, সহস্ৰ বাহু, সহস্ৰ চকু, সহস্ৰ বদন, সহস্ৰ চৰণযুক্ত নাৰায়ণ বুলি কীৰ্ত্তন কৰে। তুমি সূক্ষ্মতকৈও সূক্ষ্ম, স্থূলতকৈও স্থূল, গুৰুতকৈও গুৰু, আৰু শ্ৰেষ্ঠতকৈও শ্ৰেষ্ঠ। মন্ত্ৰ, মন্ত্ৰাৰ্থ প্ৰকাশক ব্ৰাহ্মণ বাক্য, উপনিষদ আৰু সামবেদে তোমাৰ মহিমা কীৰ্ত্তন কৰে। তুমি সত্য স্বৰূপ আৰু সত্য কৰ্ম্মা, তুমি বাসুদেৱ, সঙ্কৰ্ষণ, প্ৰদ্যুম্ন, আৰু অনিৰুদ্ধ নামেৰে চাৰি দেহ ধাৰণ কৰিছা। তুমিয়েই এক মাথোন বুদ্ধিত অবিভক্ত, আৰু ভক্তসকলৰ ৰক্ষক। মানুহে তোমাৰ পৰম গুহ্য দিব্য নাম উল্লেখ কৰি অৰ্চ্চনা কৰে। অৰণি কাষ্ঠত যেনেকৈ অগ্নি থাকে, সেইদৰে বেদ ৰক্ষাৰ নিমিত্তে দৈৱকীৰ গৰ্ভত বসুদেৱৰপৰা উৎপন্ন। তুমি নিষ্পাপ আৰু সৰ্ব্বেশ্বৰ। মানুহে অভেদজ্ঞান সম্পন্ন হৈ হৃদয়াকাশত তোমাক দেখি মুক্তি লাভৰ অধিকাৰী হয়। তুমি বায়ু, ইন্দ্ৰ, সূৰ্য্য আৰু তেজক অতিক্ৰম কৰিছা। তুমি বুদ্ধি আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ অগোচৰ। এতিয়া মই তোমাৰ শৰণাপন্ন হলোঁ। তুমি পুৰাণত পুৰুষ, যুগ প্ৰাৰম্ভত ব্ৰহ্ম আৰু ক্ষয়কালত সঙ্কৰ্ষণ নামে নিৰ্দ্দিষ্ট হোৱাঁ। তুমি পৰম আৰাধ্য, সেইদেখি মই তোমাৰ উপাসনা কৰিছোঁ। তুমি মাথোন এক হৈও বহু অংশত প্ৰাদুৰ্ভূত হৈছা। তুমি সৰ্ব্বাভিলাষ সম্পাদক, তোমাৰ একান্ত ভক্তসকলে, তোমাক অৰ্চ্চনা কৰে। তুমি জগতৰ ভাণ্ডাৰ স্বৰূপ। জগতৰ সকলো তোমাতেই অৱস্থিতি কৰি আছে। তুমি সত্য স্বৰূপ অদ্বিতীয়, অক্ষৰ, ব্ৰহ্ম, আৰু সৎ আৰু অসতৰ অতীত, তোমাৰ আদি, মধ্য আৰু অন্ত নাই। দেৱতা আৰু মহৰ্ষিসকলে তোমাক জানিব নোৱাৰে। সুৰ, অসুৰ, সিদ্ধ ঋষিসকলে দিনৌ তোমাৰ

অৰ্চ্চনা কৰে। তুমি দুখ নাশৰ উৎকৃষ্ট ঔষধ। তুমি স্বয়ম্ভূ, সনাতন, অমৃত আৰু অজেয়। তুমি বিশ্বৰ সৃষ্টিকৰ্ত্তা আৰু স্থাৱৰ জঙ্গমাত্মক সকলো পদাৰ্থৰ অধিপতি। তুমি পৰমপদ, হিৰণ্যগৰ্ভ। তুমি এক মাথোন হৈও দ্বাদশ অংশত আবিৰ্ভূত হৈছা। তুমি সূৰ্য্য স্বৰূপ তোমাক নমস্কাৰ। যি শুক্লপক্ষত দেৱতাসকলক আৰু কৃষ্ণপক্ষত পিতৃসকলক অমৃতৰ দ্বাৰাই পৰিতৃপ্ত কৰে, তুমি সেই চন্দ্ৰৰূপী তোমাক নমস্কাৰ। যি অজ্ঞান এন্ধাৰৰ পৰপাৰৱৰ্ত্তী, যাক জানিলে মৃত্যুভয় নাথাকে সেই জ্ঞেয়াত্মাক নমস্কাৰ। অতি বিস্তীৰ্ণ সামবেদে যাক বৃহৎ বুলি কীৰ্ত্তন কৰে, অগ্নিৰ কাষত আৰু যজ্ঞস্থলত যাৰ মহিমা কীৰ্ত্তিত হয়, ব্ৰাহ্মণসকলে যাক সদায় ধ্যান কৰে, সেই বেদস্বৰূপ তোমাক নমস্কাৰ। ঋক্ আৰু যজুৰ্ব্বেদ যাৰ তেজ, যি পঞ্চহবিঃ আৰু সপ্ততন্ত্ৰবুলি অভিহিত হয়, সেই যজ্ঞস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি সপ্তদশ অক্ষৰেৰে আহুত হয়, সেই হোমস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি বেদপুৰুষৰ নাম যজু, ছন্দসকল যাৰ গাত্ৰ, ঋক্, যজু আৰু সামবেদ প্ৰবৰ্ত্তিত তিনি যজ্ঞ যাৰ তিনিটি মস্তক আৰু ৰথান্তৰ যাৰ প্ৰীতিবাক্য, সেই স্তোত্ৰস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি সহস্ৰ বছৰ সাধ্য যজ্ঞত আবিৰ্ভূত হৈছিল, যি বিশ্বস্ৰষ্টা সকলৰো শ্ৰেষ্ঠ, সেই হিৰন্ময় পক্ষসম্পন্ন হংসস্বৰূপক নমস্কাৰ। সুপ্‌তিঙন্ত পদবোৰ যাৰ অঙ্গ, সন্ধি যাৰ পৰ্ব্ব, স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন যাৰ ভূষণ, সেই দিব্য অক্ষৰ বাক্যস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি যজ্ঞাঙ্গভূত বৰাহমূৰ্ত্তি ধৰি ত্ৰিলোকৰ হিত সাধনৰ অৰ্থে পৃথিৱীক উদ্ধাৰ কৰিছিল, সেই বীৰ্য্যস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি যোগ অৱলম্বন কৰি অনন্তৰ সহস্ৰফণা বিৰচিত পৰ্য্যঙ্কত শয়ন কৰিছিল, সেই নিদ্ৰাস্বৰূপক নমস্কাৰ। ভিন ভিন ধৰ্ম্মাৱলম্বী ভিন ভিন ধৰ্ম্ম ফলাভিলাষী মহাত্মাসকলে ভিন ভিন ধৰ্ম্ম অৱলম্বন কৰি যাক অৰ্চ্চনা কৰে, সেই ধৰ্ম্মাত্মাক নমস্কাৰ। যাৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ সকলোবোৰ কামময়, যি সকলো প্ৰাণীক কামমদত উন্মত্ত কৰে সেই কামাত্মাক নমস্কাৰ। মহৰ্ষিসকলে যিজন দেহস্থিত অব্যক্ত পুৰুষক অনুসন্ধান কৰে, যিজন ক্ষেত্ৰপুৰুষ সদায় বুদ্ধিত বিৰাজমান হৈ আছে, সেই ক্ষেত্ৰস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি নিত্যস্বৰূপ যি ষোড়শ গুণেৰে পৰিবৃত হৈ জাগ্ৰত, স্বপ্ন আৰু সুষুপ্তি এই তিনি অৱস্থাত অৱস্থিত হৈ আছে সাংখ্যত যাক সপ্তদশ বুলি কীৰ্ত্তন কৰে, সেই সাংখ্যাত্মকক নমস্কাৰ। শান্ত প্ৰকৃতি ইন্দ্ৰিয় দমনশীল মানুহে নিদ্ৰা আৰু শ্বাস-প্ৰশ্বাস পৰাজয় কৰি

যোগত মনোনিবেশ কৰি থাকে, সেই যোগাত্মাক নমস্কাৰ। শান্ত-প্ৰকৃতি মোক্ষাৰ্থী সন্ন্যাসীসকলে পাপ-পুণ্য ক্ষয় হ'লে যাক পায়, যি সহযুগৰ পিছত প্ৰদীপ্ত মাৰ্ত্তণ্ডৰূপ ধাৰণ কৰি সমস্ত ভূতকে বিনাশ কৰে, সেই ঘোৰ স্বৰূপক নমস্কাৰ। যি অনন্ত ভূত বিনষ্ট কৰি গোটেই জগতক একাৰ্ণৱময় কৰি অকলৈ বালগোপাল ৰূপেৰে শুই থাকে, সেই মায়াস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি স্বয়ম্ভুৰ নাভিৰপৰা সম্ভূত হৈছে, যাত গোটেই জগৎ প্ৰতিষ্ঠিত হৈ আছে, সেই পদ্মস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি সহস্ৰ মস্তকসম্পন্ন নিৰূপম পুৰুষে একে সময়তে সকলো কামনা অতিক্ৰম কৰিছে, সেই যোগনিদ্ৰাস্বৰূপক নমস্কাৰ। যাৰ চুলিত মেঘ, অঙ্গসন্ধিত নৈ, পেটৰ ভিতৰত চাৰিখন সাগৰ বিদ্যমান, সেই জলস্বৰূপক নমস্কাৰ। যাৰপৰা সকলো পদাৰ্থৰ উৎপত্তি আৰু যাতে সকলো লীন যায়, সেই কাৰণস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি ৰাতিত শুই, দিনত ৰহি সকলো ইষ্টানিষ্ট বিষয় দেখিব লাগিছে, সেই দৰ্শকস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি সকলো কাৰ্য্যতে অবিচলিত আৰু ধৰ্ম্ম কাৰ্য্যৰ নিমিত্তে উদ্যত হৈ থাকে, সেই কাৰ্য্যস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি ক্ষত্ৰিয়ৰ অধৰ্ম্মাচৰণ দেখি ক্ৰোধ কৰি একৈশবাৰ পৃথিৱী নিক্ষত্ৰিয় কৰিছিল, সেই ক্ৰূৰতাস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি বায়ুৰূপে শৰীৰৰ ভিতৰত পাঁচভাগত বিভক্ত হৈ প্ৰাণীবোৰক সচেষ্ট কৰি আছে, সেই পৱনস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি যুগে যুগে অৱতীৰ্ণ হৈ মাহ, ঋতু, অয়ন আৰু বৎসৰব্যাপী যোগত আসক্ত হয়, যি সৃষ্টি আৰু প্ৰলয়ৰ কৰ্ত্তা সেই কালস্বৰূপক নমস্কাৰ। অগ্নি যাৰ মুখ, স্বৰ্গ যাৰ মস্তক, আকাশ যাৰ নাভি, ভূমণ্ডল যাৰ চৰণ, সূৰ্য্যমণ্ডল যাৰ চকু আৰু দিঙ্মণ্ডল যাৰ কাণ সেই লোকস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি কাল আৰু যজ্ঞতকৈ শ্ৰেষ্ঠ, যি শ্ৰেষ্ঠতকৈও শ্ৰেষ্ঠ, যি এই বিশ্ব-সংসাৰৰ আদি কাৰণ আৰু যাৰ আদি কোনো নাই, সেই বিশ্বৰূপক নমস্কাৰ। যি প্ৰাণীৰ বল আৰু জীৱন বৰ্দ্ধন কৰোঁতা, সেই প্ৰাণস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি প্ৰাণীবোৰৰ অন্তৰত প্ৰবেশ কৰি অন্নাদি পাক কৰিছে সেই পাৱকস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি নৰসিংহ ৰূপ ধৰি হিৰণ্যকশিপুক সংহাৰ কৰিছিল, সেইজনক নমস্কাৰ। দেৱতা দৈত্য, গন্ধৰ্ব্ব আৰু মহৰ্ষিসকলে যাৰ তত্ত্ব অৱগত হ'ব নোৱাৰে সেই সূক্ষ্মস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি ৰসাতলত অনন্তৰূপে জগৎ-সংসাৰ ধাৰণ কৰি আছে, সেই বীৰ্য্যস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি এই

সংসাৰ ৰক্ষাৰ নিমিত্তে প্ৰাণীবোৰক স্নেহপাশেৰে বান্ধি মুগ্ধ কৰি থৈছে, সেই মোহস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি আত্মজ্ঞানৰ যথাৰ্থ তত্ত্ব অৱগত হৈছে, আৰু যাৰ মহিমা মাথোন আত্মজ্ঞান প্ৰভাৱেৰেহে জনা যায়, সেই জ্ঞানস্বৰূপক নমস্কাৰ। যাৰ দেহ অপ্ৰমেয় আৰু যাৰ পৰিমাণৰ ইয়ত্তা নাই, সেই জ্ঞান নেত্ৰসম্পন্ন দিব্যস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি লম্বোদৰ পুৰুষে জঁটা, দণ্ড আৰু কমণ্ডলু ধাৰণ কৰে সেই ব্ৰহ্মস্বৰূপক নমস্কাৰ। যি সৰ্ব্বভূতৰ আত্মা, সৰ্ব্বভূতৰ সৃষ্টি আৰু সংহাৰকৰ্ত্তা, ক্ৰোধ, দ্ৰোহ আৰু মোহ পৰিশূন্য, সেই শান্তস্বৰূপক নমস্কাৰ। যাৰ সৰ্ব্বাঙ্গ ভস্মাচ্ছাদিত, যি সদায় ত্ৰিশূল ধাৰণ কৰি থাকে, সেই ত্ৰিদশেশ্বৰ, ত্ৰিলোচন, উদ্ধলিঙ্গ ৰুদ্ৰস্বৰূপক নমস্কাৰ। যাত এই চৰাচৰ বিশ্ব লীন হৈ আছে আৰু যাৰপৰা ই সম্ভূত হৈছে, সেই সৰ্ব্বময় সৰ্ব্বস্বৰূপক নমস্কাৰ। হে বিশ্বকৰ্ম্মা! হে বিশ্বাত্মা! তুমি পঞ্চভূতক অতিক্ৰম কৰি নিত্য নিৰ্ম্মুক্ত হৈছা, তুমি ত্ৰিলোকৰ ভিতৰত সৰ্ব্বত্ৰ বিদ্যমান হৈ আছা, তুমি ধৰ্ম্মময় আৰু প্ৰাণীবোৰৰ সৃষ্টি আৰু সংহাৰকৰ্ত্তা। মই ভূতাদি কালত্ৰয়ত তোমাৰ অৱস্থিতি দেখিবৰ সমৰ্থ নহওঁ; মাথোন তত্ত্বজ্ঞানৰ দ্বাৰাই সনাতন মূৰ্ত্তি দেখিছোঁ। তোমাৰ মস্তকৰ দ্বাৰাই স্বৰ্গ আৰু পদযুগলৰ দ্বাৰাই মৰ্ত্ত্য বিয়পি আছে। তুমি ত্ৰিবিক্ৰম সনাতন পুৰুষ। তুমি অতসী পুষ্প সদৃশ, কৃষ্ণবৰ্ণ আৰু পীতবস্ত্ৰধাৰী। তোমাক যি নমস্কাৰ কৰে তাৰ একো ভয় নাথাকে। এতেকে তোমাক মই ভক্তিভাৱে নমস্কাৰ কৰিছোঁ।

কৃষ্ণক এবাৰ মাথোন প্ৰণাম কৰিলে দশ অশ্বমেধৰ অধিক ফল পোৱা যায়। দশ অশ্বমেধ যজ্ঞানুষ্ঠান কৰোঁতাৰ পুনৰায় জন্ম হয়, কিন্তু কৃষ্ণক যি এবাৰ মাথোন প্ৰণাম কৰে তাৰ পুনৰ্জ্জন্ম নাই। যি কৃষ্ণব্ৰত পৰায়ণ আৰু যি ব্যক্তিও উঠি কৃষ্ণক স্মৰণ কৰে, অগ্নিৰ ভিতৰত মন্ত্ৰপূত ঘিউৰ দৰে সি কৃষ্ণৰ শৰীৰত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰে। হে কৃষ্ণ! তুমি নৰক ভয় নিবাৰক আৰু সংসাৰ-সাগৰ পাৰ হবৰ এক মাথোন নাও। তুমি ব্ৰাহ্মণ্যদেৱ, আৰু গো-ব্ৰাহ্মণৰ হিতকাৰী, তোমাক নমস্কাৰ। "হৰি" এই দুটি অক্ষৰ সংসাৰ শৃঙ্খল ছেদনৰ উপায় আৰু শোক-দুখৰ অন্তক স্বৰূপ। সত্য বিষ্ণুময়, জগৎ বিষ্ণুময়, আৰু সমস্ত বস্তুৱেই বিষ্ণুময়; এতেকে সেই বিষ্ণুৰ প্ৰসাদত মোৰ পাপবোৰ বিনষ্ট হওক। হে পদ্মপলাশলোচন! এতিয়া

এই নৰাধমে অভিলষিত গতিপ্ৰাপ্ত হ'বৰ নিমিত্তে ভক্তিৰে সৈতে তোমাৰ শৰণাপন্ন হৈছে। তুমি তাৰ মঙ্গল কৰা। তুমি বিদ্যা আৰু তপস্যাৰ উৎপত্তিস্থান আৰু স্বয়ম্ভূ; এতিয়া মোৰ এই কাকূতিত প্ৰসন্ন হোৱাঁ। বেদ, তপস্যা, আৰু বিশ্ব-সংসাৰ সকলো নাৰায়ণাত্মক! হে নাৰায়ণ! তুমি সদায় সকলো বস্তুতে বিৰাজমান আছা। এতিয়া মোক কৃপা কৰা।"

পাণ্ডৱেৰে সৈতে শ্ৰীকৃষ্ণ ঠিক এই সময়তে ভীষ্মৰ আগত উপস্থিত হ'ল।

অন্ত